

Miasta wielu religii

Topografia sakralna

ziem wschodnich

dawnej Rzeczypospolitej

MIASTA WIELU RELIGII

**TOPOGRAFIA SAKRALNA
ZIEM WSCHODNICH
DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ**

pod redakcją
**Melchiora Jakubowskiego,
Maksymiliana Sasa i Filipa Walczyny**

Muzeum Historii Polski
Warszawa 2016

Redakcja

Melchior Jakubowski, Maksymilian Sas, Filip Walczyna

Współpraca redakcyjna

Zofia Antkiewicz, Jakub Kopczyński, Antoni Zakrzewski

Korekta

Emilia Kolinko

Autorzy zdjęć

Melchior Jakubowski, Elżbieta Kwiecińska, Maria Anna Muszkowska,
Maksymilian Sas, Antoni Zakrzewski

Korekta zdjęć

Maria Anna Muszkowska

Opracowanie kartograficzne

Filip Walczyna

Współpraca kartograficzna

Marek Opach

Projekt graficzny

Andrzej Bohun

Projekt okładki

Patryk Gwiazda

Recenzenci

Prof. UW dr hab. Stefan Ciara

Prof. IH PAN dr hab. Joanna Gierowska-Kałużaur

Wydawca

Muzeum Historii Polski w Warszawie, www.muzhp.pl, info@muzhp.pl, tel 22 211 90 02

Druk

Alnus

Treść artykułów oraz fotografie i mapy, składające się na publikację, dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 3.0 Polska. Pewne prawa zastrzeżone na rzecz autorów i Muzeum Historii Polski w Warszawie. Pełny tekst licencji:

<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode>.

Mapy opracowane zostały na podstawie materiałów źródłowych znajdujących się w domenie publicznej. Szczegółowe źródła map podano na s. 314.

ISBN 978-83-65248-08-4

Wydanie I

Warszawa 2016

SPIS TREŚCI

Przedmowa (Stefan Ciara)	7
Wprowadzenie (Melchior Jakubowski)	11

Część I. Ziemie ruskie Korony

Wstęp (Melchior Jakubowski)	17
Borszczów (Antoni Zakrzewski)	22
Brody (Piotr Hummel)	25
Brzeżany (Filip Walczyna)	30
Buczacz (Melchior Jakubowski)	36
Czerwonogród (Zofia Antkiewicz)	41
Czortków (Maria Pawlak)	44
Grzymalów (Maria Pawlak)	50
Halicz (Maksymilian Sas)	54
Husiatyn (Elżbieta Kwiecińska)	63
Jazłowiec (Melchior Jakubowski)	68
Kamieniec Podolski (Jakub Kopczyński)	74
Krzemieniec (Elżbieta Kwiecińska)	92
Olesko (Zofia Antkiewicz)	98
Podhajce (Elżbieta Kwiecińska)	103
Podhorce (Maria Anna Muszkowska)	109
Podkamień (Melchior Jakubowski)	115
Pomorzany (Antoni Zakrzewski)	119
Satanów (Zofia Antkiewicz)	125
Skala Podolska (Maria Pawlak)	129
Stanisławów (obecnie Iwano-Frankiwnsk) (Piotr Hummel)	133
Tarnopol (Maksymilian Sas)	141

Trembowła (Maria Anna Muszkowska)	149
Wiśniowiec (Antoni Zakrzewski)	156
Zbaraż (Maria Anna Muszkowska)	161
Złoczów (Filip Walczyna)	169
Żwaniec (Antoni Zakrzewski)	175
Wnioski (Melchior Jakubowski)	179

Część II. Wielkie Księstwo Litewskie

Wstęp (Melchior Jakubowski)	185
Dokrzyce (Zofia Antkiewicz)	191
Druja (Zofia Antkiewicz)	195
Głębokie (Melchior Jakubowski)	202
Grodno (Filip Walczyna)	209
Iwie (Melchior Jakubowski)	232
Nieśwież (Maksymilian Sas)	237
Nowogródek (Maksymilian Sas)	247
Połock (Antoni Zakrzewski)	259
Raków (Antoni Zakrzewski)	274
Słonim (Melchior Jakubowski)	280
Świr (Zofia Antkiewicz)	290
Widze (Filip Walczyna)	293
Wnioski (Melchior Jakubowski)	299
Zakończenie (Melchior Jakubowski)	303
Bibliografia	305
Spis map, ilustracji, tabel i wykresów	315

Stefan Ciara

Przedmowa

Z agadnienie „państwa bez stosów” – dawnej Rzeczypospolitej jako państwa, w którym przez długi czas możliwa była w miarę spokojna koegzystencja wyznawców wielu religii – od dawna przyciągało uwagę historyków. Młodzi adepti muzy Klio, skupieni w Studenckim Kole Naukowym Historyków Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego podjęli – jako autorzy zbiorowej monografii *Miasta wielu religii. Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej* – pionierską i udaną próbę rozwiązania kilku problemów badawczych. Wnieśli cenny i oryginalny wkład do istotnej poznawczo tematyki, skupionej wokół następujących pytań: „W jakim stopniu lokalizacja świątyni świadczy o pozycji społecznej grupy, do której ona należała? Czy można z tego wnioskować o dominacji którejś z nich? W jakich odległościach od siebie wznoszono miejsca modlitwy różnych wspólnot? Jakie nadawano im rozmiary i co chciano przez to wyrazić? I wreszcie chyba najważniejszy problem badawczy: czy w powyższych kwestiach istniały jakieś stałe układy, schematy, zróżnicowania geograficzne, czy może wszystko zależało od specyfiki danego miejsca?”.

Żeby odpowiedzieć na ostatnie pytanie, autorzy przeprowadzili rozległe badania komparatystyczne: skonfrontowali oni wiedzę zbudowaną na podstawie setek opracowań i źródeł, w tym także kartograficznych, z obiektami sakralnymi *in situ* – poznawanymi z autopsji w wybranych kresowych miastach i miasteczkach. Wybór terenu eksploracji był oczywisty: mozaika wyznaniowa na niewielkim stosunkowo obszarze – wyjątkowa w skali europejskiej – zachęcała do podobnych studiów terenowych¹. Wymagało to przemierzenia setek kilometrów po marnych na ogół drogach ukraińskich i znacznie lepszych białoruskich, by ustalić miejsce i rolę świątyń różnych wyznań w układzie przestrzennym tych miejscowości oraz powody takiego, a nie innego, usytuowania owych obiektów sakralnych.

Tych powodów było niemało. Jeden z najważniejszych stanowiła przestrzenna regulacja osad już istniejących lub lokowanych na surowym korzeniu, przewidująca miej-

¹ I. Kąkolewski, *Rzeczpospolita wielu narodów, wyznań i kultur*, [w:] *Pod wspólnym niebem: narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010, s. 23–37.

sce na kościół parafialny, korygowana jednak przez potrzebę respektowania *via facti*, jeśli nie *de iure*, wolności wyznaniowych ludności prawosławnej zastanej w lokowanych miejscowościach. Dotyczyło to zwłaszcza ziem włączonych do Polski za panowania Kazimierza Wielkiego i – jak wiemy – budowało podstawy tolerancji religijnej, wyjątkowej w skali wczesnonowożytnej Europy. Kolejne czynniki to osiedlanie się w miastach grup wyznaniowych i etnicznych innych niż prawosławni Rusini i katolicycy Polacy. Wiadomo, że na ich osiedlenie i powstanie kolejnych świątyń zasadniczy wpływ miały kwestie własnościowe – to, czy miasto było prywatne, czy wchodziło w skład królewskiej. W drugim przypadku zdarzało się często, że władze miejskie uzyskiwały przywilej *de non tolerandis Judaeis* albo nadawały obywatelstwo miejskie – *ius civile* – wyłącznie katolikom². Natomiast w miastach prywatnych właściciele motywowani dążeniem do podniesienia dochodów chętniej pozwalali na osiedlanie się wyznawców różnych religii i wznoszenie ich świątyń.

Sami właściciele miast zmieniali częstokroć wyznanie. Polonizacja szlachty ruskiej skutkowałą konwersjami z prawosławia na rzymski katolicyzm, rzadziej na wyznanie greckokatolickie. Przejściowo i na te ziemie dotarła w XVI w. fascynacja kalwinizmem, a po rozłamie na zbór większy i mniejszy, czyli ariański, pojawili się nieliczni wyznawcy tej radykalnej konfesji, np. Niemirycze. Jerzy Niemirycz, jeden ze współtwórców ugody hadziackiej, dokonał z kolei konwersji na prawosławie, by uzyskać urząd kanclerza Wielkiego Księstwa Ruskiego, powołanego na mocy tej niezrealizowanej ugody. Mimo zmiany wyznania także i katolicycy właściciele fundowali cerkwie oraz synagogi³.

Choć władze dawnej Rzeczypospolitej w niewielkim stopniu ingerowały w rozmieszczenie obiektów sakralnych, to jednak obiekty te spełniały pewne funkcje państwowe: odbywały się w nich – po wyniesieniu Najświętszego Sakramentu – sejmiki, po mszy odczytywano ważne listy i uniwersały królewskie.

W okresie zaborów nastąpiło nasilenie ingerencji władz państwowych w sprawy wyznaniowe. Dla topografii wyznaniowej znacznej części terenów ujętych w prezentowanej Czytelnikom książce szczególne znaczenie miała polityka kościelna „cesarza-zakrystiana” Józefa II. Na mocy patentu tolerancyjnego wprowadził on równouprawnienie wyznań; popierał osadnictwo protestanckiej ludności niemieckojęzycznej na słabiej zaludnionych obszarach Galicji Wschodniej, przyczyniając się tym samym do powstania licznych parafii luteranckich; masowo kasował setki – jak uważał – nieużytecznych, ponieważ „niepracujących”, domów zakonnych; zalecał takie rozmieszczenie kościołów, by można było do nich dojść w ciągu jednogodzinnego marszu. Tak polityka józefinizmu realizowana w dobie oświeconego absolutyzmu zmierzała do przeobrażenia duchownych w urzędników państwowych. Z kolei w zaborze rosyjskim rusyfikacyjna polityka caratu, modyfikująca rozmieszczenie świątyń, polegała nie tylko na przymusowym nawracaniu wiernych obrządku greckokatolickiego na prawosławie, kasatach klasztorów lub skazywaniu wspólnot zakonnych na wymarcie poprzez zakaz przyjmowania do nowicjatu, lecz także na fundowaniu cerkwi prawosławnych nawet tam, gdzie mieszkało niewielu wyznawców tej religii (wojskowych i urzędników), w celu ograniczania roli

² M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w dawnej Polsce*, Wrocław 1986.

³ E. Dubas-Urwanowicz, *Dylematy wyznaniowe magnaterii litewsko-ruskiej w XVI–XVII w.*, [w:] *Rzeczpospolita wielu wyznań. Materiały z międzynarodowej konferencji. Kraków 18–20 listopada 2002*, red. A. Kaźmierczyk, A. Link-Lenczowski, M. Markiewicz, K. Matwijowski, Kraków 2004, s. 79–87.

i znaczenia innych wyznań, zaliczanych w rosyjskiej nomenklaturze do „religii obcych” (przynajmniej do ukazu tolerancyjnego Mikołaja II z 1905 r.).

Dwudzieste stulecie przyniosło kolejne oddziaływania władz państwowych na topografię wyznaniową terenów objętych niniejszą monografią. Przywracano katolikom świątynie obrządku łacińskiego oddane przez władze carskie prawosławnym, budowano też – często z walną pomocą żołnierzy Korpusu Ochrony Pogranicza – nowe kościoły, traktowane jako placówki umacniające cywilizacyjne związki tych ziem z Rzeczpospolitą. Przeciwnie skutki miała kontrowersyjna akcja burzenia nieużywanych cerkwi prawosławnych, podjęta z inicjatywy władz wojskowych na zachodnim brzegu Bugu (południowe Podlasie i Chełmszczyzna) w latach 1937–1938: rozbudzała ona antypolskie nastroje wśród ukraińskiej ludności.

Znacznie większe rozmiary przybrała antykościelna i antyreligijna polityka władz sowieckich. Niszczenie świątyń wszelkich wyznań złagodzone przejściowo dopiero pod wpływem klęsk ponoszonych przez Armię Czerwoną w pierwszych latach wojny niemiecko-radzieckiej. Z kolei Holokaust spowodował zlikwidowanie niemal wszystkich świątyń i domów modlitwy religii możeszowej. Ludobójcza, antypolska czystka etniczna OUN-UPA i powojenne ekspatriacje spowodowały ogromną redukcję liczby kościołów rzymskokatolickich i ormiańskokatolickich. Szczęśliwie udało się ewakuować do Polski niemało ksiąg metrykalnych różnych obrządków chrześcijańskich, a nawet gmin żydowskich. Wydarzenia te, zmieniające oblicze etniczne i wyznaniowe dawnych polskich Kresów, spotęgowane zostały przez wcielenie zasłużonej dla ukraińskiej świadomości narodowej Cerkwi greckokatolickiej do kontrolowanej przez sowiecką bezpiekę Cerkwi prawosławnej⁴. Miało to w założeniu doprowadzić do ujednoczenia sytuacji religijnej w oparciu o dychotomię – prawosławni albo ateiści. Na ziemiach zachodnioukraińskich te nadzieje władzy nie spełniły się: ukraińska cerkiew greckokatolicka zeszła do podziemia, a bierny opór ludności wobec ateizacyjnej indoktrynacji był tu znaczny. Do dziś pamiętam dwie niedziele w trakcie autokarowego objazdu po terytorium ZSRR, odbywanego przez pracowników i studentów Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego latem 1970 r.: w cerkwiach Smoleńska jedynie pojedyncze modlące się „babuszki” (więcej ludzi tylko w Zagorsku – centrum pielgrzymkowym na wschód od Moskwy, teraz znów pod tradycyjną nazwą Troicko-Siergiejewska Ławra) i wypełniony tłumem wiernych sobór pod wezwaniem św. Jura we Lwowie, przed 1946 r. i teraz ponownie – greckokatolicki. Dnia 2 VIII 1970 r. przed św. Jurem czekała na ślub młoda para (panna młoda w białej sukni), a kilka grupek rodzicielskich z niemowlętami na rękach czekało na chrzest w pobliżu grupki żebraków (!). Takie sytuacje nie były możliwe w innych regionach Związku Sowieckiego.

W tymże Lwowie przez cały okres powojenny czynne były dwie świątynie rzymskokatolickie – katedra pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii oraz kościół pw. św. Antoniego. Jakiś czas funkcjonował też inny jeszcze kościół (nie pamiętam jego wezwania), a to dzięki temu, że jego proboszcz przed pierwszą wojną światową pożyzył 3000 koron waluty austriackiej przebywającemu wtedy w Galicji... Włodzimierzowi Leninowi i posługiwał się później pokwitowaniem z podpisem przyszłego wodza rewolucji.

Habent sua fata ecclesiae.

⁴ B. Wójtowicz-Huber, „Ojcowie narodu”. *Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918)*, Warszawa 2008.

Melchior Jakubowski

Wprowadzenie

W latach 2013–2014 Sekcja Kresów Wschodnich Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Warszawskiego odbyła dwa objazdy naukowe, których efekty przedstawia niniejsza książka. Oba objazdy dotyczyły tej samej tematyki i już w swoich założeniach miały się wzajemnie uzupełniać. Stąd wspólna prezentacja wyników obu przedsięwzięć jako dwóch części jednej publikacji.

„Topografia sakralna wieloreligijnych miast ziem ruskich Korony” to objazd naukowy po terenach obecnej zachodniej Ukrainy, który odbył się w terminie 28 VII – 10 VIII 2013 r. Z kolei w dniach 11–22 VIII 2014 r. na dzisiejszej Białorusi zrealizowaliśmy projekt „Topografia sakralna wieloreligijnych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego”. Obie wyprawy dają łączną panoramę omawianych zjawisk w dwóch głównych częściach ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej.

Celem objazdów było zbadanie zależności przestrzennych między miejscami kultu różnych wyznań i religii. Stawialiśmy tu sobie kilka pytań. W jakim stopniu lokalizacja świątyni świadczy o pozycji społecznej grupy, do której ona należała? Czy można z tego wnioskować o dominacji którejś z nich? W jakich odległościach od siebie wznoszono miejsca modlitwy różnych wspólnot? Jakie nadawano im rozmiary i co chciano przez to wyrazić? I wreszcie, chyba najważniejszy problem badawczy: czy w powyższych kwestiach istniały jakieś stałe układy, schematy, zróżnicowania geograficzne, czy może wszystko zależało od specyfiki danego miejsca? To ostatnie pytanie uzasadniało konieczność zobaczenia jak największej liczby miejscowości, żeby możliwe było przeprowadzenie badań komparatystycznych. Środkami mającymi nas przybliżyć do realizacji zarysowanego powyżej programu były szczegółowa obserwacja i opisanie sytuacji w różnych miastach. Będąc na terenach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, mieliśmy w pamięci doświadczenia z ziem ruskich Korony i planowaliśmy porównanie sytuacji w obu wielkich regionach dawnej Rzeczypospolitej.

W objeździe na Ukrainę wzięli udział następujący studenci i doktorant Uniwersytetu Warszawskiego: Zofia Antkiewicz (Instytut Historyczny), Piotr Hummel (IH), Melchior Jakubowski (IH, Instytut Historii Sztuki), Jakub Kopczyński (IH), Elżbieta Kwiecińska (IH, MISH), Maria Anna Muszkowska (IHS), Maria Pawlak (IH), mgr Maksymilian Sas (IH),

Filip Walczyna (IH) i Antoni Zakrzewski (IH). Towarzyszył nam także dr Piotr Pomianowski (Instytut Historii Prawa).

W objeździe po Białorusi uczestniczyła część spośród wymienionych powyżej: Zofia Antkiewicz, Melchior Jakubowski, mgr Maksymilian Sas, Filip Walczyna i Antoni Zakrzewski.

W realizacji całego przedsięwzięcia, na jego różnych etapach, pomogło nam wiele osób i instytucji, którym pragniemy w tym miejscu złożyć wyrazy wdzięczności.

Za życzliwość i pomoc merytoryczną podziękowania kierujemy do Opiekuna SKNH UW, prof. Stefana Ciary, Dyrektora Instytutu Historycznego UW, prof. Dariusza Kołodziejczyka, oraz Zastępcy Dyrektora IH UW ds. studenckich, dr. hab. Krzysztofa Skwierczyńskiego. Dla części białoruskiej nieocenione były rady prof. Joanny Gierowskiej-Kałużur (Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, Studium Europy Wschodniej UW). Wydanie naszej pracy drukiem nie byłoby natomiast możliwe, gdyby nie wsparcie prof. Michała Kopczyńskiego (IH UW, Muzeum Historii Polski).

Niezwykle cennym źródłem do badania miast położonych na terenach zaboru austriackiego była rękopiśmienna wojskowa mapa topograficzna Galicji, tzw. mapa Miega (zob. wstęp do części ukraińskiej), przechowywana w zbiorach Kriegsarchiv w Wiedniu. W tym miejscu pragniemy wyrazić naszą głęboką wdzięczność kierownikowi działu kartografii Kriegsarchiv, dr. Robertowi Rillowi, za zgodę na nieodpłatne zamieszczenie fragmentów mapy w niniejszej publikacji. Skorzystaliśmy z cyfrowej kopii mapy, uprzejmie udostępnionej nam przez prof. Andrzeja Janeczka (Instytut Archeologii i Etnologii PAN), któremu także składamy serdeczne podziękowania.

Za owocne spotkanie w Stanisławowie i pomoc organizacyjną jesteśmy wdzięczni dr. Mirosławowi Wołoszczukowi (Przykarpacki Uniwersytet Narodowy w Iwano-Frankiwsku), a za gościnne przyjęcie w Mińsku – mgr. Alehowi Jewstratsewowi (Narodowy Instytut Wyższej Edukacji).

Za wsparcie finansowe projektów dziękujemy Radzie Konsultacyjnej ds. Studenckiego Ruchu Naukowego UW, Zarządowi Samorządu Studentów UW, Zarządowi Samorządu Doktorantów UW, Fundacji Uniwersytetu Warszawskiego, Fundacji na rzecz Studentów i Absolwentów Uniwersytetu Warszawskiego „Universitatis Varsoviensis” oraz Instytutowi Historycznemu UW.

Szczególne wyrazy wdzięczności należą się naszemu ukraińskiemu kierowcy, panu Olegowi Mizockiemu¹, bez którego pomocy nie mielibyśmy szans, by dotrzeć w wiele spośród odwiedzonych miejsc. W tym miejscu z pełną odpowiedzialnością możemy polecić jego usługi nie tylko jako niezawodnego kierowcy, lecz także zaangażowanego współorganizatora pierwszego z objazdów.

Dziękujemy wreszcie wszystkim życzliwym ludziom różnych wyznań, którzy umożliwili nam odwiedzenie świątyń pozostających pod ich opieką (nierazko na co dzień zamkniętych) i często udzielali wielu cennych informacji.

*

Publikacja składa się z dwóch części, odpowiadających dwóm objazdom. Każda z nich rozpoczyna się wstępem geograficzno-historycznym z ogólnymi uwagami źró-

¹ Kontakt telefoniczny: +38 097 406 53 31.

dłoznawczymi. Centralną partię obu części tworzą możliwie dokładne opisy topografii sakralnej poszczególnych miejscowości, ułożone w kolejności alfabetycznej. Stanowią one bazę dla ogólniejszych wniosków, które kończą każdą z części. Podsumowanie części poświęconej miastom Wielkiego Księstwa Litewskiego zawiera także odniesienia i porównanie z sytuacją na ziemiach ruskich Korony.

Wybór opisywanych przez nas miast ma z konieczności charakter dość arbitralny. Nie bez znaczenia były zainteresowania poszczególnych osób zaangażowanych w przedsięwzięcie, a także kwestie logistyczne, czyli potrzeba ułożenia spójnych i realistycznych tras kilkunastodniowych objazdów. Przede wszystkim jednak kierowaliśmy się chęcią jak najszerszego uwzględnienia różnorodności miast obydwu regionów. W związku z tym bardzo ważne było, aby na naszej trasie znalazły się zarówno wielkie ośrodki (Kamieniec Podolski czy Grodno), jak i te najmniejsze, dziś często pozbawione praw miejskich lub wręcz niezamieszkałe (Czerwonogród). Staraliśmy się również nie pominąć żadnej z grup religijnych, żyjących niegdyś na terenach Rzeczypospolitej. Na ziemiach ruskich Korony szczególnie ważne były zatem miejscowości zamieszkałe przez Ormian i karaimów², a w dawnym Wielkim Księstwie Litewskim – przez tatarskich muzułmanów i rosyjskich staroobrzędowców; w obydwu regionach – te ze wspólnotami ewangelickimi.

„Topografię sakralną” można definiować na różne sposoby. My przyjęliśmy jej stosunkowo wąskie rozumienie, a mianowicie skupiliśmy się na budowach mających przeznaczenie *stricte* kultowe. Opisujemy wszystkie kościoły, cerkwie, synagogi, meczety i kienesy. Częściowo uwzględnione zostały także kaplice i cmentarze. Pominęliśmy natomiast kapliczki, żydowskie domy modlitwy, szkoły wyznaniowe czy łaźnie rytualne. Ich uwzględnienie skutkowałoby znaczną rozbudową tekstu, jednak przede wszystkim oznaczałoby jego niekompletność. Bez drobiazgowych kwerend archiwalnych nie jest możliwe dotarcie do informacji na temat wszystkich obiektów tego rodzaju. O niektórych mogły nie przetrwać żadne świadectwa. W tej sytuacji postanowiliśmy skupić się na tym, co można przedstawić w sposób wyczerpujący i wiarygodny, czyli wyłącznie na budowach sakralnych.

Wszyscy uczestnicy opracowali opisy pewnej grupy miast. Ich liczba przypadająca na osobę była uzależniona od wielkości ośrodka i liczby obiektów sakralnych, jakie się weń znajdowały. Każdy tekst jest autonomiczny, przedstawia rezultaty indywidualnej kwerendy i zachowuje stylistykę autora. Dla klarowności pracy i możliwości porównywania miast ze sobą staraliśmy się nadać wszystkim tekstom jednolitą strukturę, co jednak nie było do końca możliwe ze względu na wielką różnorodność opisywanych ośrodków. Zwłaszcza największe z nich wymagały nieco odmiennego podejścia. Artykuł o Kamieńcu Podolskim otrzymał zatem inną formę od pozostałych, opartą na wyimaginowanej trasie spaceru po mieście.

Prezentacja każdego miasta rozpoczyna się od opisu jego położenia. Dalej następuje krótki zarys historii miejscowości i przedstawienie danych statystycznych, dotyczących historycznego składu religijnego (lub etnicznego). Po tych informacjach wstępnych przechodzimy do zasadniczego tematu, czyli do prezentacji obiektów sakralnych danego miasta, zwracając uwagę na ich lokalizację i zmiany funkcji w kolejnych okresach. W tej

² W publikacji konsekwentnie rozróżniamy – zgodnie z zasadami współczesnej ortografii – Żydów i Karaimów rozumianych jako grupy etniczne od żydów i karaimów rozumianych jako grupy religijne.

publikacji nie interesują nas szczegółowe dzieje budowli ani kwestie artystyczne. Istotne jest określenie, co, gdzie i kiedy funkcjonowało.

Bardzo ważnym dopełnieniem tekstu są materiały kartograficzne i fotografie. W odniesieniu do miast dawnego zaboru austriackiego, jak już wspomniano, zamieszczamy odpowiednie fragmenty tzw. mapy Miega. Wszystkim natomiast tekstom towarzyszą fragmenty map Wojskowego Instytutu Geograficznego (dalej: WIG) lub plany miast z okresu międzywojennego, na których oznaczyliśmy obiekty istniejące wówczas lub przed tym okresem, o ile dało się ustalić ich lokalizację. Prezentujemy również dokumentację fotograficzną stanu obecnego, wykonaną przez nas podczas obydwu objazdów.

Część I. Ziemie ruskie Korony

Melchior Jakubowski

Wstęp

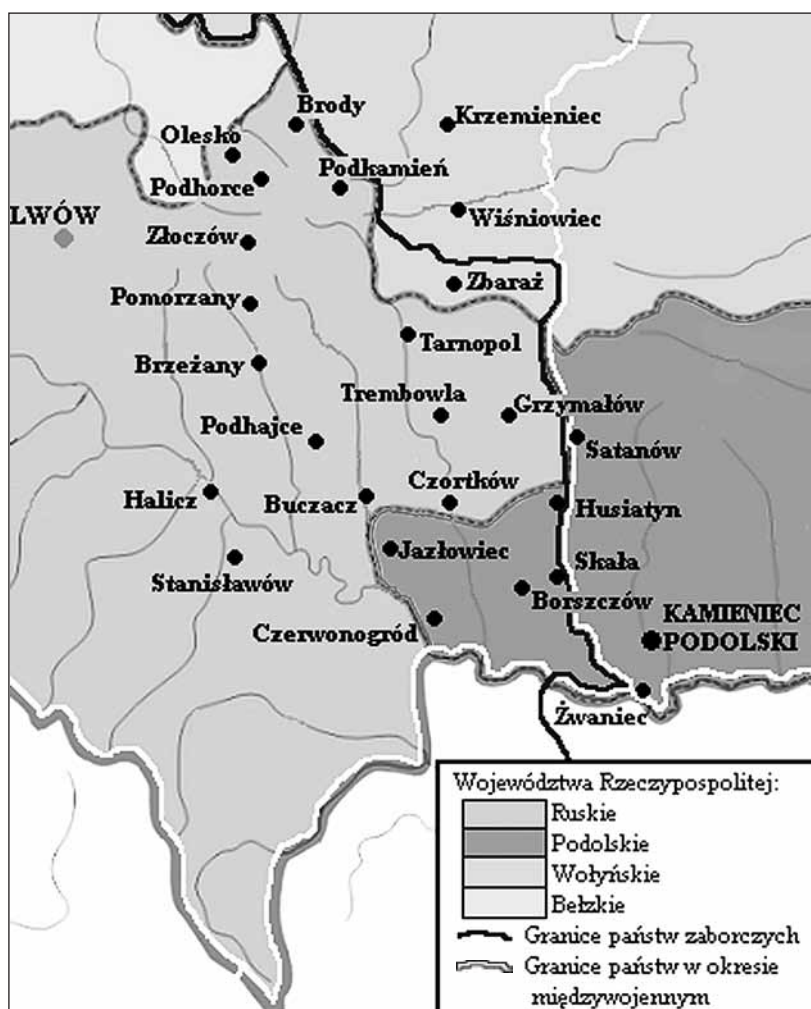
Pierwszy z naszych objazdów obejmował grupę miast znajdujących się dziś na zachodzie Ukrainy. Wybrane miejscowości położone są na terenie kilku krain geograficznych. Najbardziej na północy znajdują się ośrodki zlokalizowane w rejonie wyżynnych grzbietów, stanowiących dział wodny między dorzeczami Dniepru i Dniestru. Owe grzbiety to Woroniaki (Olesko, Podhorce, Podkamień, Złoczów) i Góry Krzemienieckie (Krzemieniec). Na równinie na północ od Woroniaków leżą Brody. Zachodnią część omawianego obszaru stanowią pagórkowate Opole (Brzeżany i Pomorzany) oraz skrawek Pokucia, jedyny na naszej trasie rejon na południowym brzegu Dniestru (Halicz i Stanisławów). Wszystkie pozostałe miejscowości znajdują się na obszarze Wyżyny Podolskiej. Jej unikatowy krajobraz tworzą niemal płaskie wysoczyzny, przecinane głębokimi, czasem skalistymi dolinami rzek, które płyną równolegle do siebie, kierując się z północnych wzniesień na południe, ku Dniestrowi. Na tym terenie miasta z reguły znajdują się nad rzekami, a zatem niżej niż okolica.

We wczesnym średniowieczu omawiany obszar należał do rozmaitych księstw ruskich. Z perspektywy naszego tematu najważniejszym wydarzeniem było przyjęcie przez Ruś chrześcijaństwa w obrządku wschodnim, co zapoczątkowało obecność prawosławia na tych terenach. Również czasów ruskich (według tradycji: XIII w.) sięga obecność w Haliczu niewielkiej grupy Karaimów, których gmina istniała tu do drugiej wojny światowej.

W XIV w. większość interesujących nas ziem została włączona do Królestwa Polskiego, co oznaczało silny wzrost pozycji wyznania łacińskiego (obecnego na Rusi już wcześniej, w XIII w.). W XIV i XV w. powstała większość odwiedzonych przez nas miast, którym nadawano wtedy magdeburskie prawa miejskie. Niewielka część badanego obszaru (Wołyń) znalazła się pod władzą Wielkiego Księstwa Litewskiego, jednak w 1569 r. i ten region przyłączono do Korony. Rozpoczął się okres – trwający aż do rozbiorów Rzeczypospolitej – który miał największe znaczenie dla kształtowania pejzażu sakralnego omawianych miast. Ich podział pomiędzy województwa i ziemie Rzeczypospolitej przedstawiają tab. 1 oraz mapa 1.

Woj. ruskie		Woj. podolskie	Woj. wołyńskie
Ziemia lwowska	Ziemia halicka		
Brody	Buczacz	Borszczów	Krzemieniec
Brzeżany	Czortków	Czerwonogród	Wiśniowiec
Olesko	Grzymałów	Husiatyn	Zbaraż
Podhorce	Halicz	Jazłowiec	
Podkamień	Podhajce	Kamieniec Podolski	
Pomorzany	Stanisławów	Satanów	
Złoczów	Tarnopol	Skała	
	Trembowła	Żwaniec	

Tab. 1. Podział omawianych miast na ziemiach ruskich Korony między województwa i ziemie Rzeczypospolitej przed 1772 r.¹

Mapa 1. Opisywane miasta na ziemiach ruskich Korony na mapie z oznaczeniem przedzaborowych województw oraz późniejszych granic państw¹

¹ Opracowanie własne na podkładzie mapy: http://historyatlas.wikia.com/wiki/File:Polish-Lithuanian_Commonwealth-1619.png (dostęp: 31 X 2013).

W 1596 r. miało miejsce jedno z najważniejszych wydarzeń w dziejach religii na ziemiach ruskich – unia brzeska. Powstał Kościół unicki (grekokatolicki), który do rozbiorów zapewnił sobie w tym regionie zdecydowaną przewagę nad prawosławiem. Po epizodycznym osłabieniu przez reformację Kościół rzymskokatolicki ugruntował dominującą pozycję jako wyznanie władzy państwowej i większości rodów magnackich. Stulecia XVI i XVII to także czas rozkwitu społeczności ormiańskiej w Rzeczypospolitej, która stopniowo przyjmowała unię z Rzymem. Również wówczas nastąpił wielki rozwój liczebny i materialny ludności żydowskiej, która w XVIII w. odgrywała już kluczową rolę w gospodarce wielu miast regionu. To na tych terenach powstały nowe nurty w judaizmie – mistyczny chasydyzm i mesjanistyczny frankizm. W późniejszym okresie duże znaczenie zyskała także oświeceniowa haskala.

Poważne zniszczenia przyniosły wojny toczone w XVII w., przede wszystkim najazdy tatarskie. W latach 1672–1699 tereny woj. podolskiego pozostawały pod rządami Imperium Osmańskiego. Turcy zamknęli wówczas nie tylko wiele kościołów, które zamienili na magazyny czy stajnie, lecz także meczety, co świadczy o epizodycznej obecności kultu islamskiego na tych terenach. Po odzyskaniu Podola przez Rzeczpospolitą sakralny krajobraz miast regionu wrócił zasadniczo do stanu wcześniejszego.

Wielkie zmiany przysły wraz z rozbiorami Rzeczypospolitej. Po pierwszym rozbiorze większość omawianego terenu znalazła się pod rządami austriackimi, natomiast reszta – po drugim rozbiorze – pod rządami rosyjskimi (tab. 2, mapa 1). Z perspektywy topografii sakralnej najważniejsze były dwie zmiany dokonane przez zaborców. W obu zaborach skasowano wielką liczbę klasztorów łańskich. W zaborze austriackim dokonano tego poprzez jedną, acz radykalną akcję na polecenie cesarza Józefa II w latach osiemdziesiątych XVIII w. W zaborze rosyjskim klasztory i kościoły zamykano stopniowo i zamieniano je zazwyczaj na cerkwie. Drugą ważną zmianą była likwidacja Kościoła unickiego w zaborze rosyjskim. Schedę po nim przejęła Cerkiew prawosławna. W zaborze austriackim grecki katolicyzm utrzymał swą dominację i z tego wynika widoczny do dziś podział religijny między prawosławnymi a grekokatolikami, przebiegający wzdłuż linii dawnej granicy zaborów. Wiek XIX to czas najliczniejszego udziału żydów w populacji miast regionu – w wielu wyznawcy judaizmu stanowili wówczas większość ludności.

Zabór austriacki		Zabór rosyjski
Borszczów	Olesko	Kamieniec Podolski
Brody	Podhajce	Krzemieniec
Brzeżany	Podkamień	Satanów
Buczacz	Pomorzany	Wiśniowiec
Czerwonogród	Skala	Żwaniec
Czortków	Stanisławów	
Grzymałów	Tarnopol	
Halicz	Trembowla	
Husiatyn	Zbaraż	
Jazłowiec	Złoczów	

Tab. 2. Podział omawianych miast na ziemiach ruskich Korony pomiędzy państwa zaborcze

Pierwsza wojna światowa przyniosła znaczne zniszczenia tkanki miejskiej badanych ośrodków. Po jej zakończeniu zdecydowana większość omawianych miast znalazła się w granicach Polski, niewielka zaś, acz istotna grupa – w Związku Radzieckim (Kamieniec Podolski, Satanów i Żwaniec). Rządy polskie oznaczały odbudowę pozycji Kościoła rzymskokatolickiego. W ZSRR natomiast zamknięto wiele miejsc kultu, a w latach trzydziestych XX w. zainicjowano akcję celowego niszczenia budowli sakralnych.

Zagładę wielowiekowej struktury religijnej i sakralnego krajobrazu kulturowego miast dawnych ziem ruskich Korony przyniosły II wojna światowa i lata powojenne. W czasie wojny niemieccy okupanci dokonali eksterminacji miejscowych Żydów, często przy pomocy ludności ukraińskiej. Nieliczni ocaleni wyjechali do Palestyny. Terror obu okupantów, niemieckiego i sowieckiego, osłabił społeczność polską, której największe straty zadały jednak planowe mordy dokonywane przez oddziały OUN-UPA (zwłaszcza na Wołyniu), łączące się nieraz z paleniem kościołów. Po zakończeniu wojny i zmianie granic cały omawiany obszar znalazł się w granicach ZSRR. W ramach przesiedleń, eufemistycznie nazwanych „repatriacją”, swoją ojczyznę opuściła zdecydowana większość Polaków, którzy wyjechali do Polski w jej nowych granicach. Razem z Polakami ziemie te opuściła także większość Ormian i Karaimów, utożsamiających się z polską kulturą i państwowością.

Związek Radziecki prowadził planową politykę walki z religią. Zamknięto niemal wszystkie kościoły katolickie i znaczną część cerkwi. Zlikwidowano Kościół greckokatolicki, a część jego świątyń przejęła Cerkiew prawosławna. W tym okresie zburzono niewiele budowli sakralnych, pozwalano jednak, by ulegały stopniowej destrukcji – wykorzystywano je jako magazyny czy zakłady produkcyjne, nie przeprowadzano niezbędnych remontów. Niemal całkowitemu zniszczeniu uległo wyposażenie zdecydowanej większości opisywanych obiektów.

Po rozpadzie Związku Radzieckiego interesujące nas miasta znalazły się w granicach niepodległej Ukrainy. Wróciła swoboda religijna, którą jednak, po dramatycznych zmianach w połowie XX w., cieszyć się mogą tylko niektóre grupy etniczne i religijne, historycznie obecne na tych ziemiach. Przytłaczającą większość mieszkańców, zbliżającą się do 100% ludności, stanowią dziś Ukraińcy. Podobnie jak przed wojną, na terenie dawnej Galicji dominuje przywrócony do istnienia grecki katolicyzm, a w dawnym zaborze rosyjskim – prawosławie. Doszło jednak do częściowego przemieszania ludności i dziś można spotkać zarówno cerkwie prawosławne na zachód od Zbrucza, jak i grekokatolickie na wschód od tej rzeki. Odrodziły się, wprawdzie niewielkie, wspólnoty rzymskokatolickie, które odzyskały część świątyń i przystąpiły do ich remontów. Ponownie funkcjonuje też jedna synagoga – w Stanisławowie. Nie ma natomiast (i raczej długo nie będzie) żadnego czynnego kościoła ormiańsko-katolickiego ani karaimskiej kienesy. Dziedzictwem czasów sowieckich jest również, niespotykany we wcześniejszych okresach, znaczący odsetek osób niewierzących.

We wszystkich badanych miejscowościach historycznie istniały kościoły rzymskokatolickie, cerkwie prawosławne lub grekokatolickie (zależnie od rejonu i okresu) oraz synagogi (z wyjątkiem Podhorców). Kościoły ormiańskie znajdowały się w Brodach, Brzeżanach, Jazłowcu, Kamieńcu Podolskim, Stanisławowie, Złoczowie i Żwańcu. Jedyna kienesy funkcjonowała w Haliczu. Kościoły ewangelickie znajdowały się w Kamieńcu Podolskim i Stanisławowie. Ślady po krótkotrwałej obecności islamu przetrwały wyłącznie w Kamieńcu Podolskim.

Podczas opracowywania topografii sakralnej miast opieraliśmy się na publikacjach różnego rodzaju, generalnie nieporuszających jednak bezpośrednio interesującej nas tematyki, dostarczających natomiast potrzebnych informacji. Pierwszą grupą, niezwykle cenną wobec zniszczenia wielu źródeł w późniejszym okresie, są polskie publikacje naukowe z XIX i pierwszej połowy XX w., dotyczące głównie historii poszczególnych miast (należy tu zwrócić uwagę na imponujący dorobek dominikanina o. Sadoka Barącza²). Druga grupa to prace współczesne, starające się nadrobić wieloletnie zaniedbania w historiografii tej części Rzeczypospolitej. Są wśród nich publikacje dotyczące dziejów grup religijnych, stosunków społecznych w regionie lub kwestii artystycznych budowli sakralnych. Korzystaliśmy również z opracowań niemających charakteru naukowego, dostarczających jednak cennych (choć trudno weryfikowalnych) informacji. W pierwszej kolejności należy tu wymienić przewodniki turystyczne, zarówno dawne³, jak i współczesne⁴. Istotne okazały się informacje zebrane w internecie, w tym na stronach ukraińskojęzycznych.

Poważny problem stanowi zróżnicowana liczba zachowanych źródeł dotyczących miejsc kultu poszczególnych grup religijnych. Zazwyczaj pierwszą wzmiankowaną w danej miejscowości świątynią jest kościół rzymskokatolicki. Najprawdopodobniej przed nim istniały już cerkwie, o których nie zachowały się świadectwa. Częstym problemem jest brak informacji o dacie powstania budowli, zwłaszcza cerkwi i synagog.

Wobec tak zarysowanej tematyki duże znaczenie miały źródła kartograficzne. Korzystaliśmy z wszelkich dostępnych nam map i planów, począwszy od tych z XVIII w., poprzez mapy z czasów zaborów i przedwojenne mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego, aż po współczesne mapy i zdjęcia satelitarne.

Na szczególną uwagę wśród wykorzystanych materiałów kartograficznych zasługuje najstarsza z nich, rękopiśmienna wojskowa mapa topograficzna Galicji (*Originalaufnahme des Königreiches Galizien und Lodomerien*), znana jako mapa Miega⁵. Wykonana została w latach 1779–1783, w rewelacyjnej wówczas skali 1:28 800. Ponieważ powstała tuż po pierwszym rozbiorze, przedstawia sytuację ukształtowaną jeszcze w czasach Rzeczypospolitej. W przypadku opisywanych przez nas miast kilkakrotnie uzyskaliśmy dzięki niej informacje o obiektach niewzmiankowanych w żadnym opracowaniu. Pewnym problemem jest jedynie brak legendy, co zmusza do odgadywania znaczeń znaków umownych, częściowo różniących się od siebie na poszczególnych arkuszach. Z tej mapy korzystaliśmy przy opisach wszystkich miejscowości, znajdujących się w dawnej Galicji, w związku z czym zdecydowaliśmy się, by nie powtarzać za każdym razem w przypisach jej pełnego tytułu oraz miejsca przechowywania.

² Zob. bibliografia.

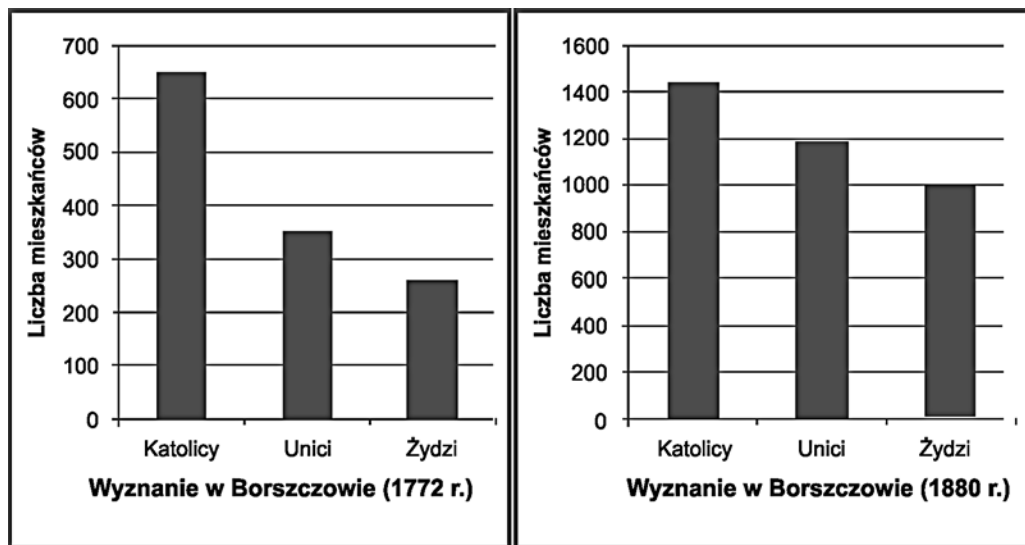
³ Złuszczka: M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919.

⁴ Przede wszystkim seria publikacji Grzegorza Rąkowskiego – zob. bibliografia.

⁵ Na jej temat zob. A. Janeczek, *Pierwsze zdjęcie wojskowe Galicji (tzw. mapa Miega) z lat 1779–1783. Znaczenie, wartość źródłowa i perspektywy wykorzystania*, [w:] *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P.E. Wespiański, Z dziejów kartografii, 17, Warszawa 2013, s. 193–213; www.iaepan.edu.pl/galicja/ (dostęp: 1 VII 2015).

Borszczów

Pierwsza wzmianka o wsi królewskiej Borszczów pochodzi z 1456r.¹ Wieś uzyskała prawa miejskie w 1629 r. od Zygmunta III Wazy. Na pamiątkę tego wydarzenia do dnia dzisiejszego w herbie Borszczowa znajduje się herb Wazów – Snopek. Podczas najazdu armii moskiewsko-kozackiej w 1655 r. zamek i wały obronne zostały zniszczone². Na mocy traktatu w Buczaczu, w latach 1672–1699 Borszczów znajdował się w granicach Imperium Osmańskiego³.

Wyk. 1. Struktura wyznaniowa mieszkańców Borszczowa⁴

Skład religijny ludności Borszczowa przedstawiony jest na powyższych wykresach. W 1772 r. w mieście było 1263 mieszkańców, 650 łacinników (51,5%), 352 unitów (27,9%), a żydów – 260 (20,6%)⁵. W 1880 r. Borszczów zamieszkiwało 3626 osób, z czego łacinnicy w liczbie 1438 osób stanowili 40%, 1190 unitów stanowiło 33%, a 998 żydów odpowiadało 27% mieszkańców⁶.

W wyniku pierwszego rozbioru miasto znalazło się w granicach monarchii habsburskiej. W 1867 r. Borszczów stał się stolicą powiatu. Miejscość rozwijała się dzięki

¹ G. Rąkowski, *Podole. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej*, 2, Pruszków 2005, s. 206–208.

² <http://zamki-kreposti.com.ua/ternopolskaya-oblast/zamok-borshjov/> (dostęp: 28 X 2013).

³ G. Rąkowski, *Podole*, s. 207; D. Chajewski, *Wasze Kresy: Borszczów, ten targ, ten gwar, ten zgiełk*, „Gazeta Lubuska” (16 listopada 2012 r.), <http://www.gazetalubuska.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20121117/reportaz/121019525> (dostęp: 24 X 2013).

⁴ Opracowanie własne na podstawie danych z: Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w.*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemysł–Rzeszów 2005, s. 21; B. Rozwadowski, *Borszczów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1, Warszawa 1880, s. 327.

⁵ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie*, s. 21.

⁶ B. Rozwadowski, *Borszczów*, [w:] *Słownik geograficzny*, 1, s. 327.

produkcji odzieży, papieru i tytoniu oraz za sprawą słynnych śródownych targów bydła⁷. Borszczów zamieszkiwała duża społeczność żydowska, która posiadała swój teatr, bibliotekę oraz szkołę języka hebrajskiego⁸.

W lipcu 1919 r. Borszczów został wyzwolony przez wojsko polskie. We wrześniu 1921 r. przeprowadzono spis ludności, który wykazał, że w Borszczowie mieszkały 5122 osoby. Największą część stanowiła ludność narodowości polskiej – 2371 osób (48%). Skład wyznaniowy Borszczowa w 1921 r. wyglądał następująco: 2534 łacinników (28%), 3258 unitów (36%) i 3192 żydów (35%)⁹. Ze względu na bliskość granicy z ZSRR po 1924 r. w mieście funkcjonował garnizon Batalionu KOP „Borszczów”.

17 IX 1939 r. miejscowość została zajęta przez wojska sowieckie, a 7 VII 1941 r. weszły tam oddziały niemieckie. W kwietniu 1942 r. w Borszczowie utworzono getto, do którego zwożono Żydów z okolicznych miejscowości. Łącznie w borszczowskim getcie znalazło się ok. 1900 osób, które zostały zamordowane w 1943 r.¹⁰ Na miejscu cmentarza żydowskiego znajduje się dziś boisko piłkarskie, obok którego umieszczono tablicę upamiętniającą ofiary.

Mapa 2. Borszczów na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny; 2. cerkiew pw. Wniebowzięcia NMP

⁷ D. Chajewski, *Wasze Kresy: Borszczów...*, <http://www.ornatowski.com/places/jezierzany-borszczow.htm> (dostęp: 28 X 2013).

⁸ *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, 1, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 174.

⁹ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 1.

¹⁰ *The Encyclopedia of Jewish Life*, 1, s. 174.

Il. 1. Borszczów. Kościół pw. św. Trójcy od strony rynku

Obiekty sakralne w Borszczowie (zob. ryc. I)

Kościół pw. św. Trójcy został ufundowany w 1663 r. przez Marcina Dydyńskiego. W miejsce świątyni zniszczonej przez najazd tatarski w 1763 r. postawiono nowy, murywany kościół. Budowlę konsekrowano w 1770 r.¹¹

Skromny, barokowy kościół, zbudowany na planie krzyża, stoi w miejscu dawnego zamku (przebudowanego na pałac w XVIII w.¹²). Podobno lochy i sieć korytarzy sięgają aż pod pobliski rynek. Ośmioboczna, nakryta hełmem wieża kościoła jest rzekomo przebudowaną basztą zamkową. Jednonawowa budowla z transeptem posiada pięciobocznie zamknięte prezbiterium¹³. W kościele znajduje się drewniana ambona, ufundowana w 1934 r. przez Batalion KOP w Borszczowie¹⁴. Kościół, jako jeden z niewielu na terenie dawnej Galicji, nie został zamknięty i służył wiernym przez cały okres powojenny¹⁵.

Greckokatolicka cerkiew p.w. Wniebowzięcia NMP z 1886 r. położona jest w centrum miasta, obecnie w bliskim sąsiedztwie Domu Ludowego¹⁶. Po renowacji znajduje się w bardzo dobrym stanie. Przed cerkwią stoi zachowana czworokątna dzwonnica.

¹¹ G. Rąkowski, *Podole*, s. 207; J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, 2, Warszawa 2001, s. 27.

¹² <http://zamki-kreposti.com.ua/ternopolskaya-oblast/zamok-borshjov/> (dostęp: 28 X 2013).

¹³ G. Rąkowski, *Podole*, s. 207.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże; J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 27.

¹⁶ G. Rąkowski, *Podole*, s. 208.

Brody

Brody są obecnie 25-tysięcznym miastem rejonowym w obwodzie lwowskim. Miejscowość leży na równinie Małego Polesia, ok. 100 km od Lwowa. W XIX w. nazywano je „żydowską stolicą”, ponieważ ludność żydowska stanowiła do 90% mieszkańców¹. Miasto na początku XIX stulecia było trzecim co do wielkości ośrodkiem w Galicji i ważnym centrum austriackiej administracji.

Historia Brodów jest nierozdzielnie związana z najznamienitszymi rodami magnackimi: Żółkiewskich, Koniecpolskich, Sobieskich, Potockich i ostatnich właścicieli – Młodeckich². Osada, wzmiankowana w latopisach już w XI w., otrzymała prawa miejskie z inicjatywy Stanisława Żółkiewskiego w 1584 r. Wybudował on także zamek oraz założył parafię katolicką. Brody przeżywały okres rozkwitu pod rządami Koniecpolskich przez całe niemal XVII stulecie. Stanisław Koniecpolski zatrudnił architektów, którzy zrealizowali projekt idealnego miasta-twierdzy, z 10 bastionami oraz zamkiem na planie pięcioramiennej gwiazdy (ryc. II). Wskutek rozebrania murów na polecenie władz austriackich zarys dawnych fortyfikacji można obserwować jedynie na podstawie zachowanego układu ulic oraz resztek twierdzy, znajdujących się na zachodnim krańcu starego miasta. Dzięki odpowiedniemu obwarowaniu w mieście swobodnie zaczęła rozwijać się handel, wspierany przez właścicieli, sprowadzających Żydów oraz Ormian, którzy uprawiali szczególnie dochodowy handel ze Wschodem. Miasto słynęło też z zakładów tkackich, m.in. wytwórni pasów kontuszowych. W 1682 r. Brody przeszły na niespełna 20 lat w ręce Sobieskich, a na początku XVIII stulecia przejęli je Potoccy.

Mapa 3. Brody na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny; 2. cerkiew pw. Narodzenia Bogarodzicy; 3. cerkiew pw. św. Jura; 4. stara synagoga; 5. i 6. inne synagogi; 7. cerkiew pw. św. Trójcy; 8. stary cmentarz żydowski

Miasto bardzo mocno ucierpiało w wyniku wojen o polską sukcesję pomiędzy zwolennikami Stanisława Leszczyńskiego i Augusta III, lecz zostało szybko odbudowane

¹ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 3, Pruszków 2007, s. 272–282.

² O historii miasta zob. S. Barącz, *Wolne miasto handlowe Brody*, Lwów 1865.

i od tego momentu wstąpiło na ścieżkę systematycznego rozwoju. Znaczący wpływ miało na to położenie na trakcie ze Lwowa do Kijowa oraz otrzymanie statusu wolnego miasta handlowego. Brody stały się ponownie ożywionym ośrodkiem handlowym głównie za sprawą licznie osiadłych tu Żydów, ponieważ Ormianie opuścili je w większości po pożarze z 1749 r. Po rozbiorach miasto zostało stolicą cyrkułu i w 1861 r. uzyskało połączenie kolejowe ze Lwowem.

Nadal dominującą rolę w handlu odgrywali Żydzi, którzy w 1778 r. stanowili trzy czwarte ludności spośród niespełna 11 000 mieszkańców, by w roku 1826 w niemal 16-tysięcznym mieście stanowić już ok. 90%³. Około roku 1785 Brody liczyły 16 378 mieszkańców: 1650 (10%) rzymskich katolików, 1831 (11%) grekokatolików, 12 877 (79%) żydów i 20 innych⁴. Jak podaje *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, w 1882 r. w mieście mieszkało 19 997 osób, z czego 3500 (17%) rzymskich katolików, 1717 grekokatolików (9%), 42 „akatolików” oraz 14 718 (74%) żydów⁵. Według spisu międzywojennego Brody liczyły 10 867 mieszkańców, z czego 2340 (21%) rzymskich katolików, 1295 (12%) grekokatolików, 9 ewangelików, 20 innych chrześcijan i 7202 (66%) żydów⁶. Charakter żydowski miasta utrzymał się aż do wkroczenia Niemców w 1941 r., kiedy to hitlerowcy wymordowali niemal całą tutejszą populację żydowską w założonym tu getcie i w obozie w Bełżcu⁷.

Tkanka miejska ucierpiała najmocniej podczas I wojny światowej. Zachował się jednak układ urbanistyczny z charakterystycznymi dwoma rynkami, znajdującymi się na osi fortyfikacji (ryc. II). Najlepiej zachowane budynki – niekiedy nawet dwupiętrowe – stoją wzdłuż ul. Zołotej, łączącej oba rynki. Skręcając z Zołotej na południe w ul. Szczurata można dotrzeć do kościoła parafialnego pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, położonego między dwoma rynkami. Parafia katolicka powstała w Brodach już w roku lokacji (1584), jednak obecna murowana świątynia została zbudowana ok. 1673 r. nakładem Stanisława Koniecpolskiego, późniejszego kasztelana krakowskiego. Kościół wielokrotnie ucierpiał z powodu pożarów i zniszczeń wojennych. Ostatecznie został gruntownie przebudowany w pierwszej połowie XIX w. Architektura budowli łączy elementy barokowe i klasycystyczne, odznaczając się wyjątkową prostotą⁸. Po II wojnie światowej budynek zaadaptowano na kino i salę gimnastyczną. W 1990 r. zwrócono świątynię rzymskim katolikom, jednak tylko na trzy lata, po czym przeszła w ręce grekokatolików, którzy dobudowali cerkiewną kopułę na ośmiobocznym bębnie⁹.

³ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 274.

⁴ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku. Statystyka wyznaniowa i etniczna*, 1, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 24.

⁵ B. Rozwadowski, *Brody*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1, Warszawa 1880, s. 372.

⁶ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 3.

⁷ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 274–276.

⁸ S. Barącz, *Wolne miasto*, s. 160–166.

⁹ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 276–277.

Il. 2. Brody. Rzymskokatolicki kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (obecnie cerkiew greckokatolicka)

Przed rozbiorami istniał w Brodach kościół Dominikanów, którzy sprawowali także opiekę duszpasterską nad miejscowymi Ormianami¹⁰. Na podstawie mapy Miega można sądzić, że znajdował się on przy wschodniej pierzei wschodniego rynku. W tym miejscu oznaczono budowlę sakralną, która jako jedyna z narysowanych nie istnieje obecnie (ryc. II).

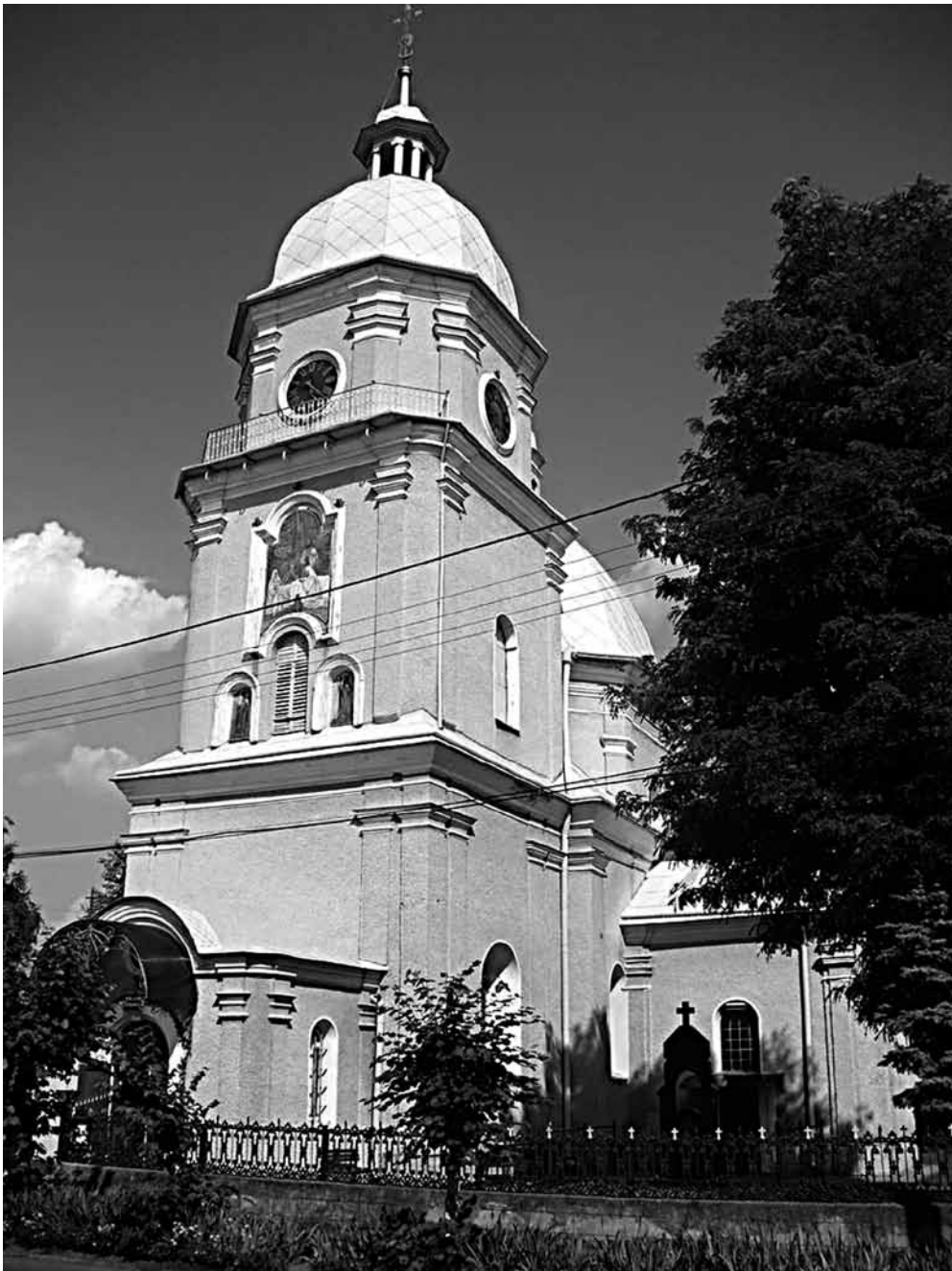
Znacznie ciekawsze wydają się cerkwie na północ od rynku. Starsza i większa jest cerkiew greckokatolicka pw. Narodzenia Bogarodzicy, wzniesiona w drugiej połowie XVI w. Ozdobę budowli stanowi masywna wieża frontowa, zwieńczona hełmem, za którą chowa się mniejsza kopułka nad nawą świątyni. Kaplice boczne powstały w XVIII w. dzięki fundacji Potockich. Cerkiew była gruntownie remontowana na początku XX w. Z tego okresu pochodzi jej neobarokowe wyposażenie¹¹.

Mniejsza cerkiew greckokatolicka – pw. św. Jura – znajduje się na przedłużeniu ul. Puszkina, w kierunku zachodnim, w odległości ok. 100 m od cerkwi pw. Narodzenia Bogarodzicy. Według tradycji została wzniesiona dzięki wysiłkowi kupców greckich i ormiańskich, prawdopodobnie w pierwszej połowie wieku XVII¹². Przed fasadą wybudowano wolno stojącą dzwonnice, nieco przysłaniającą świątynię od strony ulicy. Godny uwagi jest późnobarokowy wystrój świątyni z zachowanym ikonostasem.

¹⁰ B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2012, s. 318.

¹¹ S. Barącz, *Wolne miasto*, s. 167.

¹² G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 277–278.

Il. 3. Brody. Cerkiew pw. Narodzenia Bogarodzicy

Na południowy wschód od centrum znajdowało się kiedyś przedmieście, zwane Wielkimi Folwarkami, gdzie w 1744 r. wybudowano drewnianą cerkiew unicką pw. św. Trójcy. Świątynia została zamknięta po II wojnie światowej i nie zachowało się jej oryginalne wyposażenie. Od 1994 r. w zrekonstruowanym wnętrzu ponownie odbywają się nabożeństwa greckokatolickie¹³.

¹³ Tamże, s. 280.

W mieście znajdowało się wiele żydowskich domów modlitwy i synagog. Do czasów współczesnych zachowały się jedynie ruiny głównej synagogi, na południe od zachodniego rynku, oraz mocno przetworzony budynek parterowej synagogi naprzeciwko dawnego rzymskokatolickiego kościoła parafialnego. Stara synagoga z 1742 r., mimo poważnych zniszczeń, należy do najciekawszych zabytków miasta. Była ona jednym z największych ośrodków tradycyjnego judaizmu w Galicji. Dopiero w XIX w. zaczął rozwijać się w Brodach ruch haskali – żydowskiego oświecenia, postulującego laicyzację i modernizację życia codziennego¹⁴.

Il. 4. Brody. Synagoga

Niedaleko za północną granicą miasta znajdują się stare cmentarze. Nekropolia żydowska założona w 1889 r. jest jedną z największych i najlepiej zachowanych w Galicji¹⁵. Starszy cmentarz żydowski znajdował się bliżej centrum, jednak został doszczętnie zniszczony przez Niemców¹⁶.

¹⁴ S. Koper, *Ukraina. Przewodnik historyczny. Tragiczne dzieje, polskie ślady*, Warszawa 2011, s. 113–114.

¹⁵ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 282.

¹⁶ Tamże.

Brzeżany

Centrum miasta położone jest na zachód od niskiego wzniesienia, na którym stoi potężny zamek. Tak pisał o Brzeżanach Juliusz Słowacki w 1830 r.:

Pan Brzeżan w cudnej mieszka okolicy.
Zamek objęła rzeka w dwa ramiona,
Nad bramą klasztor, w murach zakonnicy,
Dalej kaplica blachą powleczona¹.

Rzeka, o której mowa, to Złota Lipa (lewy dopływ Dniestru), która w tym miejscu rozlewała się w wielkie bagna. Ich pozostałością jest dzisiaj Staw na Złotej Lipie – miejscowe kąpielisko, znajdujące się w bezpośrednim sąsiedztwie na północ od miasta. Okolica jest znana z piękna krajobrazu. Została ochrzczona „podolską Szwajcarią” (ryc. XXV).

Pierwsze wzmianki o Brzeżanach pochodzą z wieku XIV. W 1530 r. ówczesny posiadacz tych ziem, Mikołaj z Sieniawy, późniejszy hetman wielki koronny i wojewoda ruski, otrzymał zgodę na lokację miasta na prawie magdeburskim². On jest też budowniczym renesansowego zamku między rozgałęzieniami rzeki. Sieniawscy zarządzili w dobrach brzeżańskich do 1726 r., przyczyniając się znacznie do rozwoju miasta. W XVII w. nowi osadnicy chętnie osiedlali się w Brzeżanach ze względu na potężne fortyfikacje miasta i twierdzy, która miała opinię niezdobytej. Miasta bronił zamek z jednej strony, otoczony murem kościół farny z drugiej i wzniesiony na wzgórzu klasztor Bernardynów z trzeciej strony (ryc. III). Taki charakter ośrodka dawał poczucie bezpieczeństwa przybyszom, wśród których od końca XVII w. zaczęli dominować Ormianie. W wieku następnym mieli oni już w mieście własną dzielnicę, świątynię i skład towarów. W XIX stuleciu, kiedy Brzeżany znajdowały się w rękach Potockich, miasto podupadło – Ormianie opuścili je, gdyż nie mogli znieść konkurencji żydowskiej, a zamek został rozebrany przez władze austriackie. Wówczas zaczęło w mieście działać słynne brzeżańskie gimnazjum (istniejące w latach 1805–1924), które wychowało szereg znanych osobistości, m.in. filologa i slawistę Aleksandra Brücknera oraz późniejszego marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego. Dzisiaj Brzeżany są jedną z najchętniej odwiedzanych przez turystów miejscowości zachodniej Ukrainy. Miasto zawdzięcza to wspaniałemu układowi urbanistycznemu z obszernym rynkiem i ratuszem pośrodku, od którego odchodzi sieć nieregularnych ulic, dostosowanych do rzeźby terenu.

Brzeżany ok. 1785 r. miały 4704 mieszkańców, z czego 1583 (33,7%) było unitami, 1468 (31,2 %) – łacinnikami, natomiast 1350 (28,7%) stanowili żydzi³. W 1880 r.

¹ J. Słowacki, *Powieści poetyckie*, oprac. M. Ursel, Wrocław 1987, s. 98.

² O rodzie Sieniawskich i historii miasta za ich panowania zob. J. Czernecki, *Brzeżany: pamiątki i wspomnienia*, Lwów 1905, s. 13–25. O późniejszych dziejach zob. G. Rąkowski, *Podole. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej*, 2, Pruszków 2006, s. 351–352. Szczególnie interesująco o historii Brzeżan w okresie międzywojennym opowiada Shimon Redlich, który się tam urodził: S. Redlich, *Razem i osobno. Polacy, Żydzi, Ukraińcy w Brzeżanach 1919–1945*, Sejny 2002, s. 67–83.

³ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w.*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 27.

było tu 9290 mieszkańców, w tym 4071 (43,8%) żydów, 3254 (35%) rzymskich katolików, 1909 (20,5%) grekokatolików⁴. W roku 1914 mieszkało w Brzeżanach 13 000 osób – 5300 (40,7%) Żydów, 4300 (35,4%) Polaków, 3100 (23,8%) Rusinów⁵. Po I wojnie światowej liczba ludności spadła do 10 083, w tym 4529 katolików (44,9%), 3582 Żydów (35,5%), 2232 grekokatolików (22,1%)⁶. Obecnie liczba ludności wynosi ok. 20 000 (dane z 2006 r.)⁷.

Mapa 4. Brzeżany na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. zamek z kaplicą; 2. cerkiew pw. św. Trójcy; 3. kościół ormiański; 4. kościół parafialny; 5. synagoga; 6. klasztor Bernardynów; 7. cerkiew pw. św. Mikołaja

Bez wątpienia najciekawszym zabytkiem sakralnym w Brzeżanach jest kaplica zamkowa. Budowę rozpoczęto już za czasów Mikołaja z Sieniawy, tj. w poł. XVI w., kiedy powstał zamek: z tego okresu pochodzą gotyckie prezbiterium oraz zakrystia⁸. Później (pierwsza połowa XVII w.) dobudowano kaplice, łączące styl renesansowy i barokowy, o pięknej dekoracji ornamentalnej, do dziś gdzieś zachowanej. Jej autorstwo przypisuje się Janowi Pfisterowi, jednemu z najwybitniejszych rzeźbiarzy tego

⁴ B. Rozwadowski, *Brzeżany*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1, Warszawa 1880, s. 418.

⁵ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 123.

⁶ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 4.

⁷ G. Rąkowski, *Podole*, s. 350.

⁸ J. Czernecki, *Brzeżany*, s. 31.

okresu działających na terenie Rzeczypospolitej⁹. Był on też autorem nagrobków rodu Sieniawskich, które się tu niegdyś znajdowały, a które w okresie I wojny światowej zostały wywiezione do Krakowa (obecnie można je oglądać na zamku w Pieskowej Skale). W XIX w. nowi panowie tych dóbr, Potoccy, opuścili zamek, zabierając z sobą część wyposażenia. Fortyfikacje decyzją władz austriackich zostały częściowo rozebrane, sama kaplica natomiast zaczęła pełnić funkcję magazynu wojskowego, szczególnie ważnego w okresie wojny krymskiej¹⁰. Prace remontowe zapoczątkował hrabia Stanisław Potocki w 1878 r., ale zamek znów ucierpiał podczas obu wojen światowych. Kaplica jest dzisiaj zrujnowana i pokryta graffiti, ale ostatnio została częściowo zabezpieczona. Budzi to nadzieję na możliwą renowację obiektu.

Dokładnie na wschód od zamku znajduje się brzeżański rynek, a pośrodku niego – klasycystyczny ratusz (dawne gimnazjum). Naprzeciwko ratusza z kolei znajduje się główna cerkiew w mieście – odrestaurowana cerkiew greckokatolicka pw. św. Trójcy. Powstała w 1768 r., po przebudowie dawnego składu Ormian. Obecny kształt architekto-

Il. 5. Brzeżany. Cerkiew pw. św. Trójcy od strony rynku

⁹ B.W. Motyl, *Brzeżany*, Przemyśl 2005, s. 18.

¹⁰ Interesujące świadectwo tych czasów przytacza Józef Czernecki (*Brzeżany...*, s. 31–32), wspominając m.in. o skargach na to, że w kaplicy planowano urządzenie składu wódki dla Żydów. Sam był świadkiem innych haniebnych zachowań: „Nadto młodzież szkolna [...] dostała się przez spróchniałe i otworem stojące drzwi do podziemi kościoła, obierając je sobie za miejsce zasadzki, aby stamtąd wypaść na młodzież rzemieślniczą lub żydowską [...] i gonić ku miastu. Z głupoty zabierano przytem z katakomb, co się nawinęło pod rękę. [...] Inni zaglądali do porozbijanych trumien i zabierali kawałki jedwabiu, któremi okryci byli Sieniawscy”.

niczny pochodzi z przełomu wieków XIX i XX¹¹. Zamknięta przez Sowieców, przez wiele lat służyła jako skład tytoniu, a później jako klub kołchoźnika. W latach 1992–1994 przejściowo należała do prawosławnych, ale ponieważ w tym czasie dokonano w niej kolejnych zniszczeń, przeszła w ręce grekokatolików¹².

W mieście znajduje się jeszcze jedna, drewniana cerkiew pw. św. Mikołaja. Położona jest w południowej dzielnicy Brzeżan, zwanej Adamówką, od imienia Adama Hieronima, wnuka Mikołaja z Sieniawy. Pierwotnie była to osada jeńców wojennych, głównie Tatarów, osiedlonych tu przez tego przedstawiciela rodu Sieniawskich¹³. Ponieważ przez bardzo długi czas Adamówka stanowiła osobną wieś, powstała potrzeba stworzenia tu osobnej parafii i w 1691 r. wybudowano grekokatolicką cerkiew¹⁴. Od połowy XIX w. Adamówka jest częścią Brzeżan i do dziś traktuje się ją jako przedmieście. Cerkiew pw. św. Mikołaja była zamknięta w latach 1962–1992. Obecnie służy Ukrainskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej¹⁵.

Wspomniany Adam Hieronim Sieniawski był też fundatorem rzymskokatolickiego kościoła farnego pw. św. św. Piotra i Pawła. Zbudowany został w latach 1600–1620. Znajduje się na południe od rynku, na niewielkim wzniesieniu (ryc. XXV). Niegdyś w pobliżu wznosiły się mury miejskie, a sam kościół był także otoczony murem, którego pozostałości widać do dzisiaj. W pobliżu wznosi się dzwonnica, przebudowana w 1741 r. z baszty obronnej. Kościół farny, jak już wspomniano, był istotnym elementem w obronnej infrastrukturze miasta. Po II wojnie światowej znajdowała się tu hala sportowa. W 1996 r. został ponownie oddany do użytku katolikom jako kościół pw. Narodzenia NMP¹⁶.

Drugim ważnym elementem obronnym miasta były kościół i klasztor Bernardynów, wzniesione na wysokim wzgórzu Storożysko, na północ od rynku (ryc. XXV). Znajdował się tam wcześniej pierwotny rzymskokatolicki kościół parafialny pw. św. Mikołaja. Murowany kościół w jego miejscu (także pw. św. Mikołaja) zaczęto wznosić ok. 1630 r. Budowa przedłużała się ze względu na częste najazdy tatarskie i kozackie. Na pewno ukończono ją przed 1672 r. Bernardyni byli już wówczas w mieście od dosyć dawna i pełnili funkcję kapelanów na dworze Sieniawskich. Oficjalne ich wprowadzenie do klasztoru odbyło się jednak dopiero w 1720 r., wraz z poświęceniem kościoła. Bernardyni pozostali w tym miejscu długo, ponieważ ich klasztor nie został skasowany wraz z nastaniem władzy austriackiej. Był więc kompleks na Storożysku zamieszkały w czasach Juliusza Słowackiego: przez wyrażenie *nad bramą klasztor* miał poeta zapewne na myśli to, że wznosił się on na wzgórzu powyżej miejskiej bramy (tzw. Lwowskiej), ale od strony wewnętrznej. Dopiero w 1942 r. klasztor został zamknięty przez Niemców (bernardyni opuścili miasto w 1945 r.)¹⁷. Obecnie mieści się tu więzienie dla młodocia-

¹¹ G. Rąkowski, *Podole*, s. 355.

¹² R. Maćkówka, *Brzeżany – miasteczko kresowe*, <http://rbmackowka.bloog.pl/id,331932450,title,Brzeżany-miasteczko-kresowe,index.html?smoybtticaid=611d57> (dostęp: 15 XII 2013). Autor przywołanego artykułu powołuje się na: W. Goliński, *Brzeżany na starej pocztówce*, Kluczbork 2006.

¹³ J. Czernecki, *Brzeżany*, s. 16.

¹⁴ Tamże, s. 81. Autor wspomina także, że za jego dzieciństwa (ok. połowy XIX w.) żyło w Adamówce kilka *kosookich postaci tatarskich o typie wybitnie mongolskim* (s. 80).

¹⁵ G. Rąkowski, *Podole*, s. 358.

¹⁶ Tamże, s. 356.

¹⁷ http://www.rkc-skowyra.com/publ/dekanat_brzezany/25-1-0-1937 (dostęp: 15 XII 2013).

nych przestępców – wokół wzniesiono m.in. robiący wrażenie, kilkumetrowy mur z drutem kolczastym. Kościół został natomiast oddany do użytku grekokatolikom, chociaż wejście do niego jest możliwe wyłącznie w niedzielę.

Na zachód od rynku, przy uliczce Wirmiańskiej, do której przylegają tyły cerkwi pw. św. Trójcy, stoi kościół ormiański¹⁸. Ormianie zaczęli przybywać do miasta w drugiej połowie XVII w., na kiedy to przypada początek szybkiego rozwoju Brzeżan. W pierwszych latach XVIII w. mieli oni już własną dzielnicę w mieście, ze składem handlowym i szkołą (dzielnica zachodnia). Pierwsza świątynia, fundacji ostatniego z Sieniawskich, Adama Hieronima, została zbudowana w 1710 r. Była drewniana i już w latach czterdziestych zaczęła popadać w ruinę. Uzyskano wówczas zgodę na budowę murowanego kościoła. Ukończono go w 1764 r., ale wkrótce potem liczba Ormian w mieście zaczęła gwałtownie spadać. Na skutek tego dawny ormiański skład handlowy naprzeciwko kościoła przerobiono na cerkiew pw. św. Trójcy. Parafia ormiańska działała jednak aż do roku 1946, kiedy kościół został przerobiony na magazyn pszeniczny, a potem na skład tytoniu. W latach dziewięćdziesiątych świątynia ucierpiała znacznie bardziej niż w czasach sowieckich, została bowiem ograbiona z większości wyposażenia

Il. 6. Brzeżany. Ulica Wirmiańska, wzdłuż której mieściły się niegdyś domy Ormian, wraz z zachowanym ormiańskim kościołem. W głębi na wzgórzu dawny klasztor Bernardynów

i zbezczeszczone. Niedawno rozpoczęto renowację, ale na razie postępuje ona powoli. Ciekawostką jest fakt, że freski na fasadzie kościoła malował wychowany w Brzeżanach sierota, późniejszy marszałek Edward Rydz-Śmigły¹⁹.

¹⁸ Zob. J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, Katalog zabytków ormiańskich, 1, Warszawa 2001, s. 14–16.

¹⁹ G. Rąkowski, *Podole*, s. 357.

Zachowała się w mieście także synagoga tzw. Wielka, jedna z sześciu, które tu niegdyś funkcjonowały²⁰. Żydzi osiedlili się w Brzeżanach od XVII w., by pod koniec stulecia wyprzedzić pod względem liczebności kolonię Ormian. Zajmowali domy głównie w południowo-wschodniej części miasta. Synagogę wzniesiono w 1718 r. właśnie w tym rejonie, na miejscu bóżnicy starszej o 80 lat. Była rekonstruowana w XIX w., ale w wieku XX znów popadła w ruinę²¹. Obecnie brakuje jej dwóch ścian.

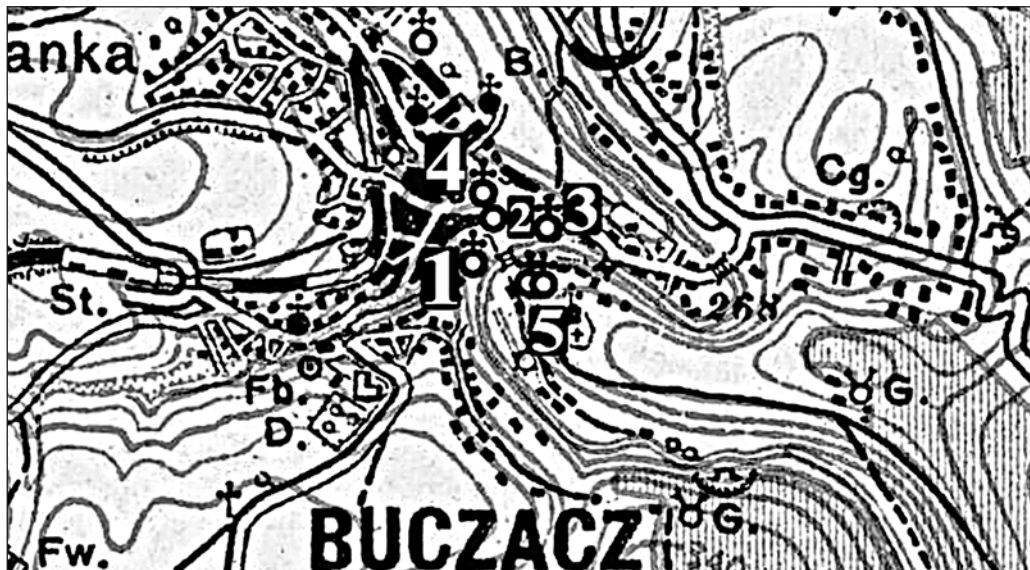
Il. 7. Brzeżany. Ruiny synagogi tzw. Wielkiej

²⁰ Krótki zarys historii miasta i jego żydowskiej społeczności – zob. <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/brzezany/5,historia/?action=view> (dostęp: 15 XII 2013).

²¹ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/brzezany/11,synagogi-domy-modlitwy-i-inne/11695,synagogamurowana-w-brzezanach/> (dostęp: 15 XII 2013).

Buczacz

Centrum miasta znajduje się w dolinie Strypy, na jej prawym (zachodnim) brzegu. Na wzniesieniu bezpośrednio ponad centrum wznoszą się ruiny zamku. Zabudowa wspina się także na zbocza przyległych wzgórz, w tym góry Fedor, położonej na drugim brzegu rzeki (ryc. IV).

Mapa 5. Buczacz na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny; 2. synagoga; 3. cerkiew pw. Opieki NMP; 4. cerkiew pw. św. Mikołaja; 5. klasztor Bazylianów

Historia Buczacza sięga XIV w. i wiąże się przede wszystkim z dwoma rodami: Buczackich, a następnie (od początku XVII w.) Potockich¹. Szczególny okres stanowiły czasy Mikołaja Bazylego Potockiego (ok. 1706–1782), słynnego wówczas zawadiaki i okrutnika, ale także hojnego mecenasa kościołów i cerkwi². Uczynił on z miasta jeden z najświetniejszych ośrodków artystycznych Rzeczypospolitej, przez wiele lat zatrudniając największych twórców tzw. lwowskiego rokoka – Bernarda Meretyna i Johanna Georga Pinsla. Charakterystycznym świadectwem rodowej dumy Potockiego jest to, że na kościele rzymskokatolickim i na cerkwi Bazylianów również dziś zamiast krzyży znajdują się przedstawienia podobnego w kształcie herbu Potockich – Pilawa.

W późniejszym okresie Buczacz dzielił losy całego regionu, wchodząc kolejno w skład Galicji, II Rzeczypospolitej, Związku Radzieckiego i niepodległej Ukrainy. Podobnie jak w przeszłości, również dziś Buczacz jest miastem średniej wielkości i stosunkowo ważnym ośrodkiem regionalnym. Co istotne, w dużym stopniu zachowały się historyczny układ urbanistyczny i zabytkowa zabudowa.

Około 1785 r. mieszkało w Buczaczu 4359 osób, w tym 1831 unitów (42%), 1430 żydów (32,8%) i 1098 łacinników (25,2%)³. Na 8967 mieszkańców w 1880 r. przypa-

¹ O historii miasta zob. S. Barącz, *Pamiętki buczackie*, Lwów 1882; G. Rąkowski, *Podole*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 2, Pruszków 2006, s. 260–263.

² Z. Ziełińska, *Potocki Mikołaj Bazyli*, PSB, 28, Wrocław 1984, s. 113–115.

³ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w.*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 29.

dało 6077 żydów (67,8%), 1816 rzymskich katolików (20,3%) i 1066 grekokatolików (11,9%)⁴. Z kolei w 1914 r. wśród 13 000 mieszkańców było 7500 Żydów (57,7%), 3500 Polaków (26,9%) i 2000 Rusinów (15,4%)⁵. W świetle spisu powszechnego z 1921 r. Buczacz zamieszkiwało znacznie mniej osób niż przed wojną – 7517, w tym 3858 żydów (51,3%), 2133 rzymskich katolików (28,4%), 1520 grekokatolików (20,2%) i 6 przedstawiciele innych wyznań⁶.

Najbardziej okazałą świątynią Buczacza jest rzymskokatolicki kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP. Znajduje się on u stóp wzgórza zamkowego, na zachód od

Il. 8. Buczacz.
Rzymskokatolicki
kościół parafialny
pw. Wniebowzięcia NMP

rynku, z którym łączy go krótka uliczka. Pierwszy kościół parafialny istniał już przed 1379 r., kiedy to wystawiono akt ponownej fundacji⁷. W drugiej połowie XVI w. kościół przejściowo należał do kalwinistów⁸. Obecna świątynia, fundacji Mikołaja Bazylego Potockiego, pochodzi z lat 1761–1763⁹. W latach 1945–1991 kościół był zamknięty, później natomiast wrócił do swych pierwotnych funkcji i doczekał się konserwacji¹⁰.

Na wschód od rynku, w samym sercu miasta, znajdowała się główna synagoga Buczacza – okazała murowana budowla, której powstanie również wiązano ze wsparciem

⁴ B. Rozwadowski, *Buczacz*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1, Warszawa 1880, s. 434.

⁵ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 141.

⁶ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 6.

⁷ S. Barącz, *Pamiętki buczackie*, s. 87.

⁸ Tamże, s. 5–6.

⁹ S. Barącz, *Pamiętki buczackie*, s. 92–97; J.K. Ostrowski, *Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Buczaczu*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, 1: *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, 1, Kraków 1993, s. 15–28.

¹⁰ G. Rąkowski, *Podole*, s. 265–266.

Mikołaja Bazylego Potockiego¹¹. Do budowli tej prowadziło kilka wejść: główne od zachodu po szerokich schodach, drugie wąską uliczką od rynku i ul. Kolejowej¹² (od południa), trzecie od ul. Podhajeckiej (od wschodu)¹³. W mieście funkcjonowało również kilka domów modlitwy różnych żydowskich wspólnot. Przed I wojną światową miało ich być 12¹⁴. Większość z nich znajdowała się przy głównej ul. Kolejowej¹⁵. Jedyna ocalała budowla tego typu, przerobiona na budynek mieszkalny, znajduje się tuż obok cerkwi pw. św. Mikołaja. W 1699 r. wzmiankowana jest synagoga nad Strypą, blisko kościoła, o której brak jednak innych informacji¹⁶.

Na wschodnim krańcu centrum, przy głównej ulicy stoi greckokatolicka cerkiew pw. Opieki Matki Bożej. Pierwsza świątynia miała tu powstać na początku XVIII w., a obecną ufundował ok. 1764 r. Mikołaj Bazyli Potocki¹⁷. Pomimo zamknięcia w latach 1956–1990¹⁸ w cerkwi zachowało się cenne rokokowe wyposażenie.

Il. 9. Buczacz. Cerkiew pw. Opieki Matki Bożej

¹¹ S. Barącz, *Pamiętki buczackie*, s. 38. O historii Żydów w Buczaczu do 1772 r. zob. <http://www.jewishgen.org/yizkor/buchach/buc044.html#bk5> (dostęp: 5 XII 2013).

¹² Nazwa z okresu międzywojennego. Dziś to ul. Halicka.

¹³ S.J. Kowalski, *Powiat buczacki i jego zabytki*, Biblioteka „Wołania z Wołynia”, 39, Biały Dunajec–Ostróg 2005, s. 60–61.

¹⁴ *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, 1, red. S. Spector, G. Wigoder, Jerusalem 2001, s. 212.

¹⁵ S.J. Kowalski, *Powiat buczacki*, s. 65–66.

¹⁶ S. Barącz, *Pamiętki buczackie*, s. 14.

¹⁷ Tamże, s. 141.

¹⁸ <http://uk.wikipedia.org/wiki/Бучач> (dostęp: 2 XI 2013).

Nad potokiem, na wzniesieniu na północ od rynku stoi cerkiew pw. św. Mikołaja, ufundowana przez Marię Mohylanę Potocką ok. 1610 r. Prowadził do niej niegdyś murowany most z ulicy po drugiej stronie potoku¹⁹. Była to pierwotnie świątynia prawosławna, następnie unicka, a od czasów sowieckich ponownie prawosławna²⁰.

Il. 10. Buczacz. Klasztor Bazyliańców widziany z rejonu cerkwi pw. św. Mikołaja

Od XV w. w Buczaczu istniał także rzymskokatolicki kościół filialny pw. św. Krzyża, który wznosił się na zboczu góry Fedor. W 1714 r. w bezkonfliktowy sposób przekazano go konwentowi unickich bazylianów, ufundowanemu w 1712 r. przez Stefana Potockiego. W latach 1751–1771 dzięki hojnemu wsparciu Mikołaja Bazylego Potockiego bazylianie wzniesli na jego miejscu nowe budynki²¹. Powstało okazałe założenie, z długą, rozciągniętą elewacją, pośrodku którego stała klasztorna cerkiew o dwóch smukłych wieżach, stających się charakterystycznym elementem panoramy miasta. Słuszne zapewne jest przypuszczenie, że Potockiemu zależało, by jego fundacja znajdowała się w najbardziej eksponowanym punkcie miasta²². Bazylianie przybyli do Buczacza z prowincji litewskiej²³, co stanowi wy tłumaczenie oryginalnej w tych stronach formy kościoła, utrzymanej w stylistyce tzw. baroku wileńskiego²⁴. Klasztor był zamknięty w latach 1946–1990. Dziś znów należy do bazylianów²⁵.

¹⁹ S. Barącz, *Pamiętki buczackie*, s. 132, 140.

²⁰ <https://uk.wikipedia.org/wiki/Бучач> (dostęp: 2 XI 2013).

²¹ S. Barącz, *Pamiętki buczackie*, s. 88, 111–122.

²² P. Krasny, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*, Kraków 2003, s. 117.

²³ S. Barącz, *Pamiętki buczackie*, s. 115.

²⁴ J. Kowalczyk, *Latynizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 42 (1980), 3–4, s. 359.

²⁵ G. Rąkowski, *Podole*, s. 269.

Na wzniesieniu obok zamku znajdował się niegdyś jeszcze inny klasztor. Ufundowała go Maria Mohylanka Potocka w 1612 r. dla prawosławnych bazylianów, jednak już w 1652 r., w nieznanych bliżej okolicznościach, przejęli go dominikanie. Dominikański klasztor skasowano w 1789 r., a w 1808 r. rozebrano zakonny kościół pw. Przemienienia Pańskiego²⁶.

Z 1672 r. pochodzi wzmianka o kościele ormiańskim²⁷, o którym brak jednak innych informacji.

Poniższa tabela ukazuje chronologicznie zmiany przynależności wyznaniowej poszczególnych miejsc kultu, jakie funkcjonowały w Buczaczu. Uwzględnia ona te obiekty, których istnienie i lokalizacja nie budzą wątpliwości. Wiersze tabeli odpowiadają kolejnym ćwierćwieczom (oznaczonym rozpoczynającą je datą), kolumny reprezentują zaś poszczególne miejsca w mieście.

1350						
1375	1					
1400						
1425						
1450				6		
1475						
1500						
1525						
1550	2					
1575						
1600	1		4		8	
1625						
1650					9	
1675						
1700		3		7		
1725						10
1750						
1775			5			
1800						
1825						
1850						
1875						
1900						
1925						
1950			4			
1975						
2000	1	3		7		

Wyk. 2. Zmiany przynależności wyznaniowej budowli sakralnych w Buczaczu

1. Rzymskokatolicki kościół parafialny	6. Rzymskokatolicki kościół filialny pw. św. Krzyża
2. Kościół kalwiński	7. Greckokatolicki klasztor Bazylianów
3. Cerkiew greckokatolicka pw. Opieki Matki Bożej	8. Prawosławny klasztor Bazylianów
4. Cerkiew prawosławna pw. św. Mikołaja	9. Klasztor Dominikanów
5. Cerkiew greckokatolicka pw. św. Mikołaja	10. Synagoga

²⁶ S. Barącz, *Pamiętki buczackie*, s. 108–111.

²⁷ W relacji Ulryka Werduma, zamieszczonej w: X. Liske, *Cudzoziemcy w Polsce*, Lwów 1876, s. 182.

Czerwonogród

Czerwonogród, znany też jako *Castrum rubrum*¹, znajduje się na wzgórzu, położonym w dolinie, w pętli rzeki Dżuryn (ryc. V). Takie usytuowanie gwarantowało niegdyś bezpieczeństwo, teraz zapewnia niesamowitą malowniczość widoków. Uroku dodaje czerwonawy piaskowiec, z którego składają się tamtejsze skały, a dodatkowo w okolicy wzgórza znajduje się 16-metrowy wodospad. Co ciekawe, wodospad jest sztuczny, utworzony poprzez zmianę koryta rzeki ponad 300 lat temu. Legenda głosi, że zrobili to Turcy podczas oblegania Czerwonogrodu, wysadzając brzeg rzeki².

Historia Czerwonogrodu sięga IX w., kiedy był on siedzibą książąt ruskich. W 1340 r. został zdobyty przez Kazimierza Wielkiego i przyłączony do Polski wraz z Rusią Czerwoną³. W swojej historii należał do wielu rodów, m.in. Buczackich, Jazłowieckich, Daniłowiczów, Ponińskich czy Lubomirskich, był też przez jakiś czas miastem powiatowym województwa podolskiego. Podczas dwóch wojen światowych Czerwonogród uległ dużym zniszczeniom, a polska ludność została w 1945 r. wymordowana przez bojówki OUN-UPA⁴. Obecnie, jak to określił Grzegorz Rąkowski, *dawny Czerwonogród już nie istnieje*⁵. Ruiny kościoła i pałacu znajdują się na terenie postsowieckiego ośrodka kolonijnego o niskim standardzie. Sama wieś zdaje się jedynie miejscem spędzania weekendów i wypoczynku nad wodospadem.

Czerwonogród był osadą zamieszkałą w większości przez katolików. Pod koniec XVIII w. na 309 mieszkańców było 160 osób wyznania rzymskokatolickiego (51,8%), drugą siłą stanowili żydzi w liczbie 105 (34%), a najmniej, gdyż 44, było unitów (14,2%)⁶. W 1880 r., jak podaje *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, w mieście na 485 osób było 335 łacinników (73,2%), 104 osoby wyznania greckokatolickiego (21,4%) i 26 żydów (5,4%)⁷. Po I wojnie światowej, aż do 1945 r., większość mieszkańców stanowili Polacy⁸. *Skorowidz miejscowości dla roku 1921* podaje następujące dane: na 368 mieszkańców było 305 Polaków (84%) i 43 Rusinów (16%)⁹.

¹ B. Rozwadowski, *Czerwonogród*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1, Warszawa 1880, s. 845.

² http://www.polskiekresy.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1103:czerwonogrodu-nie-znajdziemy&catid=128:ukraina&Itemid=512 (dostęp: 18 XII 2013).

³ B. Rozwadowski, *Czerwonogród*, [w:] *Słownik geograficzny*, 1, s. 845.

⁴ G. Rąkowski, *Podole*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 2, Pruszków 2007, s. 324–325.

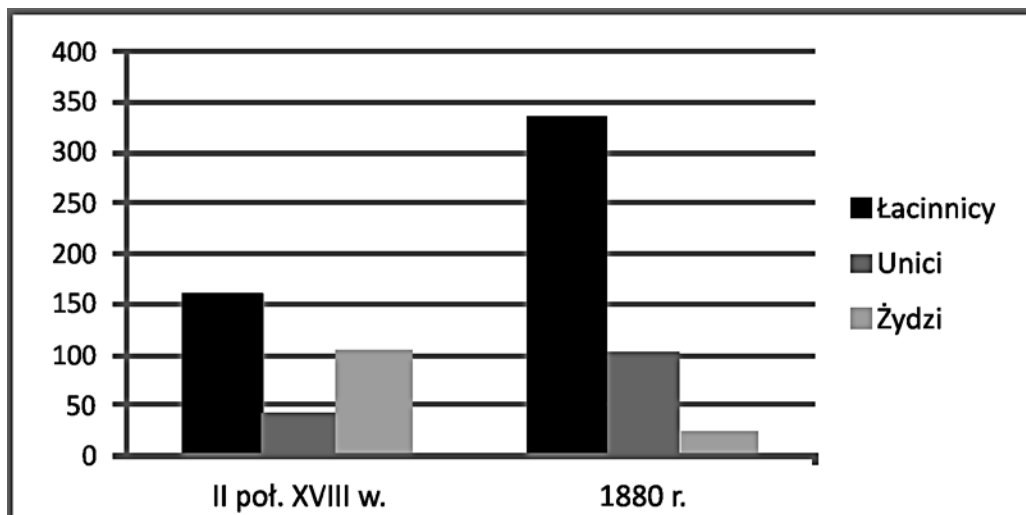
⁵ Tamże, s. 325.

⁶ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w.*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemysł–Rzeszów 2005, s. 49.

⁷ B. Rozwadowski, *Czerwonogród*, [w:] *Słownik geograficzny*, 1, s. 845.

⁸ G. Rąkowski, *Podole*, s. 325.

⁹ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 22–23.

Wyk. 3. Struktura wyznaniowa mieszkańców Czerwonogrodu

Mapa 6. Czerwonogród na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny; 2. cerkiew pw. św. Mikołaja

Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP ufundowany został przez Lisieckich w 1615 r. Konsekrowano go jednak dopiero w 1741 r.¹⁰ Ruiny kościoła znajdują się na wzgórzu, niedaleko pozostałości pałacu Ponińskich. W 1945 r. świątynia została spalona podczas rzezi polskiej ludności. Obok znajduje się krzyż ku pamięci zamordowanych 2 II 1945 r.

¹⁰ B. Rozwadowski, *Czerwonogród*, [w:] *Słownik geograficzny*, 1, s. 845.

Il. 11. Czerwonogród. Ruiny kościoła pw. Wniebowzięcia NMP

W drugiej połowie XVIII w. w rejonie Czerwonogrodu i Nagórzan znajdowały się również murowana cerkiew greckokatolicka pw. św. Mikołaja oraz murowana synagoga¹¹. Cerkiew istnieje do dzisiaj na terenie Nagórzan.

W 1846 r. Helena Ponińska założyła w miasteczku klasztor Sióstr Miłosierdzia, które miały zajmować się chorymi i sierotami¹².

W mieście istniał także klasztor Dominikanów, który wznosił i uposażył w 1444 r. Teodoryk Buczański¹³. Sto lat później starosta czerwonogrodzki Jerzy Jazłowiecki przeszedł na kalwinizm i rozpoczął proces zmiany kościołów na zbory, czemu sprzeciwiali się zakonnicy. W zemście za otwarcie wyrażaną dezaprobatę Jazłowiecki wypędził dominikanów z miasteczka i przejął ich majątek. Nigdy już do Czerwonogrodu zakonnicy ci nie wrócili¹⁴.

¹¹ B. Szady, *Geografia struktur wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 348.

¹² B. Rozwadowski, *Czerwonogród*, [w:] *Słownik geograficzny*, 1, s. 845.

¹³ S. Barącz, *Pamiętki jazłowieckie*, Lwów 1862, s. 30.

¹⁴ Tamże, s. 41–42.

Czortków

Czortków to malownicza miejscowość położona nad Seretem (ryc. VI). Na podstawie tureckiego spisu z 1681 r., sporządzonego w trudnym dla regionu momencie, liczbę ludności Czortkowa szacuje się na 804 osoby, w tym było 11 rodzin żydowskich¹. W 1785 r. w mieście mieszkało 3197 osób: 1115 rzymskich katolików (34,9%), 1099 unitów (34,4%), 983 żydów (30,7%)². W 1881 r. w Czortkowie było 3009 mieszkańców: 527 rzymskich katolików (17,5%), 393 unitów (13,1%) i 2089 żydów (69,4%)³. W 1921 r. liczba mieszkańców wzrosła do 5170: 1403 rzymskich katolików (27%), 453 unitów (9%), 3314 żydów (64%)⁴. W 2001 r. żyło tu 29 075 osób, w tym 90% Ukraińców⁵.

Pierwsze informacje dotyczące miasta pochodzą z XVI w. Jego założycielami byli przedstawiciele pochodzącego z ziemi sieradzkiej rodu Czortkowskich herbu Korab. W 1522 r., na mocy przywileju Zygmunta Starego, Czortków otrzymał magdeburskie prawa miejskie. Wojewoda podolski i ruski Stanisław Golski w 1620 r. ufundował parafię katolicką, klasztor Dominikanów oraz przebudował zamek⁶. Zamek Golskiego był jednym z „gniazd kresowych”, broniących Rzeczypospolitej przed najazdami tureckimi⁷. Po wymarciu rodu Golskich majątek w Czortkowie przejęli Potoccy, którzy pod koniec XVII w. gościli tu króla Jana III Sobieskiego⁸. Przed rozbiorami władzę nad miastem przejęli Sadowscy, którzy przenieśli swoją główną siedzibę na prawy brzeg Seretu⁹. Pod koniec XIX w. pałac na prawym brzegu rzeki kupił chasydzki cadyk Dawid Mosze Friedman. Polskie władze w okresie międzywojennym utworzyły w Czortkowie siedzibę komendy brygady Korpusu Ochrony Pogranicza „Podole”¹⁰.

Podczas II wojny światowej mieszkańcy wystąpili zbrojnie przeciwko okupacji sowieckiej. W 1940 r. doszło do wybuchu tzw. powstania czortkowskiego, które doprowadziło do wielu represji władz wobec mieszkających tam Polaków. Podczas odwetu funkcjonariusze NKWD zamordowali zakonników z klasztoru Dominikanów.

Czortków jest jednym z niewielu miast na zachodniej Ukrainie, gdzie zachował się historyczny układ urbanistyczny¹¹. Wokół rynku wyznaczającego centrum miasta wznoszą

¹ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994, s. 146.

² Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w II połowie XVIII wieku, 1: Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 50.

³ B. Rozwadowski, *Czortków*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 2, Warszawa 1881, s. 873.

⁴ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 18.

⁵ <http://pl.wikipedia.org/wiki/Czortków> (dostęp: 18 XI 2013).

⁶ B. Rozwadowski, *Czortków*, [w:] *Słownik geograficzny*, 2, s. 879.

⁷ G. Rąkowski, *Podole*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 2, Pruszków 2006, s. 173; M.A. Koprowski, *Podolskie klejnoty*, Częstochowa 2010, s. 203.

⁸ M.A. Koprowski, *Podolskie klejnoty*, s. 203.

⁹ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 145.

¹⁰ G. Rąkowski, *Podole*, s. 175.

¹¹ Tamże, s. 176.

szą się zabudowania z przełomu XIX i XX w. Do ważniejszych budowli należą ratusz, piętrowy dom Towarzystwa „Sokół” oraz budynek sądu okręgowego¹².

Mapa 7. Czortków na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny; 2. klasztor Szarytek; 3. cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy; 4. cerkiew pw. Opieki Bogarodzicy; 5. cerkiew pw. Wniebowstąpienia Pańskiego; 6. nowa synagoga; 7. stara synagoga

Najokazalszym obiektem w mieście jest kościół rzymskokatolicki pw. św. Stanisława. Historia budynku sięga powstania miasta, a jego bryła była wielokrotnie przebudowywana po kolejnych zniszczeniach. Obecny kościół wzniesiono w latach 1905–1910 według projektu lwowskiego profesora Jana Sas-Zubrzyckiego¹³. Okazała budowla łączy formy neogotyckie i neoromańskie. W 1959 r. świątynia została zamieniona na magazyn, natomiast w 1988 r. kościół zwrócono katolikom¹⁴. Wiernych wyznania rzymskokatolickiego jest obecnie w mieście około 300. Parafią opiekują się dominikanie, którzy powrócili do miasta po 1989 r.¹⁵ Trójnawowa bazylika wyróżnia się pod względem budulca – czerwonej cegły oraz bogatego wystroju elewacji. Stan budynku jest dobry, wewnątrz zostało niedawno wyremontowane. Zespół drewnianych ołtarzy z lat dwudziestych XX w., zaprojektowanych przez Sas-Zubrzyckiego, zachował się w doskonałym stanie¹⁶. Kościół służył przed II wojną światową z otoczonego kultem obrazu Matki Boskiej Czortkowskiej (wierni tytułowali go również mianem obrazu „Strażniczki Rze-

¹² Tamże.

¹³ M. Falkowski, *Czortków*, <http://www.polskieradio.pl/13/245/Artykul/166479,Czortkow> (dostęp: 4 XI 2013).

¹⁴ Tamże.

¹⁵ M.A. Koprowski, *W Czortkowie nad Seretem*, <http://www.kresy.pl/publicystyka,reportaze?zobacz/w-czortkowie-nad-seretem> (dostęp: 4 XI 2013); tenże, *Podolskie klejnoty*, s. 206.

¹⁶ Tamże, *W Czortkowie nad Seretem*.

czypospolitej”¹⁷), który obecnie można oglądać w kościele pw. św. Jacka w Warszawie¹⁸. Cudowny Wizerunek Matki Bożej Różańcowej namalowany został w XVI w. przez nieznanego autora. Według tradycji obraz ten ofiarował do świątyni król Jan Kazimierz.

Il. 12. Czortków. Kościół Dominikanów

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

W 1854 r. z fundacji Hieronima Sadowskiego w zachodniej części miasta powstał zakład wychowawczy, prowadzony przez klasztor Sióstr Miłosierdzia (szarytek)¹⁹. Szarytki uciekły w 1941 r. z Czortkowa do Krakowa²⁰. W klasztorze po wojnie umieszczono koszary, obecnie zaś gospodarują w nim zakonnice greckokatolickie²¹.

Il. 13. Czortków. Dawny klasztor Szarytek (obecnie greckokatolicki)

Na południe od kościoła pw. św. Stanisława, przy ul. Cerkownej 12 znajduje się drewniana cerkiew greckokatolicka pw. Zaśnięcia Bogarodzicy, zbudowana w 1584 r.²² Dach i ściany nad okapem obite są gontem. Obok budowli mieści się siedemnastowieczna dzwonnica, wyposażona w tzw. wygnańce, czyli arkadową galerijkę.

Il. 14. Czortków. Cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy

¹⁹ M. Falkowski, *Czortków*, <http://www.polskieradio.pl/13/245/Artykul/166479,Czortkow> (dostęp: 4 XI 2013).

²⁰ Tamże.

²¹ G. Rąkowski, *Podole*, s. 179.

²² Tamże, s. 178.

Po drugiej stronie rzeki, nieopodal ruin zamku, znajduje się murowana cerkiew w stylu neobizantyjskim pw. Opieki Bogarodzicy z początku XX stulecia²³. Cerkiew powstała jako greckokatolicka, a po II wojnie światowej przejęli ją prawosławni. Od zewnątrz świątynię zdobi wielka, kolorowa mozaika. We wnętrzu mieści się bogato dekorowany ikonostas.

Il. 15. Czortków. Cerkiew pw. Opieki Bogarodzicy

Na północny zachód od murowanej cerkwi stoi drewniana budowla z 1630 r. – greckokatolicka cerkiew pw. Wniebowstąpienia Pańskiego. W 1717 r. została przebudowana, a przed II wojną światową odrestaurowana przez Jana Lavro²⁴.

²³ M.A. Koprowski, *Podolskie klejnoty*, s. 203.

²⁴ <https://uk.wikipedia.org/wiki/Чортків> (dostęp: 4 XI 2013).

Jak widać na mapie Miega, jeszcze inna cerkiew, zapewne drewniana, stała niegdyś w południowej części miasta (ryc. VI).

W południowo-zachodniej części miasta (róg ul. Szewczenki i Młynarskiej) wznosi się nowa synagoga, jedna z najlepiej zachowanych synagog na Podolu. Zbudowana została w latach 1905–1909 w stylu mauretańskim z inicjatywy miejscowego cadyka, Dawida Moszego Friedmana, według projektu Hansa Geldkremera z Wiednia. Wokół nowej bóżnicy (zwanej przez wiernych synagogą rabina) mieszkało wielu chasydów, w odróżnieniu od Żydów ortodoksyjnych, którzy zamieszkiwali teren wokół starej synagogi²⁵. Bóżnica została zbudowana na nietypowym planie litery T²⁶. Fasadę budynku flankują dwie wieże z oficynami, które pełnią funkcję babińca. Dwukondygnacyjna fasada ozdobiona jest rozetami i arkadowym portalem nad wejściem. Budynek został zniszczony w czasie I wojny światowej i odbudowany w latach 1925–1927. Po II wojnie światowej dawna synagoga służyła jako magazyn urządzeń medycznych. W jednym z jej pomieszczeń znajdowała się mała pracownia fotograficzna. Do niedawna w synagodze mieścił się Klub Młodego Technika. W 2013 r. zmienił on siedzibę, a w dawnym miejscu spotkań czortkowskich Żydów ma powstać muzeum²⁷. Niestety, nie zachowało się bardzo bogate wnętrze synagogi, zdobione przez włoskich mistrzów²⁸. Nieopodal synagogi stał dawny pałac Sadowskich, gdzie rezydował cadyk Friedman ze swoim dworem.

Il. 16. Czortków. Nowa synagoga

Bliżej brzegu rzeki znajduje się stara synagoga z 1671 r., która mieści się w dawnej dzielnicy żydowskiej²⁹. Obecnie pełni ona funkcję magazynu sprzętu medycznego. Budynek stanowi przykład typowej synagogi tego regionu dawnej Rzeczypospolitej. Jest to prostokątny budynek z półkolistymi oknami i niewielkim przedsionkiem. O jego dawnej funkcji świadczy już tylko skromna dekoracja w postaci pilastrów i gzymsów.

²⁵ G. Rąkowski, *Podole*, s. 179.

²⁶ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/czortkow/5,historia/> (dostęp: 4 XI 2013).

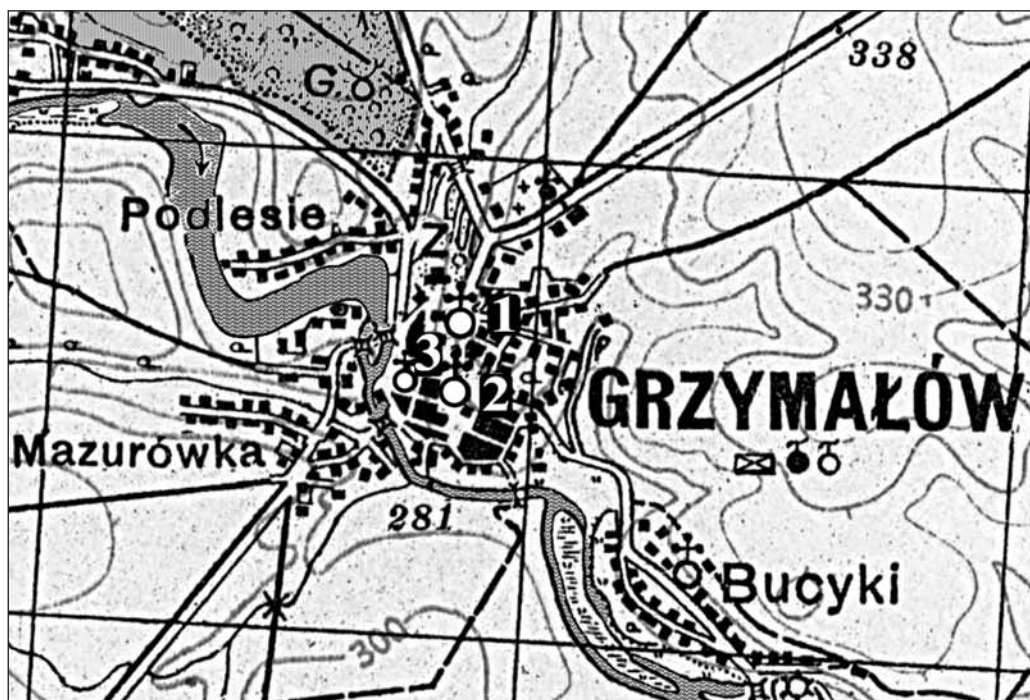
²⁷ Informacja uzyskana od ludności miejscowej w trakcie pobytu w Czortkowie.

²⁸ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/czortkow/11,synagogi-domy-modlitwy-i-inne/28764,synagogi-w-czortkowie/> (dostęp: 4 XI 2013).

²⁹ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/czortkow/5,historia/> (dostęp: 4 XI 2013).

Grzymałów

Grzymałów to mała osada położona nad rzeczką Gniłą, jednym z dopływów Zbrucza (ryc. VII). Do pierwszego rozbioru Grzymałów leżał w powiecie trembowelskim ziemi halickiej województwa ruskiego. W 1785 r. mieszkało w nim 2451 osób: 899 rzymskich katolików (36,7%), 995 unitów (40,6%), 557 żydów (22,7%)¹. W 1881 r. miasteczko zamieszkiwało 3995 osób, w tym: 556 rzymskich katolików (14%), 1160 unitów (29%) i 2279 żydów (57%)². Przed wybuchem I wojny światowej miasto liczyło 4200 mieszkańców, w tym 670 Polaków (15,9%), 830 Rusinów (19,8%) i 2700 Żydów (64,3%)³. W 1921 r. w Grzymałowie mieszkało 637 rzymskich katolików (23,2%), 611 unitów (22,3%) i 1494 żydów (54,5%), łącznie 2742 osoby⁴. Obecnie Grzymałów liczy 2500 mieszkańców⁵.

Mapa 8. Grzymałów na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny; 2. cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego; 3. synagoga

¹ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w II połowie XVIII wieku*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemysł–Rzeszów 2005, s. 79.

² B. Rozwadowski, *Grzymałów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 2, Warszawa 1881, s. 898.

³ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 116.

⁴ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 18.

⁵ G. Rąkowski, *Podole*, *Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej*, 2, Pruszków 2006, s. 109.

Od XVI w. Grzymałów był własnością Łudzickich herbu Grzymała, którzy zbudowali tu zamek⁶. Po szkodach spowodowanych wojną 1648 r. następny właściciel majątku, Adam Mikołaj Sieniawski, odrestaurował zamek w XVIII w. W XVIII i na początku XIX stulecia ten niewielki ośrodek miejski należał do Czartoryskich, Lubomirskich i Rzewuskich. Następnie miasteczko kupił bankier Leopold Elkan de Elkansberg. W 1831 r. Grzymałów odkupił od niego Anatym Nikorowicz⁷.

W okresie sowieckiej okupacji majątek został rozgrabiony przez miejscową ludność, a jego ostatni właściciel, hr. Władysław Wolański, zginął prawdopodobnie w kijowskim więzieniu na początku wojny. Po II wojnie światowej zamek zrównano z ziemią, a Grzymałów został jedną w wielu wsi na zachodniej Ukrainie⁸.

W XVII w. przeniesiona została do Grzymałowa parafia łacińska z pobliskiego Hlibowa, zniszczonego podczas działań wojennych prowadzonych przeciw Tatarom⁹. W 1716 r. kościół został odnowiony przez Adama Mikołaja Sieniawskiego. W 1752 r. Elżbieta Lubomirska ufundowała nowy, murowany kościół, który w 1827 r. został poświęcony Trójcy Przenajświętszej¹⁰. Świątynia znajdowała się niedaleko dzisiejszego parku i pomnika Adama Mickiewicza.

Do grzymałowskiej rzymskokatolickiej parafii należało 15 miejscowości. W 1914 r. Mieczysław Orłowicz w swoim przewodniku pisał: „Kościół świeżo odrestaurowany i pomalowany ma fasadę z 1752 roku”¹¹. Świątynia została wysadzona w okresie powojennym przez władze sowieckie¹². Obecnie na jej miejscu mieszkańcy Grzymałowa mają ufundować krzyż, który upamiętni istnienie parafii katolickiej w mieście¹³.

Il. 17. Grzymałów. Plac po kościele rzymskokatolickim pw. św. Trójcy. Widoczne są pozostałości po schodach przy wejściu

⁶ Tamże, s. 110.

⁷ Tamże.

⁸ Tamże.

⁹ B. Rozwadowski, *Grzymałów*, [w:] *Słownik geograficzny*, 2, s. 988.

¹⁰ Tamże.

¹¹ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik*, s. 116.

¹² G. Rąkowski, *Podole*, s. 110.

¹³ Informacja uzyskana od mieszkańców Grzymałowa w trakcie pobytu w miejscowości.

W okresie przedrozbiorowym, jak wynika z mapy Miega, istniały w Grzymałowie dwie cerkwie unickie, najprawdopodobniej drewniane. Obie znajdowały się na południe od rynku, oddzielone od niego pasem zabudowy. Ta położona bardziej na zachód wznosiła się w bezpośrednim sąsiedztwie synagogi (ryc. VII). Dziś w mieście funkcjonuje jedna, murowana cerkiew greckokatolicka pw. Przemienienia Pańskiego, ufundowana przez Lubomirską, zbudowana w 1806 r.¹⁴ Znajduje się ona w tym samym rejonie, gdzie w XVIII w. stała cerkiew położona bardziej na wschód. Wzniesiona została na planie prostokąta; ma niewielką kopułę i jest pokryta dachem. Barokową świątynię od frontu zdobią spływy wolutowe i cokoły z wazonami. Cerkiew otoczona jest murem, w którego rogu wznosi się wieża-dzwonnica.

Il. 18. Grzymałów. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego

Na zboczu doliny Gniłej, nieopodal centrum miasta, wznosi się druga zachowana budowla sakralna w Grzymałowie. Jest nią synagoga z końca XVIII stulecia¹⁵. Mieści się ona przy bocznej uliczce odchodzącej od ul. Chmielnickiego¹⁶. Jak już wspomniano, blisko niej stała kiedyś jedna z cerkwi. Monumentalna budowla warowna obecnie pozbawiona jest dachu. Jej grube, ponadmetrowej grubości mury świadczą o roli, jaką odgrywała w okresie najazdów tatarskich. We wnętrzu bóżnicy zachowały się nisza na aron ha-kodesz oraz gwiazdy Dawida w oknach budynku. Są to jedyne elementy świadczące o historii i przeznaczeniu tej budowli. Tak okazała bóżnica dowodzi także zamożności grzymałowskiej gminy żydowskiej.

¹⁴ G. Rąkowski, *Podole*, s. 111.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/grzymalow/11,synagogi-domy-modlitwy-i-inne/42296,synagoga-w-grzymalowie/> (dostęp: 30 XI 2013).

Il. 19. Grzymałów. Synagoga

dymirko Wołodarowicz połączył księstwa przemyskie i trembowelskie, przenosząc stolicę do Halicza i ustanawiając tym samym księstwo halickie. Korzystne położenie nad Dniestrem, przy szlaku handlowym oraz w pobliżu pokładów soli, sprawiało, że Halicz był znaczącym ośrodkiem handlowym i rzemieślniczym. Przede wszystkim jednak miasto przez cały okres swojego istnienia było wyróżniającym się ośrodkiem religijnym.

Pierwotne centrum polityczne i kościelne Halicza mieściło się w Kryłosie. Badania archeologiczne wskazują, że w miejscu tym w XI w. wzniesiono warowny gród, który później był sukcesywnie rozbudowywany. W nim mieściły się rezydencja księżca oraz siedziba biskupstwa założonego ok. połowy XII w. Katedralnym kościołem prawosławnej diecezji był sobór pw. Zaśnięcia Matki Boskiej (Uspieński, Wniebowzięcia), wzniesiony wraz z utworzeniem biskupstwa, prawdopodobnie z fundacji księcia Jarosława Ośmiomysła (1153–1187)³. Dwunastowieczna cerkiew zachowana jest jedynie na poziomie fundamentów. W ich obrębie stoi niewielka kaplica – być może szesnastowieczna – pw. św. Bazylego, w której

Il. 20. Halicz. Cerkiew pw. Zaśnięcia Matki Boskiej oraz odsłonięte i rekonstruowane fundamenty soboru katedralnego pw. Zaśnięcia Matki Boskiej w Kryłosie

obecnie mieści się niewielka ekspozycja muzealna⁴. W XVI w. na terenie osady Kryłos dokonano fundacji nowej cerkwi pw. Zaśnięcia Matki Boskiej, restaurowanej kilkakrotnie po zniszczeniach wojennych w XX w. W okresie I Rzeczypospolitej przy cerkwi funkcjonował klasztor Bazyliańców (zlikwidowany w 1782 r.). Po II wojnie światowej świątynia była początkowo zamknięta, później działało w niej muzeum. Obecnie ponownie pełni funkcje sakralne jako parafialna cerkiew greckokatolicka⁵.

Karpaty i Podkarpacie. Część wschodnia, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 6, Pruszków 2014, s. 164–168.

³ Zob. J. Peleński, *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*, Kraków 1914, s. 103–124; J. Pasternak, *Katedra halicka w Kryłosie*, „Biuletyn Historji Sztuki i Kultury: kwartalnik wydawany przez Zakład Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej”, 6 (1938), 1, s. 57–65.

⁴ G. Rąkowski, *Ukraińskie Karpaty i Podkarpacie*, s. 183.

⁵ Tamże, s. 184.

Na początku XIV w. Halicz został podniesiony do rangi metropolii prawosławnej. Wokół grodu rekonstruowane są osady rzemieślnicze i handlowe z odkrywaniem fundamentami kilkunastu pozostałych cerkwi średniowiecznych i wczesnonowożytnych, w tym m.in. ze szczególnie interesującymi pozostałościami cerkwi pw. św. Spasa (Zbawiciela) oddalonymi o 1 km na południowy zachód od cerkwi pw. św. Pantaleona (na wzgórzu zwanym „Karpycia”)⁶.

Największy rozkwit Halicza przypada na XII–XIII w. Kiedy w 1199 r. książę wołyński Roman Mściśławowicz opanował ten ośrodek, powstało księstwo halicko-wołyńskie, najpotężniejsze ówczesne księstwo ruskie. Po śmierci Mściśławowicza w bitwie pod Zawichostem (1205) Halicz stał się przedmiotem walk książąt ruskich, korzystających ze wsparcia polskiego lub węgierskiego⁷. Przejściowo władzę nad nim zdobyli Węgrzy, a ich król Andrzej II stał się opiekunem synów wdowy po Romanie. Jednocześnie przyjął tytuł *rex Galitiae et Lodomeriae*, co stanowiło realizację planów jego ojca, Beli III, który jeszcze w 1189 r. przejściowo osadził na tronie halickim właśnie Andrzeja. Po kilku latach, w wyniku traktatu polsko-węgierskiego – tzw. układu spiskiego z 1214 r. – władzę nad miastem objął sześćioletni syn Andrzeja II, Koloman (koronowany przez arcybiskupa Ostrzyhomia na króla Halicza), który miał poślubić córkę księcia krakowskiego Leszka Białego, Salomeę (wówczas zapewne dwuletnią). Układ spiski okazał się jednak nietrwały, a do rywalizacji o tron włączył się dorastający syn Romana Mściśławowicza – Daniel Halicki, który ostatecznie zdobył przewagę nad konkurentami, choć o władzę nad Haliczem musiał stale walczyć przez cały okres lat trzydziestych XIII stulecia⁸. Daniel (zm. 1264), prawnuk Bolesława Krzywoustego, przyjął nawet koronę królewską z rąk legata papieskiego i w 1253 r. został koronowany w Drohiczynie na króla Rusi. Na okres jego rządów przypada jednak upadek znaczenia Halicza, który został zniszczony przez najazd mongolski w 1240 r. Syn Daniela, Lew, przeniósł swoją siedzibę z Halicza do Lwowa (1270), co stało się kolejną przyczyną powolnego zmniejszania się znaczenia miasta.

W 1340 r. ostatni książę halicko-wołyński, Jerzy II Bolesław, syn księcia mazowieckiego Trojdena, został otruty przez bojarów. W tym samym roku Kazimierz Wielki podjął dwie wyprawy zbrojne na Ruś Halicką, która ostatecznie w 1349 r. wraz

⁶ Zob. J. Peleński, *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej*, s. 70–148; O.M. Joannisjan, *O jednym z małopolskich warsztatów budowlanych czasów romańskich (próba rekonstrukcji i charakterystyki jego twórczości)*, [w:] *Lapides Viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich. Księga dedykowana Profesor Klementynie Żurowskiej*, red. zbiorowa, Kraków 2006, s. 271–276. Odnośnie do aktualnego stanu niektórych pozostałości archeologicznych tych obiektów sakralnych – zob. <http://dawniahalych.com.ua/sights/monuments-of-archeology> (dostęp: 20 XI 2013). Por. E. Kubica, *Katalog zabytków wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, 17 (1996), s. 139–147; też, *Stan badań archeologicznych nad zabytkami wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia*, „Materiały Archeologiczne”, 29 (1996), s. 86–88, 92–94; G. Rąkowski, *Ukraińskie Karpaty i Podkarpacie*, s. 185–186; D. Chudzik, *Chrześcijańska architektura sakralna Rusi Halickiej i Wołyńskiej (do końca panowania Daniela Romanowicza)*, Rzeszów 2014, s. 34–78, 113–117 oraz *passim*.

⁷ Na temat rywalizacji polsko-węgierskiej o Halicz zob. np. B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 2006, s. 49–51.

⁸ Zob. D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz, król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012, s. 139–216.

z Haliczem została przyłączona do Królestwa Polskiego⁹. Po przejściu tronu polskiego przez Ludwika Węgierskiego, w 1372 r. namiestnikiem na Rusi został mianowany książę Władysław Opolczyk. Nominacja ta miała na celu ponowne związanie Rusi Halickiej z Węgrami, Władysław bowiem, spokrewniony z Andegawenami, uprzednio pełnił urząd palatyna Węgier. Okres jego rządów przyniósł jednak wiele korzyści samemu Haliczowi. W 1374 r. doprowadził on bowiem do pierwszej lokacji miasta na prawie magdeburskim. Zapewne od tego momentu centrum osadnicze Halicza znajdowało się już na dzisiejszym miejscu (ryc. VIII). Druga lokacja miasta na prawie niemieckim miała miejsce w 1429 r., za panowania Władysława Jagiełły, była jednak raczej uregulowaniem już istniejącego stanu rzeczy.

Rządy Władysława Opolczyka przyniosły również ważne zmiany w organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi (i w samym Haliczu). Penetracja Kościoła rzymskiego na ziemiach ruskich datuje się jeszcze na czasy panowania Daniela Halickiego, który wyrażał chęć nawiązania bliższych relacji z papieżem. Prawdopodobnie w roku 1232 na biskupa mającego prowadzić łacińską działalność misyjną na Rusi został wyswięcony przez biskupa Chrystiana¹⁰ mnich cysterski Gerard. Jego uposażeniem stały się dobra należące do klasztoru w Opatowie. Wkrótce jednak posiadłości opatowskie zostały nadane przez Henryka Brodatego biskupom lubuskim, którzy zapewne od 1234 r. sprawowali zwierzchnictwo duszpasterskie nad łacinnikami w Haliczu i na Rusi¹¹. Z 1367 r. posiadamy nie do końca jasną wzmiankę o funkcjonującym w Haliczu arcybiskupie łacińskim – franciszkaninie Krystynie¹². Trwałe powołanie rzymskokatolickiej metropolii w Haliczu miało miejsce w 1375 r., kiedy to papież Grzegorz XI – dzięki staraniom Opolczyka i pośrednictwu Ludwika – wyjął Ruś Halicką spod jurysdykcji biskupów lubuskich i erygował arcybiskupstwo halickie, którego pierwszym arcybiskupem został kanonik Maciej z Egeru na Węgrzech¹³. Jednakże już w 1414 r. nastąpiło formalne przeniesienie stolicy metropolitalnej do Lwowa.

Prawosławna metropolia halicka została zlikwidowana w 1347 r. decyzją patriarchy konstantynopolitańskiego, wskutek działań metropolity kijowskiego. Jej krótkotrwałe odnowienie nastąpiło w latach siedemdziesiątych XIV w. Jednakże uległa ona ponownej likwidacji z początkiem XV w. W 1539 r. król Zygmunt Stary odtworzył prawosławną eparchię w Haliczu, chociaż jej siedziba już w 1570 r. została przeniesiona do Lwowa. Natomiast w 1807 r. decyzją papieską utworzono greckokatolicką metropolię halicką, na której czele stali arcybiskupi lwowscy. Istniała ona do 2005 r., kiedy to nastąpiło przeniesienie siedziby metropolity ze Lwowa do Kijowa.

Jeszcze w XVI i pierwszej połowie XVII w. miasto położone nad Dniestrem było znaczącym ośrodkiem handlowym, przez które przebiegał szlak handlowy wiodący ze Lwowa do Mołdawii. Jednakże zniszczenia spowodowane siedemnastowiecznymi wojnami, kiedy to miasto zdobywali Kozacy i Turcy, skutkowały wyludnieniem i upad-

⁹ J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław 2004, s. 78–111.

¹⁰ O Chrystianie zob. J. Strzelczyk, *Apostołowie Europy*, Warszawa 1997, s. 290–303.

¹¹ B. Zientara, *Henryk Brodaty*, s. 354–356. Por. A. Gieysztor, *Początki misji ruskiej biskupstwa lubuskiego*, „Nasza Przeszłość”, 4 (1948), s. 83 nn.; W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów 1904, s. 104 nn.

¹² W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego*, s. 268 nn.

¹³ Tamże, s. 288 nn.; K. Baczkowski, *Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370–1506)*, Wielka Historia Polski, 2, Warszawa 2003, s. 50–52.

kiem ośrodka. W XIX w. był on już „niewielkim miastem pogrążonym w stagnacji”¹⁴. W 1994 r. na rozległym obszarze wokół dzisiejszego Halicza utworzono tzw. Narodowy Rezerwat „Dawny Halicz”, w ramach którego prowadzone są badania archeologiczne pozostałości po latach świetności ośrodka.

W końcu XVIII w. Halicz zamieszkiwało 2225 osób, w tym 250 rzymskich katolików (11,2%), 1371 grekokatolików (61,6%), 340 żydów (15,3%) oraz 264 innego wyznania (11,9%)¹⁵. Wedle spisu powszechnego z 1921 r. Halicz miał 3442 mieszkańców, w tym 916 rzymskich katolików (26,6%), 1889 grekokatolików (54,9%), 1 prawosławnego, 582 żydów (16,9%) oraz 54 karaimów (1,6%)¹⁶. Obecnie miasto liczy ok. 12 000 mieszkańców.

Za najbardziej interesujący obiekt spośród istniejących zabytków średniowiecznego Halicza należy uznać cerkiew pw. św. Pantaleona¹⁷ znajdującą się obecnie na terenie wsi Szewczenkowe (dawniej Święty Stanisław), na zachód od centrum obecnego miasta. Zarówno wezwanie świątyni, jej forma architektoniczna, jak i przemiany na przestrzeni wieków najlepiej obrazują zmienne koleje losów Halicza oraz ukazują tło kulturowe, które wykształciło się na terenie podlegającym impulsom zarówno ze wschodu, jak i zachodu. Pantaleon, męczennik z czasów prześladowań cesarza Dioklecjana, którego relikwie znajdują się na górze Athos, był świętym szczególnie czczonym w Cerkwi prawosławnej. Funkcjonuje on jako patron lekarzy, w ikonografii przedstawiany jako młodzieniec, który w prawej dłoni trzyma pędzelek do namaszczenia chorych, w lewej zaś szkatułkę z medykamentami. Pierwotne (i obecne) wezwanie świątyni wskazuje zatem na zakorzenienie jej fundatorów w świecie greckiego chrześcijaństwa. Jednakże już romańska forma, a zwłaszcza zachowane do dzisiaj oryginalne detale architektoniczne, świadczą o pochodzeniu budowniczych cerkwi ze świata zachodniego. Świątynia została ufundowana zapewne w pierwszej ćwierci XIII w., może nawet bliżej początku stulecia. Badacze wskazują na italianizujące formy zachowanej dekoracji przede wszystkim zachodniego i południowego portalu¹⁸. Względy formalne zdają się wskazywać na węgierskie pochodzenie warsztatu wznoszącego świątynię. Z tego powodu jej powstanie wiąże się z czasami wpływów węgierskich w Haliczu. Być może jej fundatorem był Andrzej II lub Koloman, choć faktycznie obiekt mógł zostać też ufundowany przez jednego z książąt ruskich władających Haliczem. Równie prawdopodobne jest, że kościół pochodzący z pierwotnej fundacji węgierskiej został w toku budowy przekształcony przez kolejnych władców Halicza w cerkiew.

¹⁴ G. Rąkowski, *Ukraińskie Karpaty i Podkarpacie*, s. 167–168.

¹⁵ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 81.

¹⁶ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 14: *Województwo stanisławowskie*, Warszawa 1923, s. 16.

¹⁷ Na jej temat zob. przede wszystkim studium: J. Peleński, *Halicz w dziejach sztuki*, s. 1–69, 166–192 oraz *passim*. Por. W. Łuszczkiewicz, *Kościół w Ś. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański*, Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce, 2, z. 1, Kraków 1880, s. 1–20; W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego*, s. 104 nn., przypis 1.

¹⁸ Z. Świechowski, *Znaczenie Włoch dla polskiej architektury i rzeźby romańskiej*, „Rocznik Historii Sztuki”, 5 (1965), s. 57; R. Quirini-Popławski, *Rzeźba przedromańska i romańska w Polsce wobec sztuki włoskiej*, Kraków 2006, s. 66 nn.

Il. 21. Halicz. Cerkiew pw. św. Pantaleona

W XVI w., wobec przeniesienia się centrum osadniczego Halicza na tereny miasta lokacyjnego, cerkiew pw. św. Pantaleona stała na terenie odludnym. Nie jest do końca jasne, czy miała wówczas charakter prawosławny, czy może łańciński. Obiekt w 1596 r. został przekazany halickim franciszkanom. O ile nie stało się to wcześniej, to właśnie w końcu XVI w. z pewnością został on już zamieniony na kościół rzymskokatolicki pw. św. Stanisława, przy którym z fundacji arcybiskupa lwowskiego Jana Dymitra Solikowskiego zbudowano klasztor Franciszkanów. Z czasem powstała wokół niego nowa osada nosząca nazwę „Święty Stanisław”. Konwent franciszkański przetrwał w tym miejscu do II wojny światowej. Po jej zakończeniu świątynia została zamknięta. W 1998 r., po gruntownej renowacji i rekonstrukcji, mającej przywrócić jej hipotetyczny pierwotny wygląd z czasów księstwa halicko-wołyńskiego, objęli ją grekokatolicy.

Natomiast pierwszych fundacji klasztorów mendikańskich dokonano w Haliczu w latach trzydziestych XIII w. Wówczas Jacek Odrowąż założył klasztor Dominikanów, a książę krakowski Bolesław Wstydlivy – klasztor Franciszkanów (1238)¹⁹. Najprawdopodobniej obydwa klasztory zostały wkrótce zniszczone w wyniku najazdów mongolskich.

Franciszkanie powrócili do Halicza w 1367 r., kiedy to starosta ruski Otto z Pilczy ufundował klasztor z kościołem pw. św. Krzyża dla braci przybyłych ze Lwowa, zlokalizowany w późniejszej wschodniej pierzei rynku. Odnowienia fundacji lub jej znaczącego doposażenia dokonał w 1422 r. wójt halicki Mikołaj Budnicki²⁰. W wyniku najazdu tatarskiego zabudowania klasztoru spłonęły w 1595 r. Wówczas oddano zakonnikom do

¹⁹ J. Pełeński, *Halicz w dziejach sztuki*, s. 170–171.

²⁰ Tamże, s. 192; K. Brzezina, *Kościół parafialny*, s. 57.

użytku opuszczony kościół pw. św. Stanisława (Pantaleona), obok którego wzniesiono również budynki klasztorne, o czym wspominaliśmy wyżej. Po odbudowie klasztoru św. Krzyża w pierwszej ćwierci XVI w. przy rynku funkcjonowały w Haliczu dwa konwenty, które były zarządzane przez gwardiana z klasztoru św. Krzyża. W 1787 r. klasztor uległ kasacie, a w końcu stulecia rozebrano kościół pw. św. Krzyża. Budynki klasztorne przy rynku zostały zamienione na szkołę i magistrat miejski. W 1916 r. uległy doszczętnemu zniszczeniu w wyniku ostrzału artylerii rosyjskiej.

Dominikanie – po pierwszej, krótkotrwałej fundacji – powrócili do Halicza w połowie XV w. Pierwotna lokalizacja klasztoru i kościoła klasztornego pozostaje nieuchwytna źródłowo. W XVII w. z pewnością na halickim przedmieściu „Zaparkanie”, tuż pod górą zamkową, funkcjonował kościół pw. św. Anny²¹. Klasztor dominikański, kilkakrotnie niszczone w wyniku najazdów tatarskich, a następnie odbudowywany, uległ ostatecznie kasacie w 1787 r.²² Po I wojnie światowej budynki klasztorne zostały całkowicie rozebrane.

Początki rzymskokatolickiej parafii w Haliczu nie są jasne²³. Prawdopodobnie w 1367 r. konsekrowano pierwszą rzymskokatolicką katedrę w Haliczu, jednocześnie ówczesną świątynię parafialną dla miasta. Nie jest oczywiste, czy lokowano ją w przejętej od prawosławnych cerkwi pw. św. Pantaleona, czy też zbudowano nową, drewnianą świątynię. Z pewnością świątynia parafialna istniała w 1427 r., kiedy to król Władysław Jagiełło uposażył miejscową parafię, której świątynia pw. Wniebowzięcia NMP istniała przy rynku halickim²⁴. Poza tym kościołem najprawdopodobniej w rękach proboszczów halickich do 1596 r. znajdowała się także świątynia pw. św. Pantaleona. W 1710 r. rozpoczęto budowę murowanej fary pw. Wniebowzięcia NMP, którą ukończono ostatecznie dopiero w 1785 r. (data konsekracji). Po 1946 r. kościół zamknięto, później zaś umiejscowiono w nim magazyny i sklepy. W 1965 r. został on przebudowany na dom kultury z kinem. Nowy rzymskokatolicki kościół w Haliczu oddano do użytku wiernych w 1997 r. Świątynię pw. św. Hipolita i bł. Jakuba Strzemię (Strepy) zlokalizowano przy ul. Ośmiomysła 24. Posługę kapłańską pełni w niej ksiądz dojeżdżający z Rohatyna.

Spśród cerkwi znajdujących się na terenie miasta trzeba wspomnieć osobno o zlokalizowanej przy rynku murowanej cerkwi greckokatolickiej pw. Bożego Narodzenia²⁵. Czas powstania pierwszej świątyni w tym miejscu należy datować zapewne na XIV w., choć niekiedy uważa się, że świątynia istniała tu już w wieku XII. Cerkiew uległa znaczącej przebudowie w 1825 r. Obecną formę architektoniczną zawdzięcza renowacji z lat 1904–1906. Od 1725 r. greckokatolicka cerkiew posiadała drewnianą świątynię filialną pw. św. Mikołaja (ulożoną nad Dniestrem)²⁶. Poza obszarem miasta lokacyj-

²¹ Tamże, s. 76–77. Grzegorz Rąkowski jako lokalizację kościoła pw. św. Anny podaje wieś Załukiew (położoną na północny zachód od centrum lokacyjnego Halicza), zob. G. Rąkowski, *Ukraińskie Karpaty i Podkarpacie*, s. 177.

²² K. Brzezina, *Kościół parafialny*, s. 56–57.

²³ W naszej rekonstrukcji dziejów parafii i kościoła farnego opieramy się na ustaleniach Katarzyny Brzeziny, zob. też, *Kościół parafialny*, s. 59–72. Por. J. Peleński, *Halicz w dziejach sztuki*, s. 177 nn.

²⁴ Niekiedy data 1427 r. funkcjonuje jako data erekcji parafii halickiej, lecz wydaje się, że akt Jagiełły należy raczej uznać za doposażenie istniejącej parafii w związku z ponowną lokacją miasta na prawie magdeburskim. K. Brzezina, *Kościół parafialny*, s. 59, przypis 56.

²⁵ J. Peleński, *Halicz w dziejach sztuki*, s. 91–103.

²⁶ B. Rozwadowski, *Halicz*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów sło-*

nego funkcjonowały także drewniane cerkwie greckokatolickie pw. Objawienia Pańskiego, Zmartwychwstania Pańskiego i cerkiew pw. św. św. Piotra i Pawła na Załukwi (ich istnienie poświadczane jest w XVIII w.)²⁷. W pobliżu obecnego dworca kolejowego, poza historycznym centrum Halicza (po drugiej stronie Dniestru), znajduje się cerkiew prawosławna pw. św. Dymitra, wzniesiona w 1831 r.²⁸

Szczególne miejsce w dziejach Halicza zajmują historia zamieszkującej ten ośrodek społeczności karaimskiej oraz związane z nią zabytki. Karaimi jako odrębna wspólnota wyznaniowa wyodrębnili się z judaizmu w VIII stuleciu²⁹. Kodyfikator nowej religii Anan ben Dawid działał w Basrze. W późniejszym okresie jej wyznawcy rozprzeczli się po świecie śródziemnomorskim, docierając także zapewne na naddnieprzańskie terytorium państwa Chazarów. Dla zwolenników Anana podstawę wiary stanowił jedynie Pięcioksiąg Mojżesza, w związku z czym odrzucili oni żydowski Talmud. Oczywiste podobieństwo do religii judaistycznej powodowało, że wśród obcych sobie społeczności chrześcijańskich czy muzułmańskich karaimi często nie byli odróżniani od żydów. Przyjęcie zasad wiary Anana przez niektórych przedstawicieli ludów tureckich na terenach rządzonych przez Chazarów spowodowało ukształtowanie się odrębnego etnosu Karaimów, wywodzącego się z Krymu i posługującego się specyficznym językiem karaimskim (należącym do kipczackiej podgrupy języków tureckich)³⁰.

Miejscowa tradycja halicka lokuje powstanie gminy karaimskiej w tym mieście na połowę XIII w., kiedy przedstawiciele tej społeczności mieli zostać osiedleni w Haliczu przez księcia Daniela Halickiego (jako część postanowień traktatu pokojowego zawartego przez niego z Batu-chanem w 1243 r.)³¹. Jednakże wydaje się, że osiedlenie się Karaimów w Haliczu należałoby lokować raczej w XIV w. Pierwsza w pełni wiarygodna wzmianka o Karaimach w Haliczu pochodzi z 1578 r., kiedy to otrzymali oni przywilej od króla Stefana Batorego. Od tego czasu w lustracjach dóbr halickich pojawia się rozróżnienie na karaimów i żydów. Od tego momentu możemy też mówić z pewnością o istnieniu drewnianej kienesy w Haliczu. W czasach I Rzeczypospolitej społeczność karaimska w tym mieście była stosunkowo liczna, jak wskazują bowiem spisy dóbr miejskich, można ją szacować na ok. 20% ogółu mieszkańców.

Karaimi mieszkali w osobnej dzielnicy, posiadali własny cmentarz oraz oczywiście kienesę. Drewniany dom modlitwy spłonął w 1830 r. W 1836 r. ukończono jego przebudowę na budynek murowany. Kienesy, częściowo zniszczona w 1913 r., została odbudowana w dwudziestoleciu międzywojennym. Niestety, w 1985 r. została całkowicie zburzona, ponieważ na jej miejscu planowano wzniesienie dziewięciopiętrowego budynku

wiańskich, 3, Warszawa 1882, s. 15.

²⁷ Zob. W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998, s. 204.

²⁸ G. Rąkowski, *Ukraińskie Karpaty i Podkarpacie*, s. 174.

²⁹ Na temat Karaimów zob. G. Pełczyński, *Karaimi polscy*, Poznań 2004; S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, Kraków 2008; M. Kizilov, *The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority Among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs, 1772–1945*, Leiden–Boston 2008.

³⁰ Stąd też istniejące rozróżnienie na: 1) karaimów – wyznawców religii karaimskiej oraz 2) Karaimów – przedstawicieli określonego etnosu jednocześnie wyznającego religię karaimską. Upraszczając sprawę – nie wszyscy karaimi są jednocześnie Karaimami.

³¹ Odnośnie do dziejów społeczności karaimskiej w Haliczu, poza przywoływanymi wcześniej pracami ogólnymi na temat tej grupy etniczno-wyznaniowej – zob. Z. Abrahamowicz, *Dzieje Karaimów w Haliczu*, [wyd.] S. Gąsiorowski, „Przegląd Orientalistyczny”, (2001), 1/2, s. 3–16.

mieszkalnego (ostatecznie został on zbudowany w innym miejscu). Po zakończeniu II wojny światowej większość przedstawicieli społeczności karaimskiej opuściła Halicz i przeniosła się na tereny objęte nowymi granicami Polski. Natomiast do dnia dzisiejszego, nieopodal dzisiejszego Halicza, na wysokim brzegu Dniestru we wsi Załukiew zachował się cmentarz karaimski z licznymi nagrobkami z hebrajskimi inskrypcjami. Najstarszy z zachowanych nagrobków pochodzi z XVII w. Cmentarz używany jest do dnia dzisiejszego jako miejsce pochówków, kiedy odchodzą już niestety ostatni przedstawiciele społeczności karaimskiej w Haliczu.

W mieście poza kienesą karaimską funkcjonowały także dwie synagogi, które istnieją do dzisiaj (przy obecnej ul. Konowalca). Pierwsza z wymienionych synagog została wzniesiona w końcu XVIII w., druga zaś w 1932 r.³² Początki osadnictwa żydowskiego w Haliczu sięgają jednak prawdopodobnie co najmniej XIV w. W 1765 r. miasto zamieszkiwało 258 żydów (przy 99 Karaimach). Liczebność żydów w Haliczu znacznie wzrosła w XIX w. W 1870 r. ich społeczność liczyła 839 osób (27,9% ogółu mieszkańców), a w 1900 r. – już 1454 osób (30% ogółu, przy 114 Karaimach). II wojna światowa przyniosła całkowitą zagładę żydów halickich. W drugiej połowie XX w. w mieście mieszkało jeszcze kilka rodzin żydowskich. Natomiast zgodnie ze spisem ludności z 2001 r. w Haliczu nie ma już przedstawicieli społeczności żydowskiej³³.

Ostatnim obiektem sakralnym w Haliczu, o którym należy pamiętać, są pozostałości kaplicy zamkowej pw. św. Katarzyny, ufundowanej w 1533 r. przez króla Zygmunta Starego. Sam zamek, kilkakrotnie przebudowywany, został w końcu XVIII w. ostatecznie opuszczony, a z powodu zagrożenia zawalenia się murów zdecydowano o ich częściowej rozbiórce³⁴. Kaplica jest zachowana jedynie w postaci reliktów, choć prowadzone prace nad planami rekonstrukcji zamku pozwalają żywić nadzieję na wydobycie ze stanu ruiny również tego obiektu sakralnego.

³² G. Rąkowski, *Ukraińskie Karpaty i Podkarpacie*, s. 174.

³³ Dane demograficzne za: <http://www.sztef.org.pl/pl/article/halicz/6,demografia/> (dostęp: 20 XI 2013).

³⁴ Odnośnie do dziejów zamku zob. A. Czołowski, *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, Lwów 1892, s. 80–82. Reprint publikacji został wydany przez wydawnictwo Napoleon V w 2013 r.

Husiatyn

Husiatyn leży nad rzeką Zbrucz (ryc. IX), która wyznaczała od 1772 do 1793 r. granicę pomiędzy Rzeczpospolitą a Austrią, od 1793 do 1809 r. oraz od 1815 do 1914 r. między Rosją a Austrią, a w latach 1921–39 między Polską a Związkiem Radzieckim. W latach 1672–1697 miasto leżało w granicach Imperium Osmańskiego.

Husiatyn otrzymał prawa miejskie w 1559 r. od Zygmunta Augusta. Właścicielami Husiatyna byli kolejno Świerszczowie, Strusiowie, Kalinowscy i Potoccy. Podobnie jak w innych miasteczkach regionu nawiedzanego przez liczne ataki z zewnątrz, świątynie Husiatyna wraz z nieistniejącym dziś zamkiem włączone były w system umocnień obronnych miasta.

W okresie rządów tureckich, w 1681 r. liczbę ludności Husiatyna szacuje się na 312 osób, w tym były zaledwie dwie rodziny żydowskie¹. Tak niska liczba jest zapewne wynikiem znacznego wyludnienia Podola w tym okresie. Według Bogumiła Szadego ok. 1772 r. znajdowało się w Husiatynie aż 11 świątyń i wszystkie miały charakter świątyń głównych². Z kolei Zdzisław Budzyński odnotowuje ok. 1785 r. dwa kościoły rzymskokatolickie – w tym jeden należący do zakonu bernardynów, położony na zamku – cztery cerkwie grekokatolickie i jedną synagogę³. Wedle jego obliczeń Husiatyn liczył wtedy 1388 mieszkańców, w tym 300 łacinników (21,6%), 409 unitów (29,5%), 679 żydów (48,9%)⁴.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego zawiera następujący opis Husiatyna: „Miasteczko nędzne, błotne, źle zabudowane, ludności do 1000; jest tu szkoła wiejska, rzemieślników 24, sklepów 4, domów 240, młyny, apteka”⁵.

W dwudziestoleciu międzywojennym wedle spisu powszechnego z 1921 r. w Husiatynie mieszkały 2104 osoby, w tym 932 rzymskich katolików (44,3%), 799 grekokatolików (38,1%), 368 osób wyznania mojżeszowego (17,4%), 5 prawosławnych (0,2%). Z tego 1904 osoby deklarowały polską narodowość (90%), 126 – rusińską (6%), 73 – żydowską (3%), 1 – rosyjską (0,04%)⁶. Zastanawia, że narodowość polska w dużym stopniu nie pokrywa się z wyznaniem rzymskokatolickim: na 1904 Polaków tylko 932 było tego wyznania (49%). Mogłoby to świadczyć o znacznym zasymilowaniu do kultury polskiej miejscowych grekokatolików i osób wyznania mojżeszowego, którzy

¹ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994, s. 146.

² B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2012, s. 55.

³ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku, 1: Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 98.

⁴ Tamże.

⁵ L. Dziedzicki i B. Rozwadowski, *Husiatyn*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 3, Warszawa 1882, s. 222.

⁶ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 9.

w większości deklarowali się jako Polacy, a nie Rusini czy Żydzi. Można przyjąć także inną interpretację: powszechny spis mieszkańców był dokonywany kilka miesięcy po traktacie ryskim, ostatecznie decydującym o wejściu Galicji Wschodniej w skład II Rzeczypospolitej. Motywem deklarowania się jako Polak mogła być chęć uzyskania profitów od nowo ukonstytuowanej polskiej władzy na tych terenach. Mogło to być spowodowane też strachem przed represjami z jej strony.

Mapa 10. Husiatyn na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. klasztor Bernardynów; 2. cerkiew pw. św. Onufrego; 3. synagoga

Współcześnie miasteczko sprawia wrażenie bardzo zaniedbanego. Po II wojnie światowej w centrum miasta, przy rozległym rynku wyłożonym chodnikiem zarosniętym trawą, postawiono duży, szpetny pomnik ku czci rewolucji październikowej. Naprzeciw niego, po drugiej stronie rynku, znajduje się olbrzymi budynek miejskiego domu kultury, rażący estetyką okresu sowieckiego. Oba obiekty przytłaczają cerkiew pw. św. Onufrego, która jest usytuowana z boku rynku. Było to zapewne celowym zabiegiem nowej władzy sowieckiej.

Kościół Bernardynów pw. Narodzenia NMP

Kościół rzymskokatolicki został ufundowany przez Walentego Aleksandra Kalinowskiego. Wybudowany w stylu barokowym w latach 1690–1723⁷, zamknięty w 1946 r., otworzony ponownie został w 1990 r. Obecnie znajduje się przy nim parafia, w której pracuje dwóch księży. W niedzielę odprawia się dwie msze: jedną po ukraińsku, drugą po polsku.

⁷ G. Rąkowski, *Podole*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 2, Pruszków 2006, s. 220.

W XVII w. zabudowania klasztorne były niszczone przez najazdy tureckie i tatarskie oraz powstania kozackie. W rezultacie w drugiej połowie stulecia kościół i klasztor były całkowicie zrujnowane, toteż bernardyni w 1660 r. wyjechali z Husiatyna. Po powrocie zakonników w 1690 r. Adam Hieronim Sieniawski sfinansował odbudowę kompleksu klasztornego, która trwała do roku 1723. W 1786 r. na mocy dekretu cesarza Józefa II klasztor został zlikwidowany. Kościół, należący dotąd do bernardynów, przekształcono w świątynię parafialną⁸, a klasztor – w plebanię i siedzibę urzędu miejskiego⁹. W 1938 r. bernardyni ponownie objęli we władanie klasztor w Husiatynie, jednak już po sześciu latach musieli opuścić miasto razem ze wszystkimi polskimi mieszkańcami z powodu akcji „repatriacyjnej”. W odebranej katolikom świątyni ulokowano fabrykę, a następnie magazyn środków chemicznych. W 1975 r. przeprowadzono częściowy remont zdewastowanych obiektów. Dopiero jednak w 1990 r. możliwe było przywrócenie budynków do ich pierwotnego przeznaczenia, w tym też roku zniszczone zabudowania odzyskał zakon bernardynów¹⁰.

Il. 22. Husiatyn. Kościół Bernardynów

Kościół klasztorny, noszący wezwanie Narodzenia NMP, jest świątynią trójnawową. Pierwotnie trzy nawy były przykryte sklepieniami krzyżowymi, które wskutek zniszczeń w XX w. zawaliły się i w 1975 r. zostały zastąpione nowymi. Główne wejście do kościoła ma formę jońskiego portyku, drzwi zdobi ostrołukowe obramienie. Prawie całe wyposażenie świątyni uległo zniszczeniu po 1945 r. Zachowały się jedynie elementy wywiezione wcześniej przez parafian¹¹.

⁸ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 r. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 368.

⁹ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 146–147.

¹⁰ G. Rąkowski, *Podole*, s. 220–225.

¹¹ Tamże.

Cerkiew pw. św. Onufrego

Cerkiew greckokatolicka powstała w ostatnim dziesięcioleciu XVI w. lub na początku wieku XVII. Według miejscowej tradycji, w czasie, gdy Husiatyn znalazł się pod panowaniem tureckim, cerkiew została zamieniona na meczet. Pierwotnie była to budowla obronna z dwukondygnacyjną wieżą, jednak górny poziom tej ostatniej, z wyrażnymi elementami obronnymi, nie zachował się. O dawnym, obronnym charakterze cerkwi świadczą grube ściany i niewielkie, półkoliście zamknięte okna. Nawa świątyni jest prostokątna, przykryta sklepieniem kolebkowym. Wszystkie komponenty bryły łączą się ze sobą wewnątrz poprzez arkadowe przejścia. Nad nawą znajduje się kopuła z sygnaturką, zlokalizowaną na ośmiobocznym bębnie¹².

Il. 23. Husiatyn. Cerkiew pw. św. Onufrego

Synagoga

Synagoga została zbudowana w połowie XVI w., później wielokrotnie była przebudowywana. Jest to typowa renesansowa synagoga na planie kwadratu. Posiada charakterystyczne dla synagog dawnych południowo-wschodnich ziem Rzeczypospolitej mauretańskie attyki oraz elementy obronne. Synagogi – podobnie jak inne murowane obiekty sakralne – służyły w niespokojnych czasach najazdów tureckich czy kozackich także jako twierdze. W dwudziestoleciu międzywojennym, wedle przewodnika Mieczysława Orłowicza, na sklepieniu synagogi znajdował się orzeł – godło Rzeczypospolitej¹³. Obecnie nie ma po nim śladu. Bóżnica została uszkodzona w czasie II wojny światowej,

¹² Tamże.

¹³ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik*, s. 146.

jednak większych spustoszeń dokonali w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych miejscowi wandalę. W latach dziewięćdziesiątych synagoga została odbudowana, lecz bez zachowania pierwotnego, bogatego wystroju architektonicznego. Początkowo mieściło się w niej lokalne muzeum krajoznawcze. Od kilku lat budowla jest znów niezagospodarowana i ponownie popada w ruinę.

W środku zachowało się miejsce po aron ha-kodeszu. Natomiast nie ma śladu po bimie i innych elementach charakterystycznych dla funkcjonowania bóżnicy.

Il. 24. Husiatyn. Synagoga

Synagoga na zamku – nie istnieje

Zamek istniał jeszcze w XVII w. i był rezydencją Kalinowskich. W drugiej połowie XIX w. został sprzedany miejscowemu rabinowi, znanemu wśród ludności polskiej jako „cudotwórca”. Być może chodzi o jednego z przedstawicieli lokalnej dynastii chasydzkiej Husiatyner. Przebudował on warownię na własną siedzibę i bóżnicę¹⁴. Podczas I wojny światowej budowle zostały doszczętnie zniszczone.

¹⁴ L. Dziedzicki i B. Rozwadowski, *Husiatyn*, [w:] *Słownik geograficzny*, 3, s. 222.

Jazłowiec

Dawne miasto jest położone malowniczo w głębokiej dolinie Olchowca, z centrum przy ujściu potoku Jazłowczyk i zabudową wspinającą się częściowo na zbocza doliny (ryc. X). Od południa miejscowość zamyka długie i wąskie wzniesienie, z trzech stron otoczone wodami Olchowca, na którym wznoszą się ruiny zamku i klasztor Niepokalanek. Historyczny układ urbanistyczny jest dziś częściowo zatarty, nie ma choćby śladu po dawnym rynku.

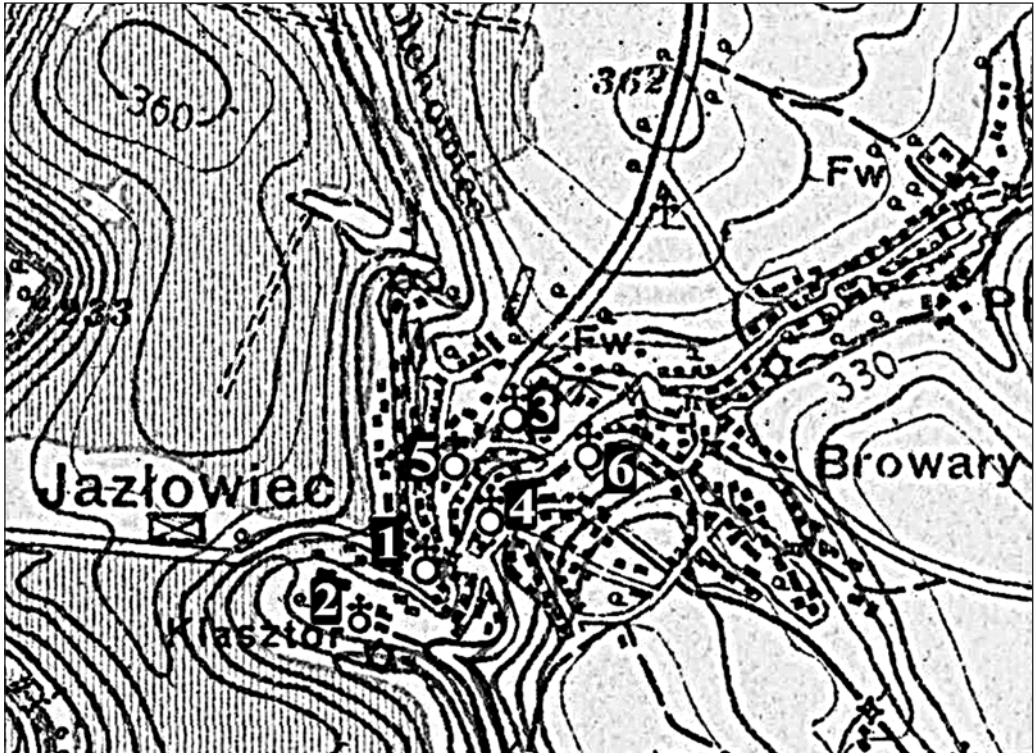
Il. 25. Jazłowiec. Widok na miasto z cmentarza. Po lewej kościół ormiański (obecnie cerkiew greckokatolicka), w głębi po prawej wieża kościoła Dominikanów (później parafialnego), a ponad nią dachy klasztoru Niepokalanek

Jazłowiec jest obecnie wsią, w której jednak wyraźnie widać nieliczne już, lecz wciąż efektowne, pozostałości dawnej świetności. Z budowli sakralnych funkcjonują dziś jedynie cerkiew greckokatolicka i klasztor Niepokalanek. Stoją także ruiny kościoła rzymskokatolickiego i kaplicy cmentarnej. Z tym skromnym stanem obecnym kontrastuje obraz Jazłowca na mapie Miegi, gdzie oznaczono aż osiem świątyń chrześcijańskich (nie licząc klasztorów). A trzeba pamiętać, że na koniec XVIII w. przypada okres upadku miasta (ryc. X).

Początki Jazłowca sięgają XIV–XV w. i wiążą się z miejscową gałęzią rodu Buczačkih, która przyjęła nazwisko Jazłowieckich¹. Okres rozkwitu to wiek XVI i początek XVII, gdy Jazłowieccy byli jednym ze świetniejszych rodów Korony, a w mieście osiedlili się Ormianie, zapewniając mu pozycję ważnego ośrodka handlu i rzemiosła². Jazłowiec w pierwszej połowie XVII w. stał się jednym z głównych centrów ormiańskiej społeczności Korony, okresowo pełniąc funkcję rezydencji arcybiskupów

¹ O historii miasta zob. S. Barącz, *Pamiętki jazłowieckie*, Lwów 1862; G. Rąkowski, *Podole*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 2, Pruszków 2006, s. 275–278.

² O historii jazłowieckich Ormian zob. S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869, s. 87–92; J. Chrząszczewski, *Kościóły Ormian polskich*, Katalog zabytków ormiańskich, 1, Warszawa 2001, s. 30–32.

Mapa 11. Jazłowiec na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny (dawny klasztor Dominikanów); 2. klasztor Niepokalanek; 3. kaplica cmentarna; 4. cerkiew greckokatolicka (dawny kościół ormiański); 5. synagoga; 6. cerkiew na Browarach

lwowskich obrządku ormiańskiego. W latach 1672–1699 miasto znajdowało się w granicach Imperium Osmańskiego i odgrywało najważniejszą w swych dziejach rolę administracyjną – jako stolica jednego z czterech sandżaków w ejalecie kamienieckim³. Toczone pod koniec XVII w. wojny, podczas których Jazłowiec został zniszczony i opuściła go większość Ormian, wyznaczają kres świetności miasta. Miejscowość zmieniała właścicieli (m.in. Koniępcolscy, Poniatowscy i Błażowscy), pozostając ośrodkiem o znaczeniu coraz bardziej lokalnym. Kasztelan krakowski Stanisław Poniatowski wznosił na przedzamczu pałac. W 1798 r. władze austriackie odebrały Jazłowcowi prawa miejskie.

Spis turecki z 1681 r., sporządzony w okresie znacznego spadku liczby ludności, podaje dla Jazłowca 72 rodziny (w tym 12 żydowskich), co przy zastosowaniu przelicznika 6 osób na gospodarstwo domowe pozwala szacować populację Jazłowca na 432 osoby⁴. Około 1785 r. miasto liczyło 1491 mieszkańców, w tym 670 unitów (44,9%), 611 żydów (41%), 180 łacinników (12,1%) i zaledwie 30 Ormian (2%)⁵. W 1914 r. wśród 3350 mieszkańców było 1500 Żydów (44,8%), 1250 Polaków (37,3%) i 600 Rusinów (17,9%)⁶.

³ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994, s. 134–135.

⁴ Tamże, s. 146.

⁵ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w., 1: Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 111.

⁶ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 144.

Pierwszym katolickim kościołem parafialnym Jazłowca była świątynia pw. św. Marii Magdaleny, ufundowana w 1436 r.⁷ W okresie 1549–1583 kościół należał do kalwinistów, do których zaliczał się Jerzy Jazłowiecki⁸. Położona na niewielkim wzgórku na prawym (zachodnim) brzegu Olchowca – drewniana budowla służyła wiernym do lat dwudziestych XIX w., kiedy to zapewne została rozebrana⁹.

W 1594 r. Mikołaj Jazłowiecki ufundował klasztor Dominikanów. Zakonnicy wzniesli swoją murowaną świątynię w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła parafialnego, na tym samym wzgórzu¹⁰. Podczas rządów tureckich planowano przekształcenie klasztornej świątyni w meczet sułtański. Najprawdopodobniej zdecydowano się wtedy jednak na wzniesienie meczetu jako osobnej budowli, o której wiadomo tylko tyle, że rozpoczęto jej budowę¹¹. Po powrocie Jazłowca do Rzeczypospolitej dominikanie kontynuowali tu wcześniejszą działalność. Klasztor skasowano w 1788 r.¹², a w 1824 r. opuszczony kościół został nową siedzibą parafii¹³, co umożliwiło rozbiórkę zbędnego odtąd, starego kościoła parafialnego. Nową funkcję budowla pełniła do II wojny światowej, po której została zamknięta i popadła w ruinę, którą pozostaje również obecnie¹⁴.

Il. 26. Jazłowiec. Elewacja ogrodowa klasztoru Niepokalanek. Kaplica znajduje się na piętrze, nad bramą

⁷ S. Barącz, *Pamiętki jazłowieckie*, s. 26, 50.

⁸ Tamże, s. 41–46.

⁹ S.J. Kowalski, *Powiat buczacki i jego zabytki*, Biblioteka „Wołania z Wołynia”, 39, Biały Dunajec–Ostróg 2005, s. 153.

¹⁰ S. Barącz, *Pamiętki jazłowieckie*, s. 50–52.

¹¹ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 192–193.

¹² S. Barącz, *Pamiętki jazłowieckie*, s. 210–212.

¹³ Tamże, s. 224–225.

¹⁴ G. Rąkowski, *Podole*, s. 282.

W latach 1719–1782 przy kaplicy zamkowej funkcjonował klasztor Paulinów, ufundowany przez Jana Koniecpolskiego i skasowany przez władze austriackie¹⁵.

Nową rolę jazłowiecki zespół zamkowy zaczął pełnić w 1863 r., kiedy Krzysztof Błażowski przekazał pałac Poniatowskich niedługo wcześniej założonemu zgromadzeniu sióstr Niepokalanego Poczęcia NMP. Od tego momentu Jazłowiec był główną siedzibą zgromadzenia¹⁶. Siostry prowadziły tu znaną i cenioną szkołę dla dziewcząt. Wypędzone w 1946 r., wróciły do Jazłowca w roku 1998, otrzymawszy w dzierżawę na 50 lat część budynków klasztoru, którą starannie wyremontowały. Odrestaurowane zostało także klasztorne mauzoleum, położone w parku, na zachodnim skraju zamkowego wzniesienia.

Na wzgórzu zamykającym miasto od północy znajduje się cmentarz, na którym Krzysztof Błażowski wznosił kaplicę¹⁷.

W okresie przedrozbiorowym wierni grekokatolicy korzystali z murowanej cerkwi pw. św. Mikołaja¹⁸ oraz drewnianej cerkwi pw. Narodzenia Pańskiego¹⁹. Obie cerkwie przestały funkcjonować zapewne na początku XIX w., gdy grekokatolicy przejęli dawny kościół ormiański. Możliwe, że przez jakiś czas użytkowali oni kilka świątyń.

Wspomniane cerkwie zostały z pewnością zaznaczone na mapie Miega (ryc. X). Ich identyfikacja jest możliwa przy założeniu, że wśród oznaczeń na mapie jedynie sylwetka budowli oznacza kościół, natomiast otoczone linią podłużne kształty to kaplice. Jedyną świątynią na zachodnim brzegu Olchowca był kościół Dominikanów, natomiast najbardziej na wschód położony był kościół ormiański. Jedną z nieistniejących cerkwi znajdowałyby się zatem w centrum miasta, pomiędzy kościołami Dominikanów i ormiańskim, na tym samym brzegu Jazłowczyka co drugi z kościołów. To byłaby cerkiew pw. św. Mikołaja, która stała *u stóp pagórka, w głównej części miasta*²⁰. Natomiast cerkiew pw. Narodzenia Pańskiego wznosiłaby się na górze w północnej części miasta, w pobliżu obecnego cmentarza.

Podłużne kształty na mapie Miega, które powyżej hipotetycznie uznałem za symbole kaplic, mogły rzeczywiście oznaczać kaplice różnych wyznań, ale mogło też chodzić o kolejne cerkwie, na temat których nie zachowały się świadectwa źródeł pisanych. Jest mało prawdopodobne, by nie przetrwała żadna wzmianka o kościołach łacińskich, poza tym cerkwi w miastach ziem ruskich było zazwyczaj więcej. Istnieje również inna możliwość interpretacji dwóch sposobów przedstawiania obiektów sakralnych na mapie. Sylwetki kościołów oznaczać mogły budowle murowane, a owe podłużne kształty – drewniane (nie można także wykluczyć, że było odwrotnie). Identyfikacja wszystkich miejsc kultu na mapie Miega nie wydaje się w tej sytuacji możliwa.

¹⁵ S. Barącz, *Pamiętki jazłowieckie*, s. 142, 208.

¹⁶ O historii klasztoru zob. *Jazłowiec – ukochane gniazdo zgromadzenia*, [w:] *Poszłam ślad do Polski... i weszło. 150 lat pracy zgromadzenia sióstr niepokalanek*, 1, Szymanów 2004, s. 53–198.

¹⁷ S. Barącz, *Pamiętki jazłowieckie*, s. 229.

¹⁸ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998, s. 225; B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 416.; S. Barącz, *Pamiętki jazłowieckie*, s. 116.

¹⁹ B. Szady, *Geografia struktur religijnych*, s. 416.

²⁰ Cytat z opisu François-Paulin Daleraca (*Les Anecdotes de Pologne*) z 1686 r. za: S. Barącz, *Pamiętki jazłowieckie*, s. 127.

Głównym miejscem kultu Ormian w Jazłowcu był kościół pw. św. Bogurodzicy, wzniesiony zapewne na początku XVII stulecia²¹. Opuszczony w końcu XVIII w., w 1809 r. został przekazany społeczności greckokatolickiej na nową cerkiew parafialną. Tę funkcję pełnił do II wojny światowej, po której został zamknięty. Na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. zwrócono go grekokatolikom i wyremontowano, zmieniając zarazem wygląd budowli (ahistoryczny hełm wieży).

Il. 27. Jazłowiec. Kościół ormiański (obecnie cerkiew greckokatolicka)

Do wojen tureckich w Jazłowcu funkcjonowały jeszcze dwa miejsca kultu ormiańskiego. Klasztor męski pw. św. Grzegorza Oświeciciela²², którego ruiny są wzmian-

²¹ O kościele ormiańskim zob. J. Chrzyszczewski, *Kościół Ormian*, s. 33–35.

²² Tamże, s. 31; S. Barącz, *Pamiętki jazłowieckie*, s. 116.

kowane w 1829 r., miał się znajdować na wzgórku w kotlinie, po lewej stronie drogi z zamku do miasta²³. W tym rejonie na mapie Miega znajduje się czworobok narysowany czarną linią. Inne budowle oznaczono na czerwono. Można wysunąć przypuszczenie, że są to pozostałości rzeźzonego klasztoru i czarna barwa oznacza właśnie stan ruiny (ryc. X).

Brak informacji o lokalizacji kaplicy pw. Zwiastowania NMP²⁴. Mało prawdopodobne, żeby była oznaczona na mapie Miega jako jeden ze wspomnianych, podłużnych, obrysowanych znaków, skoro kaplica przestała funkcjonować przeszło 100 lat przed powstaniem mapy.

Sakralny pejzaż Jazłowca przez stulecia uzupełniała synagoga, położona w północnej części miasta, na zboczu doliny. Powstała na przełomie XVI i XVII w. Zniszczona podczas I wojny światowej, została odbudowana w latach międzywojennych. Działała do II wojny światowej, w czasie której została zniszczona. Ruiny rozebrano po wojnie i dziś nie ma po niej śladu²⁵.

W XIX i XX w. synagoga znajdowała się wyżej niż wszystkie świątynie chrześcijańskie, co było sytuacją bardzo nietypową. Warto zauważyć odmienną sytuację w okresie przedrozbiorowym, gdyż jeszcze wyżej położona była wówczas cerkiew pw. Narodzenia Pańskiego²⁶, oznaczona na mapie Miega (ryc. X).

W bezpośrednim sąsiedztwie miasta znajduje się cerkiew dawnego przedmieścia, a obecnie wsi Browary, wznosząca się nad Jazłowczykiem, w górę strumienia w stosunku do dawnego kościoła ormiańskiego.

²³ S. Barącz, *Pamiętki jazłowieckie*, s. 226.

²⁴ J. Chrzęszczewski, *Kościóły Ormian*, s. 31; S. Barącz, *Pamiętki jazłowieckie*, s. 116.

²⁵ M. i K. Piechotkowie, *Bramy nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 168–169.

²⁶ O kwestii jej identyfikacji zob. wyżej.

Kamieniec Podolski

Stare Miasto Kamieńca Podolskiego jest usytuowane na wysokim skalnym płaskowyżu o powierzchni ok. 30 ha¹, który opływa zakolem rzeka Smotrycz, lewy dopływ Dniestru (ryc. XI). Smotrycz płynie w charakterystycznym dla krajobrazu Wyżyny Podolskiej głębokim jarze, który osiąga głębokość nawet 30 m na tym odcinku². Patrząc na mapę, można odnieść wrażenie, że Stare Miasto jest położone na prawym brzegu rzeki, jednak w rzeczywistości leży ono na wyspie, ponieważ wąski pasek lądu łączący cypel z zamkiem od strony zachodniej został przekopany w 1544 r.³ W zakolach Smotrycza, na północny i południowy zachód od Starego Miasta, po przeciwnej stronie rzeki, istniały dawniej przedmieścia z folwarkami należącymi do różnych wspólnot miejskich. Obecnie w ich miejscu znajduje się zabudowa jednorodzinna. Są to tzw. Polskie Folwarki i Ruskie Folwarki. Nowsze dzielnice miasta, począwszy od dziewiętnastowiecznego Nowego Planu, rozciągają się głównie na wschód i północ od Starego Miasta, z którym zostały połączone Nowym Mostem w 1874 r.

Z racji swojej topografii Kamieniec Podolski wykazywał naturalne właściwości obronne, co było przyczyną istnienia osadnictwa w tym miejscu już od czasów prehistorycznych⁴. Od końca XIV w. do podboju tureckiego to miasto-twierdza stanowiło strategiczny punkt w sieci obronnej południowo-wschodnich terenów Rzeczypospolitej. Głównym miejscem obrony oprócz murów miejskich był zamek, który bronił dostępu do miasta od strony zachodniej, gdzie znajdowały się główna brama miejska i Most Zamkowy, zwany również Tureckim (ryc. XXVI). Most ów oparty jest na wysokim występie skalnym, mającym z dwóch stron jar Smotrycza. Zarówno zamek, grobla z mostem, jak i mury miejskie były wielokrotnie remontowane i rozbudowywane. Ostatnia większa modernizacja twierdzy kamienieckiej miała miejsce w latach dwudziestych XVII w., kiedy zbudowano Nowy Zamek. Jednak już w drugiej połowie XVII w. twierdza była przestarzała i zaniedbana⁵, co w znacznym stopniu przyczyniło się do łatwego jej zdobycia przez Turków w 1672 r. Z kolei Turcy w czasie okupacji podjęli remont i rozbudowę fortyfikacji, wykorzystując do tego celu kamień z rozbiórki zabudowań miejskich, uszkodzonych w trakcie oblężenia, w tym budynków o przeznaczeniu sakralnym⁶. Po odzyskaniu Kamieńca z rąk tureckich poważniejsze plany modernizacji i rozbudowy fortecy w celu przystosowania jej do wymagań epoki pozostały na papierze z powodu braku funduszy.

Na terenie Starego Miasta regularne osadnictwo pojawiło się w IX–XI w., przy czym najstarsze osady nie zajmowały całości płaskowyżu. W tym samym okresie ist-

¹ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec Podolski. Miasto – legenda. Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności*, Warszawa 2001, s. 32.

² W. Cabaj, *Rzeźba*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, 2, Kraków 2005, s. 28.

³ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec Podolski*, s. 173.

⁴ Tamże, s. 9.

⁵ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994, s. 55.

⁶ Tamże, s. 70.

niała już twierdza ziemno-drewniana na miejscu dzisiejszego Starego Zamku. Możliwe, że wtedy też powstały pierwsze obiekty sakralne. Jeden z nich znajdował się prawdopodobnie na miejscu późniejszej cerkwi pw. św. Jana Chrzciciela, obecnie nieistniejącej⁷. Przed XIV w. Kamieniec nie był jeszcze ważnym ośrodkiem o znaczeniu ponadregionalnym, zwłaszcza w okresie, gdy jego rozwój hamowało zwierzchnictwo tatarskie nad Rusią. Dopiero pod panowaniem litewskich książąt Koriatowiczów Kamieniec wszedł na drogę rozwoju, gdy zaczęli napływać przybysze z zachodu, w większości Polacy, a miasto uzyskało prawo magdeburskie i lokację (1374). Wtedy też pojawiły się tu pierwsze zakony katolickie – dominikanie i franciszkanie – oraz powstała katolicka diecezja podolska (1375). Znaczenie Kamieńca jako ośrodka handlowego i militarnego wzrastało, jednak wciąż był on przyćmiewany przez znacznie większy Lwów. Pod koniec XIV w. Kamieniec znajdował się na zmianę w rękach polskich i litewskich, ok. 1430 r. ostatecznie ustabilizowała się tu władza polska, a w 1434 r. Kamieniec stał się stolicą nowo utworzonego województwa podolskiego. Miasto rozwijało się pomyślnie pod względem ekonomicznym, pod koniec XVI w. stając się ośrodkiem niemal dorównującym Lwowowi. Wychodziło również obronną ręką z wielu oblężeń, aż do 1672 r., gdy zostało zdobyte przez armię turecką. Rzeczpospolita odzyskała Kamieniec w 1699 r., jednak po okupacji tureckiej miasto nigdy nie powróciło do dawnej świetności, ponieważ opuściła je większość mieszkańców, a kupcy przestali korzystać z przechodzących w okolicy Kamieńca szlaków handlowych z obawy przed nieustającymi działaniami wojennymi⁸. Z kolei pozostali mieszkańcy miasta byli uwikłani w nieustanne konflikty wewnętrzne z władzami miejskimi, wojskiem i duchowieństwem⁹. Z powodu zniszczeń wojennych znacznej zmianie uległ układ urbanistyczny miasta, a wiele działek wytyczono na nowo. W roku odzyskania Kamieńca przez Rzeczpospolitą sejm wydał konstytucję, która zakazywała, by osoby wyznania prawosławnego zamieszkiwały miasto, w związku z czym wszystkie cerkwie prawosławne zostały przemianowane na kościoły unickie¹⁰. Z kolei w 1795 r., dwa lata po tym, jak Kamieniec znalazł się w granicach Imperium Rosyjskiego, nastąpiła sytuacja odwrotna: wszystkie cerkwie unickie zamieniono na prawosławne¹¹, a także tymczasowo zniesiono rzymskokatolicką diecezję kamieniecką (do 1798 r.). Od 1799 r. rezydował tu biskup Kościoła prawosławnego (archijerej). W tym okresie Kamieniec był już cieniem dawnej świetności, mimo że do 1914 r. pełnił funkcję stolicy guberni podolskiej. W ciągu XIX w. zamknięto wszystkie klasztory katolickie, skasowano też ponownie rzymskokatolicką diecezję kamieniecką, a większość budynków mieszkalnych zajęli Żydzi. W drugiej połowie XIX w. Kamieniec zaczął się podnosić z ruiny, zbudowano dzielnicę Nowy Plan, lecz mimo to pozostał miastem na peryferiach życia gospodarczego kraju. Po burzliwych latach 1914–1920 i przechodzeniu miasta z rąk do rąk Kamieniec włączono ostatecznie do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Wyrazem sowieckiego programu walki z religią, zwłaszcza katolicką, w latach trzydziestych było zlikwidowanie parafii katolickich i systematyczne wysadzanie w powietrze kościołów oraz cerkwi na terenie Starego Miasta i poza nim. Zabudo-

⁷ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 9.

⁸ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 201.

⁹ A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Kijów–Warszawa 1915, s. 13.

¹⁰ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008, s. 355, 358.

¹¹ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 33.

wa Kamieńca ucierpiała też poważnie w czasie obu wojen światowych, co jest do dziś widoczne na terenie Starego Miasta. Wiele budynków, które przetrwały te trudne czasy, wciąż wymaga poważnych prac remontowych.

Wspomnieć też należy o licznych pożarach w historii miasta, które wpłynęły znacząco na zmiany w układzie urbanistycznym. Największe z nich miały miejsce w latach 1420, 1602, 1616, 1621, 1862 i 1887, do czego trzeba dodać ogromną liczbę mniejszych pożarów, które zdarzają się i obecnie. Należy pamiętać, że przed XIX w. duża część zabudowy Kamieńca była drewniana. Pożar w wyniku ostrzału podczas oblężenia lub wynikły z innych przyczyn mógł spowodować odbudowę dawnej drewnianej budowli już jako murowanej. Takie decyzje podejmowano często w przypadku obiektów sakralnych.

Przez większą część dziejów miasta po lokacji na prawie magdeburskim w XIV w. najliczniejszą grupą mieszkańców Kamieńca pod względem wyznaniowym byli katolicy, głównie Polacy. W mieście oprócz polskiej istniały też gminy ormiańska i ruska, z własnymi rynkami i ratuszami. Miasto wyludniło się podczas okupacji tureckiej, gdy opuściło je wielu mieszczan, głównie Ormian i Polaków. Sporządzony w 1681 r. spis turecki wykazał w mieście 389 rodzin, co przy założeniu przelicznika 6 osób na gospodarstwo domowe daje 3414 osób. Było wśród nich 280 rodzin ruskich, 75 ormiańskich, 36 polskich, 35 żydowskich, 29 greckich i bułgarskich oraz 14 cygańskich¹². Żydów od XV do pierwszej połowy XIX w. starano się pozbyć z terenu miasta i okolic wszelkimi możliwymi metodami, ponieważ stanowili oni w ówczesnym rozumieniu nieuczciwą konkurencję dla handlu i rzemiosła miejskiego. Wydawano w tym celu rozmaite uchwały, o skutkach najwyżej tymczasowych, gdyż Żydzi zawsze znajdowali sposób na dostanie się z powrotem do miasta. Wraz z ustanowieniem władzy rosyjskiej liczba Żydów w Kamieńcu na początku wieku XIX zaczęła rosnąć, zwłaszcza po zezwoleniu im na stałe osiedlanie się w mieście w 1848 r., aż stali się oni dominującą grupą etniczno-wyznaniową. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* podaje, że w 1869 r. spośród 19 157 mieszkańców Kamieniec zamieszkiwało 6905 (38%) prawosławnych, 3473 (19%) katolików i 7340 (40%) żydów¹³. W 1913 r. żydzi nadal stanowili najliczniejszą grupę wyznaniową spośród 49 250 mieszkańców (było ich 23 430 – 48%), podczas liczba katolików wynosiła 8113 (16%), a prawosławnych – 17 274 (35%)¹⁴. Kamienieckich Żydów wymordowali Niemcy w 1941 r. Obecnie ponad 90% mieszkańców miasta stanowią Ukraińcy, zarówno wyznania prawosławnego, jak i greckokatolickiego.

Budowle sakralne na terenie Starego Miasta (istniejące, w ruinie, nieistniejące; zob. ryc. XI i XXVI)

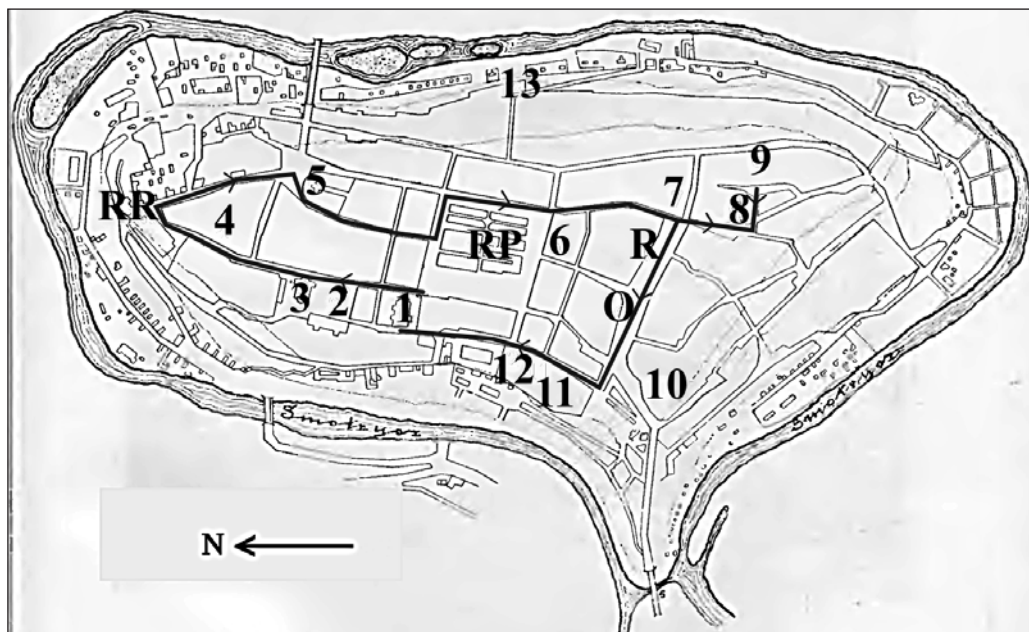
Niniejszy artykuł, z racji znacznej liczby obiektów sakralnych pojawiających się w historii Kamieńca Podolskiego, zawiera szczegółowy opis jedynie ważniejszych z nich, z pominięciem kapliczek i miejsc modlitwy o mniejszym znaczeniu, na przykład tych, które znajdowały się w budynkach o innym przeznaczeniu. Chodzi m.in. o liczne żydowskie domy modlitwy w prywatnych kwaterach, jak też przykładowo kaplice wewnątrz zabudowań klasztornych czy wolno stojące kapliczki. Pominięto też opis cmen-

¹² D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 145–146.

¹³ E. Maryański, dr Antoni J., *Kamieniec Podolski*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 3, Warszawa 1882, s. 759.

¹⁴ A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 121–122.

tarzy. Aleksander Prusiewicz podaje, że w 1915 r. w Kamieńcu Podolskim było 18 cerkwi, 4 kościoły katolickie oraz kaplica na cmentarzu, 1 kościół ewangelicko-augsburski oraz aż 28 murowanych i 3 drewniane synagogi żydowskie¹⁵.

Mapa 12. Kamieniec Podolski. Plan Starego Miasta z oznaczeniem obiektów sakralnych obecnie (2013) istniejących oraz nieistniejących, o których wiadomo dokładnie, gdzie stały. Obiekty zostały połączone trasą zgodnie z treścią artykułu. Położenie rynków miejskich lub ich pozostałości zaznaczono literami: RP – Rynek Polski, RO – Rynek Ormiański, RR – Rynek Ruski. 1. katedra rzymskokatolicka; 2. kompleks Jezuitów (obecnie nieistniejący); 3. kościół Karmelitów Bosych (obecnie nieistniejący); 4. cerkiew prawosławna pw. św. św. Piotra i Pawła; 5. cerkiew greckokatolicka pw. św. Trójcy; 6. kompleks Dominikanów (obecnie pod opieką paulinów); 7. cerkiew pw. św. Jana Chrzciciela (obecnie nieistniejąca); 8. kościół ormiański pw. św. Mikołaja (obecnie w ruinie); 9. kościół ormiański pw. Zwiastowania NMP (obecnie cerkiew prawosławna); 10. kompleks Trynitarzy (obecnie cerkiew greckokatolicka); 11. kompleks Dominikanek (obecnie zrujnowany); 12. kompleks Franciszkanów (obecnie cerkiew prawosławna i dom archijereja); 13. wielka synagoga rzemieślników (obecnie restauracja)

Obiekty na Starym Mieście zostały opisane w układzie wyimaginowanej trasy w formie owalu, która rozpoczyna się i kończy na Rynku Polskim, przy katedrze rzymskokatolickiej. Początkowo od katedry trasa zmierza na północ ul. Tatarską w kierunku Rynku Ruskiego. Na Rynku Ruskim następuje zwrot w stronę południową ul. Zarwańską, następnie trasa przechodzi przez pl. Troicki, ul. Troicką i znowu przez Rynek Polski, na południe ul. Piatnicką i Ormiańską do części ormiańskiej. W tym miejscu trasa kieruje się na zachód przez Rynek Ormiański w kierunku zamku, po czym skręca na północ, aby ul. Franciszkańską powrócić do katedry. W ten sposób trasa zatacza koło, przechodząc obok wszystkich ważniejszych obiektów sakralnych na Starym Mieście i przez wszystkie dawne dzielnice Kamieńca. Nazwy ulic i placów na trasie zmieniały się wielokrotnie w ciągu dziejów miasta, jednak po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości przywrócono im brzmienie z czasów przedrozbiorowych.

¹⁵ Tamże, s. 123.

Il. 28. Kamieniec Podolski. Katedra rzymskokatolicka

Kamieniec Podolski w czasach, gdy stanowił miasto królewskie w Rzeczypospolitej, nie był podzielony na dzielnice w sposób fizyczny (np. przez bramy czy mury), nie miał też żadnych formalnych granic wewnętrznych, a jednak wiadomo było, która część miasta należy do której gminy. Liczyło się prawo własności domów mieszkalnych i innych obiektów. Ogólnie można powiedzieć, że mieszczaństwo polskie, wraz ze swoimi budynkami sakralnymi, zajmowało głównie zachodnią i centralną część miasta, Ormianie skupiali się na południu, a Rusini na północy i wschodzie miasta.

Temu układowi odpowiada w przybliżeniu umiejscowienie trzech rynków: Polskiego, Ruskiego i Ormiańskiego. Mniej więcej w centrum płaskowyzu, na którym jest położone Stare Miasto Kamieńca Podolskiego, znajduje się Rynek Polski, wytyczony podczas lokacji miasta na prawie magdeburskim. Od niego – kierując się na północny zachód – dochodzimy do katedry rzymskokatolickiej.

Katedra pw. św. św. Piotra i Pawła¹⁶ przy ul. Tatarskiej 20 jest najważniejszym obiektem sakralnym należącym do Kościoła rzymskokatolickiego w Kamieńcu Podolskim. Znajduje się w północno-zachodnim rogu Rynku Polskiego i jest zorientowana ku wschodowi, przez co do rynku jest zwrócona od strony prezbiterium. Przebudowę dawnego drewnianego budynku katedry na murowany rozpoczęto po 1483 r. Z czasem do głównej bryły dobudowywano przylegające kaplice, ostatnie w XIX w. Pożar w 1616 r. zniszczył zarówno katedrę, jak i wiele innych budynków, jednak odbudowano ją niedługo potem. Przez Turków w 1672 r. została zamieniona na meczet sułtański, najważniejsze miejsce kultu muzułmańskiego w Kamieńcu, czego pamiątką jest jeden z dwóch minaretów, pozostawiony przy fasadzie zachodniej zgodnie z traktatem pokojowym z 1699 r.¹⁷ W połowie XVIII w., zgodnie z projektem Jana de Witte, przeprowadzono przebudowę katedry w stylu barokowym. Kolejne prace restauracyjne miały miejsce w latach 1842–1855. Pożar z 1862 r. wyrządził poważne szkody w katedrze, jednak w krótkim czasie udało się ją wyremontować. Cztery lata później diecezja kamieniecka została zniesiona, a katedra spadła do rangi kościoła parafialnego. Jeszcze jeden remont budynku miał miejsce w latach 1912–1913. W latach 1919–1920 Polacy na krótko przywrócili diecezję kamieniecką, jednak niedługo potem bolszewicy ograbili katedrę i zlikwidowali diecezję, a w 1930 r. budowlę zamieniono na muzeum religii i ateizmu. W późniejszym okresie budynek pełnił też funkcję sali koncertowej. Świątynię zwrócono wiernym w 1990 r., a w 1991 r. odnowiono diecezję kamieniecką, dzięki czemu katedra odzyskała dawną funkcję. Na północny wschód od katedry znajduje się dzwonnica katedralna, przylegająca do ul. Tatarskiej, budowana w XVII i XVIII w.

Posuwając się dalej w kierunku północnym ul. Tatarską, dochodzimy do działki nr 14, położonej po zachodniej stronie ulicy, w głębi której znajdował się **kościół Jezuitów pw. św. Stanisława biskupa i św. Stanisława Kostki** wraz z resztą kompleksu jezuitckiego¹⁸. Przetrwiał z niego jedynie budynek z 1835 r., zbudowany częściowo z wykorzystaniem murów obiektów pojezuickich. Jezuitci przybyli do Kamieńca w 1608 r. Otworzyli szkołę w drewnianym budynku w 1610 r. i murowany kościół w 1613 r. Po pożarze w 1616 r. szybko odbudowano szkołę i dach pierwszego kościoła. Budowę nowego, w założeniu bardziej reprezentacyjnego kościoła rozpoczęto w 1632 r., a po przerwach spowodowanych brakiem funduszy kontynuowano w latach 1643–1648 i później od 1665 r. Budowa nie została ukończona do zdobycia miasta przez Turków w 1672 r. Turcy po krótkim użytkowaniu nieukończonego kościoła jako stajni rozebrali go, a uzyskany materiał wykorzystali do przebudowy mostu prowadzącego do zamku. Podobny los spotkał także inne budynki

¹⁶ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 95–99; K. Iwanicki, *Katedra w Kamieńcu*, Warszawa 1930; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 345–346; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 28–46.

¹⁷ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 188–189.

¹⁸ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 20, 28, 116–119; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 349; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 46–47; J. Sroczyńska, *Nieznane dzieje budowy klasztoru i kościoła zakonu jezuitów w Kamieńcu Podolskim*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, 2, red. F. Kiryk, Kraków 2005, s. 240–316.

w mieście, w tym klasztor i kościół Karmelitów Bosych. Dopiero ok. 1733 r. – 30 lat po odzyskaniu Kamieńca przez Rzeczpospolitą – zaczęto odgruzowywać fundamenty kościoła rozebranego przez Turków, by wznieść na nich nową świątynię. W tym czasie stary kościół z 1613 r. pełnił już funkcję magazynu na zboże dla wojska. Budowa nowego kościoła postępowała powoli i z przerwami. Nie została ukończona z powodu kasaty zakonu jezuitów w 1773 r. Po kasacie zakonu przez pewien czas odprawiano jeszcze nabożeństwa w nieukończonym kościele, a od 1792 r. znajdowały się w nim magazyny wojskowe. W 1793 r. Rosjanie umieścili w budynkach pojezuickich koszary i cały kompleks zaczął popadać w ruinę. Zrujnowane budynki starego i nowego kościoła wraz z większością kompleksu pojezuickiego zostały ostatecznie rozebrane w 1833 r., a na ich miejscu powstało Rosyjskie Gimnazjum Gubernialne.

Idąc dalej w kierunku północnym, na działce obok byłego terenu jezuitów znajdujemy resztki **kościola Karmelitów Bosych pw. Matki Boskiej Zwycięskiej i św. Józefa**, późniejszego **prawosławnego soboru katedralnego pw. Matki Boskiej Kazańskiej**¹⁹. Karmelici przybyli do Kamieńca w 1623 r. Pierwszy klasztor, tzw. na Skalce, zbudowali wraz z kościołem na terenie położonym po północnej stronie drogi prowadzącej na most Zamkowy, w miejscu dzisiejszej ul. Starobulwarnej. Turcy po zdobyciu miasta rozebrali klasztor, a zgromadzonego w ten sposób materiału budowlanego użyli do reparacji oraz rozbudowy fortyfikacji i mostu, natomiast kościół stał się meczetem sułtańskiego kaznodziei Wani Mehmeda Efendiego²⁰. Po zakończeniu okupacji tureckiej karmelici otrzymali w darze kamienicę i działkę przy ul. Tatarskiej, gdzie postawili nowy drewniany klasztor i kościół. Nowy, orientowany, murowany kościół, z dwoma wieżami od strony ul. Tatarskiej, wybudowano na tym miejscu w latach 1740–1760. W 1866 r. w ramach represji antykatolickich zlikwidowano także klasztor Karmelitów, umieszczając w nim archiwum i kasę gubernialną, a kościół w 1867 r. przeznaczono na prawosławny sobór katedralny. Po przebudowie, która spowodowała m.in. reorientację kościoła na kierunek zachodni²¹, w 1878 r. otwarto w nim nowy sobór pw. Matki Boskiej Kazańskiej i tym samym pozbawiono tej funkcji mniejszą cerkiew pw. św. Jana Chrzciciela, przy dawnym Rynku Ormiańskim. Budynek soboru został wysadzony i rozebrany przez Sowieków w latach trzydziestych XX w. Do dziś zachowały się jedynie zarośnięte fundamenty.

Naprzeciw byłych zabudowań karmelickich znajdowały się w XVII w., jak podaje A. Prusiewicz, **szpital i kościół pw. św. Łazarza**²².

Zmierzając dalej ul. Tatarską na północ, wchodzimy na teren dawnej dzielnicy ruskiej, gdzie po wschodniej stronie ulicy, pod numerem 9, natrafiamy na pierwszy budynek sakralny, który powstał jako własność Cerkwi prawosławnej. Jest to niewielka, orientowana **cerkiew pw. św. św. Piotra i Pawła**²³. Zbudowano ją ok. 1580 r. jako murowaną świątynię prawosławną. Podczas rządów tureckich została przekazana katolikom, którym odebrano inne świątynie²⁴. Od 1699 r., w ramach akcji wymierzonej w Cerkiew prawosławną, budowlę

¹⁹ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 21, 119–121; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 348–349; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 51, 54.

²⁰ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 198.

²¹ Ołtarz przeniesiono, by umożliwić otwarcie głównego wejścia od wschodu, od strony dzisiejszej ul. Tatarskiej.

²² A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 54.

²³ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 129–130; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 357; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 54.

²⁴ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 199.

przejęli grekokatolicy, lecz niedługo po zdobyciu miasta przez Rosjan, w 1795 r. zdecydowano o przywróceniu jej poprzednim właścicielom, po uprzedniej gruntownej przebudowie. W 1834 r. do gmachu cerkwi dobudowano dzwonnice. Świątynia przetrwała represje stalinowskie z lat trzydziestych i została zamknięta dopiero w latach sześćdziesiątych, najpóźniej ze wszystkich świątyń na Starym Mieście. Obecnie należy ponownie do Cerkwi prawosławnej.

Niedaleko za cerkwią pw. św. św. Piotra i Pawła stała w XVII w. **cerkiew pw. Zaśnięcia NMP**, która przestała istnieć w czasie okupacji tureckiej²⁵. Niewiele dalej ul. Tatarska skręca w prawo i dociera do małego placu przy Bramie Wietrznej i Baszcie Bato-

Il. 29. Kamieniec Podolski. Cerkiew pw. św. Trójcy

²⁵ Труды Подольского Епархиального Историко-статистического Комитета, 7, Каменец-Подольский 1895, s. 20.

rego, który jest pozostałością dawnego Rynku Ruskiego. W tej okolicy w XVII w. znajdował się również dawny **klasztor Dominikanek**, a także funkcjonowała nieistniejąca już **cerkiew pw. św. Michała Archanioła**, którą zamknięto w latach pięćdziesiątych XVIII w.²⁶

Zawracając w stronę południową, trafiamy na ul. Zarwańską, która prowadzi wprost do pl. Troickiego. Przy tym dziewiętnastowiecznym placu, widoczna z Nowego Mostu, znajduje się orientowana **cerkiew greckokatolicka pw. św. Trójcy**²⁷. Świątynia została erygowana w 1582 r. i służyła jako sobór konkatedralny prawosławnej eparchii lwowskiej, w ramach której Kamieniec był stolicą jednego z oficjalatów²⁸. W 1672 r. została zamieniona przez Turków na meczet drugiego wezyra Musahiba Mustafy paszy²⁹. Po odzyskaniu miasta przez Rzeczpospolitą w 1699 r. przekształcono ją w cerkiew unicką, a w 1737 r. do klasztoru obok wprowadzili się bazylianie, przejmując również budynek kościoła. Klasztor był rozbudowywany przez bazylianów przez resztę XVIII w. W 1795 r. cerkiew i klasztor stały się na powrót prawosławne, a od 1866 r. znajdowała się tu siedziba prawosławnego wikariusza. Cerkiew została rozebrana przez Sowieków w 1935 r. Obecny budynek jest rekonstrukcją z lat pięćdziesiątych XX w. Świątynię odbudowano bez frontowej, dwukondygnacyjnej wieży.

Il. 30. Kamieniec Podolski. Kościół Dominikanów (obecnie Paulinów)

²⁶ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 357; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 58; *Труды*, s. 18–19.

²⁷ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 130–131; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 356; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 25–28.

²⁸ И. Сkochиляс, *Галицька (Львівська) епархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010, s. 182.

²⁹ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 195–196.

Po przejściu przez pl. Troicki można udać się ul. Troicką na południe, z powrotem w kierunku Rynku Polskiego. Przechodząc na południową stronę Rynku, natrafiamy na orientowany **kościół pw. św. Mikołaja i klasztor Dominikanów**³⁰, pod adresem ul. Dominikańska 1. Dominikanie byli jednym z pierwszych zakonów przybyłych do Kamieńca w XIV w. Około 1370 r., gdy ufundowano klasztor, powstały pierwszy drewniany kościół i przylegające do niego od południa zabudowania klasztorne. Po pożarze z 1420 r. zdecydowano się na wybudowanie obiektów murowanych. Klasztor i kościół spłonęły ponownie w pożarze z 1616 r., w którym ucierpiała też katedra, jednak niedługo potem postarano się o ich odbudowę. Za okupacji tureckiej kościół przerobiono na meczet, dedykowany żonie Mehmeda IV, Rabii Gülnusz³¹. Śladem tego jest znajdująca się w kościele muzułmańska kazalnica (minbar). W klasztorze umiejscowiono koszary dla janczarów. Proces odbudowy zrujnowanych budynków dominikanów rozpoczął się w 1734 r., a zakończył dopiero w 1755 r. z racji początkowego braku funduszy. Dzięki przebudowie kościół uzyskał nową wieżę. Klasztor Dominikanów został skasowany przez władze rosyjskie w 1843 r., w tym samym roku co klasztor Trynitarzy, przez co kościół z zakonnego stał się parafialnym. W budynkach poklasztornych ulokowano najpierw rzymskokatolickie seminarium duchowne, następnie inne instytucje publiczne. Za czasów sowieckich budynki klasztorne i kościół były przejściowo opuszczone, dopiero po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę zaopiekowali się nimi paulini, którzy do dnia dzisiejszego prowadzą prace remontowe w kościele i zabudowaniach poddominikańskich, niezbędne także z powodu pożaru, który wybuchł w kościele w 1993 r.

Ulicą równoległą do Dominikańskiej jest Piatnicka, która łączy Rynek Polski z Rynkiem Ormiańskim po stronie wschodniej. Ulica ta wzięła nazwę od stojącej przy niej do XVI w. **cerkwi pw. św. Paraskiewy**, zwanej też Piatnicą³².

Niewiele dalej na południe, schowana za kamienicą stojącą przy wschodniej pierzei Rynku Ormiańskiego, znajdowała się orientowana **cerkiew pw. św. Jana Chrzciciela**³³. Było to niewielkie założenie z XVI w., z czworoboczną wieżą, służące wiernym prawosławnym. Za okupacji tureckiej cerkiew ta została przerobiona na meczet wielkiego wezyra Ahmeda Köprülü³⁴. Po powrocie Kamieńca do Rzeczypospolitej i przekazaniu bazylianom cerkwi pw. św. Trójcy, stała się główną cerkwią unicką w mieście. W 1781 r. zyskała godność katedralną, co spowodowało, że w 1795 r., wraz z powtórным przekazaniem jej wyznaniu prawosławnemu, została soborem katedralnym. Ponownie spadła do rangi cerkwi parafialnej w 1878 r., wraz z przydzieleniem funkcji soboru przejętemu od katolików i przebudowanemu kościołowi Karmelitów Bosych. W latach trzydziestych XX w. została wysadzona w powietrze, a ruiny rozebrano na materiał budowlany. W przeciwieństwie do cerkwi pw. św. Trójcy, dotychczas nie zdecydowano się na jej odbudowę, w związku z czym fundamenty są obecnie jedyną pozostałością dawnej budowli. Niedaleko na południe od pozostałości cerkwi pw. św. Jana Chrzciciela ul. Piatnicka, po przejściu przy wschodniej pierzei Rynku Ormiańskiego, zmienia nazwę na

³⁰ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 113–115; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 347; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 62–67.

³¹ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 190.

³² A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 62; *Труды*, s. 17–18.

³³ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 127–129; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 356; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 75–79.

³⁴ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 193–195.

ul. Ormiańska. Wkraczamy w rejony, które dawniej były centrum dzielnicy ormiańskiej. Po wschodniej stronie ulicy, pod adresem Ormiańska 1, znajdują się pozostałości jednej z głównych świątyń ormiańskich w Kamieńcu – orientowanego **kościola pw. św. Mikołaja**³⁵. Początkowo na tym miejscu stał kościół drewniany, ufundowany w 1398 r., który został zastąpiony murowanym w 1495 r. lub 1566 r. W tym samym czasie powstała także murowana dzwonnica, która dotrwała do naszych czasów i jest obecnie własnością Kościoła greckokatolickiego. W dzwonnicy, na najniższym poziomie, znajdowała się kaplica św. Stefana. Sam kościół płonął kilka razy, m.in. w 1602 r., jednak za każdym razem był odbudowywany. Przez Turków został zamieniony na meczet Kary Mustafy, początkowo trzeciego wezyra, a następnie wielkiego wezyra³⁶. Niedługo potem obiekt popadł w ruinę z powodu bombardowania miasta przez oblegające wojska polskie. Odbudowę kościoła rozpoczęto, tak jak i wielu innych świątyń, dopiero kilkadziesiąt lat po odzyskaniu Kamieńca przez Rzeczpospolitą, w 1756 r. Trwała ona do 1767 r., a kościół konsekrowano w 1791 r. Kolejna restauracja miała miejsce w 1865 r. Tymczasem nabożeństwa odprawiane w kościele nabrały już charakteru rzymskokatolickiego, co ostatecznie, przy niewielkiej liczbie Ormian, doprowadziło do erygowania w tym miejscu parafii rzymskokatolickiej pod koniec XIX w. Sytuacja taka trwała aż do czasów sowieckich. W 1934 r. budynek kościoła został wysadzony w powietrze i do dziś znajduje się w ruinie.

Na południowy wschód od pozostałości kościoła pw. św. Mikołaja, w tzw. zaułku Mikołajowskim, znajduje się niewielka orientowana **cerkiew prawosławna pw. św. Mi-**

Il. 31. Kamieniec Podolski. Portyk kościoła ormiańskiego pw. św. Mikołaja

³⁵ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 121–124; J. Chrząszczewski, *Kościół Ormian polskich*, Katalog zabytków ormiańskich, 1, Warszawa 2001, s. 36–47; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 79–82.

³⁶ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 196.

kołaja, dawny **kościół ormiański pw. Zwiastowania NMP**³⁷. Początkowo był to budynek drewniany, który mógł powstać nawet w XIII w., co czyniłoby ten kościół jednym z najstarszych obiektów sakralnych w Kamieńcu Podolskim. Nowy, murowany gmach postawiono ok. 1597 r. i rozbudowywano go w następnych latach. Kościół palił się kilkakrotnie, podobnie jak większość świątyń na Starym Mieście. Pełnił funkcję kościoła przycementarnego, a obok znajdował się dom mniszek ormiańskich. Podczas okupacji tureckiej kościół popadł w ruinę; został odbudowany i przywrócony do użytku po odzyskaniu Kamieńca przez Rzeczpospolitą. W 1811 r. budynek oddano grekokatolikom, którzy nie mieli w tym czasie własnej cerkwi, i przemianowano na wezwanie św. Mikołaja. W 1840 r., po zniesieniu unii, świątynię otrzymała Cerkiew prawosławna. Na początku XX w. dobudowano od zachodniej strony murowaną dzwonicę bramną.

Trzeba jeszcze wspomnieć o istniejącym dawniej w okolicy, przy ul. Długiej, **kościół ormiański pw. św. Grzegorza Oświeciciela**, który był położony na południe od kościoła pw. św. Mikołaja³⁸. Trudno jest określić datę jego powstania, ale istniał na pewno już w XVI w. Po pożarach i zniszczeniach wojennych został odbudowany w 1708 r., jednak popadł w ruinę i jego resztki sprzedano w 1807 r. Obecnie nie ma już po nim żadnego śladu. Podobnie ślad nie pozostał po siedemnastowiecznym **kościół ormiański pw. św. Stefana** przy ul. Długiej i po znajdującej się obok (i pochodzącej z tego samego okresu) drewnianej **cerkwi pw. św. Mikołaja**³⁹. Cerkiew pw. św. Mikołaja była przed okupacją turecką prawosławna, a w XVIII w. – grekokatolicka. Została rozebrana w 1804 r., a jej wyposażenie przekazano do cerkwi pw. św. Jana Chrzciciela.

Jeszcze jeden kościół ormiański istniał dawniej w Kamieńcu Podolskim. Był to **kościół pw. Wniebowzięcia NMP**⁴⁰, który znajdował się w zachodniej pierzei Rynku Ormiańskiego. Jedna z najstarszych świątyń ormiańskich w mieście, prawdopodobnie dREW-

Il. 32. Kamieniec Podolski. Kościół Trynitarzy (obecnie cerkiew grekokatolicka pw. św. Jozafata)

³⁷ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 124–127; J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 48–50; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 82–83.

³⁸ J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 50.

³⁹ A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 87; *Труды*, s. 21–23.

⁴⁰ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 19; J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 50; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 71.

niana, została ufundowana ponownie jako murowana być może w 1522 r., a w XVII w. uznawano ją za katedrę ormiańską, mimo że Kamieniec nie był siedzibą biskupa ormiańskiego. Wiadomo też o dzwonnicy z 1585 r. Kościół ten został zburzony podczas bombardowania miasta przez Turków w 1672 r. i nigdy go nie odbudowano.

W okolicy dawnej zachodniej pierzei Rynku Ormiańskiego, przy ul. Zamkowej 1, znajduje się były **kościół Trynitarzy pw. św. Trójcy**, obecnie **cerkiew greckokatolicka pw. św. Jozafata**⁴¹. Trynitarze znaleźli się w Kamieńcu po okupacji tureckiej i już w 1699 r. uzyskali tu nadanie, wraz z możliwością osiedlenia się przy dawnym meczecie, na terenie poniżej Starego Miasta. W 1712 r. – po uzyskaniu lepszej działki – postawili pierwszy drewniany kościół, który w latach 1750–1773 został zastąpiony obecnym, murowanym, nieorientowanym. Obok kościoła powstał budynek klasztorny. Klasztor Trynitarzy został skasowany w tym samym, co dominikanów, 1843 roku, po czym podobnie jak w przypadku dominikanów został zamieniony na budynek użyteczności publicznej. Kościół z zakonnego stał się parafialnym. Odnowiono go na początku XX w. Parafia istniała w tym miejscu do 1937 r., po czym kościół zamieniono na magazyn. W 1992 r. budynek przekazano Kościołowi greckokatolickiemu, który przywrócił świątynię do kultu.

Il. 33. Kamieniec Podolski. Kościół Dominikanek

Z byłego kościoła Trynitarzy udajemy się na północ na ul. Franciszkańską. Na południowym krańcu tej ulicy (Franciszkańska 10), po zachodniej stronie, jest położony był **zespół klasztorny Dominikanek z kościołem pw. św. Michała Archanioła**⁴². Pierwszy klasztor Dominikanek powstał w 1616 r. przy Ruskiej Bramie, potem został przeniesio-

⁴¹ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 111–113; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 74–75.

⁴² Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 110–111; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 59–62.

ny na północny skraj miasta, w okolice Bramy Wietrznej i Baszty Batorego. Klasztor i kościół w tym miejscu zostały rozebrane przez Turków do budowy fortyfikacji i mostu, a po okupacji, w 1702 r., dominikanki otrzymały nową działkę przy ul. Franciszkańskiej. W 1711 r. rozpoczęto budowę nowego klasztoru i orientowanego kościoła, który został oddany do użytku w 1721 r. Klasztor Dominikanek zlikwidowano razem z kilkoma innymi klasztorami katolickimi w Kamieńcu w 1866 r., w wyniku czego budynki klasztorne przekształcono w koszary, a kościół – w klub wojskowy. W 1906 r. budynek kościoła przeznaczono na cerkiew prawosławną. Sowieci po I wojnie światowej umieścili w zespole klasztornym fabrykę wraz z magazynami. Dopiero w 1996 r. kompleks odzyskali katolicy, jednak do dziś nie wyremontowano żadnego ze zrujnowanych obiektów. Co więcej, budynek kościoła ucierpiał także w wyniku pożaru w 2009 r.

Il. 34. Kamieniec Podolski. Kościół i fragment klasztoru Franciszkanów (obecnie cerkiew prawosławna i dom archijereja)

Posuwając się ul. Franciszkańską na północ, docieramy do położonego pod numerem 8 byłego **kościółu pw. Wniebowzięcia NMP**, obecnie **cerkwi prawosławnej pw. Zaśnięcia NMP** i zrujnowanego **kompleksu klasztoru Franciszkanów**⁴³. Kościół Franciszkanów był jednym z pierwszych murowanych budynków w Kamieńcu Podolskim, ponieważ razem z klasztorem został wzniesiony prawdopodobnie już w latach czterdziestych XIV w. Budynki klasztoru pierwotnie były drewniane. Kościół rozbudowywano w XVI w., a po pożarze z 1616 r. cały zespół ponownie przebudowano na murowany w latach 1617–1672. Turcy przerobili cały kompleks na składy. Po powrocie franciszkanów odrestaurowano klasztor i kościół już w 1717 r., po czym zespół prze-

⁴³ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 103–109; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 59.

budowano w latach 1737–1754. Renowację kontynuowano kolejne pół wieku. Kościół został także przeorientowany na kierunek zachodni, by umożliwić otwarcie głównego wejścia od wschodu, od dzisiejszej ul. Franciszkańskiej. Franciszkanów przeniesiono do Gródka w 1787 r. w związku z planami budowy fortyfikacji na miejscu ich klasztoru, co jednak nigdy nie doszło do skutku. Klasztor i kościół stały puste aż do zajęcia ich przez Cerkiew prawosławną w 1795 r. Biskup prawosławny zamieszkał tam w 1799 r. Siedzibę archiereja zlikwidowali Sowieci w latach trzydziestych XX w. Po II wojnie światowej cały kompleks był zrujnowany, usunięto też wieżę kościoła. Obecnie zajmuje go znów Cerkiew prawosławną i sam kościół znajduje się w dobrym stanie, jednak budynki klasztoru są w ruinie.

Ostatnim kościołem przy ul. Franciszkańskiej, pomiędzy zespołem klasztornym franciszkanów a domem biskupa katolickiego, w okolicach działki nr 4, był nieistniejący obecnie niewielki **kościół pw. św. Katarzyny**⁴⁴. Został zbudowany prawdopodobnie w XIV w., a więc był jednym z najstarszych kościołów w Kamieńcu. W czasie okupacji tureckiej służył za stajnię, potem popadł w ruinę. Został zniszczony i rozebrany w pierwszej połowie XIX w.

Il. 35. Kamieniec Podolski. Wielka Synagoga Rzemieślników (obecnie restauracja) z Basztą Garncarską

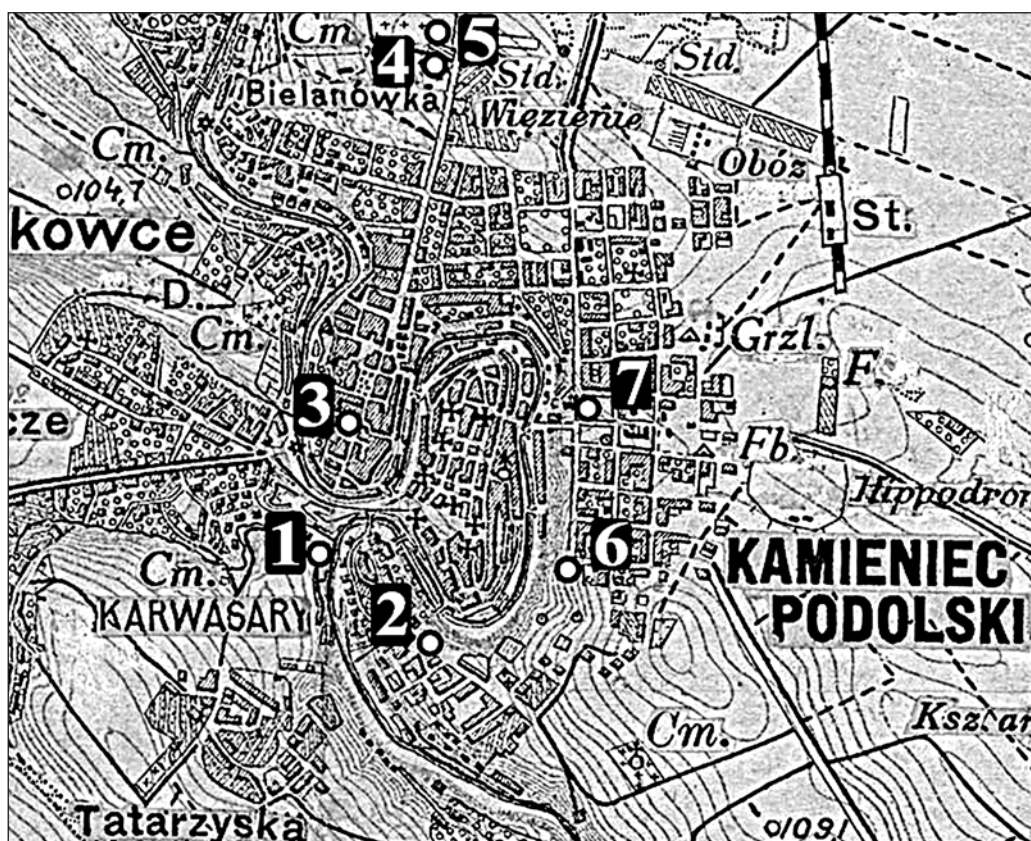
Nieco na uboczu trasy, zaproponowanej w niniejszym artykule, pozostaje budynek jedynej zachowanej synagogi na Starym Mieście⁴⁵. Jest to **Wielka Synagoga Rzemieślników** z lat siedemdziesiątych XIX w., przylegająca od strony południowej do Baszty Garncarskiej, zbudowana przy ul. Ruskiej, nad samym urwiskiem, spadającym w stronę

⁴⁴ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 21; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 58–59.

⁴⁵ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 133–134; *Kamieniec Podolski. Przewodnik turystyczny*, red. O. Płamienicka, Lwów 2005, s. 225–226.

Smotrycza po wschodniej stronie Starego Miasta. Została zamknięta w 1936 r. i przebudowana. Obecnie mieści się w niej restauracja. Nieco na północ od Baszty Garncarskiej znajdowała się przed wojną pochodząca z połowy XVIII w. **Wielka Stara Synagoga Olter Szile**, zamknięta również w 1936 r. i rozebrana po II wojnie światowej.

Na niższym poziomie wyspy, na której jest położone Stare Miasto, w jarze Smotrycza, przy bardziej na południe położonym odcinku ul. Ruskiej, w okolicy tzw. ogrodów de Witta, istniała jeszcze **cerkiew pw. Narodzenia Chrystusa**, o której najwcześniejsze informacje pochodzą z końca XVI w. Cerkiew ta, rozebrana za okupacji tureckiej, została odbudowana jako drewniana po powrocie Kamieńca do Rzeczypospolitej, jednak drewno dość szybko przegniło i cerkiew przestała funkcjonować ok. 1760–1795 r.⁴⁶ Z kolei dalej na północ, w dole jaru Smotrycza, na wysokości dzisiejszego Nowego Mostu, znajdowały się dwie cerkwie, o których również wiadomo, że istniały w końcu XVI w.: **pw. Przemienienia Pańskiego**, skasowana w 1745 r.⁴⁷, oraz na przeciwnym (lewym) brzegu Smotrycza – **pw. św. Onufrego**, która nie istniała już w XVIII w.⁴⁸

Mapa 13. Kamieniec Podolski na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych poza obszarem Starego Miasta: 1. cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego na Karwasarach; 2. cerkiew pw. Opieki NMP; 3. cerkiew pw. św. Jerzego Męczennika; 4. klasztor Wizytek (obecnie technikum); 5. przycmentarny kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa; 6. kościół ewangelicko-augsburski (obecnie w tym miejscu stoi szkoła); 7. sobór pw. św. Aleksandra Newskiego

⁴⁶ A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 90; *Труды*, s. 23–24.

⁴⁷ A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 91; *Труды*, s. 24–25.

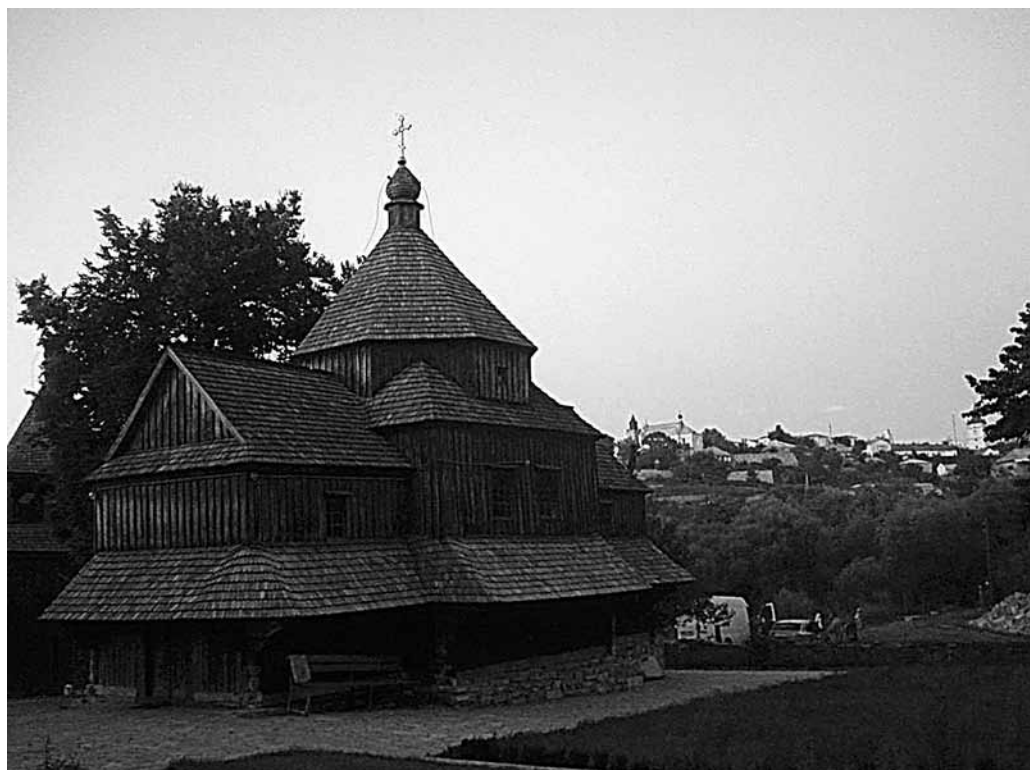
⁴⁸ A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 91; *Труды*, s. 25–26.

Budowle sakralne poza terenem Starego Miasta (istniejące i nieistniejące)

Najstarszą świątynią zachowaną poza Starym Miastem jest drewniana cerkiew na Karwasarach z 1799 r., pozostałe pochodzą z XIX w.

Na terenie Starego Zamku stał przed okupacją turecką **kościół pw. św. Stanisława**⁴⁹. Wybudowano go na miejscu dawnego drewnianego kościoła na przełomie XV i XVI w. Po zdobyciu zamku Turcy przerobili go na meczet Chalila paszy⁵⁰. W późniejszym okresie popadł w ruinę i został zburzony. Także na terenie zamku znajdowała się drewniana **cerkiew prawosławna pw. Pokrowy (Opieki) NMP**⁵¹, zbudowana jeszcze przez księżąt Koriatowiczów w XIV w. Cerkiew tę rozebrano w 1672 r., tuż przed podbojem tureckim, w celu postawienia na jej miejscu świątyni murowanej, co jednak nigdy nie zostało zrealizowane. W okresie rządów tureckich niewielki meczet sułtański istniał także na terenie Nowego Zamku⁵².

Na terenie byłego przedmieścia Karwasary (obecna ul. Karwasary 24), w jarze na południe od skały, na której stoi Stary Zamek, jest położona mała drewniana **cerkiew prawosławna pw. Podwyższenia Krzyża Świętego**⁵³. Cerkiew na tym miejscu istniała już

Il. 36. Kamieniec Podolski. Cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego na Karwasarach. W głębi Stare Miasto

⁴⁹ A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 97.

⁵⁰ D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 198.

⁵¹ *Труды*, s. 13–17.

⁵² D. Kołodziejczyk, *Podole*, s. 191.

⁵³ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 184; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 103.

w XVII w. Podniesiono ją z ruiny w 1724 r. jako drewniany budynek należący do Kościoła grekokatolickiego, ale zaczęła podupadać znowu pod koniec XVIII w. W 1799 r. zdecydowano się więc na budowę nowej, tym razem prawosławnej. Cerkiew została zamknięta w 1953 r. i zamieniona na kino. Przywrócono ją do kultu w 1991 r.

Dalej na południe, na Ruskich Folwarkach bazylianie wybudowali ok. 1730 r. **cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego**, a gdy podupadła, zaczęto w 1783 r. budowę nowej, drewnianej **cerkwi pw. Pokrowy**⁵⁴. W połowie XIX w. świątynię tę zastąpiono budowlą murowaną pod tymże wezwaniem⁵⁵. Wzniesiono ją w latach 1845–1861 w ramach wielkich planów rozbudowy i uporządkowania miasta, gdy wytyczano nowe ulice i stawiano nowe świątynie. Była to jedyna świątynia w Kamieńcu Podolskim, której nie zamknięto w okresie sowieckim. Jej obecny adres to ul. Iwana Franki 1.

W tym samym czasie, gdy budowano cerkiew pw. Pokrowy, powstawała kolejna nowa cerkiew prawosławna – **pw. św. Jerzego Męczennika**⁵⁶. Zbudowano ją na Polskich Folwarkach, przy obecnej ul. Suworowa 54, w latach 1851–1861. Ta cerkiew również zastąpiła poprzednią, drewnianą, z połowy XVIII w. W czasach sowieckich wykorzystywano ją jako magazyn. Cerkiew pw. św. Jerzego jest dobrze widoczna z ogrodów przed katedrą rzymskokatolicką na Starym Mieście, gdy spojrzy się w stronę północno-zachodnią.

Zmierzając dalej na północ obecną ul. Suworowa, dochodzimy do dawnego **klasztoru Wizytek** na Polskich Folwarkach⁵⁷, pod adresem Suworowa 2. Wizytki przybyły do Kamieńca w 1830 r. i przeniosły się do budynku na tym miejscu w 1842 r., mimo że był nieukończony. Klasztor, podobnie jak kilka innych w Kamieńcu, zlikwidowano w 1866 r. W późniejszych latach mieściła się tu szkoła duchowna dla kobiet, po 1917 r. budynek klasztorny należał do wojska, a w 1961 r. umieszczono w nim technikum.

Jeszcze dalej na północ, przy ul. Szose Nigińskie 38, znajduje się przycmentarny **kościół rzymskokatolicki pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa**, dawniej **cerkiew prawosławna pw. Wszystkich Świętych**⁵⁸. Została wzniesiona w latach 1821–1826. Kościół rzymskokatolicki przejął ten budynek w latach dziewięćdziesiątych XX w.

Przy ul. Szewczenki 61, na wschód od Starego Miasta, w dzielnicy Nowy Plan, znajdował się zbudowany pod koniec XIX w. i otwarty w 1901 r. **kościół ewangelicko-augsburski**. Zamknięto go w latach trzydziestych XX w. i wykorzystywano jako magazyn, a po wojnie na jego miejscu wybudowano szkołę sportową⁵⁹.

Ostatnim i najistotniejszym obiektem sakralnym w Kamieńcu Podolskim – poza obszarem Starego Miasta – jest stojący na centralnym placu dzielnicy Nowy Plan (ul. Soborna 2) **sobór prawosławny pw. św. Aleksandra Newskiego**⁶⁰. Zbudowano go w latach 1891–1893 jako nieodłączny element nowej dzielnicy. Cerkiew została konsekrowana w 1897 r. Władze sowieckie początkowo świątynię zamknęły, a później, w drugiej połowie lat trzydziestych, wysadziły w powietrze i rozebrały na materiał budowlany, tak jak wiele innych kościołów i cerkwi w Kamieńcu. Sobór odbudowano w 2011 r.

⁵⁴ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 356.

⁵⁵ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 182–183; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 104–105.

⁵⁶ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 178–179; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 106.

⁵⁷ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 177–178; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 106.

⁵⁸ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 179–180; A. Prusiewicz, *Kamieniec*, s. 106.

⁵⁹ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 189–191; *Kamieniec Podolski. Przewodnik turystyczny*, s. 321.

⁶⁰ Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec*, s. 186–189.

Krzemieniec

Pierwsze wzmianki o Krzemieńcu pochodzą z 1069 r., kiedy gród ten poddał się Bolesławowi Śmiałemu, ciągnącemu do Kijowa. W 1431 r. książę Świdrygiełło nadał Krzemieńcowi prawa miejskie. Miasto zawdzięcza rozkwit królowej Bonie, która zapewniła mu liczne przywileje. Na jej cześć jedna z dzielnic Krzemieńca nosi nazwę „Bonówka”, a wznosząca się ponad nim góra z ruinami zamku nazywana jest Górą Bony (ryc. XXVII). Krzemieniec został doszczętnie zniszczony w trakcie powstania Chmielnickiego w 1648 r. przez Kozaków dowodzonych przez Maksyma Krzywonosą. Od tamtej pory zamek na Górze Bony nie podniósł się z ruiny. Jednakże Krzemieniec i okolice rozwijały się – przybywało świątyń, co może świadczyć o wzroście liczby ludności i stosunkowej zamożności mieszkańców. W 1604 r. w dekanacie krzemienieckim znajdowało się 10 kościołów parafialnych, a w 1772 r. było ich już 15 oraz 9 kościołów filialnych¹, w tym w samym Krzemieńcu 5 świątyń głównych i 3 pomocnicze².

Okres świetności miasta to lata działania Liceum Krzemienieckiego: 1805–1832. Był on wtedy nazywany „Wołyńskimi Atenami”. Obok Wilna stanowił drugie ważne centrum kształcenia polskich elit w zaborze rosyjskim. Liceum zostało zamknięte w ramach represji po powstaniu listopadowym. Od tamtego czasu miasto zaczęło tracić na znaczeniu³. Tak opisywano je w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*: „Dziś jest to jedno z najlichszych miast powiatowych Wołynia, zamieszkane głównie przez Żydów, trudniących się wolnym handlem i przemycańiem towarów, do czego bliskość granicy austriackiej bardzo zachęca, i przez niezbędne władze powiatowe”⁴. W latach osiemdziesiątych XIX w. Krzemieniec zamieszkiwało 12 617 osób, w tym 1021 przedstawicieli szlachty (8,1%), 71 duchownych (0,6%), 409 kupców (3,2%), 9088 mieszczan i cechowych (72%), 1950 wojskowych (15,5%) i 78 innych (0,6%)⁵.

W 1920 r. z inicjatywy Józefa Piłsudskiego odnowiono działalność Liceum Krzemienieckiego, co przyczyniło się do rozwoju społeczno-kulturalnego miasta. Wedle spisu powszechnego z 1921 r. Krzemieniec zamieszkiwało 26 068 osób, w tym: 11 433 rzymskich katolików (44%), 7984 prawosławnych (30,6%), 23 ewangelików (0,1%), 8 grekokatolików (0,03%), 6616 osób wyznania mojżeszowego (25,2%), 4 bezwyznaniowców (0,01%)⁶. Tak duża dysproporcja między liczbą prawosławnych i grekokatolików jest związana z wcześniejszą przynależnością terytorialną Krzemieńca do zaboru rosyjskiego, gdzie Cerkiew grekokatolicka została zdelegalizowana i przymusowo wcielona do rosyjskiej Cerkwi prawosławnej. Podział narodowościowy nie pokrywał się

¹ B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2012, s. 79.

² Tamże, s. 57.

³ G. Rąkowski, *Wołyń*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 1, Pruszków 2005, s. 362–367.

⁴ F. Sulimierski, *Krzemieniec*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 4, Warszawa 1883, s. 776.

⁵ Tamże.

⁶ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 i innych źródeł urzędowych*, 9: *Województwo wołyńskie*, Warszawa 1923, s. 25.

Mapa 14. Krzemieniec na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. cerkiew garnizonowa; 2. synagoga (obecnie dworzec autobusowy); 3. cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego; 4. monaster pw. Objawienia Pańskiego (dawny klasztor Reformatów); 5. kościół licealny (dawny klasztor Jezuitów, obecnie sobór pw. Przemienienia Pańskiego); 6. sobór pw. św. Mikołaja (dawny klasztor Franciszkanów); 7. kościół parafialny; 8. cerkiew pw. Narodzenia NMP

z wyznaniowym: 12 244 osoby zadeklarowały narodowość polską (47%), 6915 rusińską (26,5%), 6397 żydowską (24,5%), reszta (2%): 352 rosyjską, 121 czeską oraz 12 niemiecką, 9 białoruską, 4 litewską, 4 łotewską, 3 rumuńską, 2 ormiańską, 1 czarnogórską, 1 grecką, 1 gruzińską, 1 osetyńską, 1 serbską⁷. W 1939 r. miasto liczyło już 24 000 mieszkańców⁸.

W czasie II wojny światowej Krzemieniec był miejscem okrutnych mordów. W czerwcu 1941 r. NKWD przed wycofaniem z miasta wymordowało kilkuset polskich i ukraińskich więźniów. W lipcu 1941 r. Niemcy dokonali egzekucji na 2500 mieszkańcach, w tym zamordowali ok. 30 profesorów Liceum Krzemienieckiego⁹. W lipcu 1942 r.

⁷ Tamże.

⁸ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 362–367.

⁹ Tamże.

próbowano rozpocząć eksterminację getta żydowskiego, jednak Żydzi stawili zbrojny opór. W getcie znajdowali się Żydzi z Krzemieńca razem z kilkoma tysiącami innych, zwiezionych z okolicznych miasteczek. Ostatecznie w sierpniu 1942 r. zabito 15 000–19 000 Żydów. Aby uniemożliwić im ukrycie się, cały teren getta podpalono. Przeżyło tylko 14 osób¹⁰.

W okresie rzezi wołyńskiej (masowych mordów na Polakach dokonanych przez bojówki OUN-UPA) z 1943 i pierwszej połowy 1944 r. w Krzemieńcu miały miejsce pojedyncze morderstwa – bezpieczeństwo zapewniały stacjonujące nieopodal miasta wojska węgierskie i niemieckie. Zwożono tu również rannych i ocalałych z okolicznych wiosek, m.in. Dederkał Wielkich, Kut, Szumska, Uhorska. Kwaterowano ich głównie w kościele licealnym i pustym wtedy więzieniu. W marcu 1944 r., gdy Niemcy wycofywali się z Krzemieńca, Polacy zorganizowali trzy punkty samoobrony: w kościele licealnym, w dwupiętrowym budynku przy ul. Kościelnej i dawnej żydowskiej szkole przy ul. Pierackiego. Gromadzono się tam na noc, barykadowano, a uzbrojeni członkowie samoobrony pełnili strażę. Dawna żydowska szkoła służyła także jako punkt obserwacyjny: z jej najwyższego piętra wypatrywano sygnałów świetlnych od straży na zachodnich obrzeżach miasta na wypadek napadu UPA, do którego ostatecznie nie doszło¹¹. Po zakończeniu II wojny światowej Polacy mieszkający w Krzemieńcu wysiedleni zostali w ramach akcji „repatriacyjnej”. Według ostatniego spisu z 2011 r. obecnie w Krzemieńcu mieszkają 21 624 osoby¹².

Kościół pw. św. Stanisława

Parafialny kościół rzymskokatolicki wybudowano w latach 1853–1857 dzięki składkom wiernych. W środku znajduje się pomnik Juliusza Słowackiego – z napisem „Niech żywi nie tracą nadziei!” – autorstwa Wacława Szymanowskiego. Jest to przedstawiająca poetę płaskorzeźba z brązu, osadzona w marmurze. Wykonana została w Paryżu i w 1909 r., podczas uroczystości z okazji stulecia urodzin Juliusza Słowackiego, umieszczona w kościele po jego lewej stronie. Znajduje się tutaj również konfesjonał pochodzący z kościoła licealnego¹³.

Po II wojnie światowej był to jedyny kościół rzymskokatolicki na Wołyniu, którego nie zamknięto¹⁴. Dziś odprawiane są tutaj msze polsko-ukraińskie: liturgia – po polsku, a kazania – po ukraińsku.

Kościół Jezuitów pw. św. św. Ignacego Loyoli i Stanisława Kostki

Rzymskokatolicki zespół klasztorny w Krzemieńcu został zbudowany w pierwszej połowie XVIII w. według projektu o. Pawła Giżyckiego, z fundacji książąt Wiśniowieckich. Po likwidacji zakonu w 1773 r. pojezuicka świątynia stała się kościołem parafialnym. Od założenia Liceum Krzemienieckiego w 1805 r. aż do jego likwidacji w 1832 r. pełnił funkcję kościoła licealnego, do którego młodzież przychodziła modlić się przed

¹⁰ R.D. Doktor, *Kremenets history*, 2011, http://kehilalinks.jewishgen.org/kremenets/General_information_on_Kremenets/rusandpol.htm#_Toc503170027 (dostęp: 22 I 2014).

¹¹ W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, 1, Warszawa 2008, s. 478–481.

¹² V. Kubijovyč, *Kremenets*, [w:] *Encyclopedia of Ukraine*, 2, 1989, <http://www.encyclopediainukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CK%5CR%5CKremenets.htm> (dostęp: 22 I 2014).

¹³ *Krzemieniec*, red. W.J. Kowalów, Biały Dunajec–Ostróg 2005, s. 14–15.

¹⁴ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 376–377.

lekcjami. W 1832 r. przejęła go Cerkiew prawosławna. W okresie II Rzeczypospolitej ponownie funkcjonował jako kościół katolicki. W tym czasie w miejscu obecnego obszernego placu przed kościołem stał rząd okazałych, murowanych willi o spadzistych dachach i drewnianych balkonach¹⁵. Po aneksji Wołynia przez ZSRR i włączeniu go do Ukraińskiej SRR w kościele urządzono salę sportową. Po upadku ZSRR został on przekazany Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej i zaadaptowany na **sobór pw. Przemienienia Pańskiego**.

Il. 37. Krzemieniec. Dawny klasztor Jezuitów

Dawny kościół licealny stanowi centralny element zespołu gmachów pojezuickich, którego rzut przypomina założenia pałacowe. Ustawiony na zboczu kompleks wyraźnie góruje nad miastem (ryc. XXVII). Kościół jest trójnawową bazyliką, zaprojektowaną na rzucie prostokąta z transeptem, dwiema zakrystiami i dwiema czterokondygnacyjnymi wieżami. Z zewnątrz jej dekorację stanowią pilastry, belkowania i gzymsy, prostokątne wnęki, trójkątne i półkoliste frontony oraz portal z krzywoliniowym naczółkiem. Wewnątrz kościół posiada sklepienie kopułowo-krzyżowe, oparte na sześciu filarach. Niestety, nie zachował się wystrój wnętrza. Pochodzące z niego trzy obrazy znajdują się w rzymskokatolickim kościele parafialnym pw. św. Stanisława¹⁶.

Kościół Franciszkanów pw. Wniebowzięcia NMP (ryc. XXVII i XXVIII)

Kościół znajduje się przy dawnym rynku, naprzeciwko dawnego kościoła Jezuitów. Zbudowany został w latach 1631–1636 dzięki fundacji książąt Wiśniowieckich i Zbaraskich. Do 1773 r. pełnił funkcję świątyni parafialnej, później parafię przeniesiono do kościoła pojezuickiego. W 1832 r. klasztor uległ likwidacji, a kościół przekształcono w **sobór prawosławny pw. św. Mikołaja**.

¹⁵ *Wołyń – ocalić od zapomnienia*, oprac. L. Popek, Lublin 1997, s. 77, fot. 151: „Krzemieniec – domy przed kościołem licealnym”.

¹⁶ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 372–373.

Jest to trójnawowa bazylika z niskimi nawami bocznymi i wysokim przedsionkiem oraz pięciobocznie zamkniętym prezbiterium z pojedynczą zakrystią. Z prawej strony do nawy głównej przylega czworoboczna kaplica, nakryta kopułą. Jest to najstarsza część budowli – renesansowa kaplica, ufundowana przez królową Bonę w 1539 r. Nawa główna i prezbiterium pochodzą z pierwszej połowy XVII w., a nawy boczne i przedsionek – z połowy XVIII wieku, kiedy dokonano przebudowy¹⁷.

Kościół Reformatów

Dawny klasztor Reformatów to obecnie prawosławny monaster żeński pw. Objawienia Pańskiego. Klasztor ufundował w 1750 r. wojewoda poznański Stanisław Potocki, a budowę ukończono ok. 1760 r. W 1807 r., w związku z przejęciem budynków klasztoru bazylikańskiego przez Gimnazjum Wołyńskie, reformaci zostali przeniesieni do Dederkał Wielkich, a ich klasztor zajęli bazylianie. Po likwidacji unickiego zakonu bazylianów w 1839 r. budynki zajęło duchowieństwo prawosławne, a kościół zamieniono w cerkiew. Od 1865 r. osiedli tu mnisi prawosławni. W okresie międzywojennym przy monasterze znajdowała się siedziba biskupa prawosławnego i działało seminarium duchowne. W 1953 r. władze radzieckie zamknęły monaster, w jego budynkach ulokowano szpital, a świątynię zamieniono w salę sportową. W 1990 r. zwrócono ją prawosławnym, w tym samym roku ulokowano tu żeński klasztor.

Kościół zaprojektował Antonio Castelli. Jednonawową świątynię wybudowano na planie prostokąta, z wydłużonym, prostokątnie zamkniętym prezbiterium i pojedynczą zakrystią. Architektura nosi cechy skromnego baroku. Nad prezbiterium wznosi się niewielka sygnaturka¹⁸.

Il. 38. Krzemieniec. Widok z Góry Bony na północną część miasta z dawnym kościołem Reformatów (w centrum) i cerkwią pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (z prawej strony)

¹⁷ Tamże, s. 371.

¹⁸ Tamże, s. 370.

Cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego

Jest to niewielka drewniana budowla, wzniesiona w 1886 r. w stylu rosyjsko-bizantyjskim. Ma typową kompozycję czterodzielną, z trójkondygnacyjną wieżą z przodu i nawą nakrytą kopułą o ośmiobocznym bębnie. Odznacza się bogactwem detali fasady rzeźbionych w drewnie¹⁹.

Cerkiew pw. Opieki Matki Bożej

Na początku XX w. zbudowano – w stylu rosyjsko-bizantyjskim – dawną cerkiew garnizonową z czerwonej cegły, z typowymi dla tego stylu ozdobami, takimi jak kokoszniki, przyścienne kolumnienki, szerokie pasy fryzu. Nawę wieńczy nieproporcjonalnie mała kopułka, a z przodu wznosi się wysoka wieża²⁰.

Synagoga

Zbudowana w XIX w., prostokątna, parterowa budowla, z półkoliście zamkniętymi oknami i półkolistymi frontonami na szczytach, zatraciła dziś cechy stylowe. Obecnie mieści się w niej dworzec autobusowy²¹. W Krzemieńcu istniała jeszcze druga, tzw. Wielka Synagoga oraz funkcjonowały liczne niewielkie domy modlitwy, które spłonęły podczas zagłady getta żydowskiego. Z zabytków kultury żydowskiej warto wspomnieć o cmentarzu żydowskim, którego początki są datowane na XVI w. Jest on bardzo malowniczo położony na stoku góry. Zachowało się ok. 1000 nagrobków, najczęściej z białego piaskowca, nieliczne z bazaltu. Po wymordowaniu żydowskiej ludności miasteczka w czasie II wojny światowej cmentarz służył jako pastwisko dla bydła. W ostatnich latach został ogrodzony i uporządkowany. Napisy na nagrobkach sporządzono w języku hebrajskim z trzema wyjątkami: jeden po rosyjsku i dwa nagrobki z inskrypcją po polsku: Sary Halperin z d. Ejdis (zm. 1935) oraz Chany Gesi Zygiel (1902–1939)²².

Il. 39. Krzemieniec. Synagoga (obecnie dworzec autobusowy)

¹⁹ Tamże, s. 369.

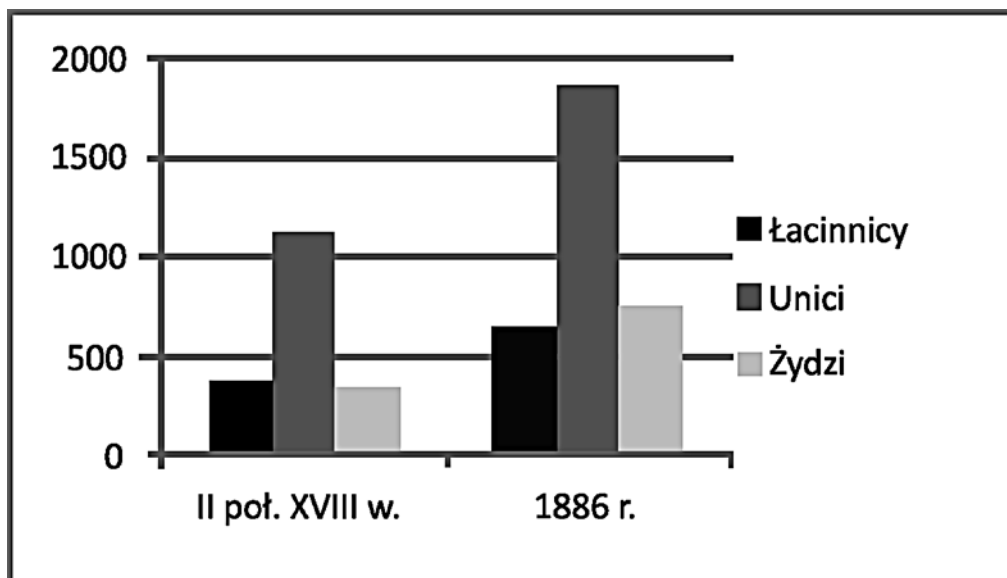
²⁰ Tamże.

²¹ Tamże.

²² *Krzemieńskie nekropolie*, oprac. B. Marcisz, S. Rudka, Warszawa 1999, s. 133–135.

Olesko

Skupione przy samotnym zamkowym wzniesieniu, Olesko należy do starych grodów ruskich (ryc. XII). Pierwsze dotyczące go informacje pochodzą z XIV w.¹ Miasto należało m.in. do Kamienieckich, Daniłowiczów, Sobieskich i Rzewuskich, które to rodziny wniosły duży wkład w jego rozwój poprzez rozliczne przebudowy, renowacje i fundacje na terenie miejscowości. Urodził się tu przyszły król Polski Jan Sobieski, a zamek, w którym przyszedł na świat, był później jedną z jego ulubionych siedzib². Po śmierci Seweryna Rzewuskiego zamek i miasto zaczęły popadać w ruinę. Dopiero w 1882 r. zamek został wykupiony z rąk ostatnich właścicieli przez Komitet Opieki nad Zamkiem w Olesku, przekazany na własność narodowi polskiemu i poddany renowacji³.

Wyk. 4. Struktura wyznaniowa mieszkańców Oleska

Na przestrzeni XVIII i XIX w. struktura wyznaniowa Oleska właściwie się nie zmieniała. Ponad połowę mieszkańców stanowili unicy, natomiast liczba żydów i łacinników oscylowała wokół 20%. A dokładniej: w drugiej połowie XVIII w. wśród 1838 mieszkańców było 1129 unitów (61,4%), 370 katolików (20,1%) i 339 żydów (18,5%)⁴. W 1886 r. Olesko zamieszkiwały 3242 osoby, w tym 1856 unitów (57,3%), 640 katolików (19,7%) i 746 żydów (23%)⁵.

¹ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 94.

² G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej*, 3, Pruszków 2007, s. 304.

³ A. Smoliński, *Olesko – gniazdo rodzinne króla Jana III. Historia oraz współczesność*, „Wiadomości Historyczne”, 1 (2013), s. 43.

⁴ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w.*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 206.

⁵ L. Dziedzicki, *Olesko*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiań-*

Jeśli chodzi o początek wieku XX, to dane, dotyczące już struktury etnicznej, wyglądają następująco: na ogólną liczbę 4200 mieszkańców przypadało 2300 Rusinów (54,8%), 850 Polaków (20,2%) i 1050 Żydów (25%)⁶. Dane z 1921 r., zebrane w *Skorowidzu miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* na podstawie spisu powszechnego, informują o 3698 mieszkańcach, w tym 810 łacinnikach (21,9%), 2252 grekokatolikach (60,9%) i 636 żydach (17,2%)⁷.

Mapa 15. Olesko na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. klasztor Kapucynów; 2. zamek z kaplicą; 3. kościół parafialny; 4. synagoga; 5. cerkiew pw. Zaśnięcia NMP; 6. i 7. lokalizacja cerkwi pw. św. Mikołaja i pw. św. Demetriusza; 8. kaplica cmentarna

Klasztor Kapucynów

U stóp wzgórza zamkowego znajduje się dawny klasztor Kapucynów z kościołem pw. św. Józefa. Ufundowany przez Józefa Seweryna Rzewuskiego w 1739 r., należał do najbogatszych i najpiękniejszych klasztorów kapucyńskich w Rzeczypospolitej⁸. Po rozbiorach zakonnicy musieli opuścić Olesko. Klasztor zamieniono na lazaret, a obrabowany kościół wykorzystywano jako magazyn zbożowy⁹. Kapucyni powrócili do oleskiego klasztoru w 1834 r. i pozostali aż do II wojny światowej. Obecnie mieści się tu magazyn Lwowskiej Galerii Obrazów¹⁰.

skich, 7, Warszawa 1886, s. 463.

⁶ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik*, s. 94.

⁷ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 27–29.

⁸ J. Kowalczyk, *Świątynie późnobarokowe na Kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej*, Warszawa 2006, s. 110.

⁹ L. Dziedzicki, *Olesko*, [w:] *Słownik geograficzny*, 7, s. 465.

¹⁰ J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, 1, Warszawa 2000, s. 146.

Il. 40. Olesko. Klasztor Kapucynów i kościół pw. św. Józefa

Zamek i kaplica zamkowa

Zamek znajduje się ok. 1 km od rynku, na wzgórzu otoczonym niegdyś bagnami¹¹. Historia budowli, początkowo drewnianej, sięga XIV w., kiedy należała do książąt halicko-wołyńskich. Dopiero wojewoda ruski Jan Daniłowicz postawił w tym miejscu murowaną konstrukcję o renesansowej formie. Historia warowni została już opisana w ramach zarysu dziejów miasta. Dodać jedynie należy, że swój obecny kształt zamek uzyskał podczas remontu w latach 1961–1975, kiedy to został przeznaczony na muzeum¹². W zamku znajduje się kaplica pw. św. Anny, gdzie podobno został ochrzczony Jan III Sobieski. Obecnie odbywają się w niej msze rzymskokatolickie¹³.

Kościół rzymskokatolicki pw. św. Trójcy

Ufundowany przez Kamienieckich i konsekrowany w 1597 r. – kościół znajduje się przy wschodniej pierzei rynku¹⁴. W latach 1625–1627 Jan Daniłowicz dobudował do niego dwie kaplice i wieżę. W kościele znajduje się także epitafium jego syna Jana. Świątynię zamknięto po II wojnie światowej. Pozostawała nieczynna aż do 1993 r., kiedy przekazano ją Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej¹⁵.

¹¹ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik*, s. 95.

¹² A. Smoliński, *Olesko – gniazdo rodzinne*, s. 44.

¹³ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 309.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 306.

Il. 41. Olesko. Kościół pw. św. Trójcy (obecnie cerkiew prawosławna)

Synagoga

Synagoga znajduje się w niewielkiej odległości od rynku, na południe. Pochodzi z XVIII w., a przebudowana została na początku XIX w. w stylu klasycystycznym¹⁶. Funkcjonowała do II wojny światowej, obecnie jest w stanie ruiny.

¹⁶ Tamże, s. 307.

Il. 42. Olesko. Synagoga

Cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy

Cerkiew greckokatolicka znajduje się już w nieco większym oddaleniu od centrum Oleska, też w stronę południową. Prawdopodobnie wcześniej była budowlą drewnianą¹⁷. Budowa świątyni murowanej przypadła na lata 1885–1890¹⁸.

Istniały w Olesku także drewniane unickie cerkwie – pw. św. Mikołaja i pw. św. Demetriusza. Uległy one zniszczeniu między rokiem 1886 a 1914¹⁹. Niektóre publikacje informują o istnieniu tylko jednej cerkwi pw. św. św. Mikołaja i Dymitra (Demetriusza), przeniesionej z okolic Podhorców na polecenie Seweryna Rzewuskiego²⁰. Z mapy Miega wynika, że na terenie miasta funkcjonowało w drugiej połowie XVIII w. pięć obiektów sakralnych (nie licząc klasztoru i kaplicy zamkowej): kościół rzymskokatolicki, kaplica cmentarna pw. św. Katarzyny²¹ oraz trzy cerkwie²². Na tej podstawie można wnioskować o położeniu cerkwi pw. św. Mikołaja i pw. św. Demetriusza – jedna ze świątyń znajdowała się niedaleko zachodniej pierzei rynku, a druga – na południe od rynku (ryc. XII).

¹⁷ B. Szady wskazuje w Olesku istnienie greckokatolickiej cerkwi drewnianej pod takim samym wezwaniem w drugiej połowie XVIII w. (B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 544), natomiast W. Kołbuk podaje, że ta sama cerkiew istniała także w 1914 r. (W. Kołbuk, *Kościół Wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914*, Lublin 1992, s. 236).

¹⁸ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 307.

¹⁹ O istnieniu cerkwi informuje L. Dziedzicki, *Olesko*, [w:] *Słownik geograficzny*, 7, s. 465, natomiast według W. Kołbuka w 1914 r. obie już nie istniały: W. Kołbuk, *Kościół Wschodnie*, s. 449.

²⁰ L. Dziedzicki, *Olesko*, [w:] *Słownik geograficzny*, 7, s. 465.

²¹ Tamże.

²² Na mapie nie ma rozróżnienia między oznaczeniami cerkwi i kościołów – ich opisywany podział na świątynie poszczególnych wyznań jest hipotezą, zbudowaną w oparciu o informacje odnośnie do liczby obiektów każdego wyznania.

Podhajce

Pierwsze wzmianki o Podhajcach pochodzą z 1463 r., gdy został tam wybudowany kościół z fundacji Michała Buczackiego. W 1539 r. Zygmunt I nadał osadzie miejskie prawo magdeburskie¹. Miały tutaj miejsce dwie bitwy: w 1667 r., kiedy to Jan Sobieski zwyciężył Kozaków i Tatarów, oraz w 1698 r., kiedy Feliks Kazimierz K. Potocki pokonał Tatarów. Do tej pory zachowała się na polu na przedmieściach Podhajec figurka Najświętszej Marii Panny, upamiętniająca zwycięstwo w 1667 r.² Kościół katolicki, cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy oraz synagoga zostały wybudowane w obrębie dawnych murów obronnych³ (ryc. XIII).

Około 1785 r. Podhajce liczyły 3516 mieszkańców, w tym 428 rzymskich katolików (12,2%), 1987 unitów (56,5%), 1101 żydów (31,3%). Istniało wtedy osiem cerkwi grekokatolickich, a ponadto funkcjonowały jeden kościół rzymskokatolicki oraz jedna synagoga⁴. W 1870 r. w Podhajcach mieszkało 4570 osób⁵, a w 1880 r. – 5943 osoby, w tym 900 rzymskich katolików (15,2%), 1031 grekokatolików (17,3%), 4012 żydów (67,5%)⁶. Na początku XX w. było tu 1100 Polaków (18,3%), 1150 Rusinów (19,2%) i 3750 Żydów (62,5%)⁷.

Gwałtowny wzrost demograficzny ludności żydowskiej w Podhajcach w połowie XIX w. to zjawisko często opisywane w historiografii dotyczącej historii Żydów na ziemiach polskich. Przyczyny tak wysokiego przyrostu naturalnego ludności żydowskiej na tle innych narodowości zamieszkujących to samo terytorium nie zostały do tej pory dokładnie zbadane. Późniejszy spadek liczby Żydów z 4012 w 1880 r. do 3750 na początku XX w. mógł być spowodowany emigracją do Stanów Zjednoczonych⁸.

Od 1892 r. istniało w Podhajcach Towarzystwo Oświatowe „Proswita”, działające na rzecz kształtowania ukraińskiej tożsamości narodowej wśród miejscowej ludności. Polska młodzież zrzeszała się z kolei w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół”⁹, którego okazały budynek pełni obecnie funkcję szkoły. W dwudziestoleciu międzywojennym – według przewodnika opracowanego przez lokalnego krajoznawcę – Polacy mieszkali głównie na terenie między kościołem parafialnym pw. Świętej Trójcy a nieistniejącym dziś zamkiem¹⁰. W czasie I wojny światowej kilkakrotnie w okolicach Podhajec przebiegał front, przez co miasto zostało dotkliwie zniszczone.

W dwudziestoleciu międzywojennym Podhajce liczyły 4814 mieszkańców, w tym 1033 rzymskich katolików (21,5%), 906 grekokatolików (18,8%), 3 ewangelików (0,06%),

¹ Ł. Tatomir, *Geografia ogólna i statystyka ziem dawnej Polski*, Kraków 1868, s. 193.

² G. Gołębiowski, *Śladem przodków – Podhajce*, Warszawa 2010, s. 31.

³ J. Wojtasik, *Kampania podhajecka 1698*, Warszawa 1971, s. 105–106.

⁴ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku, 1: Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemysł–Rzeszów 2005, s. 226.

⁵ B. Rozwadowski, *Podhajce*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 8, Warszawa 1887, s. 384.

⁶ Tamże.

⁷ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 127.

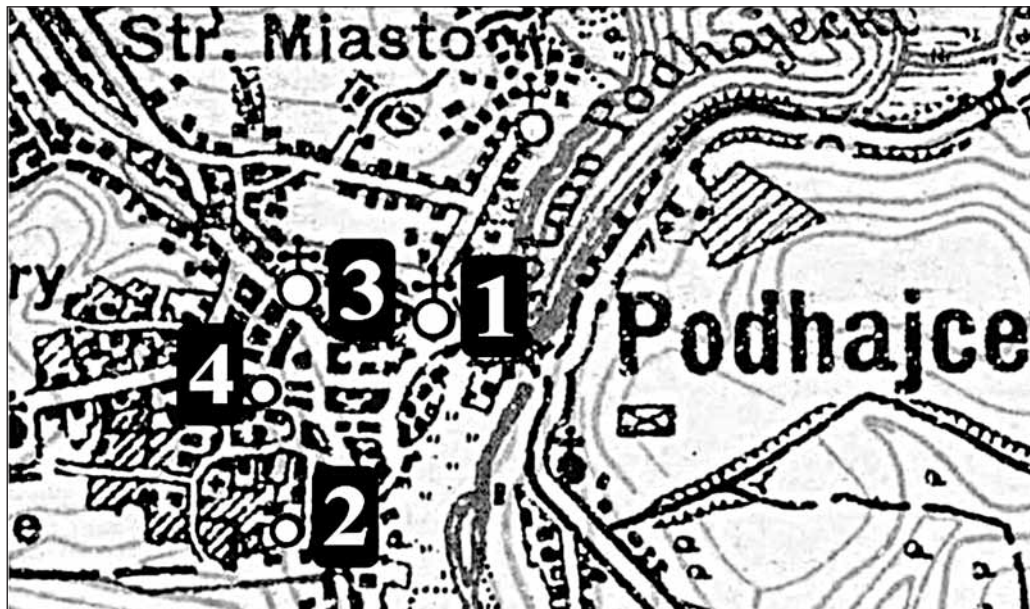
⁸ Zob. M. Pollack, *Cesarz Ameryki. Wielka ucieczka z Galicji*, Wołowiec 2011.

⁹ G. Gołębiowski, *Śladem przodków*, s. 39.

¹⁰ S. Kołodnicki, *Podhajce*, Podhajce 2009, s. 8.

2872 osoby wyznania mojżeszowego (60%). Jeśli chodzi o narodowość, w Podhajcach mieszkało 1504 Polaków (31%), 766 Rusinów (16%), 2543 Żydów (53%) i 1 Niemiec¹¹. Podobnie jak w innych miastach, liczba Polaków nie pokrywa się z liczbą rzymskich katolików. Z tego wynika, że wielu wyznawców religii mojżeszowej czy grekokatolików deklarowało narodowość polską.

W czasie II wojny światowej Podhajce – podobnie jak inne miasteczka zachodniej Ukrainy – były świadkiem krwawych mordów. Od 1942 r. na terenie Podhajec Niemcy utworzyli getto, do którego zwieziono Żydów z terenu całego dawnego powiatu podhajeckiego. Mieściło się w okolicach synagogi, między ul. Szeroką, Brzeżańską i Rynkiem. Eksterminację ok. 2000 Żydów przeprowadzono w dwóch turach: w pierwszej połowie 1943 r. oraz latem 1943 r. Ofiary zostały rozstrzelane i zakopane w masowych gro-

Mapa 16. Podhajce na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny; 2. cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego; 3. cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy; 4. synagoga

bach na polach za Starym Miastem i obok synagogi. Podhajce w dużej mierze ominęły czystki etniczne, przeprowadzane przez Ukraińską Powstańczą Armię w regionie Galicji Wschodniej, zdaniem świadków – dzięki obecności samoobrony AK i Armii Czerwonej. W latach 1943–1945 ok. 20 Polaków zostało zamordowanych przez UPA. Po 17 I 1945 r. zaczęły się aresztowania członków AK w Podhajcach przez Sowieców. Część mordowano, innych wcielano do Armii Berlinga lub do Istriebitalnych Batalionów przeznaczonych do walki z ukraińskim podziemiem¹². Po II wojnie światowej ludność polską z Podhajec „repatriowano” na teren Dolnego Śląska. Duża część dawnych mieszkańców miasta osiedliła się w miejscowościach Trzebnica i Bolków¹³.

¹¹ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 12.

¹² J. Abramow-Newerly, *Nawiało nam burzę*, Warszawa 2000, s. 121.

¹³ G. Gołębiowski, *Śladem przodków*, s. 54.

Kościół pw. św. Trójcy

Kościół ufundowała Zofia Tyszkiewiczowa w 1634 r. Budowla została wzniesiona z kamiennych ciosów z piaskowca, pierwotnie w stylu późnego gotyku, o czym świadczy zachowane sklepienie krzyżowo-żebrowe. Z czasem dodawano kolejne elementy w innych stylach, które w większości się nie zachowały. Barokowy ołtarz znajduje się obecnie w Muzeum Sztuki Ukraińskiej w Kijowie. Ostatni proboszcz i dziekan podhajcki wyjechał stąd na jesieni 1945 r., zabierając ze sobą część sprzętów kościelnych. Od tej pory aż do początku lat dziewięćdziesiątych XX w. kościół nie pełnił funkcji religijnych¹⁴.

W kaplicy Potockich przy kościele pochowany jest Stanisław „Rewera” Potocki. Kaplica ta jest obecnie wyremontowana i przystosowana do obrządku liturgicznego. Odprawiane są tam msze niedzielne przez proboszcza z Brzeżan dla ok. 50 miejscowych katolików. Reszta kościoła znajduje się w fatalnym stanie technicznym: dach jest zawalony, a wewnątrz zdewastowane. O sytuacji kościoła alarmowały także polskie media na Ukrainie¹⁵.

Il. 43. Podhajce. Kościół pw. św. Trójcy

Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego

Cerkiew greckokatolicka pw. Przemienienia Pańskiego to nieduża drewniana budowla barokowa z 1772 r., z zewnętrznymi ścianami pomalowanymi na żółto, a ramami

¹⁴ Tamże.

¹⁵ M.A. Koprowski, *Ratujmy Podhajce*, <http://www.kresy.pl/publicystyka,reportaze?zobacz/ratujmy-podhajce> (dostęp: 22 I 2014).

okien – na błękitno. Położona jest bardzo malowniczo na wzgórzu, na którego zboczu ulokowany jest cmentarz¹⁶. W porównaniu z kościołem rzymskokatolickim, cerkwią prawosławną i synagogą, cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego jest najbardziej oddalona od rynku i centrum miasta.

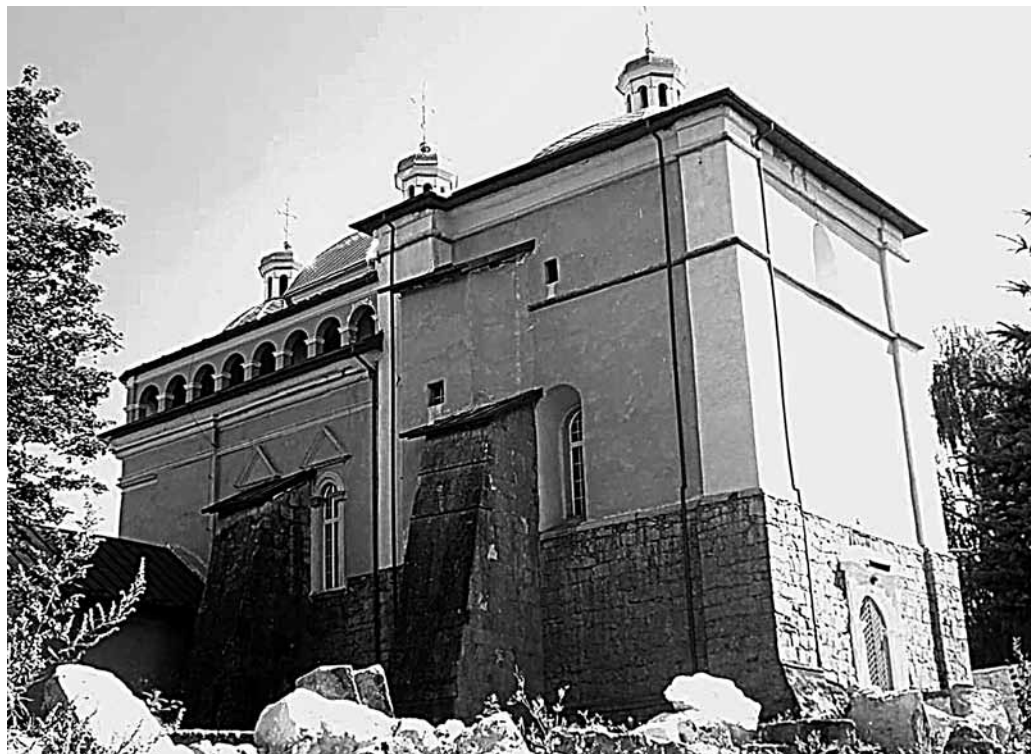

Il. 44. Podhajce. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego

¹⁶ G. Rąkowski, *Podole*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 2, Pruszków 2006, s. 287–295.

Cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy

Cerkiew prawosławna ufundowana została przez Annę Mohylanę, żonę Stanisława „Rewery” Potockiego. Wybudowano ją w latach 1650–1653 w stylu renesansowym, z elementami obronnymi. Znajduje się ok. 100 m na północ od rynku i jest najbliższą od niego budowlą sakralną Podhajec. Jej pierwotne wyposażenie przewieziono do kijowskiego Muzeum Sztuki Ukraińskiej¹⁷.

Il. 45. Podhajce. Cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy

Synagoga

Synagoga w Podhajcach to jedna z najstarszych synagog na Ukrainie. Została wybudowana między 1621 a 1648 rokiem. Niektóre źródła mówią, iż była pierwotnie świątynią ormiańską¹⁸. Jest typową renesansową synagogą, zbudowaną z piaskowca na planie prostokąta, z elementami obronnymi. Z boku znajduje się babiniec. Nie zachowało się wyposażenie synagogi. Na wschodniej ścianie widać zagłębienie po aron ha-kodeszu (szafie na Torę) i resztki malowideł ściennych. Synagoga jest w bardzo złym stanie technicznym – po II wojnie światowej funkcjonował tutaj bazar, a obecnie jest całkiem opuszczona.

Nieopodal synagogi znajduje się cmentarz żydowski, zdecydowanie najlepiej utrzymany (staraniem miejscowego burmistrza) ze wszystkich cmentarzy żydowskich odwiedzonych przez nas podczas objazdu na Ukrainie. Chowano tu zmarłych od XVII w. do 1950 r. Zachowały nagrobki zarówno religijnych Żydów z hebrajskimi inskrypcjami, ohele¹⁹ cadyków, jak i nagrobki zasymilowanych Żydów z napisami w języku polskim.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ B. Rozwadowski, *Podhajce*, [w:] *Słownik geograficzny*, 8, s. 384.

¹⁹ Ohel (hebr. *סִימָה* *namiot*) – żydowski grobowiec, najczęściej w formie niewielkiego murowane-

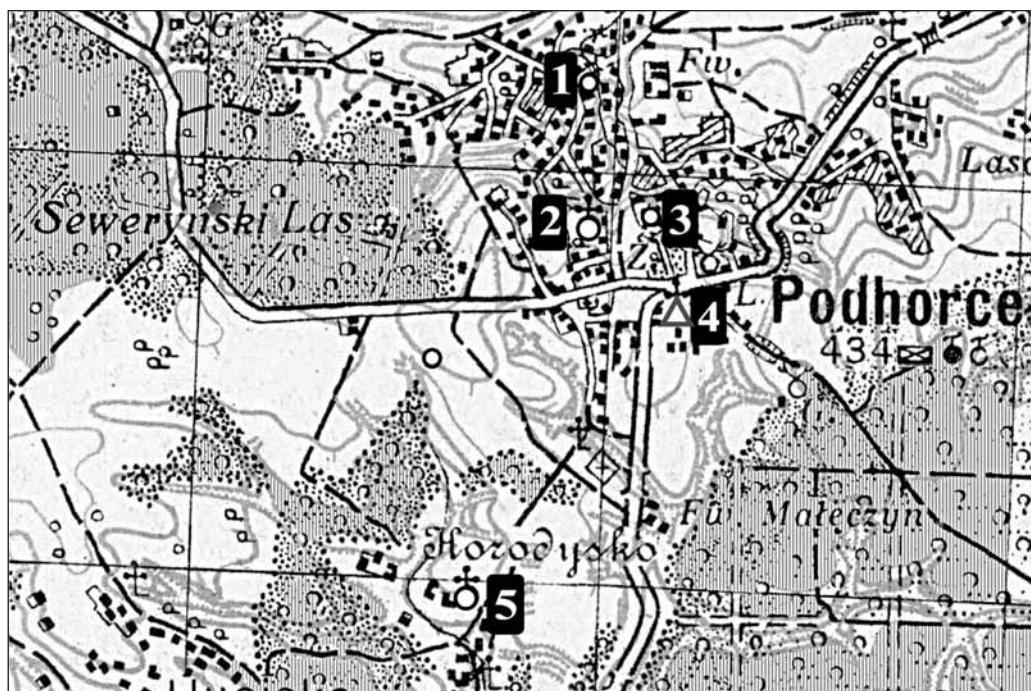

Il. 46. Podhajce. Synagoga

go lub drewnianego pomieszczenia o prostym kształcie prostopadłościanu, o dachu półkolistym lub dwuspadowym. Zwykle posiada także drzwi, a czasem okienka. Wznosi się ohele nad grobami wybitnych rabinów czy cadyków (Z. Borzymińska, R. Żebrowski, *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, 2, Warszawa 2003, s. 256).

Podhorce

Nazwa „Podhorce” związana jest najprawdopodobniej z usytuowaniem „pod górą”, wieś wraz z zespołem zamkowym położona jest bowiem na krawędzi zbocza Woroniaków¹. Do dnia dzisiejszego zachowały się jej historyczny podział oraz układ urbanistyczny. Nazywana Pleśnikiem południowa część Podhorców, oddalona o 1,5 km od kościoła i zamku, przynależy do dorzecza Wisły, część północna zaś – do dorzecza Dniepru.

Mapa 17. Podhorce na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. cerkiew pw. Soboru św. Michała Archanioła; 2. cerkiew pw. św. Michała; 3. pałac z kaplicą; 4. kościół parafialny; 5. klasztor Bazylianów na Pleśniku

Choć badania archeologiczne wykazały, że już w VII w. Pleśnik stanowił jeden z ośrodków słowiańskiego plemienia Dulebów, pierwsze wzmianki historyczne na temat grodu pojawiają się dopiero w dwunastowiecznych latopisach. Na przełomie XII i XIII w. tereny te stały się przedmiotem rywalizacji książąt ruskich i Węgrów sięgających po Ruś Halicką. W 1241 r. gród został doszczętnie spalony podczas najazdu mongolskiego.

Pierwsze polskie zapisy archiwalne o Podhorcach pochodzą z 1440 r., kiedy to król Władysław Warneńczyk nadał okoliczne dobra ich dotychczasowemu dzierżawcy, Januszowi Podhoreckiemu. Miejscowość pozostawała w posiadaniu Podhoreckich przez blisko 200 lat. W 1633 r. odkupił ją Stanisław Koniecpolski, który upodobał sobie to miejsce „dla uciech i smacznego odpoczynku po wojskowych trudach i Rzeczypospolitej zabawach”². Wybudował tutaj swoją letnią siedzibę – zamek, który ze względu na

¹ W. Kryczyński, *Zamek w Podhorcach*, Złoczów 1894, s. 5–6.

² J. Bohdan, A. Czołowski, *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926, s. 94.

malownicze położenie, formy stylistyczne francuskiej proveniencji oraz otaczającą go aurę przepychu nazywany był „Wersalem Podola”.

Już osiem lat po zakończeniu budowy, w 1648 r., posiadłość zaatakowana została przez wojska kozackie, na skutek czego zrujnowane zostały okalające ją tarasy³. W 1651 r. budowla po raz kolejny wytrzymała oblężenie i tylko w niewielkim stopniu uległa zniszczeniu.

W 1682 r. wnuk fundatora przekazał zamek Jakubowi Sobieskiemu. Podhorce pozostawały w rękach rodu Sobieskich aż do lat dwudziestych XVIII w., gdy majątek przeszedł w posiadanie rodziny Rzewuskich. W czasach hetmana wielkiego koronnego, a zarazem poety i mecenasa sztuki, Wacława Rzewuskiego zamek zyskał na znaczeniu: zgromadzono w nim imponującą kolekcję sztuki, liczącą kilkaset obrazów, urządzono jedną z najznamienitszych prywatnych scen teatralnych w Europie, powiększono go także o drugą kondygnację.

W 1767 r. Rzewuski wyjechał na sejm, który zakończył się dla niego pięcioletnim wygnaniem. Podczas nieobecności właściciela Podhorce znalazły się pod zaborem austriackim. Po śmierci hetmana jego potomkom udało się ocalić część majątku, zamek nie powrócił już jednak nigdy do dawnej świetności. Ostatecznie po wygaśnięciu rodu Rzewuskich, na mocy testamentu, Podhorce trafiły w posiadanie rodziny Sanguszków.

W trakcie I wojny światowej, w latach 1914–1916, w zamku stacjonowała komenda austriacko-węgierska, a zabudowania uniknęły poważniejszych zniszczeń⁴. W trakcie II wojny światowej umieszczono w nich sanatorium przeciwgruźlicze. Pożar z 1956 r. uszkodził dach zamku oraz zdobiące go malowidła. Po odbudowie ponownie otwarto tu sanatorium przeciwgruźlicze, a przestrzeń budynku podzielono na mniejsze sale.

W 1997 r. zamek został przejęty przez Lwowską Galerię Sztuki. Obecnie (2013) jest w remoncie, trwają prace nad przywróceniem mu pierwotnego wyglądu.

Podział wyznaniowy

Okolo 1785 r. Podhorce zamieszkiwało 1506 osób, w tym 610 (40,5%) obrządku łacińskiego, 882 (58,6%) unitów, 14 (0,9%) żydów⁵. Według *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* w 1880 r. na 1840 mieszkańców przypadało 655 osób (35,6%) wyznania rzymskokatolickiego, 1097 (59,6%) greckokatolickiego, 88 (4,7%) mojżeszowego⁶. W 1921 r. Podhorce zamieszkiwało 2107 osób: 753 (35,74%) wyznania rzymskokatolickiego, 1312 (62,26%) greckokatolickiego, 42 (2%) mojżeszowego⁷.

Kaplica zamkowa

Historia miejscowości jest ściśle związana z monumentalnym zamkiem w typie *palazzo in fortezza*, usytuowanym na wzgórzu, u którego stóp rozciąga się malownicza dolina

³ Tamże, s. 92–96.

⁴ G. Rąkowski, *Wołyń*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 1, Pruszków 2005, s. 316.

⁵ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2006, s. 277.

⁶ L. Dziedzicki, *Podhajce*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 8, Warszawa 1887, s. 393.

⁷ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 28–29.

Styru (ryc. XIV)⁸. Zamek wzniesiony został na zlecenie Stanisława Koniecpolskiego w latach ok. 1637–1640. Kaplica znajdowała się w zamku od początku jego istnienia i obejmowała dwie kondygnacje ryzalitu centralnego. Swe losy – chwile świetności i zapomnienia – współdzieliła z założeniem zamkowym. Opublikowane przez Łukasza Galuska i Michała Jureckiego zdjęcia z 2001 r. ukazują stosunkowo dobry stan jej częściowo zachowanych dekoracji⁹. Obecnie (2013) wewnątrz zamku, z wyjątkiem lochów, zamknięte jest dla zwiedzających z powodu remontu obiektu.

Il. 47. Podhorce. Zamek. Kaplica znajduje się w centralnym ryzalicie

Kościół parafialny pw. św. Józefa

Kościół parafialny pw. św. Józefa położony jest w odległości 300 m na południe od zamku, na jego osi, i stanowi część założenia rezydencjonalnego¹⁰ (ryc. XIV). Jest jednym z najistotniejszych zabytków klasycystycznych na terenach dawnej Rusi. Pierwsze projekty wzniesienia osobnego kościoła powstały najprawdopodobniej ok. 1745 r., kie-

⁸ Historia i problematyka zamku oraz kaplicy szerzej opisana: W. Kryczyński, *Zamek, passim*; F. Jaworski, *Przewodnik po Lwowie i okolicy z Żółkwią i Podhorcami. Z planem miasta i teatru*, Lwów 1910, s. 162–179; J. Ross, *Kaplica zamkowa w Podhorcach*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 36 (1974), 1, s. 42–53; J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, *Podhorce. Dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów*, Kraków 2001.

⁹ Ł. Galusek, M. Jurecki, *Kresy na nowo odkryte*, Kraków 2007, s. 254.

¹⁰ Wszystkie informacje zaczerpnięte z: L. Dziedzicki, *Podhajce*, [w:] *Słownik geograficzny*, 8, s. 393–394; W. Kryczyński, *Zamek*, s. 42–44; J.K. Ostrowski, *Kościół parafialny p.w. św. Józefa w Podhorcach*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, 1: *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, 1, Kraków 1993, s. 89–102; G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 320–321.

dy wykonano dla kościoła figury św. św. Antoniego i Onufrego (autorstwa Józefa Leblasa). Do realizacji obecnej świątyni według projektu Karola Romanusa, dzięki fundacji hetmana Wacława Rzewuskiego, doszło jednak nieco później, tj. w latach 1752–1766.

Il. 48. Podhorce. Kościół parafialny, po lewej figura św. Onufrego autorstwa Józefa Leblasa

Kościół służył początkowo jako świątynia zamkowa. Parafia powstała w Podhorcach dopiero w 1861 r. W 1860 r. pierwotny projekt uległ niewielkiej modyfikacji – dobudowano piętro przybudówki od strony południowej. Budynek ucierpiał nieznacznie w trakcie I wojny światowej oraz w wyniku walk polsko-ukraińskich i polsko-bolszewickich w 1920 r. W lipcu 1944 r. świątynia uległa uszkodzeniu i splądrowaniu,

a w 1945 r. zamknięto ją. Po zniszczeniach II wojny światowej kościół remontowano w latach 1976–1979. Od 1991 r. budowla znajduje się w gestii Lwowskiej Galerii Obrazów. Pomimo że od 1993 r. kościół remontowano i w międzyczasie pełnił rolę cerkwi, obecnie pozostaje zamknięty dla zwiedzających ze względu na zły stan zachowania i niestabilność konstrukcji.

Klasztor Bazylianów wraz z cerkwią pw. św. Onufrego

Otoczony z trzech stron wzgórzami, klasztor Bazylianów znajduje się w obrębie Pleśńska. Dzisiejsze zabudowania powstały na miejscu wcześniejszych, o metryce średniowiecznej (ok. 1180 r.). Ufundowanie pierwotnego monasteru wraz z cerkwią

Il. 49. Podhorce. Cerkiew pw. św. Onufrego na Pleśniku

pw. Przemienienia Pańskiego przypisuje się córce księcia bełskiego Wsiewołoda Mściśławowicza¹¹. Choć budynek klasztorny został zburzony przez Tatarów w 1241 r., drewniana cerkiew przetrwała¹².

Kolejny klasztor ufundowano ponad 400 lat później (w 1663 r.), nakładem Stanisława Koniecpolskiego. W 1675 r. doszło do zburzenia monasteru i wypędzenia mnichów, którzy powrócili już pod koniec następnego roku. Rok 1690 przyniósł decyzję o budowie drugiej cerkwi drewnianej – pw. św. Jana Chrzciciela, obok istniejącej już cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego. Budynek ufundowany przez księżniczkę Helenę runął w 1706 r., co zaowocowało podjęciem decyzji o budowie jednej, większej świątyni.

W 1716 r. Konstanty Sobieski wydał przywilej fundacyjny dla nowej cerkwi, jednak budowa rozpoczęła się kilka lat później. Murowana cerkiew barokowa pw. św. Onufrego

¹¹ Historia monasteru opisana w: L. Dziedzicki, *Podhorce*, [w:] *Słownik geograficzny*, 8, s. 393–394.

¹² G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 314, 321.

powstała w tym miejscu dopiero pomiędzy 1726 a 1750 r. Jej projekt przypisuje się jezuickiemu architektowi ks. Pawłowi Giżyckiemu¹³. Od okresu nowożytnego cerkiew na Pleśniku funkcjonowała jako unicka.

Budynek dzisiejszego klasztoru powstał w latach 1771–1786 według projektu architekta Węclawskiego. Starania dziekana złoczowskiego uchroniły klasztor przed katasą w czasach zaboru austriackiego. Zamknięto go dopiero po II wojnie światowej, gdy w budynku umieszczono sanatorium przeciwgruźlicze. W 1989 r. obiekt przywrócono bazylianom i wyremontowano¹⁴.

Nieistniejąca cerkiew pw. św. Michała

Jeszcze kilka lat temu na terenie starego cmentarza znajdowała się przekryta kopułą greckokatolicka cerkiew pw. św. Michała. Drewniana świątynia z 1756 r., wybudowana na planie krzyża greckiego, była budowlą sakralną położoną najbliżej zamku (ryc. XIV). W latach 1970–1973 przeszła gruntowną renowację. Od tego czasu pozostawała pod opieką Lwowskiej Galerii Sztuki aż do pożaru w 2006 r.¹⁵

Cerkiew pw. Soboru św. Michała Archanioła

Najmłodsza z budowli sakralnych w Podhorcach położona jest w dolnej części miejscowości. Greckokatolicka cerkiew została wzniesiona w latach 1932–1939 zgodnie z projektem Jewhego Nahirnego. Jej wyposażenie częściowo przeniesiono ze spalonej cerkwi pw. św. Michała¹⁶.

¹³ J. Kowalczyk, *Świątynie późnobarokowe na Kresach*, Warszawa 2006, s. 107.

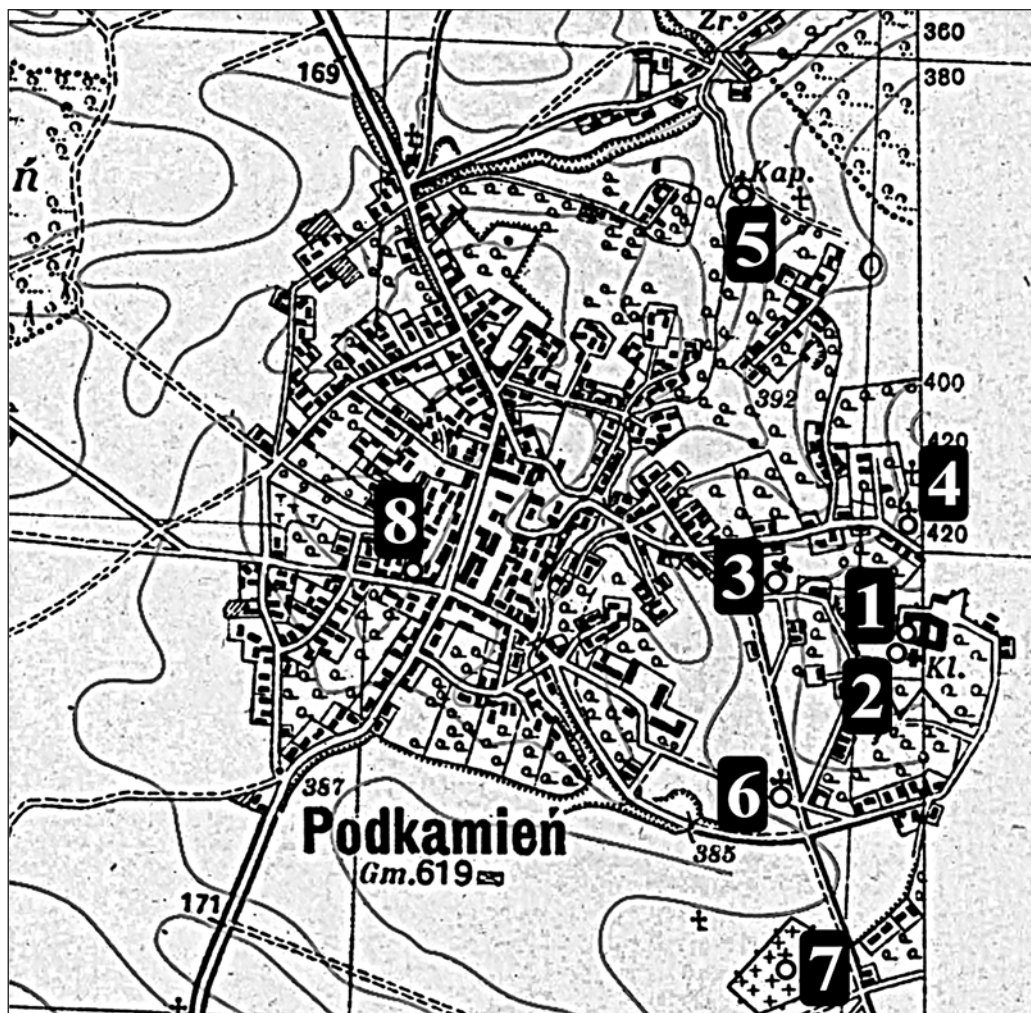
¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże, s. 322.

¹⁶ Tamże.

Podkamień

Niewielkie miasteczko Podkamień położone jest na wyżynnym grzbiecie Woroniaków, na dziale wodnym między dorzecziami Dniepru i Dniestru. Nazwa miejscowości pochodzi od okazałej skały, zwanej Diabelskim Kamieniem, znajdującej się na północny wschód od centrum¹. W krajobrazie okolicy dominuje natomiast majestatyczna Góra Różańcowa, położona na wschodnim skraju Podkamienia, zwieńczona charakterystyczną sylwetką poddominikańskiego klasztoru. Samo miasteczko ulokowane zostało w dolinie, na zachód od Góry i Kamienia (ryc. XV).

Mapa 18. Podkamień na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. klasztor Dominikanów; 2. kaplica św. Jana Nepomucena; 3. cerkiew pw. św. Paraskiewy (dawna kaplica Stóp NMP); 4. kaplica św. Judy Tadeusza; 5. kaplica św. Rocha; 6. kapliczka św. Wincentego Ferreriusza; 7. kaplica cmentarna; 8. synagoga

¹ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 3, Pruszków 2007, s. 323, 326.

Ok. 1785 r. wśród 2309 mieszkańców było 1210 unitów (52,4%), 901 żydów (39%) i jedynie 198 łacinników (8,6%)². *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* podaje, że w 1880 r. 563 domy zamieszkiwało 3312 osób, w tym 1545 żydów (47%), 968 rzymskich katolików (29%) i 799 greckich katolików (24%)³. W 1914 r. na 3500 mieszkańców przypadało 1450 Żydów (41,5%), 1100 Polaków (31,5%) i 950 Rusinów (27%)⁴. Po I wojnie światowej liczba ludności wynosiła 2999 osób, w tym 1242 rzymskich katolików (41,5%), 924 grekokatolików (30,9%), 822 żydów (27,5%) oraz 2 przedstawicieli innych wyznań⁵.

Dzieje Podkamina ściśle związane są z klasztorem Dominikanów, ufundowanym w 1464 r.⁶ Miasto przez stulecia funkcjonowało w cieniu maryjnego sanktuarium, obsługując przybywające tam tłumy pielgrzymów. Klasztor, znakomicie położony pod względem obronnym, otoczony był fortyfikacjami i stanowił silną twierdzę, dającą schronienie podczas najazdów tatarskich.

Sercem rozległego założenia klasztornego jest orientowany kościół pw. Wniebowzięcia NMP, w obecnej formie wzniesiony w latach 1612–1695, z wieżą podwyższoną według projektu ks. Pawła Giżyckiego (1761–1762). Od wschodu do kościoła przylega oratorium z lat 1760–1764, a od północy – potężny gmach klasztoru z dwoma wewnętrznymi dziedzińcami (starsza część 1612–1708, nowsza 1746–1759). W obrębie umocnień, na południe od kościoła, powstała jeszcze jedna budowla sakralna – kaplica św. Jana Nepomucena (1772), przed którą stoi kolumna maryjna z 1719 r. U podnóża góry, między klasztorem a miastem, wzniesiono szereg kaplic różnej wielkości. Największa to kaplica Stóp Matki Bożej (1739–1741, według projektu Antonia Castellego). Na północ od niej wzniesiono kaplice św. Judy Tadeusza (przed 1788) i św. Rocha (1772), na południe zaś – kapliczkę św. Wincentego Ferreriusza (koniec XVIII lub początek XIX w.) i kaplicę cmentarną (1796–1797).

² Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w.*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 228.

³ L. Dziedzicki, *Podkamień*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 8, Warszawa 1887, s. 403.

⁴ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 98.

⁵ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 3.

⁶ Historię zespołu przedstawia o. Sadok Barącz, w wersji szczegółowej: S. Barącz, *Dzieje klasztoru WW. OO. Dominikanów w Podkaminie*, Tarnopol 1870 oraz w wersji skróconej: *Wiadomość o klasztorze W. O. Dominikanów w Podkaminie*, Lwów 1887. Klasztor oraz związane z nim kaplice szczegółowo omawia P. Krasny, *Kościół p.w. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii i Podwyższenia Krzyża Św. oraz klasztor OO. Dominikanów wraz z założeniem pielgrzymkowym w Podkaminie*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, 1: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, 13, Kraków 2005, s. 123–192. Zarys dziejów miasta przedstawia G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 323–326. Sugestywny opis Podkamina w latach międzywojennych: Z.J. Howski, S.S. Howski, *Podkamień. Apokaliptyczne wzgórze*, Opole 1994, s. 15–24.

Il. 50. Podkamień. Klasztor poddominikański i kaplica św. Judy Tadeusza widziane spod Diabelskiego Kamienia

Dominikanie zostali zmuszeni do opuszczenia Góry Różańcowej w 1945 r. W klasztorze ulokowano więzienie, a następnie szpital. Budynki uległy dewastacji. Całkowicie zniszczone zostało cenne wyposażenie kościoła klasztornego. W 1997 r. część kompleksu przejęło greckokatolickie zgromadzenie studytów, którzy prowadzą powolne prace remontowe zrujnowanego obiektu. Remontu doczekały się oratorium oraz kaplice św. Jana Nepomucena i św. Judy Tadeusza. Kościół, klasztor i fortyfikacje pozostają w bardzo złym stanie. Wyremontowano natomiast kaplicę cmentarną, służącą dziś wspólnocie rzymskokatolickiej⁷.

W okresie przedrozbiorowym w Podkamieniu znajdowały się dwie cerkwie unickie: murowana pw. św. Praksedy oraz druga, zapewne drewniana, pod nieznanym wezwaniem⁸. Obie zaznaczono na mapie Miega (ryc. XV). Jedna z nich znajdowała się w centrum miasteczka, na północ od rynku. Druga natomiast funkcjonowała w pobliżu Diabelskiego Kamienia, gdzie do dziś przetrwał cmentarz ze starymi, kamiennymi krzyżami nagrobnymi⁹. Trudno stwierdzić, która była murowana, można jednak przypuszczać, że ta bliższa rynku. Nie całkiem jest również jasne, kiedy cerkwie te przestały funkcjonować. Możliwe, że stało się to już przed 1788 r., gdy władze austriackie przekazały unitom kaplicę Stóp Matki Bożej, odebraną dominikanom. Odtąd pełniła ona funkcję greckokatolickiej cerkwi parafialnej pw. św. Paraskiewy. Po II wojnie światowej została przejęta przez Cerkiew prawosławną, użytkującą ją do dziś¹⁰. W ostatnich latach w centrum miejscowości, przy dawnym rynku, wybudowano nową cerkiew greckokatolicką.

⁷ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 327–332.

⁸ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998, s. 288.

⁹ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 326.

¹⁰ Tamże, s. 331.

Il. 51. Podkamień. Kaplica Stóp Matki Bożej (obecnie cerkiew pw. św. Paraskiewy)

W Podkamieniu do II wojny światowej funkcjonowała synagoga, znajdująca się blisko rynku, w zachodniej części miasta¹¹. Jej powstanie można wiązać z początkami obecności Żydów w Podkamieniu w XVII w. lub z usamodzielnieniem się tutejszej gminy (wcześniej podległej lwowskiej) w wieku XVIII¹².

¹¹ http://www.podkamien.pl/viewpage.php?page_id=476 (dostęp: 17 X 2013).

¹² *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, 2, red. S. Spector, G. Wigoder, Jerusalem 2001, s. 1008.

Pomorzany

Historia miasta i zamku

Nietypowa dla okolicy nazwa Pomorzany pochodzi z czasów panowania Kazimierza Wielkiego. Wieś została tak nazwana ze względu na liczne stawy i rozlewiska rzek Złotej Lipy i Machnówki, dzięki którym okolica stwarzała wrażenie nadmorskiej¹ (ryc. XVI).

Pomiędzy 1340 a 1350 r. Kazimierz Wielki nadał Mikołajowi Świnie ziemię nad Złotą Lipą². Centrum wsi stanowił wybudowany przez Świnkę mały drewniany zamek. Dzięki staraniom Jana Świnki, na mocy przywileju wydanego w 1456 r. przez Kazimierza Jagiellończyka, Pomorzany stały się miastem na prawie magdeburskim (przywilej został potwierdzony w 1505 r.)³.

Podczas najazdu Tatarów w latach 1498–1506 miasto zostało doszczętnie zniszczone. W 1497 r. Pomorzany przeszły w ręce rodu Sienińskich, którzy w znaczący sposób przyczynili się do rozwoju zburzonego miasta. Z inicjatywy wojewody podolskiego Jana Sienińskiego w drugiej połowie XVI w. rozpoczęto budowę renesansowego zamku na miejscu spalonej drewnianej twierdzy⁴.

Około 1620 r. miasto wraz z okolicznymi wsiami zostało zakupione przez Jakuba Sobieskiego. Następnie przeszły na jego syna, późniejszego króla Jana III Sobieskiego (który podobno uwielbiał polować w okolicznych lasach)⁵. Zamek był kluczową twierdzą podczas walk z Turkami⁶.

W 1740 r. Pomorzany zostały zakupione przez księcia Michała Radziwiłła⁷. Pod panowanie Radziwiłłów w Pomorzanych to czas, kiedy miasto i zamek popadły w ruinę. Tragicznym wydarzeniem z tego okresu był pożar w 1771 r., który strawił zamek. Ostatecznie w 1772 r., w wyniku pierwszego rozbioru, miasto dostało się pod władzę monarchii habsburskiej. W 1788 r. Pomorzany przeszły na własność Pruszyńskich, którzy rozpoczęli rozbiorzkę zniszczonego zamku. Erazm Pruszyński rozebrał baszty, a jego syn Jerzy przebudował to, co zostało z zamku, na mieszkalną rezydencję. W 1880 r. zamek został przejęty przez ród Potockich. O jego odbudowę dbał ostatni właściciel – hrabia Jerzy Potocki⁸.

¹ R. Mirowski, *Na Kresach – Pomorzany zamek*, <http://romanmirowski.com/15-na-kresach-pomorzany-zamek/> (dostęp: 23 X 2013).

² L. Dziedzicki, *Pomorzany*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 8, Warszawa 1887, s. 749.

³ Tamże; R. Nestorow, *Kościół Parafialny p.w. Św. Trójcy w Pomorzanych*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, 1, *Kościół i klasztor Rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, 13, Kraków 2005, s. 193–215.

⁴ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej*, Pruszków 2007, s. 380.

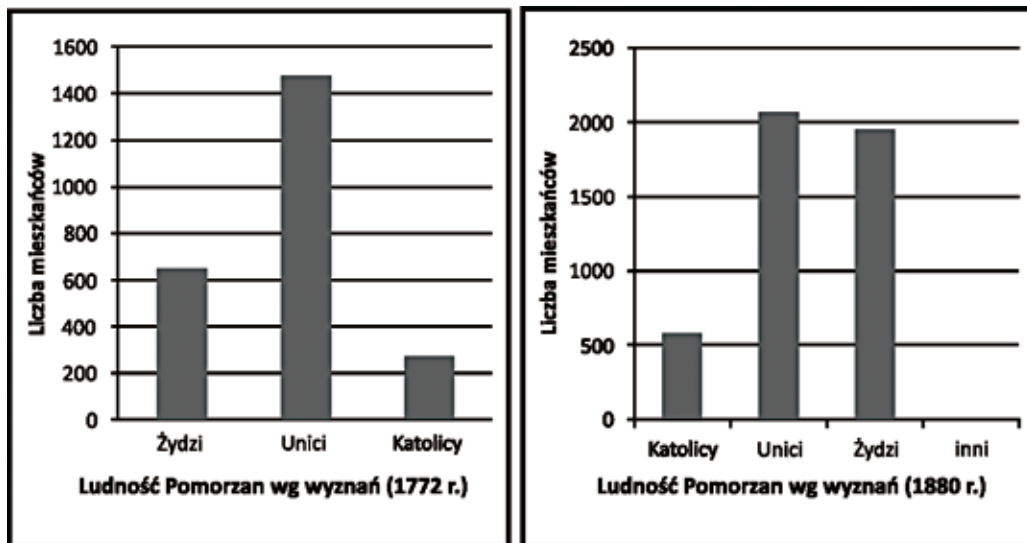
⁵ Tamże, s. 380–381.

⁶ R. Nestorow, *Kościół Parafialny*, s. 193–215; <http://czasnapolske.pl/relacje/Pomorzany,122.html> (dostęp: 23 X 2013).

⁷ R. Mirowski, *Na Kresach*, <http://romanmirowski.com/15-na-kresach-pomorzany-zamek/> (dostęp: 23 X 2013).

⁸ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 380–381; M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 123.

Skład religijny ludności Pomorzany przedstawiony jest na poniższych wykresach. W 1772 r. miasto zamieszkiwało 2496 osób. Największą grupę – 1485 osób (60%) – stanowili unicy, a drugą co do wielkości byli żydzi – 721 osób (29%). Najmniejszą grupę – w liczbie 274 mieszkańców (11%) – stanowili łacinnicy⁹. W 1880 r. Pomorzany zamieszkiwało 4605 osób, z czego unicy w liczbie 2070 (45%), żydzi w liczbie 1954 (42,4%), łacinnicy w liczbie 578 (12,5%) oraz trzy osoby wyznań określonych jako „inne” (0,1%).

Wyk. 4. Struktura wyznaniowa mieszkańców Pomorzany¹⁰

Według *Słownika geograficznego* skład narodowościowy w 1880 r. przedstawiał się następująco: spośród 4605 mieszkańców Rusini stanowili większość (dokładnie 64%) w liczbie 2931, Polaków było 1381 (30%), a Niemców 286 (4%). W zestawieniu tym nie wymieniono ludności żydowskiej¹¹. W 1913 r. Pomorzany zamieszkiwało 5100 osób, z czego większość, w liczbie 2950, stanowili Rusini (58%), poza tym było 1300 Żydów (25%) i 850 Polaków (17%)¹².

Zamek i miasto zostały zniszczone podczas I wojny światowej. Pomorzany znajdowały się w granicach Polski do 1939 r. W październiku 1942 r. miał tutaj miejsce mord na 1000 Żydów. Część żydowskich mieszkańców została wywieziona do getta w Zborowie¹³. W kwietniu 1944 r. bojówki OUN-UPA zamordowały w okolicy Pomorzany 62 osoby¹⁴. Po wojnie w murach rezydencji mieściła się szkoła, potem przeniesiona do innego budynku. Obecnie zamek jest w całkowitej ruinie. Do dzisiaj zachowały się

⁹ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w.*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 235, poz. 1386.

¹⁰ Opracowanie własne na podstawie danych z: Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie*, s. 235, poz. 1386; L. Dziedzicki, *Pomorzany*, [w:] *Słownik geograficzny*, 8, Warszawa 1887, s. 749.

¹¹ L. Dziedzicki, *Pomorzany*, [w:] *Słownik geograficzny*, 8, s. 749.

¹² M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik*, s. 122.

¹³ *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, 2, red. S. Spector, G. Wigoder, Jerusalem 2001, s. 1014.

¹⁴ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 381.

jedynie dwupiętrowe skrzydła południowe i wschodnie oraz okrągła baszta północno-wschodnia i wieloboczna baszta południowo-wschodnia. Ruiny zamku można zwiedzać, należy jednak zachować przy tym ostrożność. Warto zwrócić uwagę na tablicę nad portalem, która upamiętnia bitwę z Tatarami w 1694 r. Dane ludnościowe z 2011 r. podają, że w Pomorzanych mieszka 1370 mieszkańców¹⁵. Obecnie miasto wygląda jednak na opustoszałe.

Mapa 19. Pomorzany na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. cerkiew pw. Soboru Bogarodzicy; 2. cerkiew pw. św. Trójcy; 3. synagoga; 4. kościół parafialny

Kościół pw. św. Trójcy¹⁶

Kościół pw. św. Trójcy stoi w bliskim sąsiedztwie rynku i zamku. Pierwotny drewniany kościół został ufundowany przez Jakuba Sobieskiego w 1633 r. Około 1691 r. Jan III Sobieski zainicjował budowę kościoła z kamienia, ale po jego śmierci prace wstrzymano. Około 1748 r. powrócono do tego pomysłu i rozpoczęto osadzenie fundamentów. Konsekracja kościoła miała miejsce w 1841 r. Wnętrze świątyni zostało zniszczone przez pożar w 1854 r. W 1960 r. ówczesne władze zamknęły kościół, ale dzięki interwencji Polaków nie został on zmieniony na magazyn, dzięki czemu udało się zachować oryginalny wystrój wnętrza¹⁷. W 1990 r. został on zwrócony rzymskim katolikom¹⁸. Obecnie kościół jest zamknięty i podczas naszej wizyty nie było na nim żadnej informacji dotyczącej możliwości kontaktu z kimś, kto się nim opiekuje.

¹⁵ http://uk.wikipedia.org/wiki/Поморьяни#cite_note-1 (dostęp: 23 X 2013).

¹⁶ R. Nestorow, *Kościół Parafialny*, 193–194.

¹⁷ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 379.

¹⁸ R. Nestorow, *Kościół Parafialny*, s. 204.

Il. 52. Pomorzany. Kościół pw. św. Trójcy

Obok kościoła znajduje się dzwonnica z dzwonem, który miał zostać ufundowany rzekomo przez króla Jana III Sobieskiego, a odlany z przetopionych dział tureckich, zdobytych w bitwie pod Chocimiem w 1689 r.¹⁹

Cerkiew greckokatolicka pw. św. Trójcy

Budowa murowanej cerkwi została ukończona w 1888 r., a konsekracji dokonano w 1890 roku²⁰. Ze starszej cerkwi przeniesiono do niej ikonostas ufundowany przez Jana

¹⁹ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 379; M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik*, s. 123; R. Nestorow, *Kościół Parafialny*, s. 211.

²⁰ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik*, s. 123.

III Sobieskiego²¹. Gdzie znajduje się dzisiaj – nie wiadomo²². Cerkiew jest w bardzo dobrym stanie, podczas naszej wizyty była remontowana.

Il. 53. Pomorzany. Cerkiew pw. św. Trójcy

Cerkiew greckokatolicka pw. Soboru Bogarodzicy

Nazywana jest także cerkwią górną. Ta drewniana świątynia została ufundowana przez Jana III Sobieskiego w 1690 r.²³ Cerkiew zbudowano na miejscu wcześniejszej, zniszczonej podczas powstania Chmielnickiego. Świątynię przebudowano w 1852 r., odrestaurowano w 1970 r.²⁴ Trójdzielna, kryta gontem budowla posiada pięciobocznie zamknięte prezbiterium oraz charakterystyczne okrągłe okna, układające się w kształt krzyża greckiego²⁵. Obok cerkwi znajduje się dwukondygnacyjna, drewniana dzwonnica, odnowiona w latach 1969–1970²⁶.

Synagoga

Po synagodze nie ma śladu. Znajdowała się w bliskim sąsiedztwie neogotyckiego ratusza. W literaturze można znaleźć jedynie szczątkowe informacje o jej odbudowie w końcu XVII w.²⁷

²¹ Tamże.

²² G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 385.

²³ R. Nestorow, *Kościół Parafialny*, s. 198.

²⁴ P. Krasny, *Architektura cerkiewna na ziemiach Ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*, Kraków 2003, s. 338.

²⁵ R. Brykowski, *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995, s. 70.

²⁶ J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, 1, Warszawa 2000, s. 154.

²⁷ K. i M. Piechotkowie, *Bramy nieba. Bóżnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 234.

Il. 54. Pomorzany. Cerkiew pw. Soboru Bogarodzicy

Satanów

Satanów to otoczone wzgórzami miasteczko nad Zbruczem. Rzeka od czasów pierwszego rozbioru stanowiła granice międzypaństwową – najpierw polsko-austriacką, potem rosyjsko-austriacką, a po I wojnie światowej polsko-radziecką. Pod miastem, wzdłuż Zbrucza, znajduje się tzw. Wał Trajana, mający nawet do 1,5 m wysokości¹. Z jego nazwą wiąże się legenda, wedle której w okolice Satanowa dotrzeć miał legion Toniliusza i na rozkaz Trajana usypać tam limes².

Pierwsze wzmianki o Satanowie pochodzą z początku XV w. Ośrodek należał początkowo do Piotra Szafrąca, następnie m.in. do Kostków, Odrowążów (którzy wybudowali tu zamek) oraz Sieniawskich, dzięki którym Satanów uzyskał prawa miejskie (nadała je Katarzyna Sieniawska w 1641 r.³). Miasto było nękanie najazdami Tatarów i Kozaków, przejściowo znalazło się też na terenie Imperium Osmańskiego, przez co popadło w ruinę, z której już się nie podniosło⁴. Satanów był jedną z tych miejscowości, które od czasu rozbiorów nie wróciły w granice Polski – w dwudziestoleciu międzywojennym należał do Związku Radzieckiego. Ten fakt odbił się na krajobrazie sakralnym miejscowości.

By opisać strukturę etniczną Satanowa, można w pierwszym rzędzie przywołać dane dotyczące ludności żydowskiej. W 1681 r., za panowania tureckiego, żyło tu 16 rodzin żydowskich. Liczbę ówczesnej ludności miasta szacuje się na 696 osób⁵. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* na rok 1880 podaje liczbę 1815 Żydów na 3042 wszystkich mieszkańców (czyli 60%)⁶. Zastanawiające jest, że *Encyclopaedia Judaica* dla roku 1897 przytacza dużo większą liczbę – 2848⁷. Mieczysław Orłowicz w roku 1914 określa Satanów jako *osadę prawie czysto żydowską*⁸. *Encyclopaedia* podaje informację o pogromie w 1919 r., ale już w roku 1926 Żydów było 2359. Potem liczba żydowskich mieszkańców Satanowa spadała – na początku II wojny światowej było ich 1516 (czyli 40% całej ludności)⁹.

Kościół pw. św. Trójcy

Kościół rzymskokatolicki pw. św. Trójcy, obecnie już nieistniejący, został zbudowany w stylu gotyckim i hojnie uposażony przez rodzinę Kostków w 1581 r.¹⁰ Świątynia zo-

¹ E. Maryański, *Satanów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 10, Warszawa 1889, s. 336.

² M. Falkowski, *Satanów*, <http://www.polskieradio.pl/13/245/Artykul/167221,Satanow> (dostęp: 25 X 2013).

³ E. Maryański, *Satanów*, [w:] *Słownik geograficzny*, 10, s. 337.

⁴ Tamże, s. 336–338.

⁵ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994, s. 146.

⁶ E. Maryański, *Satanów*, [w:] *Słownik geograficzny*, 10, s. 336.

⁷ S.L. Kirshenboim, S. Spector, *Satanov*, [w:] *Encyclopaedia Judaica*, 18, red. F. Skolnik, New York etc. 2007, s. 73.

⁸ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 120.

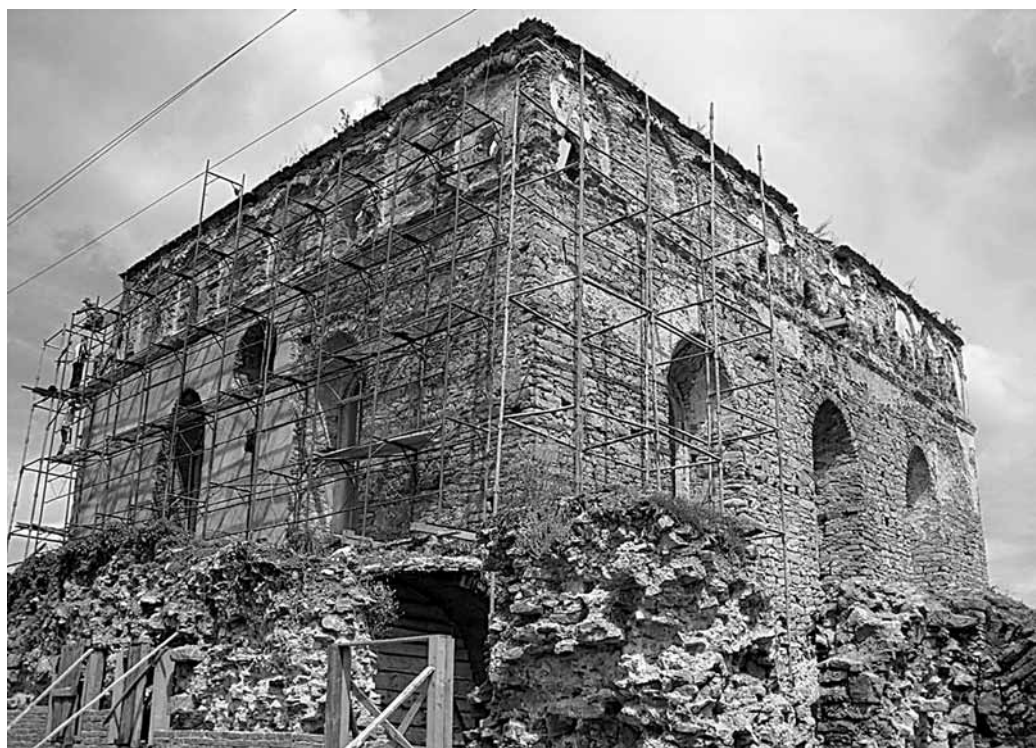
⁹ S.L. Kirshenboim, S. Spector, *Satanov*, [w:] *Encyclopaedia Judaica*, 18, s. 73.

¹⁰ E. Maryański, *Satanów*, [w:] *Słownik geograficzny*, 10, s. 336.

Mapa 20. Satanów na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny; 2. synagoga; 3. i 4. cerkwie pw. Zmartwychwstania Pańskiego i pw. Zwiastowania Matki Bożej; 5. cmentarz (obecnie także nowy kościół parafialny); 6. monaster pw. św. Trójcy

stała wysadzona w powietrze przez władze sowieckie w latach trzydziestych XX w., a obecnie na jej gruzach znajduje się stacja naprawy pojazdów. Zachował się natomiast cmentarz, na którym pod koniec XX w. wybudowano nowy kościół rzymskokatolicki¹¹.

Il. 55. Satanów. Synagoga

¹¹ M. Falkowski, *Satanów*, <http://www.polskieradio.pl/13/245/Artykul/167221,Satanow> (dostęp: 25 X 2013).

Synagoga

Murowana synagoga w Satanowie powstała prawdopodobnie w drugiej połowie XVII w.¹² Pod koniec wieku XIX jeszcze zachwycała swym „wspaniałym płaskim sklepieniem”¹³. Synagoga zbudowana została na kształt baszty i służyła za warownię w razie napadu Tatarów¹⁴. Do 2013 r. pozostawała w ruinie, obecnie jednak jest remontowana środkami prywatnego inwestora – Żyda pochodzącego z Satanowa¹⁵.

Kirkut w Satanowie, znajdujący się po drugiej stronie Zbrucza, należy do najstarszych i największych na Ukrainie, pozostaje jednak zaniedbany¹⁶.

Cerkwie

Na przestrzeni wieków w Satanowie znajdowało się wiele cerkwi – grekokatolickich po unii brzeskiej, potem ze względu na przynależność do zaboru rosyjskiego – prawosławnych¹⁷. Bogumił Szady podaje, że w końcu XVIII w. było tu aż osiem cerkwi, uwzględniając jednak także przedmieścia i okolice (w samym mieście znajdowały się cztery)¹⁸. W 1889 r. w mieście były dwie murowane cerkwie, a trzy w okolicy¹⁹. Świątynie w mieście istniały zapewne jeszcze w 1928 r. i były to cerkwie pw. Zmartwychwstania Pańskiego i pw. Zwiastowania Matki Bożej²⁰. Prawdopodobnie zostały zniszczone w latach trzydziestych XX w. przez władze sowieckie.

Monaster pw. św. Trójcy

Około 2 km na południe od Satanowa, na wzgórzu znajduje się męski monaster pw. Świętej Trójcy. Nie wiadomo, kiedy dokładnie został założony, istniał jednak już w 1600 r. Początkowo był to monaster prawosławny, potem – między 1707 a 1793 r. – należał do unitów, by następnie wrócić do mnichów prawosławnych²¹. W dwudziestoleciu międzywojennym został zamknięty i zniszczony. Zakonnicy powrócili tam w 1942 r., ale tylko na 20 lat. W 1963 r. obiekt ponownie został zamknięty²². Po perturbacjach z władzą sowiecką zakonnicy powrócili tu na stałe dopiero w 1989 r.

¹² M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 254.

¹³ E. Maryański, *Satanów*, [w:] *Słownik geograficzny*, 10, s. 336.

¹⁴ Tamże, s. 338.

¹⁵ Informacja uzyskana od pracownika remontującego synagogę.

¹⁶ J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, 2, Warszawa 2000, s. 208.

¹⁷ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej: 1772–1914*, Lublin 1992, s. 500.

¹⁸ B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 615–616.

¹⁹ E. Maryański, *Satanów*, [w:] *Słownik geograficzny*, 10, s. 336.

²⁰ Są to jedyne cerkwie, które istniały jeszcze w 1914 r. (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie*, s. 500), a o których mamy informację, że były murowane pod koniec XVIII w. (B. Szady, *Geografia struktur religijnych*, s. 615–616). Wydaje mi się bardziej prawdopodobne, że owe murowane cerkwie przetrwały niż że inne drewniane zostały wymurowane przy jednoczesnym zniszczeniu tychże świątyń.

²¹ E. Maryański, *Satanów*, [w:] *Słownik geograficzny*, 10, s. 338.

²² P. Bielerzewski, *Satanów*, <http://rzecz-pospolita.com/satanow0.php3> (dostęp: 30 X 2013).

Il. 56. Satanów. Monaster pw. św. Trójcy

Budowla ma charakter obronny, otoczona jest z trzech stron grubymi murami, z czwartej chroni ją strome zbocze. Donatorami na rzecz monasteru byli m.in. Sieniawscy i Potoccy, dzięki czemu należał on do bogatszych w regionie²³.

²³ Tamże.

Skala Podolska / Skala nad Zbruczem¹

Skala położona jest na wzgórzu pomiędzy dwoma rzekami: Zbruczem i niewielką rzeczką Czarnuszką. Zabudowa miasta przypomina literę A. Na jej czubku znajduje się zamek i ruiny pałacu Tarłów (ryc. XVII).

Mapa 21. Skala na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. cerkiew pw. św. Mikołaja; 2. kościół parafialny; 3. stara synagoga; 4. nowa synagoga

Jak podaje *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, w 1570 r. lustracja dóbr królewskich województwa podolskiego odnotowała w mieście, stanowiącym siedzibę starostwa niegrodowego: 186 domów chrześcijańskich czynszowych, 10 żydowskich, 25 sług zamkowych, 4 popowskich, 3 szlacheckich, 2 wójtowskich, 2 sług miejskich. Zatem mieszkało tu ponad 1000 osób². W 1785 r. było 1546 mieszkańców: 330 rzymskich katolików (21,4%), 901 unitów (58,3%), 315 żydów (20,3%)³. W 1880 r. żyło tu 5228 osób, w tym 586 rzymskich katolików⁴.

Pierwsze wzmianki o Skale sięgają XIII w. Osada została zniszczona w trakcie najazdów mongolskich. W 1430 r. Skala otrzymała magdeburskie prawa miejskie. Za panowania Zygmunta Starego miasto dzierżawił od monarchy starosta kamieniecki Stanisław Lanckoroński, który odbudował mury miejskie i zniszczony zamek. Po 1772 r. w Skale utworzono komorę celną na granicy austriacko-rosyjskiej. Pod koniec XVIII w. miejscowe dobra przejął rząd austriacki. Pod koniec XIX w. w ich posiadanie weszli

¹ Oficjalna współczesna nazwa to Skala Podolska, nazwa historyczna występująca w źródłach to Skala nad Zbruczem.

² B. Rozwadowski, *Skala*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 10, Warszawa 1889, s. 642.

³ Z. Budzyński, *Kresy południowo wschodnie w II połowie XVIII wieku*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 273.

⁴ B. Rozwadowski, *Skala*, [w:] *Słownik geograficzny*, 10, s. 642.

Gołuchowscy, którzy pozostali właścicielami do 1939 r.⁵ Najbardziej znanymi przedstawicielami rodu byli namiestnik Galicji i minister spraw wewnętrznych Austrii Agenor Romuald Gołuchowski oraz jego syn Agenor Maria Adam Gołuchowski, który za panowania Franciszka Józefa był ministrem spraw zagranicznych Austro-Węgier.

Ostatni właściciele nie przebudowali zniszczonego zamku, a swoją rezydencję założyli na południowym obrzeżu miasta. Pałac był otoczony parkiem, który przetrwał do dziś. Budynek ten spłonął podczas I wojny światowej, jego pozostałości rozebrano po 1945 r.⁶, natomiast pozbawione dachu mury pałacu Tarłów stoją do dziś.

Pierwsza budowla sakralna na południe od pałacu Tarłów to cerkiew pw. św. Mikołaja, oddana wiernym do użytku w 1882 r.⁷ Wcześniej na jej miejscu znajdowała się świątynia o charakterze obronnym. Obecna cerkiew wzniesiona jest na planie krzyża z transeptem. W murze otaczającym budynek znajduje się dzwonnica, wybudowana na początku XX w. Pierwotnie greckokatolicka, świątynia po II wojnie światowej została przekazana prawosławnym⁸.

Il. 57. Skała. Kościół pw. Wniebowzięcia NMP (obecnie cerkiew greckokatolicka)

⁵ M. Falkowski, *Skała Podolska*, <http://www.polskieradio.pl/39/245/Artykul/168704,Skala-Podolska> (dostęp: 4 X 2013).

⁶ G. Rąkowski, *Podole*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 2, Pruszków 2006, s. 233.

⁷ Tamże.

⁸ Tamże, s. 235.

Największa i najstarsza świątynia w Skale to kościół rzymskokatolicki pw. Wniebowzięcia NMP, wybudowany w latach 1719–1724⁹. Znajduje się on na północ od rynku i na południe od cerkwi. Fundatorem kościoła o charakterze obronnym był Walenty Mierzejewski. Świątynię wzbogaca renesansowy portal, nieopodal którego widnieją dwie baszty – pozostałości siedemnastowiecznych fortyfikacji¹⁰. Na początku XX w. od frontu kościoła wybudowano wieżę. Po wojnie polsko-bolszewickiej budynek został odremontowany. W okresie międzywojennym rozebrano baszty i mur wokół świątyni. Wraz z zakończeniem II wojny światowej kościół zamknięto, a nowa władza ulokowała w nim magazyn materiałów budowlanych¹¹.

Po 1989 r. świątynia została wyremontowana. Obecnie znajduje się w niej parafia grecko-katolicka. Nieopodal kościoła stoi parterowa plebania, wybudowana na początku ubiegłego stulecia¹².

Centralny punkt miasta stanowi prostokątny rynek, który otaczają piętrowe budynki z przełomu XIX i XX w., zachowane w dobrym stanie. Ich wielkość świadczy o ówczesnym pomyślnym rozwoju miasta¹³. Na wschód od rynku, w kierunku Zbrucza, funkcjonowały w przeszłości dwie budowle sakralne, zapewne drewniane cerkwie unickie, oznaczone na mapie Miega (ryc. XVII). Nie ma dziś po nich śladu.

Il. 58. Skala. Synagoga na południowy wschód od rynku (obecnie dom mieszkalny)

⁹ Tamże, s. 233.

¹⁰ M. Falkowski, *Skala Podolska*.

¹¹ Tamże.

¹² G. Rąkowski, *Podole*, s. 234; M. Falkowski, *Skala Podolska*.

¹³ M. Falkowski, *Skala Podolska*.

W tym niewielkim mieście znajdują się dwie synagogi. Stara mieści się na południowy zachód od dawnego kościoła rzymskokatolickiego. Po II wojnie światowej, jak wiele dawnych synagog, została włączona w zabudowania fabryczne. Murowane miejsca modlitwy wyznawców judaizmu, które przetrwały wojnę i nie zostały zniszczone po 1945 r., wykorzystano w wielu miastach jako elementy fabryk lub magazyny. Obecnie w budynku mieści się fabryka konserw¹⁴.

Spółeczność żydowska w Skale była na tyle zróżnicowana i zamożna, że w latach dwudziestych XX w. postanowiła wybudować drugą synagogę. Bóżnica ta mieści się na południowy wschód od rynku, w centrum miasteczka. Budynek w latach międzywojennych pełnił też funkcję Żydowskiego Domu Ludowego. W latach sześćdziesiątych XX w. przebudowano go na dom mieszkalny. Z pierwotnej dekoracji architektonicznej pozostały tylko boniowane pilastry na fasadzie¹⁵.

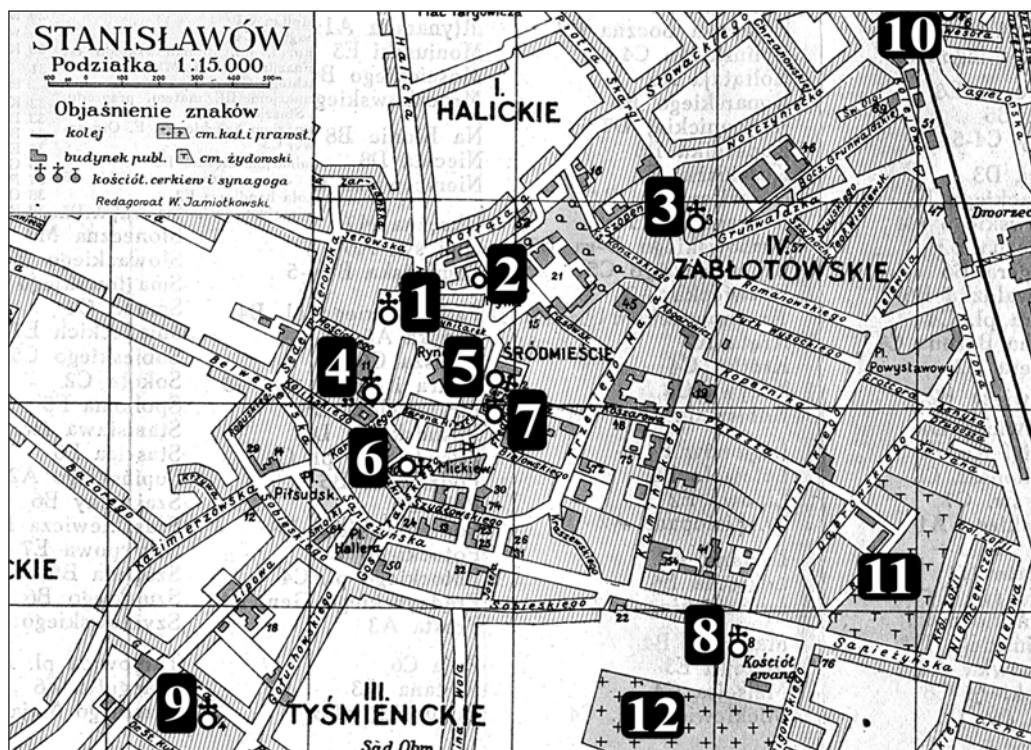
¹⁴ Tamże.

¹⁵ G. Rąkowski, *Podole*, s. 234.

Stanisławów (obecnie Iwano-Frankiwnsk)

Stanisławów leży w północnej części historycznego regionu Pokucia, u zbiegu rzek Bystrzycy Sołotwińskiej i Bystrzycy Nadwórniańskiej. Miasto, założone w połowie XVII w., stało się szybko jednym z największych ośrodków dawnej Rusi Czerwonej i Galicji Wschodniej. Mimo zniszczeń I i II wojny światowej zachowały się układ ulic z czasów lokacji oraz zabytkowa zabudowa z zespołem świątyń i szczególnie efektownymi secesyjnymi kamienicami. W 1962 r. Stanisławów stracił swoją historyczną nazwę i został przemianowany na Iwano-Frankiwnsk – ku czci ukraińskiego poety.

Stanisławów powstał w 1662 r. z inicjatywy Andrzeja Potockiego, późniejszego kasztelana krakowskiego i hetmana polnego koronnego¹. Magnat, nadając nazwę miastu, uhonorował swojego ojca Stanisława „Rewerę” Potockiego oraz najstarszego syna, noszącego to samo imię. Stanisławów pozostawał w rękach Potockich aż do 1801 r., kiedy na mocy dekretu przeszedł na własność państwa austriackiego. Pierwotnie pełnił funkcję miasta-twierdzy, mającego chronić południowe rubieże Rzeczypospolitej przed Tatarami.

Mapa 22. Stanisławów na planie z 1937 r. z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kolegiata pw. NMP, św. Andrzeja i św. Stanisława; 2. lokalizacja klasztoru Trynitarzy; 3. nowy kościół Jezuitów; 4. katedra grekokatolicka (dawny klasztor Jezuitów); 5. kościół ormiański; 6. stara synagoga; 7. synagoga postępową; 8. kościół ewangelicko-augsburski; 9. kościół „Ave Maria” (obecnie zbór protestancki); 10. cerkiew grekokatolicka „na górze”; 11. kirkut; 12. cmentarz chrześcijański

¹ Więcej o historii miasta zob. S. Barącz, *Pamiętniki miasta Stanisławowa*, Lwów 1858; G. Rąkowski, *Ukraińskie Karpaty i Podkarpacie. Część wschodnia*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 6, Pruszków 2014, s. 100–107.

mi i Turkami. Całość założenia otrzymała kształt wielokąta z wysuniętymi bastionami, a od północy zamknięto kompleks właściwą twierdzą, w której Potoccy umieścili pałac (ryc. XVIII), później zamieniony przez zaborców na szpital wojskowy. Mimo rozbiórki murów w okresie zaborów do dzisiaj wokół starego miasta można napotkać pozostałości wałów i umocnień, a zarys fortyfikacji jest wciąż widoczny na współczesnych planach.

Wielcy dobrodzieje Stanisławowa – Andrzej Potocki (zm. 1691) i jego syn Józef (zm. 1751) – zapewnili nowemu ośrodkowi szybki rozwój. Przywilej z 1667 r. nadał mu rangę równą miastom królewskim. W 1669 r. kościół parafialny stał się kolegiatą, przy której powstała Akademia, będąca filią Uniwersytetu Krakowskiego. Józef Potocki sprowadził do miasta trynitarzy oraz jezuitów, którzy zaopiekowali się Akademią, podupadającą już nieco na początku XVIII w. Miasto znane też było jako duży ośrodek handlowy, rozwijający się mocno dzięki dużej aktywności Ormian.

Po rozbiorach władze austriackie stosowały represje, dotkliwe przede wszystkim dla Kościoła rzymskokatolickiego (kasata jezuitów, degradacja kolegiaty). Miasto odrodziło się w okresie autonomii galicyjskiej, przeżywając czas swojego największego rozkwitu². Po wielkim pożarze z 1868 r. część Stanisławowa zbudowano właściwie od nowa, czego wyrazem jest bardzo efektowny zespół kamienic z drugiej połowy XIX w. (wyjątkowej urody kamienice secesyjne wzdłuż ul. Sapieżyńskiej). Bardzo pręźnie rozwijały się także przemysł (fabryki koronek, drukarnie) i kolej. Już w 1876 r. w mieście wprowadzono oświetlenie gazowe. Powstawało także wiele instytucji kulturalnych i politycznych – Stanisławów stał się drugim po Lwowie najważniejszym ośrodkiem w Galicji wschodniej. Po I wojnie światowej miasto zostało siedzibą władz województwa.

Liczba ludności wzrastała dosyć szybko. Pod koniec XVIII stulecia liczbę mieszkańców ustalono na 5455: 1869 (34,3%) łacinników, 1102 (20,2%) unitów, 2213 (40,6%) żydów i 280 (5,1%) innych³. W spisie z 1801 r. doliczono się 5402 mieszkańców: 3165 (58,6%) chrześcijan, 2237 (41,4%) żydów⁴. W połowie wieku liczba ludności wzrosła do 11 000, by w 1880 r. osiągnąć 18 626, z czego według wyznania było: 5584 (30%) rzymskich katolików, 2793 (15%) grekokatolików, 90 (0,5%) Ormian, 1 prawosławny, 135 (0,7%) protestantów, 10 023 (53,8%) żydów⁵. Pod koniec stulecia w Stanisławowie mieszkało ponad 30 000 mieszkańców. W roku 1921 wśród 48 200 mieszkańców było 15 738 (33%) rzymskich katolików, 9105 (19%) grekokatolików, 253 ewangelików, 104 innych chrześcijan i 22 920 (47%) żydów⁶. W 1939 r. doliczono się już ok. 70 000 mieszkańców⁷.

Warto się przyjrzeć temu miastu ze względu na jego złożoną strukturę religijną i narodowościową. Już w przywileju lokacyjnym uwzględniono wieloetniczny i wielo-

² Ż. Komar, *Trzecie miasto Galicji. Stanisławów i jego architektura w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków 2008, s. 50–82.

³ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku, 1: Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemysł–Rzeszów 2005, s. 287.

⁴ A. Szarlowski, *Stanisławów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 11, Warszawa 1890, s. 192.

⁵ Tamże.

⁶ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 14: *Województwo stanisławowskie*, Warszawa 1923, s. 16.

⁷ G. Rąkowski, *Historia Stanisławowa*, http://stanislawow.net/historia/historia_wg_rakowskiego.htm (dostęp: 24 X 2013).

wyznaniowy charakter Stanisławowa, zapewniając mieszkańcom przestrzeganie praw religijnych. W miarę napływu osadników ukształtowały się dzielnice: zachodnia rzymskokatolicka, wschodnia ormiańsko-ruska oraz północna żydowska (później przeniesiona na południe)⁸. Podobnie jak w Kamieńcu Podolskim i wielu dużych ośrodkach kresowych Ormianie posiadali odrębny magistrat, a Żydzi – liczną gminę.

Idąc z rynku w stronę zachodnią, dochodzi się do podłużnego placu, będącego dawniej centrum polskiej – katolickiej dzielnicy. Całą północną pierzeję zajmuje najstarsza

Il. 59. Stanisławów. Kolegiata

świątynia w mieście, niegdyś kościół parafialny pw. Najświętszej Marii Panny, św. Andrzeja i św. Stanisława⁹. Pierwszy drewniany kościółek powstał tutaj zapewne równoległe z lokacją miasta i już w siedem lat później otrzymał tytuł kolegiaty. Prałacy i kanonicy prowadzili obok wspomnianą już Akademię. Obecna trójnawowa, murowana świątynia z dwuwieżową fasadą ukończona została w 1703 r., a następnie poszerzona jeszcze w latach trzydziestych XVIII w. przez Józefa Potockiego. Kościół otrzymał bardzo bogate wyposażenie barokowe, które niestety nie zachowało się do naszych czasów. Fundator Andrzej Potocki sprowadził także z Rzymu relikwie św. Wincentego, przyciągające wielu pielgrzymów. Od pochówku założyciela miasta kościół stał się nekropolią rodową Potockich. W 1801 r. władze austriackie zdegradowały kolegiatę do rangi zwykłego kościoła parafialnego. Po II wojnie światowej urządzono tu magazyn, a w 1962 r., z okazji święta zmiany nazwy miasta, porąbano i spalono całość wyposażenia, bezczeszcząc także szczątki Potockich, pochowanych w kryptach. Dzisiaj świąty-

⁸ Tamże; G. Rąkowski, *Ukraińskie Karpaty*, s. 101.

⁹ O historii kolegiaty zob. R. Piżanowski, *Stanisławowska kolegiata*, <http://stanislawow.net/historia/kolegiata.htm> (dostęp: 24 X 2013); G. Rąkowski, *Ukraińskie Karpaty*, s. 115–118.

nia nie służy już celom kultowym, o czym dobitnie świadczą krzyże ucięte do połowy. W latach osiemdziesiątych umieszczono we wnętrzu muzeum sztuki sakralnej.

Naprzeciwko kolegiaty, po drugiej stronie placu, widnieje sylwetka dawnego kościoła Jezuitów. Budowla jest zwrócona bokiem do placu, a fasada wychodzi na ulicę prowadzącą do rynku głównego. Jezuici przybyli do miasta w 1715 r. i po niespełna 15 latach, w 1729 r., wprowadzili się do nowo wybudowanego klasztoru¹⁰. Jednonawowa świątynia, otoczona wieńcem kaplic, z dwukondygnacyjną fasadą flankowaną wieżami, jest typowym założeniem jezuickim, dopełnionym jeszcze kolegium ukończonym w 1744 r. Przylega ono do prawej nawy bocznej. Po jego wybudowaniu zakonnicy szybko przejęli sprawy szkolnictwa w mieście, wraz ze wspomnianą Akademią. Jezuici działali w Stanisławowie do kasaty zakonu w 1773 r. W 1847 r. ich dawną świątynię adaptowano na parafię unicką. Od 1850 r., a formalnie od 1885 r., kościół pełni funkcję katedry biskupstwa unickiego. Oryginalne barokowe wyposażenie nie zachowało się do naszych czasów, a polichromie oraz ikonostas pochodzą z XIX i częściowo z XX stulecia. Jezuici powrócili do Stanisławowa w 1883 r. i początkowo korzystali gościnnie ze świątyni ormiańskiej. Pod koniec XIX w. wybudowali niewielki neobarokowy kościółek na północnych przedmieściach miasta, przy ul. Zabłotowskiej, gdzie obecnie znajduje się cerkiew prawosławna¹¹.

Il. 60. Stanisławów. Dawny kościół Jezuitów (obecnie katedra greckokatolicka)

¹⁰ O historii kościoła i klasztoru zob. S. Barącz, *Pamiętniki miasta*, s. 83–85; G. Rąkowski, *Ukraińskie Karpaty*, s. 118–120.

¹¹ R. Piżanowski, *Ojcowie Jezuici w Stanisławowie po 1883 roku*, http://stanislawow.net/historia/o_jezuici.htm (dostęp: 24 X 2013); Ż. Komar, *Trzecie miasto Galicji*, s. 141–142.

Drugim prężnie funkcjonującym zakonem w Stanisławowie byli trynitarze, sprowadzeni do miasta przez Andrzeja Potockiego w 1690 r.¹² Pierwszy drewniany kościół wystawiono im nieopodal bramy zamku Potockich, a murowana świątynia powstała obok i została uroczystie konsekrowana w 1732 r. Wykończenie kościoła pw. św. św. Piotra i Pawła oraz budynku klasztornego trwało jeszcze parę lat. Zakonnicy zajmowali się nauką i wykupywaniem jeńców chrześcijańskich z Imperium Osmańskiego. Taki stan trwał aż do kasaty zgromadzenia na mocy edyktu cesarza Józefa II z 1783 r. Sam kościół rozebrano po pożarze miasta z 1868 r., a na jego miejscu pozostał pl. Trynitański, dzisiaj wypełniony straganami. Ze starego założenia zachowało się jedynie przebudowane skrzydło dawnego klasztoru (ul. Starozamkowa 2), w którym znajdują się obecnie sklepy i biura¹³.

W XX w. powstały kolejne świątynie katolickie¹⁴, z niezachowanym już kościółkiem pw. św. Józefa na przedmieściu Tyśmienickim oraz kościółkiem pw. Chrystusa Króla, zbudowanym w latach trzydziestych XX w., który jest jedynym do dzisiaj działającym kościołem katolickim w Stanisławowie¹⁵. Ten ostatni stoi na północno-wschodnim przedmieściu, obok cerkwi greckokatolickiej „na górcze” pw. Józefa Oblubieńca. Przy ul. Gillera, między Lipową a Gołuchowskiego, w latach 1902–1904 powstał niewielki kościół murowany, nazywany „Ave Maria”, a pełniący funkcję kościoła filialnego. Dziś mieści się w nim zbór ewangelicki¹⁶.

Na wschód od rynku rozciągały się dawne dzielnice: ormiańska oraz ruska. Kościół ormiański zamyka perspektywę uliczki odchodzącej od rynku w stronę wschodnią¹⁷. Należy zwrócić uwagę, że w odróżnieniu od kościołów parafialnego i jezuickiego jest on orientowany. Ormianie umieścili w tym miejscu swoją parafię już w latach sześćdziesiątych XVII w., jednak obecny murowany budynek powstał w połowie XVIII stulecia. Świątynia powstała m.in. do obsługi kultu świętego obrazu Matki Bożej Łaskawej. Parafia w Stanisławowie była jedną z najzasobniejszych parafii ormiańskich w Polsce i dzięki datkom oraz fundacjom szczerzej społeczności ormiańskiej funkcjonowała bardzo sprawnie, co pozwoliło na bogate wyposażenie świątyni, niestety strawione przez pożar w 1868 r. Znaczenie ośrodka wzrosło z chwilą erygowania w Stanisławowie w 1849 r. trzeciego, obok lwowskiego i kuckiego, dekanatu archidiecezji ormiańskiej. Liczba Ormian w Stanisławowie stopniowo malała (od ok. 500 na początku XIX w. do 300–200 w połowie XIX w.), jednak parafia przetrwała aż do końca II wojny światowej. Po wojnie w świątyni powstało Muzeum Religii i Ateizmu. W 1990 r. przejęli ją prawosławni i przekształcili na siedzibę biskupstwa¹⁸.

¹² O trynitarzach w Stanisławowie zob. R. Piżanowski, *Opis pobytu OO. Trynitarzy w Stanisławowie*, <http://stanislawow.net/historia/trynitarzy.htm> (dostęp: 24 X 2013).

¹³ G. Rąkowski, *Ukraińskie Karpaty*, s. 122.

¹⁴ Na przełomie XIX i XX w. powstało w Stanisławowie wiele kościołów w stylu neogotyckim, o których pisze Ż. Komar, *Trzecie miasto Galicji*, s. 120–123.

¹⁵ R. Harajda, *Stanisławów – świątynie*, <http://stanislawow.net/historia/swiatynie.htm> (dostęp: 24 X 2013).

¹⁶ Tamże.

¹⁷ T. Isakowicz-Zaleski, *Parafia ormiańska w Stanisławowie*, <http://stanislawow.net/historia/parafia.htm> (dostęp: 24 X 2013).

¹⁸ Tamże.

Il. 61. Stanisławów. Dawny kościół ormiański (obecnie katedra prawosławna)

Historia Stanisławowa, podobnie jak wszystkich innych kresowych miast i miasteczek, jest nierozdzielnie związana ze społecznością żydowską, która zamieszkiwała początkowo północną dzielnicę miasta¹⁹. Tam wniesiono pierwszą drewnianą synagogę, jednak w związku z rozbudową zamku na północnych rubieżach miasta Andrzej Potocki postanowił przenieść Żydów na południe od rynku. Dzięki korzystnemu przywilejowi mogli oni konkurować ekonomicznie z Polakami oraz Ormianami, chociaż okresowo

¹⁹ O historii Żydów w Stanisławowie zob. R. Piżanowski, *Zarys historii Żydów w Stanisławowie*, http://stanislawow.net/historia/zydzi_historia.htm (dostęp: 24 X 2013).

byli gorzej traktowani przez władze miejskie oraz właścicieli. W XVIII stuleciu, pod rządami tolerancyjnych Józefa i Stanisława Potockich, Żydzi stopniowo poprawiali swoją pozycję i w coraz większej mierze wchodzili już nie tylko w kręgi handlowe, lecz także rzemieślnicze. Rozwijającej się społeczności nie wystarczała stara drewniana synagoga i ostatecznie w 1777 r. doszło do wymurowania nowej bóżnicy, znajdującej się w centrum dzielnicy żydowskiej. W drugiej połowie XIX w. uznanie wśród społeczności żydowskiej zyskały ruchy reformatorskie. W latach siedemdziesiątych powstało w mieście Towarzystwo Postępowe, przekształcone później w Towarzystwo Świątyni Izraelskiej, które doprowadziło do wybudowania Synagogi Postępowej pod koniec lat dziewięćdziesiątych. Warto podkreślić, że usytuowana na południowy wschód od rynku budowla również obecnie pełni funkcje kultowe, co jest sytuacją wyjątkową na zachodniej Ukrainie. Charakterystyczny budynek w stylu renesansowo-mauretańskim²⁰ przetrwał obie wojny, choć utracił atrakcyjne narożne wieżyczki²¹.

Il. 62. Stanisławów. Synagoga Postępowa

Do Stanisławowa napływali także tzw. koloniści niemieccy, szczególnie w XIX w., kiedy miasto zaczęło się dynamicznie rozwijać. W połowie stulecia przybysze osiedlali się w pobliżu ul. Tyśmienickiej, gdzie założyli osadę zwaną Kolonią, którą przyłączono do miasta w 1924 r. wraz z pozostałymi przedmieściami²². Kilkusetosobowa spo-

²⁰ W drugiej połowie XIX w. styl mauretański został przyswojony w architekturze świątyni żydowskich. O jego cechach i popularności pisze Ż. Komar, *Trzecie miasto Galicji*, s. 124–128.

²¹ R. Piżanowski, *Synagoga Postępowa*, http://stanislawow.net/historia/zydzi_historia.htm (dostęp: 24 X 2013).

²² Ż. Komar, *Trzecie miasto Galicji*, s. 58 i 65–71.

łeczność protestancka doczekała się wybudowania murowanej świątyni w 1885 r. przy ul. Sapieżyńskiej, u wylotu Kilińskiego. Staraniem rozrastającej się parafii ewangelicko-augsburskiej w 1900 r. dobudowano wieżę frontową oraz zaaranżowano budynek w szacie neogotyckiej. Po wojnie kościół został zburzony, a w drugiej połowie lat siedemdziesiątych XX w. na jego miejscu postawiono pomnik Lenina²³.

²³ Tamże, s. 120–121.

Tarnopol¹

Tarnopol powstał jako miasto prywatne, założone w 1540 r. przez kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego Jana Tarnowskiego na pustce nad Seretem na mocy przywileju Zygmunta Starego². Podstawowym celem, który przyświecał Tarnowskiemu przy fundacji miasta, było zabezpieczenie Podola przed najazdami Tatarów i Wołochów. Tarnopol, choć należał do ziemi halickiej województwa ruskiego, a przy tym do końca trwania I Rzeczypospolitej pozostawał miastem prywatnym, funkcjonował jako główny ośrodek zachodniego Podola (ryc. XIX).

Założenie Tarnopola, choć było prywatną inicjatywą Jana Tarnowskiego, otrzymało pełne wsparcie kolejnych władców z dynastii Jagiellonów. Pierwszy przywilej lokacyjny, wystawiony przez króla Zygmunta Starego, przyznawał tarnopolskim osadnikom 15 lat wolnizny. Ponowienie przywileju, wydane w 1548 r. przez Zygmunta Augusta, przyznawało kolejne 20 lat wolnizny oraz prawo organizowania targu i jarmarków. Dodatkowo w 1566 r. król nadał kształtującemu się ośrodkowi prawo składu soli i innych towarów, które znacząco przyczyniło się do rozwoju miasta. Znaczenie tego aktu wypukła fakt, że prawo składu soli z żup ruskich posiadał jeszcze tylko Lwów. Wydany w 1550 r. przez Jana Tarnowskiego dokument określający prawa i obowiązki mieszczan wyznaczał w mieście regularne działki o rozmiarach 24 × 50 i 18 × 50 łokci. Do każdej działki miał przylegać ogród o rozmiarach 40 × 150 lub 30 × 50 łokci.

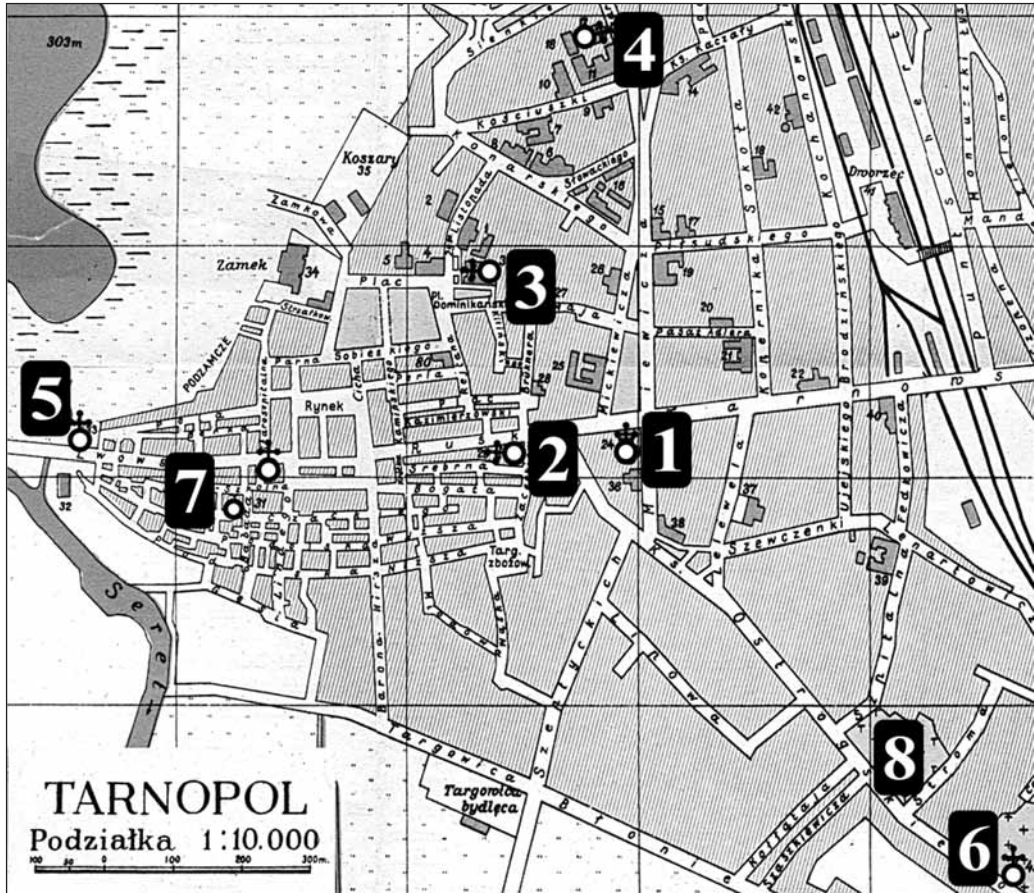
Przez cały okres istnienia I Rzeczypospolitej miasto wielokrotnie zmieniano właścicieli. W 1567 r., po śmierci Jana Krzysztofa Tarnowskiego, ostatniego z hetmańskiej linii rodu Tarnowskich, miasto przejęła jego siostra Zofia, żona wojewody kijowskiego Konstantego Wasyla księcia Ostrogskiego. Po jej śmierci (1570) fortuna rodu Tarnowskich przeszła na Ostrogskich, Tarnopol znalazł się zaś we władaniu dzieci Konstantego. W 1620 r., po śmierci Janusza Ostrogskiego, miasto otrzymała w spadku Katarzyna z Ostrogskich, która poślubiła Tomasza Zamoyskiego, a Tarnopol przeszedł we władanie Zamoyskich. W 1665 r., po śmierci Jana „Sobiepana” Zamoyskiego, miasto przejął jego siostrzeniec, Stanisław Koniecpolski. Skalę wielkości Tarnopola w XVII w. obrazuje inwentarz z 1672 r. Według niego – przed zniszczeniem Tarnopola przez Turków w trzy lata później – ośrodek ten zamieszkiwało 2430 mieszkańców, w tym ok. 400 Żydów³. W 1690 r. Tarnopol został przejęty przez królową Marię Kazimierę, wdowę po Janie „Sobiepanie” Zamoyskim. W pierwszej ćwierci XVIII w. miastem władali przedstawiciele rodu Sobieskich. Ostatnim z nich był Jakub (zmarły w 1737), który sprzedał Tarnopol Józefowi Potockiemu, hetmanowi wielkiemu koronnemu i kasztelanowi krakowskiemu.

¹ Publikacja powstała przy wsparciu finansowym Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (FNP) w ramach programu START 2016.

² Zarys dziejów miasta, na którym się przede wszystkim opieramy: M. Biernat, *Tarnopol. Wiadomości na temat miasta i jego zabytków*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, 1: *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, 16, Kraków 2008, s. 199–214. Por. A. Czołowski, B. Janusz, *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926, s. 107–110; G. Rąkowski, *Podole. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej*, 2, Pruszków 2006, s. 132–137.

³ M. Biernat, *Tarnopol. Wiadomości na temat miasta*, s. 204.

W 1843 r. ostatni właściciel – Jerzy Michał Turkuł – sprzedał gminie miasto wraz z zamkiem, zamykając jego dzieje jako prywatnego ośrodka możnowładczego⁴. Doprowadzenie linii kolejowej do Tarnopola w 1870 r. znacząco przyspieszyło rozwój miasta, i uczyniło z niego ważny węzeł komunikacyjny. W okresie międzywojennym Tarnopol był stolicą województwa, a liczba jego mieszkańców szybko wzrastała, osiągając poziom 40 000 osób przed II wojną światową. Podczas zdobywania Tarnopola przez armię radziecką wiosną 1944 r. miasto znacząco ucierpiało, a ponad połowa zabudowań legła w gruzach. W okresie powojennym nastąpiła szybka industrializacja ośrodka, który przekroczył liczbę 200 000 mieszkańców⁵.

Mapa 23. Tarnopol na planie z 1937 r. z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. nowy kościół parafialny; 2. cerkiew pw. Narodzenia Pańskiego; 3. klasztor Dominikanów; 4. klasztor Jezuitów; 5. cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego; 6. cerkiew pw. Zaśnięcia NMP; 7. synagoga; 8. kirkut

W końcu XVIII w. miasto było zamieszkane przez 6255 mieszkańców, w tym 1660 rzymskich katolików (26,5%), 1700 grekokatolików (27,2%), 2870 żydów (45,9%) oraz 25 osób innego wyznania (0,4%)⁶. Wedle spisów ludności, w 1866 r. Tarnopol zamieszkiwało 16 167 mieszkańców, w tym 3032 rzymskich katolików (18,7%), 3485 greko-

⁴ Szerzej o kontrakcie sprzedaży Tarnopola: C. Blicharski, *Tarnopol w latach 1809–1945*, Biskupice 1993, s. 68.

⁵ G. Rąkowski, *Podole*, s. 133–134.

⁶ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 306.

katolików (21,6%), 2 Ormian, 3 prawosławnych, 7 luteranów, 8 kalwinistów (łącznie: 0,1%) oraz 9632 żydów (59,6%). Natomiast 14 lat później, w 1880 r., miasto liczyło już 25 819 mieszkańców, w tym 6170 rzymskich katolików (23,9%), 6023 grekokatolików (23,3%), 13 468 żydów (52,2%) oraz 158 osób innego wyznania (0,6%)⁷. Po I wojnie światowej, w 1921 r., miasto zamieszkiwało 30 891 mieszkańców, w tym 9236 katolików (29,9%), 7738 grekokatolików (25%), 28 ewangelików (0,1%), 120 osób innego wyznania chrześcijańskiego (0,4%) oraz 13 768 Żydów (44,6%) i 1 osoba niewiadomego wyznania⁸.

Wraz z miastem powstał pierwszy rzymskokatolicki kościół farny⁹. Jego istnienie poświadcza dokument z 1550 r., potwierdzający prawa i przywileje mieszczan tarnopolskich. Pierwszy kościół (murowany), prawdopodobnie pw. św. Walentego, istniał w pobliżu Bramy Lwowskiej, choć w istocie niewiele o nim wiadomo. Kościół ten został w 1675 r. doszczętnie zniszczony przez najazd turecki. Nigdy go już nie odbudowano.

Jeszcze w XVI w. Konstanty Konstantynowicz książę Ostrogski (zm. 1588) poczynił nowe nadania służące parafii oraz rozpoczął budowę nowego (drugiego) kościoła¹⁰, która jednak wobec śmierci fundatora nie została ukończona. Dopiero kolejni właściciele Tarnopola: Katarzyna z Ostrogskich i Tomasz Zamoyscy 3 V 1623 r. wydali akt fundacyjny, powtarzający zapisy Ostrogskiego. Świątynia otrzymała wezwanie Zwiastowania NMP oraz św. Jana Chrzciciela. Murowany kościół stał w północno-zachodnim narożniku rynku, z prezbiterium zwróconym w kierunku zachodnim. Również ta budowla ucierpiała w wyniku najazdu z 1675 r. Odnawiany przez pierwszą połowę XVIII w., jeszcze w 1740 r. kościół ten wciąż nie posiadał sklepień. Wtedy też zaczęły pojawiać się pęknięcia w ścianach. W sytuacji grożącej zawaleniem się istniejącego budynku władze austriackie (po pierwszym rozbiorze) w 1784 r. nakazały rozebranie kościoła. W 1791 r. sprzedano budynki parafialne wraz z gruntami, a parafia przeniosła się do kościoła poddominikańskiego. Na miejscu dawnego kościoła parafialnego wybudowano w XIX w. domy prywatne.

Nowy budynek kościoła parafialnego powstał na początku XX w.¹¹ W 1903 r. parafia otrzymała grunt pod kościół w południowo-zachodnim narożniku skrzyżowania ul. Ruskiej i ul. Mickiewicza (obecnie Tarasa Szewczenki). Kościół w stylu neoromańskim i neogotyckim wzniesiono na podstawie jednego z czterech projektów konkursowych Teodora Talowskiego na kościół pw. św. Elżbiety we Lwowie. Jego poświęcenie nastąpiło w 1908 r., choć prace wykończeniowe trwały nadal. W 1944 r. wraz z doszczętnym zniszczeniem miasta w ruinę popadł również budynek kościelny. Po zakończeniu wojny parafię zlikwidowano. W 1954 r. pozostałości budynku kościelnego zostały wysadzone w powietrze przez władzę radziecką. W kilka lat później na jego miejscu otwarto dom towarowy.

Spośród kościołów zakonnych w Tarnopolu jako pierwszy powstał kościół Dominikanów pw. św. Wincentego Ferreriusza¹². Fundacja klasztoru nastąpiła w 1746 r.

⁷ Dane demograficzne z XIX w. za: C. Blicharski, *Tarnopol w latach 1809–1945*, s. 94, 120.

⁸ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 19.

⁹ M. Biernat, *Tarnopol. Wiadomości na temat miasta*, s. 222–223.

¹⁰ Zob. tamże, s. 223–227.

¹¹ Na jego temat zob. tamże, s. 227 nn. oraz C. Blicharski, *Tarnopol w latach 1809–1945*, s. 190 nn.

¹² Zob. J. Skrabski, *Kościół p.w. św. Wincentego Ferreriusza i klasztor OO. Dominikanów z przynależnymi zabudowaniami w Tarnopolu*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 1, 16, s. 271–304.

Il. 63. Tarnopol. Dawny kościół dominikański pw. św. Wincentego Ferreriusza (obecnie sobór katedralny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP)

z inicjatywy ówczesnego właściciela miasta – hetmana wielkiego koronnego Józefa Potockiego. Dominikanie otrzymali tereny w północno-wschodniej części miasta, przy wałach miejskich¹³. Kościół został wzniesiony jako trójnawowa bazylika na planie owalu, z dwiema wieżami i prostokątnym prezbiterium. Od momentu powstania budynek fasadą zwrócony był w kierunku placu (obecnie Majdan Woli). Konsekracja kościoła nastąpiła 15 I 1780 r. Już w 1784 r. przeniesiono do niego parafię tarnopolską. Od tego czasu kościół służył jednocześnie dominikanom i duchowieństwu świeckiemu. Kiedy w 1820 r. nastąpiło wydalenie dominikanów z Tarnopola (przeniesienie konwentu do Żółkwi), budynki poddominikańskie, tj. kościół i klasztor, zostały przekazane przybyłym właśnie z Białorusi jezuitom, którzy mieli prowadzić w mieście szkołę. Przez wszystkie lata swojego pobytu w XIX w. w Tarnopolu jezuita dzielili zarząd kościołem poddominikańskim z miejscową parafią tarnopolską. W 1901 r. jezuita opuścili klasztor poddominikański, a w dwa lata później do Tarnopola powrócili dominikanie, którzy zajęli swoje dawne budynki klasztorne wraz z kościołem pw. św. Wincentego¹⁴. Po powrocie dominikanów do Tarnopola przez kilka pierwszych lat (do 1908 r.) siedzibę w kościele mendykankim współdzieliła z nimi parafia tarnopolska. W 1939 r. klasztor i kościół zostały spalone i zrabowane przez wojska sowieckie, a dominikanie ponownie opuścili Tarnopol, do

¹³ Usytuowanie kościoła: na północny wschód od pl. Sobieskiego (obecnie Majdan Woli), ograniczony od zachodu ul. 29 Listopada (obecnie Listopadowa), od wschodu ul. Konarskiego (obecnie Hruszewskiego), a od południa pl. Dominikańskim (obecnie nie istnieje jako jednostka przestrzenna) oraz odchodzącą od niego ku wschodowi ul. 3 Maja (obecnie Hetmana Sahajdacznego).

¹⁴ C. Blicharski, *Tarnopol w latach 1809–1945*, s. 172 nn.

którego powrócili na krótko w 1942 r. (po wkroczeniu Niemców). Po wojnie kościół odremontowano i wykorzystywano jako galerię obrazów. Obecnie służy on jako greckokatolicki sobór katedralny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP. W budynku klasztornym mieści się archiwum obwodowe.

Il. 64. Tarnopol. Dawny kościół jezuicki

Kolejną ze świątyń rzymskokatolickich w Tarnopolu był kościół Jezuitów pw. Niepokalanego Poczęcia NMP¹⁵. Jak już wspomniano, jezuici pojawili się na stałe w Tarnopolu w 1820 r. Objęli w administrację kościół poddominikański, przy którym utworzyli gimnazjum i konwikt (w nowo wybudowanym budynku)¹⁶. W 1848 r. zakonnicy zostali zmuszeni do opuszczenia miasta. Po sześciu latach powrócili do niego, a następnie w 1856 r. ponownie otworzyli konwikt szlachecki¹⁷. Do własnych zabudowań zakonnicy Towarzystwa Jezusowego przeprowadzili się w 1901 r., wraz z powrotem do Tarnopola dominikanów, którzy już od kilku lat czynili starania o odzyskanie swojego dawnego klasztoru. Jezuici jeszcze w 1897 r. otrzymali od władz miejskich plac pod budowę kościoła, którego projekt wykonał Dionizy Krzyczkowski, opierając się w znacznej mierze na planie niedawno wzniesionego kościoła pw. św. Ignacego Loyoli w Kołomyi. Konsekracja budynku nastąpiła w 1901 r. Kościół murowany, z cegły, z użyciem kamienia, tynkowany, został usytuowany przy ul. ks. Piotra Skargi, z prezbiterium skierowanym

¹⁵ A. Betlej, *Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Najśw. Panny Marii i rezydencja ks. Jezuitów w Tarnopolu*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 1, 16, s. 305–316.

¹⁶ Przybycie jezuitów do Tarnopola oraz ich działalność w tym mieście szczegółowo opisuje C. Blicharski, *Tarnopol w latach 1809–1945*, s. 35 nn.

¹⁷ Tamże, s. 72–77.

na zachód. Korpus stanowiła trzynawowa bazylika o sześciu przęsłach. Jednoprzęsłowe prezbiterium, niższe od korpusu, było zamknięte trójbocznie. Wraz z kościołem nieopodal powstała rezydencja klasztorna.

Po zajęciu miasta przez Rosjan, w toku działań wojennych, jezuita zostali w 1915 r. oskarżeni o szpiegostwo na rzecz Austro-Węgier, po czym aresztowano ich i wywieziono do Kijowa¹⁸. Jednakże zakonnicy już latem 1917 r. ponownie odprawiali msze święte w swoim kościele. Jeszcze w 1920 r., kiedy miasto zostało przejściowo zajęte przez bolszewików, kościół jezuita był jedyną czynną świątynią rzymskokatolicką w mieście (wobec zamknięcia kościołów parafialnego i dominikańskiego)¹⁹. Jednakże po tym, jak w granicach II Rzeczypospolitej znalazły się liczne dawne posiadłości jezuita na terenach dawnego zaboru rosyjskiego, władze zakonne zdecydowały o przeniesieniu jezuita tarnopolskich do pracy w odzyskiwanych kościołach na tamtych terenach²⁰. Wówczas opiekę nad tarnopolskim kościołem powierzono miejscowemu katechecie. Wobec rozproszenia zakonników zaraz po I wojnie w zabudowaniach klasztornych zlokalizowano Urząd Wojewódzki. Po kilku latach jezuita wznowili swoją działalność w mieście.

Natomiast po II wojnie światowej, wobec ponownego opuszczenia Tarnopola przez jezuita, kościół początkowo stał pusty. W latach sześćdziesiątych XX w. został przejęty wraz z zabudowaniami klasztornymi przez miejscową fabrykę odzieżową i gruntownie przebudowany. Wnętrze podzielono na cztery kondygnacje, zachowując pierwotne sklepienia. Obecnie bryła budowli jest prawie całkowicie zatarta. Jedynymi widocznymi elementami dawnego założenia są zewnętrzne podziały od strony elewacji północnej i południowej oraz zachowany domek portalowy. Po uzyskaniu niepodległości przez Ukrainę kościół służył jako szwalnia fabryki odzieżowej.

Spośród obiektów rzymskokatolickich w Tarnopolu interesujące założenie stanowiła neogotycka kaplica cmentarna²¹, zlokalizowana na terenie cmentarza, położonego po wschodniej stronie ul. Kniazia Wasyla Ostrońskiego (obecnie ul. Mikuliniecka / dawna Szosa do Mikuliniec), prowadzącej z centrum miasta na południe. Zlokalizowana na ówczesnym skraju miasta, została wzniesiona ze składek wiernych w latach 1861–1865 przez inż. Jana Zakrzewskiego. Inicjatorem budowy był furtian klasztoru Jezuita Kajetan Markiewicz. Chociaż początkowo kaplica miała służyć jako grobowiec dla jezuita tarnopolskich, wkrótce przekazano ją pod zarząd miejscowego proboszcza. Po II wojnie światowej obiekt służył jako warsztat kamieniarski miejscowego grabarza. Kaplica została zwrócona wspólnocie rzymskokatolickiej i poddana renowacji w 1992 r. Wtedy otynkowano wnętrze, zrekonstruowano wieżyczkę na sygnaturkę oraz całość budynku pokryto nowym, blaszanym dachem. Obecnie w zewnętrzne elewacje wmurowane są liczne nowe tablice epitafijne²².

Osobną kategorię budownictwa sakralnego w Tarnopolu stanowią tamtejsze cerkwie. Najstarszą z nich jest murowana cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, wznie-

¹⁸ Tamże, s. 216–217.

¹⁹ Tamże, s. 241.

²⁰ Tamże, s. 246–247.

²¹ M. Biernat, *Kaplica cmentarna w Tarnopolu*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 1, 16, s. 317–320.

²² G. Rąkowski, *Podole*, s. 141.

Il. 65. Tarnopol. Cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego

siona w końcu XVI w.²³ na zachód od rynku, nad stawem niedaleko Seretu, przy ul. Ruskiej. Masywna wieża frontowa ukończona została w 1627 r. Korpus wzniesiono na planie prostokąta, z półkuliście zamkniętą częścią prezbiterialną. Do końca II wojny światowej cerkiew należała do duchowieństwa greckokatolickiego. W toku działań wojennych cerkiew znacznie ucierpiała, po czym przez kilkanaście lat nie pełniła funkcji sakralnych. Obecnie świątynia należy do Ukraińskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Il. 66. Tarnopol. Cerkiew parafialna pw. Narodzenia Chrystusa

²³ A. Czołowski, B. Janusz, *Przeszłość i zabytki*, s. 158; G. Rąkowski, *Podole*, s. 139.

Drugą z cerkwi tarnopolskich, o których należy wspomnieć, jest cerkiew pw. Narodzenia Chrystusa, znajdująca się na wschód od rynku, przy nieistniejącej już Bramie Kamienieckiej²⁴. Murowana cerkiew, wzniesiona z kamienia łamanego prawdopodobnie na miejscu szesnastowiecznej drewnianej świątyni, jest dziełem budowniczego Leontija z lat 1602–1608, o złożonym, addycyjnie potraktowanym rzucie z trójlistnym rozwiązaniem części wschodniej. Budynek był kilkakrotnie przebudowywany. Do końca II wojny światowej cerkiew należała do duchowieństwa greckokatolickiego. Po 1946 r. świątynia przeszła pod obediencję Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego. Obecnie cerkiew należy do Ukraińskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Trzecią cerkwią w Tarnopolu była greckokatolicka świątynia pw. Zaśnięcia Matki Boskiej na dawnym Przedmieściu Mikulinieckim²⁵. Przy cerkwi istniał też klasztor Bazylianów. W latach trzydziestych XIX w. istniejącą w tym miejscu drewnianą świątynię rozebrano i wzniesiono nową – z kamienia²⁶, ukończoną w 1837 r. Budynek świątyni w 1962 r. został wysadzony w powietrze. Na terenie cmentarza przycerkiewnego wybudowano szkołę i przedszkole. W 1992 r. na miejscu zniszczonej świątyni stanęła nowa greckokatolicka cerkiew pod tym samym wezwaniem.

Ostatnim miejscem w dawnej topografii sakralnej Tarnopola, o którym należy wspomnieć, jest synagoga, która znajdowała się niegdyś na południe od rynku²⁷. Murowany dom modlitwy został wzniesiony w drugiej połowie XVII w. Zewnętrzny wystrój budynku zbudowanego z kamienia na planie prostokąta dopełniały ostrołukowe okna oraz attyka. Synagoga została rozebrana po 1945 r.

²⁴ G. Rąkowski, *Podole*, s. 139–140.

²⁵ Tamże, s. 140–141.

²⁶ C. Blicharski, *Tarnopol w latach 1809–1945*, s. 64.

²⁷ Na jej temat zob. A. Czołowski, B. Janusz, *Przeszłość i zabytki*, s. 176–177.

Trembowla

Trembowla to niewielkie miasto położone w obrębie geograficznego Podola na brzegach rzeki Gniezny, wpadającej w pobliżu do Seretu (ryc. XX). Etymologia nazwy „Trembowla” wskazuje na powstanie dawnej osady w miejscu wytrzebionych lasów („terebyty”, czyli „trzebić”)¹. Pierwotnie miasto tworzyły trzy dzielnice: Stare Miasto na prawym brzegu Gniezny, Nowe Miasto na lewym oraz Sady położone dalej na wschód. Choć wraz z upływem czasu Trembowla zatraciła swój historyczny układ urbanistyczny, przy istotniejszych ulicach zachowały się zespoły zabudowy z przełomu XIX i XX w.²

Il. 67. Trembowla. Widok na miasto spod zamku z dawnym kościołem Karmelitów pw. Wniebowzięcia NMP po lewej i cerkwią pw. św. Mikołaja w głębi po prawej

Wzmiankowana po raz pierwszy w 1097 r. – Trembowla była stolicą udzielnego księstwa, wchodzącego w skład Rusi Kijowskiej³. Odegrała istotną rolę w dziejach śre-

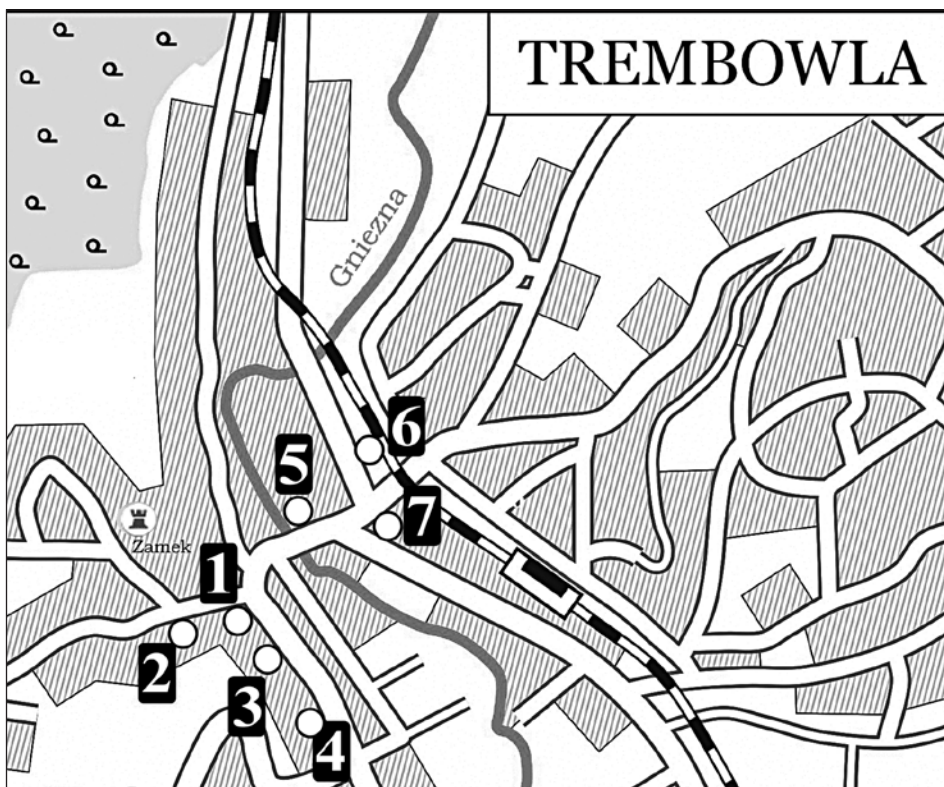
¹ W. Fedorowicz, A. Czołowski, *Trembowla*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 12, Warszawa 1892, s. 459–468.

² G. Rąkowski, *Wołyń*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 1, Pruszków 2005, s. 160.

³ Historia miasta opisana w: W. Fedorowicz, A. Czołowski, *Trembowla*, [w:] *Słownik geograficzny*, 12, s. 459–468; J.A. Bayger, *Powiat trembowelski: szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny*, Lwów 1899; J. Bohdan, A. Czołowski, *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926, s. 111–118; W. Szetelnicki, *Trembowla, kresowy bastion wiary i polskości*, Warszawa 1992; J.K. Ostrowski, *Trembowla. Wiadomości na temat miasta i jego zabytków*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, 1: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, 17, Kraków 2009, s. 327–334.

dniowiecznej Rusi: wojska książąt dzielnicowych, a także interweniujące oddziały polskie i węgierskie kilkakrotnie staczały bitwy w jej okolicy. Od lat czterdziestych XII w. gród wchodził w skład księstwa halickiego (oprócz lat 1207–1211, gdy ponownie stanowił stolicę oddzielnej dzielnicy).

Kolejne wzmianki na temat Trembowli pochodzą dopiero z 1341 r. Miejscowość została wówczas zajęta przez Kazimierza Wielkiego, który na miejscu dawnego grodu wznosił drewniany zamek. Prawa miejskie Trembowla uzyskała w 1389 r. z rąk Władysława Jagiełły. Dzięki niemu miejscowość poszerzyła także swoją powierzchnię, ok. 1420 r. król bowiem nadał Bartoszowi z Trembowli przywilej założenia Nowego Miasta na wschodnim brzegu rzeki Gniezny. Przez pewien czas Stare Miasto i Nowe Miasto funkcjonowały jako dwa odrębne ośrodki, połączone mostem.

Mapa 24. Trembowla na mapie z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. synagoga; 2. lokalizacja starego kościoła parafialnego; 3. i 4. lokalizacja cerkwi pw. Zaśnięcia NMP i pw. św. Praksedy Tyrnowskiej; 5. klasztor Karmelitów; 6. cerkiew pw. św. Mikołaja; 7. nowy kościół parafialny

Dzieje Trembowli w XV, XVI i XVII w. wypełnione są licznymi najazdami, w większości tatarskimi. Konieczność obrony wymusiła decyzję o budowie murowanego zamku w 1534 r. Od ukończenia tej inwestycji miasto stanowiło ważny punkt oporu na szlaku kuczmańskim⁴. Najbardziej dramatyczne wydarzenia w dziejach Trembowli przypadły

⁴ Szlak handlowy i militarny na południowo-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej. Używany od początku XVI do połowy XVIII w. przez Tatarów krymskich i nogajskich napadających na Podole. Rozpoczął się w górnym biegu Ingułu, koło obecnego miasta Wozniesieńsk, przekraczał Boh i kierował się na Bar, a kończył w okolicach Tarnopola.

na lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XVII w. W 1672 r. zamek poddał się Turkom, a zaledwie 15 lat później – Tatarom. Po tej klęsce twierdza nie została już nigdy odbudowana.

Od końca XVIII w. Trembowla znajdowała się kolejno w granicach monarchii habsburskiej i Imperium Rosyjskiego, aby ostatecznie powrócić do państwa Habsburgów. W czasie I wojny światowej miasto ucierpiało wskutek bombardowań lotniczych oraz wkroczenia wojsk rosyjskich. Trembowla znalazła się na trzy lata pod okupacją. Władze rosyjskie przekształciły wtedy budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” na cerkiew prawosławną. Od lipca 1917 r. do maja 1918 r. miasto okupowała armia niemiecka, a na początku lipca kolejnego roku przeszło ono w ręce polskie. We wrześniu 1939 r. zostało zajęte przez Sowieców. Władze uczyniły wówczas Trembowłę miastem rejonowym. Po II wojnie światowej nastąpiła niemal całkowita wymiana ludności. Miejsce Polaków i Żydów zajęli nowi, przyjezdni mieszkańcy.

Podział wyznaniowy

Według lustracji z 1765 r. „osiadłość miasta wraz z przedmieściami liczyła gospodarzy katolików nr 246, żydów gospodarzy nr 89”⁵. Około 1785 r. Trembowłę zamieszkiwało 2715 osób, w tym obrządku łacińskiego 760 (28%), 1400 (51,6%) unitów, 555 (20,4%) żydów⁶. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* podaje, że w 1880 r. miasto liczyło 8000 mieszkańców. Pod względem narodowości liczebnie przeważali Rusini, potem Polacy i Żydzi⁷. Do parafii łacińskiej zaliczano 15 gmin, natomiast do greckiej – 7. W 1921 r. Trembowłę zamieszkiwało 7015 osób, w tym 2890 (41,2%) wyznania rzymskokatolickiego, 2632 (37,52%) grekokatolickiego, 2 (0,03%) ewangelickiego, 5 (0,07%) innego chrześcijańskiego, 1486 (21,18%) mojżeszowego⁸. W 1936 r. liczbę mieszkańców parafii trembowelskiej, obejmującej oprócz miasta sześć wsi, oceniano następująco: Polaków wyznania rzymskokatolickiego 6820 (41,8%), grekokatolików (Rusinów i Ukraińców) 7000 (42,9%) oraz 2500 (15,3%) żydów⁹.

Kościół parafialny

Według lustracji z 1765 r. Trembowla posiadała „kościółów dwa, jeden parochialny, drugi ks. karmelitów, cerkwi dwie i monastyr na górze ks. Bazylianów”¹⁰.

Trembowelska parafia rzymskokatolicka należy do najstarszych w archidiecezji lwowskiej. Została ufundowana tuż po lokacji miasta na prawie magdeburskim (1389) przez Władysława Jagiełłę. W 1423 r. król dokonał ponownej fundacji świątyni dokumentem wydanym w Haliczu¹¹.

⁵ W. Fedorowicz, A. Czołowski, *Trembowla*, [w:] *Słownik geograficzny*, 12, s. 468.

⁶ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemysł–Rzeszów 2005, s. 314.

⁷ W. Fedorowicz, A. Czołowski, *Trembowla*, [w:] *Słownik geograficzny*, 12, s. 460.

⁸ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 21–22.

⁹ W. Szetelnicki, *Trembowla*, s. 105–111; M. Biernat, *Kościół parafialny p.w. śś. Piotra i Pawła w Trembowli*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 1, 17, s. 337.

¹⁰ W. Fedorowicz, A. Czołowski, *Trembowla*, [w:] *Słownik geograficzny*, 12, s. 468. Monaster bazylianów znajdował się w rzeczywistości w niedalekich Podgórzanach, a nie w Trembowli. Jedynie zwyczajowo zwany był trembowelskim.

¹¹ K. Stadnicki, *O początkach arcybiskupstwa i biskupstw katolickich łacińskiego obrządku na*

Najstarszy drewniany kościół pw. Wniebowzięcia Matki Boskiej¹², ufundowany jeszcze w XIV w., znajdował się poniżej zamku na Starym Mieście. Kolejny, z 1423 r., usytuowany został u podnóża góry zamkowej¹³. Najprawdopodobniej aż do początku XIX w. funkcjonowało tutaj jeszcze kilka drewnianych kościołów, trawionych przez pożary¹⁴. Gdy na początku XIX w. spłonęła ówczesna świątynia parafialna, kościół Karmelitów przejął jej funkcje. Z powodu złego stanu zachowania budynku, wierni przenieśli się tymczasowo do cerkwi grekokatolickiej. Podczas I wojny światowej, gdy w cerkwi nie można było odprawiać nabożeństw łacińskich, przeniesiono je do drewnianego baraku, ustawionego wówczas naprzeciwko ruin zamku. Wierni powrócili do kościoła karmelickiego po jego renowacji w okresie międzywojennym, aby w 1930 r. ostatecznie przenieść się do nowo wybudowanej siedziby – kościoła parafialnego pw. św. św. Piotra i Pawła¹⁵.

Il. 68. Trembowla. Kościół pw. św. św. Piotra i Pawła (nowy kościół parafialny)

Nowy kościół parafialny

Kościół pw. św. św. Piotra i Pawła położony jest przy dzisiejszej ul. Kniazia Wasylka (dawniej Zofii Chrzanowskiej). Został wybudowany w latach 1924–1930 według pro-

Rusi halickiej i Wołyniu, Lwów 1882, s. 53. W niektórych publikacjach występuje data 1425 (zob. W. Szetelnicki, *Trembowla*, s. 29).

¹² *Średniowieczny Kościół polski. Z dziejów duszpasterstwa i organizacji kościelnej*, red. M. Zahajkiewicz, S. Tylus, Lublin 1999, s. 55, 219; M. Biernat, *Kościół parafialny*, s. 338, przyp. 36. Część publikacji podaje wezwanie Trójcy Świętej – zob. m.in. S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku: struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 378; B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 675.

¹³ W. Szetelnicki, *Trembowla*, s. 29–30.

¹⁴ M. Biernat, *Kościół parafialny*, s. 338.

¹⁵ W. Szetelnicki, *Trembowla*, s. 29–30, 42–44.

jektu prof. Adolfa Szyszko-Bohusza¹⁶. Swą architekturą nawiązuje do świątyń wczesnochrześcijańskich¹⁷. Choć w ukształtowaniu budynku dominują formy o proveniencji klasyczej (pięciokolumnowy wgłębnny portyk joński czy otaczająca dziedziniec przed kościołem kolumnada w stylu jońskim), kompozycja korpusu przywodzi jednak na myśl architekturę romańską¹⁸. Fasada pierwotnie flankowana była przez znacznie wyższe, 39-metrowe wieże, które obniżono po II wojnie światowej¹⁹. Za panowania władzy sowieckiej kościół pełnił funkcję magazynu zbożowego. W 1952 bądź 1953 r. budynek przeznaczony został na dom kultury i pełnił funkcję sali koncertowej oraz kino-teatru. Starania o jego zwrot prowadzone przez parafię katolicką doprowadziły początkowo do udostępnienia wiernym jednej z wież²⁰. Kościół został całkowicie przywrócony do użytku w 2002 r.²¹ Obecnie (2013 r.) znajduje się w dobrym stanie.

Nieistniejący klasztor Dominikanów i kościół pw. św. Mikołaja

Należał do najstarszych klasztorów na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej. Powstał zapewne już w XIV w. Potwierdzeniem jego istnienia w XV w. może być darowizna sadzawki we wsi Drychowice, dokonana w 1413 r. przez Piotra i Jędrzeja, synów Kaspra. W pierwszym dziesięcioleciu XVI w. (1501, 1508) klasztor został spustoszony przez Turków i Tatarów²². Nie zachowały się informacje dotyczące lokalizacji lub działalności tej placówki²³.

Klasztor i kościół Karmelitów Trzewickowych pw. Wniebowzięcia NMP

Centrum miasta koncentrowało się niegdyś wokół kościoła Karmelitów, położonego nad rzeką Gniezną. Budynek oraz drewniane zabudowania klasztorne ufundowane zostały przez Piotra z Ossy Ożgę, który w 1617 r. zapisał swój grunt zakonnikom²⁴. W 1672 r. zabudowania strawił pożar wzniesiony przez Turków. W okresie ciągłych najazdów tatarsko-tureckich zespół kościelno-klasztorny pełnił wraz z otoczeniem funkcję przedniego fortu dla zamku trembowelskiego. Całość otoczona została ceglany murem ze strzelnicami i pięciobocznymi basztami na rogach, co nie zapobiegło jednak wielokrotnym zniszczeniom. Obecny kościół i klasztor wybudowano w połowie XVIII w. (konsekrowano w 1781 r.), a parawanową dzwonnice dobudowano w wieku XIX. W 1903 r., gdy kościół został zamknięty ze względu na zły stan techniczny, ówczesny proboszcz zlecił budowę prowizorycznej kaplicy na terenie klasztoru. Rok później rozpoczęły się prace remontowe i kościół ponownie udostępniono wiernym.

Po kasacie zgromadzenia przez władze rosyjskie w czasach I wojny światowej kościół pokarmelicki służył jako parafialny aż do 1930 r., gdy ponownie objęli go w posiadanie karmelici.

¹⁶ Historia kościoła szerzej opisana w: W. Szetelnicki, *Trembowla*, s. 42–52; M. Biernat, *Kościół parafialny*, s. 342–345.

¹⁷ Zarys problematyki artystycznej szerzej omówiony w: M. Biernat, *Kościół parafialny*, s. 349–351.

¹⁸ F. Burmo, *Świątynie Nowego Państwa. Kościoły rzymskokatolickie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012, s. 79–81.

¹⁹ M. Biernat, *Kościół parafialny*, s. 345.

²⁰ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 163–164.

²¹ M.A. Koprowski, *Podolskie klejnoty*, Ostróg 2010, s. 167–168.

²² W. Fedorowicz, A. Czołowski, *Trembowla*, [w:] *Słownik geograficzny*, 12, s. 461–462.

²³ M. Biernat, *Kościół parafialny*, s. 337.

²⁴ W. Fedorowicz, A. Czołowski, *Trembowla*, [w:] *Słownik geograficzny*, 12, s. 459–468.

Il. 69. Trembowla. Kościół Karmelitów pw. Wniebowzięcia NMP (obecnie cerkiew prawosławna)

W kilka lat po II wojnie światowej władze sowieckie urządziły w zabytkowym zespole klasztorным wytwórnię ozdób choinkowych, budynek kościoła stał się natomiast składem chemikaliów, m.in. farb i lakierów. Obecność łatwopalnych materiałów przyczyniła się do całkowitego zniszczenia wnętrza oraz części połaci dachowej kościoła podczas pożaru w 1987 r. Świątynię wkrótce odbudowano i wyremontowano, jednak nie służyła wiernym zbyt długo, bowiem zaledwie trzy lata później władze radzieckie przekazały ją Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej. Nowi właściciele odremontowali kościół, dobudowując górne kondygnacje wież w miejsce oryginalnych, które zostały zniszczone jeszcze w XVII w.²⁵. Dziś w klasztorze mieści się seminarium duchowne UACP²⁶.

Cerkiew greckokatolicka pw. św. Mikołaja Biskupa

Życie religijne wiernych obrządku greckokatolickiego skupiało się w odległych o 3 km od Trembowli Podgórzanach, gdzie znajdowały się monaster Bazyliańców (zburzony w 1788 r.) oraz cerkiew pw. Narodzenia Jana Chrzciciela z przełomu XVI i XVII w. W samej Trembowli wierni gromadzili się w cerkwi parafialnej pw. św. Mikołaja Biskupa. Według Witolda Kołbuka i Bogumiła Szady w osiemnastowiecznej Trembowli funkcjonowały ponadto dwie drewniane greckokatolickie cerkwie parafialne: pw. Wnie-

²⁵ A. Betlej, *Kościół p.w. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii i klasztor OO. Karmelitów Trze-wiczkowych w Trembowli*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 1, 17, s. 353–395.

²⁶ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 164.

bowzięcia NMP oraz pw. św. Praksedy Tyrnowskiej²⁷. Z mapy Miega wynika, że ulokowane były na zachodnim brzegu Gniezny, na podzamczu (ryc. XX).

Cerkiew greckokatolicka pw. św. Mikołaja Biskupa położona jest nieopodal kościoła karmelickiego i ratusza. Budowla była pierwotnie jednonawowa, z wielobocznym prezbiterium i babińcem, nad którym najprawdopodobniej wznosiła się wieża²⁸. W 1734 r. cerkiew przebudowano, wzniesiono mur z bramą wjazdową oraz dzwonnice. Kolejna przebudowa nastąpiła w 1896 r. (nie objęła jednak pierwotnego prezbiterium)²⁹. Po dzień dzień cerkiew zachowała częściowo swoją siedemnastowieczną formę (w tym elementy obronne w partii prezbiterialnej)³⁰.

Synagoga

U podnóża zamku znajdowała się siedemnastowieczna synagoga³¹, która nie przetrwała do dnia dzisiejszego. Architektonicznie nie wyróżniała się spośród innych bóżnic na tych terenach: miała konstrukcję z dębowych desek, typową dla rodzimego ciesielstwa. Ściany i sufit pokryte były malowidłami³². Synagoga została zniszczona w trakcie okupacji niemieckiej podczas I wojny światowej³³. W okresie międzywojennym wzniesiono na tym samym miejscu kolejną drewnianą synagogę, która funkcjonowała aż do II wojny światowej (zniszczono ją w 1942 r.)³⁴.

²⁷ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772*, Lublin 1998, s. 194; B. Szady, *Geografia struktur*, s. 675.

²⁸ J. Bohdan, A. Czołowski, *Przeszłość*, s. 159.

²⁹ Tamże, s. 333; Więcej na temat cerkwi: J.A. Bayger, *Powiat*, s. 235–237.

³⁰ J.K. Ostrowski, *Trembowla*, s. 333–334.

³¹ J. Bohdan, A. Czołowski, *Przeszłość*, s. 179.

³² J.A. Bayger, *Powiat*, s. 237.

³³ J.K. Ostrowski, *Trembowla*, s. 333.

³⁴ M.A. Koprowski, *Podolskie klejnoty*, s. 162.

Wiśniowiec

Wiśniowiec jest niewielkim miastem położonym nad głęboką doliną Horynia, na obszarze historycznego Wołynia.

Mapa 25. Wiśniowiec na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. cerkiew pw. Podniesienia Krzyża Świętego; 2. klasztor Karmelitów; 3. synagoga; 4. cerkiew pw. św. Michała Archanioła; 5. kościół pw. św. Stanisława

W 1395 r. brat Władysława Jagiełły, Dymitr Korybut, koło wsi Wiśniowiec (zwanej od tego momentu Starym Wiśniowcem) założył wieś Nowy Wiśniowiec i rozpoczął w niej budowę zamku¹. Wiśniowiec uzyskał prawa miejskie pod koniec XV w. Od nazwy miejscowości książę Michał Zbaraski w XV w. przyjął nazwisko Wiśniowiecki, a na pamiątkę założyciela rodu do nazwiska dodawano przydomek Korybut².

W 1512 r. miała miejsce bitwa pod Wiśniowcem (zwana także bitwą pod Łopusznem). Wojska polskie odniosły wtedy zwycięstwo nad przeważającymi siłami tatarskimi. Udało się także uwolnić ok. 16 000 ludzi wziętych w jasyr³. Natomiast w 1603 r. przebywający na zamku mnich Gięorgij Otripiew miał właśnie tutaj ogłosić się ocalałym carewiczem Dymitrem (nadano mu potem przydomek Samozwaniec)⁴.

Po bezpotomnej śmierci króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego tzw. linia „królewska” wygasła i Wiśniowiec przeszedł na linię „książęcą”⁵. Największy rozkwit i przebudowę zamku na pałac Wiśniowiec zawdzięcza działalności Michała Serwace-

¹ J. Krzywicki, *Wiśniowiec*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 13, s. 614.

² G. Rąkowski, *Wołyń*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 1, Pruszków 2005, s. 412.

³ Ł. Banaś, *Wspólne zwycięstwo. Łopuszno 1512*, http://www.konflikty.pl/a,5367,Wczesna_nowozytnosc,Wspolne_zwyciestwo_lopuszno_1512.html (dostęp: 28 X 2013).

⁴ G. Łyś, *Rodzinne gniazdo kniazia Jaremy*, „Rzeczpospolita”, maj 2010, <http://www.rp.pl/artukul/924884.html> (dostęp: 28 X 2013); G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 412.

⁵ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 413.

go Wiśniowieckiego⁶. Był on jednym najbogatszych ludzi w Rzeczypospolitej. Po jego bezpotomnej śmierci strzaskano herby Wiśniowieckich, co symbolicznie zakończyło istnienie rodu. Pogrzeb Wiśniowieckiego uznano za najwspanialszy w historii osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej⁷. Miejscowość przeszła wtedy w ręce rodu Mniszchów, którzy bogato wyposażyli pałac. Po rozbiorach miasto znalazło się na terenie zaboru rosyjskiego, a w latach międzywojennych należało do Polski. W 1939 r. władze radzieckie odebrały miejscowości prawa miejskie i Wiśniowiec stał się osiedlem typu miejskiego⁸.

Nie dysponujemy niestety danymi dotyczącymi ludności zamieszkującej Wiśniowiec w XVIII w. Wiemy jedynie, że pod koniec XIX w. miejscowość zamieszkiwało 2377 osób (876 w Wiśniowcu Nowym i 1501 Starym), a Żydzi w liczbie 452 stanowili 19% liczby ludności⁹. W dwudziestolecium międzywojennym było tu ok. 5000 mieszkańców, z czego Żydzi stanowili blisko 60%¹⁰.

W marcu 1942 r. Niemcy utworzyli w Wiśniowcu getto dla 3500 okolicznych Żydów. Część z nich zmarła z głodu i wycieńczenia, a 2669 Żydów (głównie kobiety i dzieci) zostało wyprowadzonych z miasta i wymordowanych w sierpniu 1942 r.¹¹

W lutym 1944 r. do klasztoru Karmelitów Bosych i kościoła pw. św. Stanisława wtargnęło UPA i wymordowało ok. 500 osób. Kościół i klasztor zostały spalone¹².

Kościół i klasztor Karmelitów

Budowle zostały ufundowane w 1645 r. przez księcia Jeremiego Wiśniowieckiego, który jako pierwszy w rodzinie przeszedł na katolicyzm¹³. Cztery lata po jego śmierci, w 1655 r., prawosławni mieszkańcy miasta wymordowali karmelitów i zniszczyli świątynię¹⁴. Kościół pw. św. Michała Archanioła i trójskrzydłowy budynek klasztoru zostały odbudowane przez Michała Serwacego Wiśniowieckiego w latach 1726–1758¹⁵. W barokowym kościele mieściło się niegdyś mauzoleum rodowe Wiśniowieckich i tutaj też odbył się pogrzeb Michała Serwacego w 1740 r.¹⁶ W 1832 r., po kasacji klasztoru Karmelitów, jego budynek rozebrano, a kościół zamieniono na cerkiew prawosławną¹⁷. W 1863 r. żona miejscowego proboszcza z niewiadomych pobudek podpaliła cerkiew. Spłonął dach i budynek został porzucony¹⁸. Odzyskany w 1921 r. przez katolików, w 1931 r. został ponownie przekazany karmelitom¹⁹.

⁶ Tamże.

⁷ M.A. Koprowski, *Podolskie klejnoty*, Częstochowa 2010, s. 48; tenże, *U grobów Wiśniowieckich i polskich męczenników*, <http://www.kresy.pl/publicystyka/reportaze?zobacz/u-grobow-wisniowieckich-i-polskich-meczennikow> (dostęp: 28 X 2013).

⁸ <http://uk.wikipedia.org/wiki/Вишнівець> (dostęp: 25 X 2013).

⁹ J. Krzywicki, *Wiśniowiec*, [w:] *Słownik geograficzny*, 13, s. 614.

¹⁰ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 414; *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, 3, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1049–1050.

¹¹ M.A. Koprowski, *Podolskie klejnoty*, s. 52.

¹² J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, 2, Warszawa 2000, s. 237.

¹³ M.A. Koprowski, *U grobów*.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 236.

¹⁶ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 418.

¹⁷ Była to jedna z represji po powstaniu listopadowym – zob. M.A. Koprowski, *U grobów*.

¹⁸ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 418.

¹⁹ M.A. Koprowski, *Podolskie klejnoty*, s. 53.

Podczas II wojny światowej kościół zniszczyły oddziały UPA. W lutym 1944 r. UPA wymordowała wszystkich, którzy schronili się w kościele, a potem świątynię podpaliła²⁰. Ruiny kościoła wysadzono w latach sześćdziesiątych i dziś nie zachował się ślad po tej budowli. Do dnia dzisiejszego przetrwały jedynie rokokowa brama prowadząca na teren przykościelny, część muru i poklasztorny budynek, w którym obecnie mieści się internat²¹.

Il. 70. Wiśniowiec. Cerkiew pw. Podniesienia Krzyża Świętego

Prawosławna cerkiew pw. Podniesienia Krzyża Świętego

Cerkiew pw. Podniesienia Krzyża Świętego, zwana inaczej Wozniesieńską, została wybudowana w 1530 r. i znajduje się poniżej wzgórza zamkowego (ryc. XXIX). Jest jedną z najstarszych cerkwi na Wołyniu²². Zbudowano ją ze środków Wiśniowieckich i jest miejscem pochówku prawosławnych przedstawicieli rodu. Spoczywają tu m.in. rodzice księcia Jeremiego Wiśniowieckiego²³. Został tu pochowany także Dymitr Wiśniowiecki „Bajda”, uważany przez Kozaków za bohatera²⁴. Przed pierwszym rozbiorem Rzeczypospolitej doszło do zmiany obrządku cerkwi z prawosławnego na grekokatolicki²⁵. Obecny wygląd zawdzięcza ona gruntownej restauracji przeprowadzonej

²⁰ A. Skrzypczak, *Moje podróże po kresach. Wiśniowiec*, <http://www.longinus.org.pl/wisniowiec.htm> (dostęp: 23 X 2013).

²¹ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 418; J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 236.

²² G. Łyś, *Rodzinne gniazdo*.

²³ A. Skrzypczak, *Moje podróże po kresach*.

²⁴ M.A. Koprowski, *Podolskie klejnoty*, s. 46–47.

²⁵ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914*, Lublin 1992, s. 563.

w latach 1872–1873²⁶. Prawdopodobnie przebudowa miała związek z powrotem cerkwi do obrządku prawosławnego (na pewno nastąpiło to przed 1839 r.)²⁷. W 1944 r. cerkiew została zamknięta przez Sowieców, a w 1963 r. obrabowana. W 1989 r. otwarto ją ponownie i oddano do użytku²⁸. Obecnie cerkiew jest w bardzo dobrym stanie. Interesujące jest podświetlenie ikonostasu i ikon, wykonane ze światłowodów.

Prawosławna cerkiew pw. św. Michała Archanioła (ryc. XXIX)

Drewniana cerkiew, znajdująca się w części miejscowości zwanej Starym Wiśniowcem, została zbudowana w 1726 r., pierwotnie jako świątynia greckokatolicka. Przebudowano ją w 1768 r. Budowlę odnowiono ok. 1840 r. i najprawdopodobniej wtedy miała miejsce zmiana obrządku cerkwi (na pewno nastąpiło to przed 1839 r.)²⁹. Dzisiejszy wygląd cerkwi zawdzięczamy renowacji dokonanej w 2012 r. Świątynię odmalowano na niebiesko, a posrebrzane kopuły oczyszczono³⁰.

Il. 71. Wiśniowiec. Widok z pałacu na Stary Wiśniowiec. Po lewej ruiny kościoła pw. św. Stanisława, po prawej cerkiew pw. św. Michała Archanioła

Kościół pw. św. Stanisława

W Starym Wiśniowcu znajdują się także ruiny kościoła rzymskokatolickiego. Kościół został ufundowany przez Jana Karola Mniszcha w 1756 r. Wzniesiono go w stylu barokowym, przebudowano jednak w 1811 r. w stylu klasycystycznym³¹. W lutym 1942 r. oddziały UPA podpaliły kościół, zabijając ok. 140 osób, które schroniły się w świątyni³². Do dziś zachowały się ściany budowli, w sporej części brakuje sklepień. Na ścianie prezbiterium widać jeszcze fragmenty zniszczonego fresku, przedstawiają-

²⁶ <http://www.castles.com.ua/vis.html> (dostęp: 23 X 2013).

²⁷ R. Soszyński, *400-lecie Unii Brzeskiej 1596–1998*, Marki-Struga 1996, s. 145.

²⁸ <http://mskifa.narod.ru/vuchnivec.html> (dostęp: 3 XI 2013).

²⁹ R. Soszyński, *400-lecie*, s. 145.

³⁰ Tamże.

³¹ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 418.

³² Tamże.

cego Koronację NMP przez Trójkę Świętą³³. Przed wejściem do kościoła zachowała się także dzwonnica.

Il. 72. Wiśniowiec. Kościół pw. św. Stanisława

Synagoga

W mieście zachowała się synagoga. Jest to dwukondygnacyjny budynek na planie kwadratu. Dzisiaj znajduje się w nim siedziba administracji wsi, jednak pozostaje on w nie najlepszym stanie. W Starym Wiśniowcu również znajdowała się synagoga, ale jej lokalizacja jest obecnie nieznana³⁴.

Il. 73. Wiśniowiec. Synagoga

³³ J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 238.

³⁴ B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 702.

Zbaraż

Zbaraż jest największą miejscowością położoną w Miodoborach, na zboczu jaru Gniezny¹ (ryc. XXI). Miasto leży na pograniczu Wołynia i Podola. Jako jedno z niewielu na terenie Galicji znajdowało się niegdyś w granicach województwa wołyńskiego. Mimo licznych przebudów pierwotny plan urbanistyczny, zakładający ulokowanie wszelkich zabudowań religijnych nieopodal rynku, pozostaje nadal czytelny². Dzięki zachowanemu układowi urbanistycznemu oraz zabudowaniom historycznym miasto zostało w 1994 r. objęte ochroną jako rezerwat historyczno-architektoniczny³.

Mapa 26. Zbaraż na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. synagoga; 2. cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy; 3. klasztor Bernardynów; 4. klasztor Felicjanek (wcześniej klasztor Trynitarzy); 5. najprawdopodobniejsza lokalizacja dawnego kościoła parafialnego; 6. cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego

Zbaraż był wzmiankowany po raz pierwszy w 1212 r., w związku z walkami książąt z rodu Rurykowiczów o tron halicki⁴. Od końca XIV w. główny punkt obronny miejscowości stanowił drewniany zamek.

Ważnym wydarzeniem dla dalszych losów Zbaraża było dziedziczne przejęcie miejscowości przez Wasyla Nieświckiego (1461). Jego syn, również Wasyl, był bowiem

¹ L. Dziedzicki, *Zbaraż*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 14, Warszawa 1895, s. 509–512.

² M.A. Koprowski, *Podolskie klejnoty*, Ostróg 2010, s. 94.

³ G. Rąkowski, *Wołyń*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 1, Pruszków 2005, s. 81.

⁴ Historia Zbaraża szerzej opisana: G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 77–80; L. Dziedzicki, *Zbaraż*, [w:] *Słownik geograficzny*, 14, s. 509–512.

protoplastą czterech rodów książęcych: Wiśniowieckich, Poryckich, Woronieckich oraz Zbaraskich. Zbarascy przejęli we władanie miejscowość aż do wygaśnięcia rodu. Zakończył się on na zmarłych bezdzietnie braciach: Krzysztofie oraz Jerzym Zbaraskich. Krzysztof zapisał się w historii rozpoczęciem budowy nowego zamku w 1620 r. Natomiast Jerzy – ukończeniem tej budowli oraz fundacją kościoła parafialnego i klasztoru Bernardynów. Po wygaśnięciu rodu Zbaraskich Zbaraż przejęli Wiśniowieccy.

XVII w. był w dziejach miasta szczególnie burzliwym okresem, obfitującym w liczne konflikty i działania wojenne. Miejscowość zasłynęła zwłaszcza w trakcie wojen kozackich w 1649 r. Pod dowództwem Jeremiego Wiśniowieckiego (prawnego opiekuna ówczesnego właściciela Zbaraża, Dymitra Wiśniowieckiego) wytrzymała zatrwazające, ponadmiesięczne oblężenie przez Kozaków. Po zniszczeniach poczynionych podczas kilkukrotnych starć zbrojnych w latach pięćdziesiątych XVII w. Zbaraż został odnowiony przez Dymitra Wiśniowieckiego.

Prawa miejskie otrzymał w 1689 r. W XVII w. miejscowość przeszła w posiadanie Potockich i w ich rękach znajdowała się aż do połowy XIX w. Od tego czasu dwukrotnie zmieniała właścicieli (Lubomirska de Linge, Niementowski), żaden z nich nie był jednak w stanie podołać finansowo jej utrzymaniu.

Do wzrostu populacji oraz dalszego rozwoju Zbaraża przyczyniło się przeprowadzenie linii kolejowej w 1906 r. Miasto rozwijało się prężnie aż do okresu międzywojennego. Największy kryzys nastąpił w trakcie II wojny światowej. Po ówczesnych zniszczeniach Zbaraż już nigdy nie powrócił do dawnej świetności.

Podział wyznaniowy

Okolo 1785 r. Zbaraż zamieszkiwało 5225 osób, w tym 1996 (38,2%) obrządku łacińskiego, 1850 (35,4%) unitów, 1379 (26,4%) żydów⁵. W 1890 r. miasto liczyło 8785 mieszkańców, w tym 2992 (34,1%) wyznania rzymskokatolickiego, 2161 (24,6%) greckokatolickiego, 3632 (41,3%) „starotestamentowego”. Przeważała ludność polska – 6532 osoby (74,4%), za nią plasowała się ruska – 2225 (25,3%) i niemiecka – 13 (0,1%)⁶. W 1914 r. Zbaraż zamieszkiwało 10 000 mieszkańców: 4100 (41%) Polaków, 2600 (26%) Rusinów, 3300 (33%) Żydów⁷. W 1921 r. Zbaraż miał 8409 mieszkańców, w tym 3390 (39,35%) wyznania rzymskokatolickiego, 2030 (24,14%) greckokatolickiego, innego chrześcijańskiego 7 (0,08%), mojżeszowego 2982 (35,46%)⁸. Po zakończeniu I wojny światowej populacja żydowska liczyła nieco mniej niż 3000 osób, jednak już wkrótce wzrosła do 5000⁹. Obecnie miasto liczy niespełna 15 000 mieszkańców¹⁰.

⁵ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 277.

⁶ L. Dziedzicki, *Zbaraż*, [w:] *Słownik geograficzny*, 14, s. 509–512. Statystyki te nie są jednak miarodajne. Austriacy nie uznawali „narodowości żydowskiej”, dlatego większość Żydów podawała narodowość polską bądź niemiecką.

⁷ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 107.

⁸ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923–1926, s. 24–25.

⁹ *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, 3, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1495.

¹⁰ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 77.

Synagoga

Budynek synagogi kahalnej usytuowany jest przy dzisiejszej ul. Szolęma Ałejche-
ma 1, na zachód od rynku. Pierwsza synagoga w Zbarażu została zbudowana już w 1537 r.,
uległa jednak zniszczeniu w trakcie pożaru w 1675 r. Budynek odnowiono dopiero
80 lat później dzięki staraniom rodziny Potockich¹¹. Synagoga przetrwała w niezmienio-
nej formie aż do XX w., gdy w okresie powojennym poddana została znacznej przebudow-
wie po zniszczeniach dokonanych w 1941 r. podczas okupacji niemieckiej. Przekształ-
cono ją w zakład przemysłu spożywczego, który mieści się tu do dzisiaj¹². Bóżnica straci-
ła niemal wszystkie cechy swego pierwotnego przeznaczenia. Świadectwem niegdyś
pełnionej funkcji pozostają jedynie zachowane lizeny oraz półkoliste okna.

Il. 74. Zbaraż. Dawna synagoga (obecnie zakład przemysłu spożywczego)

Cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego

Parafialna, barokowa cerkiew greckokatolicka znajduje się przy dzisiejszej ul. Hruszew-
skiego 5. Powstała w latach 1760–1764 nakładem Mikołaja Potockiego i mieszczani-
na zbaraskiego Grigorija Himoniuka¹³. Działała nieprzerwanie do 1960 r. Budowla na
planie krzyża, z krótkim transeptem oraz dwukondygnacyjną wieżą, przekryta została
na przełomie XVIII/XIX w. kopułą na ośmiobocznym bębnie. Choć w latach siedem-
dziesiątych XIX w. cerkiew odnowiono, zachowano jednak jej pierwotny styl (będący
wynikiem łacińskiej stylizacji po Unii w 1596 r.)¹⁴. W 1990 r. zwrócono ją wiernym po
trzydziestoletnim zamknięciu.

¹¹ M. Szustakowski, *Od Zbaraża do Wrocławia – na Czarnym Tatarskim Szlaku: wspomnienia*, Wrocław 2010, s. 14.

¹² G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 82.

¹³ Tamże.

¹⁴ J. Kowalczyk, *Latynizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 42 (1980), 3–4, s. 347–364.

Il. 75. Zbaraż. Cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego

Cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy

Usytuowana jest na południe od rynku, przy dzisiejszej ul. Czechowa 1. Zbudowana została w latach 1755–1758 jako cerkiew unicka. Zamknięta od 1963 r., w latach 1982–1990 mieściła muzeum krajoznawcze. W 1990 r. została odrestaurowana i ponownie przekazana wiernym. Obecnie należy do Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego¹⁵.

¹⁵ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 82.

Według Witolda Kołbuka i Bogumiła Szady w osiemnastowiecznym Zbarażu funkcjonowały jeszcze dwie murowane greckokatolickie cerkwie parafialne: pw. św. Michała Archanioła oraz Wniebowzięcia NMP¹⁶.

Il. 76. Zbaraż. Dawne zabudowania klasztoru Felicjanek (obecnie seminarium duchowne pw. św. św. Cyryla i Metodego) oraz cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy

Budynek dawnego klasztoru Felicjanek

Budynek dawnego klasztoru Felicjanek sąsiaduje z zabudowaniami cerkwi pw. Zaśnięcia Bogarodzicy. Choć sama budowla ma rodowód jeszcze osiemnastowieczny, klasztor rzymskokatolicki istniał w tym miejscu od 1896 r.¹⁷ Być może budynek należał wcześniej do zgromadzenia trynitarzy, zlikwidowanego w 1783 r.¹⁸ Obecnie jest siedzibą prawosławnego seminarium duchownego pw. św. św. Cyryla i Metodego.

Zespół klasztorny Bernardynów wraz z kościołem pw. św. Jerzego

Znajduje się przy dzisiejszej ul. Niezależności 8¹⁹. Klasztor ufundowany został przez księcia Jerzego Zbaraskiego w 1627 r.²⁰ Położony w niedalekiej odległości od zamku,

¹⁶ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772*, Lublin 1998, s. 295, 352; B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 723.

¹⁷ M. Szustakowski, *Od Zbaraża*, s. 22.

¹⁸ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 82–83.

¹⁹ Szerzej historię i działalność klasztoru opisuje: o. J. Kachel, *Dzieje Kościoła i klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarażu (1628–1946)*, Kalwaria Zebrzydowska 2001, *passim*; M. Szustakowski, *Od Zbaraża*, s. 19–27.

²⁰ A. Betlej, *Specyfika i stan badań nad sztuką sakralną, podrozdz. Kościół klasztorny w Zbarażu*, [w:] *Zabytki sztuki polskiej na dawnych Kresach Wschodnich. Materiały z konferencji „Dzień*

wkrótce połączony został z nim systemem fortyfikacji oraz podziemnych korytarzy. Ze względu na swą rolę w obronie Zbaraża, poważnie ucierpiał w wyniku walk toczących się w latach czterdziestych XVII w. i podczas najazdu tureckiego w 1675 r.²¹ Po dwu-

Il. 77. Zbaraż. Kościół bernardyński pw. św. Jerzego

dzisiejszy dawnej sztuki polskiej na Wschodzie”, Warszawa 1994, s. 51–53.

²¹ S. Barącz, *Pamiętnik zakonu oo. bernardynów w Polsce*, Lwów 1874, s. 384.

krotnym splądrowaniu klasztoru w pierwszej połowie XVIII w. zabudowania pozostawały w ruinie. Zmianę umożliwiły dopiero fundusze Stanisława Potockiego, wojewody kijowskiego²². W 1729 r. powstał klasztor drewniany, a tuż po jego inauguracji rozpoczęto wznoszenie budowli murowanej, którą ukończono w 1755 r.

Ważnym wydarzeniem w dziejach kongregacji był pożar Zbaraża w 1788 r., w wyniku którego nie tylko ucierpiała znaczna część miasta, lecz także zostały zniszczone budynki konwentu. Choć prace remontowe rozpoczęły się jeszcze w tym samym roku, gruntowna renowacja trwała kilka kolejnych lat.

Klasztor wraz z kościołem funkcjonowały prężnie aż do przesiedlenia ludności wyznania rzymskokatolickiego na tereny Polski w 1946 r. W 1945 r. w budynku klasztornym usytuowano szpital, w latach sześćdziesiątych zabudowania przeznaczono na magazyn fabryki Kwantor²³. Uruchomienie produkcji urządzeń elektrycznych w świątyni spowodowało dewastację jej wnętrza oraz naruszenie struktury budynku. Choć w 1989 r. władze zwróciły bernardynom część pomieszczeń klasztornych, przez pierwsze lata pozostawały one niezdatne do użytku. W 1997 r. – w trakcie przeprowadzanego remontu – dach klasztoru spłonął. Do dnia dzisiejszego remont budynku postępuje powoli²⁴.

Kościół pw. św. Jerzego jest jedną z najlepiej zbadanych budowli sakralnych na ziemiach ruskich. Położony w sercu miasta, swą charakterystyczną sylwetką dominuje nad jego krajobrazem. Najstarszy element zabudowań kościoła bernardyńskiego stanowi dzwonnica w stylu renesansowym, z elementami przebudów barokowych. Zbudowana w latach 1627–1630, nawiązuje do wcześniejszego, dziś już nieistniejącego, kościoła farnego²⁵.

Fundatorem obecnej świątyni, wybudowanej w latach 1746–1752 (zgodnie z projektem Antoniego Ganca z Kierniowa na Śląsku), był Stanisław Potocki²⁶. Po pierwszym rozbiórce Rzeczypospolitej, gdy kościół parafialny przekazano grekokatolikom, kościół pw. św. Jerzego przejął jego funkcję.

Pierwsza wojna światowa, a następnie trwające do jesieni 1920 r. wojny polsko-ukraińska oraz polsko-sowiecka wyrządziły wiele szkód klasztorowi oraz parafii zbarraskiej. Pomimo zniszczeń budynek kościoła zachował swą strukturę aż do 1941 r., gdy w czasie ustępowania Armii Czerwonej przed Niemcami spłonęły jego wieże. Od 1990 r. trwają prace remontowe. W 2000 r. świątynię ponownie poświęcono²⁷.

Nieistniejący kościół parafialny

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego podaje, że „rok założenia parafii niewiadomy (1627?)”²⁸. Z odnowienia fundacji, dokonanego ok. 1726 r. przez Józefa na Potoku Potockiego, wojewodę kijowskiego, wiadomo, że parafia funkcjonowała już przedtem²⁹.

²² J. Kowalska, *Nieosiągalne stało się możliwym! (Zabytkowy kościół w Zbarażu uratowany)*, „Biuletyn Klubu ‘Podole’ Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich”, 44 (2001), s. 1–3, <http://www.wbc.poznan.pl/Content/8311/Biuletyn%20nr44%202001.01.pdf> (dostęp: 20 III 2013).

²³ M.A. Koprowski, *Podolskie klejnoty*, s. 115.

²⁴ M. Szustakowski, *Od Zbaraża*, s. 19–27.

²⁵ Tamże, s. 14.

²⁶ A. Betlej, *Specyfika i stan badań*, s. 51–53.

²⁷ M.A. Koprowski, *Podolskie klejnoty*, s. 115.

²⁸ L. Dziedzicki, *Zbaraż*, [w:] *Słownik geograficzny*, 14, s. 509–512.

²⁹ Tamże.

Budowa nowego kościoła trwała sześć lat. Wierni nie korzystali z niego długo, bowiem już po niespełna półwieczu – po pierwszym rozbiorze Rzeczypospolitej – budynek świątyni przekazano grekokatolikom³⁰. Po pożarze z 1788 r. budynku kościoła nie odremontowano ze względu na brak funduszy³¹. Wiosną 1792 r. majątek został wystawiony przez władze austriackie na aukcję i sprzedany na rozbiórkę.

Nieistniejący klasztor Trynitarzy

Jak pisze Jan Marek Antoni Giżycki: „Kiedy trynitarze sprowadzeni [zostali] do Zbaraża – nie wiemy”³². Wiadomo jednak, że stało się to za sprawą Józefa Poniatowskiego, najprawdopodobniej w pierwszej połowie XVIII w.³³ Klasztor zlikwidowany został przez władze austriackie już w 1783 r. Możliwe, że znajdował się w miejscu późniejszego klasztoru Felicjanek³⁴.

³⁰ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 83–85.

³¹ M. Szustakowski, *Od Zbaraża*, s. 22.

³² J.M.A. Giżycki, *Notatka o niektórych naszych siedzibach trynitarских*, Kraków 1912, s. 69.

³³ Tamże.

³⁴ G. Rąkowski, *Wołyń*, s. 79.

Złoczów

Złoczów położony jest nad rzeką Złoczówką, niecałe 70 km na wschód od Lwowa, niedaleko granicy obwodu lwowskiego. Na wzgórzu w pobliżu centrum miasta, oddzielony pasem zieleni, znajduje się rozległy zamek z zachowanymi potężnymi fortyfikacjami (ryc. XXII).

Pierwsze wzmianki o Złoczowie pochodzą z XV w.¹ Już wówczas osada posiadała wały ochronne, których pozostałości do dzisiaj wyznaczają zachodnią granicę historycznego centrum miasta, ze Złoczówką jako granicą wschodnią. Istniały wówczas także drewniana forteca na wzgórzu oraz najstarsza cerkiew pw. św. Mikołaja. W 1523 r. Złoczów otrzymał prawa miejskie. Jego rozkwit związany jest z rodem Sobieskich, rządzącym w tych dobrach od końca XVI w.. Ród ten sprzyjał m.in. osiedlaniu się w mieście Ormian, którzy mieli tu swoją świątynię i których działalność handlowa widocznie przyczyniła się do rozwoju Złoczowa. Szczególnie zasłużonym dla miasta był Jakub Sobieski, ojciec króla Jana, fundator potężnych fortyfikacji zamkowych, a także parafii rzymskokatolickiej. Z inicjatywy jego wnuka, także Jakuba, powstał kompleks oo. pijarów, z pięknym barokowym kościołem, służącym dziś jako parafialny. W czasach zaborów Złoczów był istotnym punktem komunikacyjnym ze względu na rozgałęziający się tutaj szlak handlowy: tzw. trakt rosyjski szedł dalej przez Brody, a mołdawski – przez Tarnopol².

Około 1785 r. mieszkało w mieście 5420 osób, w tym 2157 unitów (39,8 %), 1750 łacinników (32,3 %) i 1463 żydów (27%)³. W 1890 r. Złoczów miał 10 113 mieszkańców, w tym 5085 żydów (50,3%), 2826 unitów (27,9%), 2190 rzymskich katolików (21,7%)⁴. W 1914 r. było tu 13 000 mieszkańców, w tym 6300 Żydów (48,5%), 3400 Polaków (26,1 %) i 2100 Rusinów (16,1%)⁵. Dane z 1921 r. wskazują na 11 130 mieszkańców – 4649 Polaków (41,8%), 4368 Żydów (39,2%), 2079 Rusinów (18,7%)⁶.

Tragiczne w historii miasta były wydarzenia z czasów II wojny światowej, kiedy wycofujące się w 1941 r. wojska NKWD rozstrzelały z broni maszynowej, według różnych świadectw, od 600 do nawet 2000 więźniów z miejscowego więzienia⁷. Dziś Złoczów jest miastem średniej wielkości (24 000 mieszkańców), stolicą rejonu⁸.

¹ O historii miasta zob. G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej*, 3, Pruszków 2007, s. 387–390.

² Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w.*, 3: *Studia z dziejów społecznych*, Przemyśl–Rzeszów 2008, s. 81.

³ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w.*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 361.

⁴ L. Dziedzicki, *Złoczów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 14, Warszawa 1895, s. 628.

⁵ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 101.

⁶ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo stanisławowskie*, Warszawa 1923, s. 27.

⁷ B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Warszawa 2001, s. 106–109.

⁸ Ks. M. Hołdowicz, *Złoczów: Historia miasta i parafii*, <http://www.zloczow.com/index.php?op->

Mapa 27. Złoczów na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. zamek z kaplicą; 2. kościół parafialny (dawny klasztor Pijarów); 3. cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego (dawny kościół parafialny); 4. cerkiew pw. św. Mikołaja; 5. dawny szpital dla ubogich pw. św. Łazarza; 6. kirkut; 7. klasztor Bazyliańców

Najstarszą świątynią w mieście jest cerkiew pw. św. Mikołaja, położona w północno-wschodnim krańcu centrum, przy dawnych wałach miejskich. Pochodzi z XVI w. Obecny kształt nadano jej w połowie wieku XVIII, kiedy cerkiew była gruntownie remontowana. Pełniła funkcję głównej świątyni greckokatolickiej aż do roku 1838, kiedy w mieście spłonęła inna cerkiew – unitom oddano wówczas do dyspozycji znacznie większy budynek dotychczasowego łacińskiego kościoła parafialnego. Po II wojnie światowej w cerkwi pw. św. Mikołaja istniało muzeum ateizmu. Od 1990 r. niewielka świątynia ponownie służy grekokatolikom⁹.

Cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego, dawniejsza fara rzymskokatolicka, znajduje się w południowym krańcu centrum, także niedaleko wałów (dotrzeć do niej można, idąc na południe od cerkwi pw. św. Mikołaja wzdłuż zachowanych do dziś śladów umocnień). Historia tutejszej parafii rzymskokatolickiej jest niejasna: pod koniec XV w. istniał tu jakiś drewniany kościół, ale pierwsza pewna informacja pochodzi dopiero z 1528 r., kiedy wzmiankowany jest miejscowy duszpasterz. Wkrótce potem parafia przestała istnieć¹⁰. Przed rokiem 1593 miała zostać wybudowana w mieście murowana

tion=com_content&view=article&id=48&Itemid=55 (strona internetowa parafii w Złoczowie, dostęp: 15 XII 2013).

⁹ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 395.

¹⁰ T. Zaucha, *Dawny kościół parafialny pw. wniebowzięcia Najśw. Panny Marii i św. Jacka (obecnie cerkiew grekokatolicka p.w. Zmartwychwstania) w Złoczowie*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej*, 1: *Kościóły i Klasztory Rzyms-*

Il. 78. Złoczów. Cerkiew pw. św. Mikołaja

Il. 79. Złoczów. Dawny kościół parafialny, obecnie cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego

kokatolickie dawnego województwa ruskiego, 13, Kraków 2005, s. 365.

świątynia, ale informacja ta pozostaje sprzeczna z aktem fundacyjnym nowego miejsca kultu, wystawionym przez Jakuba Sobieskiego w 1627 r., który stwierdza, że w Złoczowie funkcjonował dotąd tylko kościół drewniany¹¹. W każdym razie w latach 1636 (data ukończenia budowy) – 1838 świątynia, ufundowana przez Jakuba Sobieskiego, służyła rzymskim katolikom. Na mocy specjalnego porozumienia z władzami z 1838 r. została ona przekazana grekokatolikom i przemianowana na cerkiew pw. Zmartwychwstania. Katolicy natomiast otrzymali zamknięty dotąd kościół popijarski¹². Obecnie mieści się tu cerkiew prawosławna.

Il. 80. Złoczów. Dawny klasztor i kościół Piłjarów

¹¹ Tamże, s. 368.

¹² Tamże, s. 372.

Na południe od cerkwi znajduje się interesujący budynek – dawny szpital dla ubogich pw. św. Łazarza. Nieznana jest data jego powstania. Na pewno istniał już w czasie, kiedy Jakub Sobieski fundował kościół parafialny, ale niewykluczone, że zbudował on wówczas nowy szpital obok istniejącego, ponieważ ten sam akt fundacyjny przewiduje przyznanie kapelana dla znajdującej się wewnątrz kaplicy¹³. W pobliżu budynku wznosiły się niegdyś mury miejskie, a także brama, tzw. tarnopolska. Służył on zapewne cełom obronnym (na co wskazują grube mury)¹⁴. W XIX i XX w. uległ destrukcji, a bardzo niedawno podjęto się jego restauracji.

Dawny klasztor i świątynia Pijarów znajdują się bardzo niedaleko cerkwi pw. Zmarłychwstania Pańskiego, na północ od niej (łączy je niewielka uliczka)¹⁵. Kościół pochodzi z XVIII w., ale, podobnie jak w przypadku wielu innych budowli w mieście, dokładna data powstania jest nieznana. Na pewno ufundował go Jakub Sobieski, syn króla Jana, w roku 1731. Budowę rozpoczęto najprawdopodobniej w latach trzydziestych, ale kompleks był w ciągłej budowie i nie udało się go dokończyć aż do roku 1785, kiedy klasztor został skasowany przez władze austriackie. Przejściowo służył jako magazyn wojskowy, świątynię chciano też przekazać grekokatolikom, ale parafia nie zdołała zebrać pieniędzy na jej remont. Na mocy umowy z roku 1838 kościół na nowo otwarto i oddano rzymskim katolikom. Służy wiernym do dziś – jako jeden z nielicznych w tym rejonie działał nieprzerwanie nawet w okresie radzieckim. W dawnym klasztorze natomiast mieści się obecnie szwalnia.

Synagoga fundacji Jakuba Sobieskiego z 1724 r. została zniszczona podczas II wojny światowej¹⁶. Jej lokalizacja jest trudna do ustalenia.

W mieście znajdował się także klasztor Reformatów. Zlikwidowano go pod koniec XVIII w., kompleks i kościół klasztorny przetrwały jednak do połowy wieku XIX (ostatnia zachowana wzmianka: 1864 r.)¹⁷. W okresie międzywojennym nie było już po nich śladu, podobnie jak po kościele ormiańskim, który także istniał niegdyś w Złoczowie¹⁸. Umiejscowienie tych dwóch obiektów można wywnioskować na podstawie mapy Miega, która wskazuje na istnienie dwóch obiektów w pobliżu cerkwi pw. św. Mikołaja (ryc. XXII). Jeden z nich, położony na zachód od cerkwi, poza murami miasta, jest wyraźnie otoczony płotem lub murem – to może być klasztor Reformatów. Natomiast obiekt na wschód od cerkwi, wewnątrz murów, może być kościołem ormiańskim¹⁹.

¹³ http://www.rkc-skowyr.com/publ/dekanat_zloczow/25-1-0-3024 (dostęp: 15 XII 2013).

¹⁴ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 394.

¹⁵ O historii kościoła zob. P. Krasny, *Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii oraz dawny klasztor i kolegium oo. Pijarów w Złoczowie*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 1, 13, s. 391–393.

¹⁶ <http://www.sztepl.org.pl/pl/article/zloczow/11,synagogi-domy-modlitwy-i-inne/18070,synagoga-w-zloczowie/> (dostęp: 15 XII 2013).

¹⁷ R. Quirini-Popławski, *Złoczów – informacje o mieście i jego zabytkach*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 1, 13, s. 361.

¹⁸ O istnieniu w mieście kościoła i społeczności ormiańskiej donosi S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869, s. 178–179: „W ziemi lwowskiej dokąd Ormianie jazłowieccy po roku 1676 przybyli, kościół drewniany postawili i kupiectwem trudnili się (...). W r. 1784 było tylko 24 Ormian. W r. 1787 zrobiono inwentarz kościoła i przyłączono jego dochody do funduszu religijnego”.

¹⁹ R. Quirini-Popławski (*Złoczów – informacje o mieście*, s. 362) mówi o kościele ormiańskim, iż wzniesiony został przy Starym Rynku.

Na zachód od historycznego centrum miasta zachowała się greckokatolicka cerkiew pw. Wniebowstąpienia Pańskiego z 1862 r., przy której funkcjonuje klasztor Bazyliańców²⁰. Zakonnicy powrócili do miasta po długiej przerwie w 1990 r. Wcześniej przejściowo działali w mieście już w wiekach XVII i XVIII. Prawdopodobnie posiadali tu swój klasztor, w innym jednak miejscu niż obecnie²¹.

Również w zamku znajduje się kaplica. Prawdopodobnie istniała tu już w czasach, kiedy zamek był jeszcze drewniany, ale nabrała znaczenia po budowie murowanej fortecy przez Jakuba Sobieskiego oraz za czasów urzędowania w zamku jego syna Jana. Kaplica znajdowała się na parterze budynku pałacowego, a w XIX w. przejściowo przeniesiona została do tzw. pawilonu chińskiego, wówczas wykorzystywanego jako więzienie. W 2004 r. została ponownie poświęcona przez grekokatolików. Zrekonstruowano ją w dawnym miejscu, na parterze pałacu²².

²⁰ G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, s. 395.

²¹ Przybliżoną lokalizację historycznego klasztoru podaje portal kasaty.pl: <http://pw.kasaty.pl/en/klasztor/Monastery/1881.html> (dostęp: 25 X 2015).

²² R. Quirini-Popławski, *Złoczów – informacje o mieście*, s. 360–361.

Żwaniec

Ta nieduża miejscowość położona jest nad rzeką Żwańczyk, która nieopodal wsi wpada do Dniestru. Po raz pierwszy Żwaniec pojawia się w dokumentach historycznych w 1431 r., kiedy Władysław Jagiełło nadał tę ziemię rycerzowi Swyczkowi z Łęczyna¹. W następnych latach Żwaniec przechodził m.in. na rodzinę Kalinowskich, a potem Lanckorońskich².

Na początku XVII w. zbudowano zamek, który stał się jednym z ogniw łańcucha obronnego Korony i był najbardziej wysuniętą na południe twierdzą kraju³. W 1621 r. Żwaniec (podobnie jak okoliczne wsie) został złupiony przez wojska idące na Chocim pod dowództwem hetmana Jana Karola Chodkiewicza⁴.

W 1646 r. Żwaniec uzyskał od Władysława IV magdeburskie prawa miejskie⁵. W 1653 r. miejscowość stała się schronieniem wojsk polskich Jana Kazimierza, obleganego tu przez Kozaków Chmielnickiego i Tatarów. W 1672 r. zamek został oddany Turkom bez walki i do 1699 r. pozostawał w ich rękach⁶. Sporządzony w 1681 r. spis wykazał ok. 300 mieszkańców, wśród których nie było Żydów⁷. Od lat siedemdziesiątych XVII w. do Żwańca zaczęli napływać Ormianie z Mołdawii i Wołoszczyzny, którzy znacząco wpłynęli na rozwój ośrodka⁸. Ostatecznie miasto zostało doszczętnie zniszczone przez konfederatów w 1769 r., podczas konfederacji barskiej⁹. Liczba ludności zmalała wtedy z 1134 do 395 osób¹⁰. Nie dysponujemy danymi dla tego okresu dotyczącymi wyznania ludności. Na podstawie danych z 1892 r. można stwierdzić, że spośród 2164 mieszkańców największą grupę stanowili unicy w liczbie 1385 (64%), następnie żydzi w liczbie 476 (22%) i łacinnicy w liczbie 303 (14%)¹¹. Po drugim rozbiórce Żwaniec znalazł się w zaborze rosyjskim. Miasto straciło wtedy na znaczeniu. Z zamku do dnia dzisiejszego zachowały się jedynie fragmenty baszty wschodniej i baszta północna. Obok zamku znajduje się bunkier, który przed 1939 r. wchodził w skład tzw. linii Stalina, mającej bronić granic ZSRR.

¹ E. Maryański, *Żwaniec*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 14, Warszawa 1895, s. 872.

² J. Chrząszczewski, *Kościół Ormian polskich*, Katalog zabytków ormiańskich, 1, Warszawa 2001, s. 145–148.

³ E. Maryański, *Żwaniec*, [w:] *Słownik geograficzny*, 14, s. 873.

⁴ J. Chrząszczewski, *Kościół Ormian*, s. 145.

⁵ Tamże.

⁶ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 165.

⁷ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994, s. 146.

⁸ J. Chrząszczewski, *Kościół Ormian*, s. 145; J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, 2, Warszawa 2000, s. 261.

⁹ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik*, s. 165.

¹⁰ E. Съцинскій, *Историческія свѣдѣнія о приходохъ и церквахъ Подольской епархіи*, Каменец-Подольскій 1892, s. 273.

¹¹ Tamże.

Mapa 28. Żwaniec na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny (dawny kościół ormiański); 2. zamek

Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP

W 1740 r. została ukończona budowa świątyni ormiańskiej pw. Niepokalanego Poczęcia NMP¹². Żwaniec był bardzo prężnym ośrodkiem kultury ormiańskiej. Tutejsi kopiści specjalizowali się zwłaszcza w pięknym ozdabianiu ksiąg liturgicznych¹³. W 1769 r., podczas konfederacji barskiej, kościół został spalony¹⁴. Świątynię odbudowano w latach 1782–1786¹⁵.

Z powodu znaczącego zmniejszenia populacji Ormian w 1800 r. kościół został przekazany rzymskim katolikom (szacuje się, że ostatni Ormianin w Żwańcu zmarł w 1820 r.)¹⁶. Parafia katolicka w Żwańcu została zlikwidowana w 1935 r. Po II wojnie światowej w kościele znajdowało się składowisko złomu i węgla, potem pełnił on funkcję warsztatu mechanicznego. W 1992 r. budynek zwrócono rzymskim katolikom¹⁷.

Kościół jest orientowany. Należy do budowli typu obronnego. Od zachodu wznoszą się dwie wieże na planie kwadratu. Kościół jest budowlą jednonawową z pseudotranseptem. W 1855 r. w przedsionku umieszczono ormiańską płytę nagrobną, przeniesioną tam z posadzki kościoła¹⁸. Nad wejściem do świątyni znajduje się kartusz herbowy z herbami Zadora Lanckorońskich, Korczak Komarów i Dołęga Mostowskich¹⁹. Kościół został odnowiony i odmalowany w 2012 r.²⁰ Z wież rozciąga się malowniczy widok na Dniestr.

¹² J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian*, s. 145; B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 736.

¹³ J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 261.

¹⁴ <http://www.castles.com.ua/zv.html> (dostęp: 26 X 2013).

¹⁵ J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian*, s. 145.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże, s. 147.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże, s. 147, 299.

²⁰ <http://www.castles.com.ua/zv.html> (dostęp: 26 X 2013).

Il. 81. Żwaniec. Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP

W obrębie murów kościoła znajdują się pozostałości po ormiańskim cmentarzu. Do dnia dzisiejszego zachowało się kilka fragmentów płyt nagrobnych.

Greckokatolicka cerkiew pw. św. Trójcy (nie istnieje)

Drewniana cerkiew św. Trójcy została zbudowana w 1708 r., a w 1752 r. nastąpiła jej przebudowa. Podobnie jak inne świątynie w Żwańcu cerkiew została spalona w 1768 r. Nowa kamienna budowla została wybudowana w latach 1782–1790 i odrestaurowana w 1880 r. Dziś cerkiew nie istnieje, została rozebrana przed 1914 r.²¹

²¹ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914*, Lublin 1992, s. 589; http://www.pslava.info/ZhvanecS_CerkvaSvTrijci,270437.html (dostęp: 28 X 2013);

Grekokatolicka cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego (nie istnieje)²²

Drewniana cerkiew została zbudowana w 1720 r. Spalona w 1768 r., podczas konfederacji barskiej, nigdy nie została odbudowana.

Synagoga (nie istnieje)²³

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego podaje, że we wsi znajdowały się synagoga i cztery żydowskie domy modlitewne²⁴. Niestety, brak informacji, gdzie stała synagoga.

Kościół pw. św. Krzyża (nie istnieje)

Budowa drewnianego kościoła została ukończona w 1740 r. Kościół spłonął w 1768 r., podczas konfederacji barskiej. Świątynia nie została odbudowana, a katolicy przenieśli się do byłego kościoła ormiańskiego²⁵. Niestety, brak informacji, gdzie znajdował się ten kościół.

<http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/28kamjanec.html> (dostęp: 28 X 2013).

²² E. СЪДИНСКІЙ, *Историческія*, s. 273; B. Szady, *Geografia struktur*, s. 736.

²³ E. Maryański, *Żwaniec*, [w:] *Słownik geograficzny*, 14, s. 873.

²⁴ Tamże.

²⁵ www.pslava.info/KamenecPodilRn_ZhvanecS,270182.html (dostęp: 28 X 2013).

Melchior Jakubowski

Wnioski

Po przedstawieniu 26 miast pora na podsumowanie i próbę wyciągnięcia wniosków. Przyjrzelśmy się grupie miast bardzo różnorodnych pod wieloma względami, ale zdajemy sobie sprawę, że jesteśmy dalecy od wyczerpania tematu. Dla wyciągnięcia w pełni wiarygodnych wniosków, uwzględniających całość złożonej problematyki wieloreligijnej topografii sakralnej, należałoby zbadać o wiele więcej miast (najlepiej wszystkie w danym regionie). Jest to zadanie wymagającego dużego nakładu pracy i czasu, które może ktoś w przyszłości podjąć.

Nasze ambicje są skromniejsze. Tą publikacją chcemy zwrócić uwagę na tytułowy problem badawczy i spojrzeć na omawiane miasta pod innym kątem, niż czyniono to dotychczas. Nasze badania były swego rodzaju sondażem, próbą uchwycenia specyfiki topografii sakralnej regionu. Przedstawione poniżej wnioski wymagają dalszej weryfikacji i uzupełnień.

W tytule publikacji odwołujemy się do Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, gdyż to ona była głównym obiektem naszego zainteresowania. Opisy poszczególnych miast dotyczą, w miarę możliwości, całości ich dziejów. Jednak analizę porównawczą sytuacji topograficznej można przeprowadzić dla konkretnego momentu. Bardzo skomplikowana byłaby próba opisanego przemian w topografii sakralnej i ich znaczenia w szerokiej perspektywie czasowej (swoją drogą, praca na ten temat byłaby wielce interesująca). My musieliśmy się ograniczyć do jednego momentu, a dostępne nam materiały jednoznacznie wskazały na realia sprzed 1772 r. Rok ten stanowi niejako „punkt dojścia” kilkusetletniego okresu przynależności regionu do Królestwa Polskiego. Skupiając się na tym momencie, możemy uchwycić zależności, które kształtowały się przez bardzo wiele lat, a które w kolejnych wiekach uległy licznym, nagłym i radykalnym zmianom.

Poniższy opis dotyczy sytuacji z ok. 1772 r. i oparty jest na artykułach tworzących centralną część publikacji, poświęconych konkretnym miastom. Tu zamieszczamy porównanie naszych indywidualnych ustaleń.

Zebrane informacje o poszczególnych miastach można zawrzeć w następujących punktach:

1. Nie ma bezpośredniej zależności między liczbą mieszkańców a liczbą budowli sakralnych w mieście. Z jednej strony, wynika to z szybszego tempa zmian w liczbie ludności niż w liczbie budowli. Przykładowo, w Kamieńcu Podolskim czy Jazłowcu było bardzo wiele świątyń, a niezbyt wielu mieszkańców. Liczba obiektów sakralnych to jednak pozostałość minionych czasów świetności miast. Z drugiej strony, znaczenie miał skład religijny ludności. W najludniejszych miastach dominowali Żydzi, którzy z zasady posiadali jedną główną synagogę oraz wiele – nieuchwytnych źródłowo i niemożliwych do zidentyfikowania – mniejszych domów modlitwy. Znaczenie miała także liczba wiernych danego wyznania na terenie całej parafii, obejmującej często oprócz samego miasta również okoliczne wsie. Na liczbę i wielkość świątyń mogła także wpływać ranga miasta jako miejsca zjazdów (np. sejmików), targów czy popularnych uroczystości religijnych.
2. Zazwyczaj najliczniejszą grupę ludności miasta stanowili unicy, czemu odpowiada największa liczba cerkwi wśród obiektów sakralnych większości miast. Jednakże nie ma tu bezpośredniej zależności, gdyż grupa miast, w których najliczniejsi byli unicy, nie pokrywa się z grupą miast, gdzie funkcjonowało najwięcej cerkwi.
3. Kościołów łacińskich było często więcej, niż można by się spodziewać po liczbie rzymskich katolików.
4. Stosunkowo częstą sytuacją była równie duża liczba świątyń łacińskich i unickich.
5. W miastach zakładanych planowo, jakimi na naszej trasie były Brody, Stanisławów i Tarnopol, występowała tendencja do sytuowania miejsc kultu różnych wyznań i religii w innych częściach miasta. W tych miastach są skupiska obiektów jednego rodzaju, nie spotkaliśmy się natomiast z sytuacją, by miejsca kultu różnych grup religijnych znajdowały się przy tej samej ulicy.
6. Kościoły ormiańskie, synagogi i kienesy zawsze znajdowały się w samym mieście, w obrębie murów miejskich (o ile takowe istniały); kościoły łacińskie i cerkwie sytuowano też (i to często) na przedmieściach.
7. W trakcie naszej wędrowki nie spotkaliśmy się z lokowaniem obiektów różnych wyznań lub religii na sąsiadujących ze sobą parcelach. Jedynym wyjątkiem, acz niepewnym, mogły być synagoga i jedna z cerkwi w Grzymałowie.
8. Często natomiast obserwowaliśmy przypadki wznoszenia odmiennych miejsc kultu przy tej samej ulicy (poza miastami zakładanymi planowo – zob. punkt 5). Odnotowaliśmy stojące przy jednej ulicy: kościół łaciński i cerkiew unicką (Kamieniec Podolski, Trembowla, Zbaraż, Złoczów), cerkiew unicką i synagogę (Buczacz, Grzymałów, Trembowla), kościół łaciński i synagogę (Halicz) oraz kościół ormiański i cerkiew unicką (Brzeżany, chociaż cerkiew zwrócona jest tam do kościoła tyłem).
9. Charakterystyczne relacje łączą kościół łaciński i cerkiew unicką w Zbarażu i Złoczowie, kościół łaciński i synagogę w Trembowli oraz cerkiew unicką i synagogę w Trembowli, gdzie opisane powyżej sąsiedztwo jest o tyle bliższe, że wymienione obiekty znajdują się po tej samej stronie ulicy.

10. W wielu miejscowościach miejsca kultu danej grupy religijnej skupiały się w określonej części miasta. Skupiska rzymskokatolickie stwierdziliśmy w Haliczu, Jazłowcu, Krzemieńcu, Podkamieniu, Stanisławowie i Zbarażu; greckokatolickie w Brodach, Grzymałowie, Pomorzanach i Skale. Szczególnym przypadkiem był Kamieniec Podolski, w którym funkcjonowały odrębne gminy: polska (łacińska), ruska (unicka) i ormiańska, co znalazło swoje odzwierciedlenie w topografii. Kościoły rzymskokatolickie skupiały się w zachodniej części miasta, w pobliżu Rynku Polskiego; znaczna część cerkwi wznosiła się na północy, blisko Rynku Ruskiego; kościoły ormiańskie znajdowały się na południu, w sąsiedztwie Rynku Ormiańskiego. Trzeba jednak zaznaczyć, że podział ten nie był ścisły i zdarzały się od niego dość istotne wyjątki. Najlepszym przykładem jest unicka cerkiew pw. św. Jana Chrzyciela, która znajdowała się tuż obok Rynku Ormiańskiego.
11. Jeśli któryś obiekt znajdował się przy rynku danego miasta, to niemal zawsze był to kościół łaciński. Kościoły w pierzejach rynków powstały w Czortkowie, Krzemieńcu, Olesku i Pomorzanach. W Borszczowie i Kamieńcu Podolskim znajdowały się w narożniku rynku. Wyjątkami od tej reguły były Brzeżany z cerkwią unicką w pierzei rynku oraz częściowo Halicz (przy rynku były i kościół, i cerkiew).
12. Sytuacja nie jest już tak klarowna, jeśli rozpatrzy się bliskie sąsiedztwo rynku. Tu mogły się znaleźć obiekty należące do wszystkich grup religijnych.
13. Na terenie zamku lub pałacu funkcjonowały wyłącznie rzymskokatolickie miejsca kultu (Borszczów, Brzeżany, Halicz, Husiatyn, Jazłowiec, Olesko, Podhorce, Złoczów).
14. Niezależnie od tego, czy na zamku lub w pałacu była kaplica bądź kościół, najbliższą odeń budowlę sakralną stanowił niemal zawsze kościół łaciński (Buczacz, Czerwonogród, Grzymałów, Halicz, Olesko, Podhajce, Pomorzan, Satanów, Skala, Stanisławów, Tarnopol, Złoczów). Niewątpliwym wyjątkiem były Brody, gdzie najbliżej twierdzy ulokowano cerkiew pw. św. Jura. W Podhorcach cerkiew znajdowała się bliżej rezydencji niż kościół, jednak to ta druga budowla połączona była z pałacem reprezentacyjną, widokową osią alei. Z kolei jeśli spojrzeć na mapę Kamieńca Podolskiego, można odnieść wrażenie dużej bliskości zamku i cerkwi na Karwasarach. Jednakże w terenie dzieli je skalne urwisko i dojście z zamku do cerkwi jest bardziej skomplikowane i czasochłonne niż przejście na Stare Miasto (gdzie najbliżej mostu na zamek znajduje się kościół Trynitarzy). Wyjątkowa sytuacja miała miejsce w Wiśniowcu, gdzie pałac z jednej strony sąsiedował z cerkwią, z drugiej zaś – z kościołem.
15. Uprzywilejowaną pozycję rzymskiego katolicyzmu pokazywała także lokalizacja kościołów w kontekście rzeźby terenu. Obiektem położonym najwyższej, często górującym nad miastem, był w wielu przypadkach kościół łaciński (Brzeżany, Buczacz, Kamieniec Podolski, Krzemieniec, Olesko, Podhorce, Podkamień, Skala, Trembowla, Wiśniowiec, Złoczów, Żwaniec). W czterech miejscowościach najwyższej znajdowała się unicka cerkiew (Husiatyn, Jazłowiec, Pomorzan, Zbaraż). Były też przypadki niejednoznaczne. W samym mieście Haliczu najwyższej znajdowała się łacińska kaplica zamkowa, jednak

rozpatrując cały zespół osadniczy, trzeba wziąć pod uwagę również cerkiew w Kryłosie. Podobnie w Satanowie – w samym mieście najwyżej wznosił się kościół rzymskokatolicki, ale w bezpośrednim sąsiedztwie miasta górował greckokatolicki monaster Bazyliańców. Unikatowym przykładem miejscowości, gdzie w najwyższym punkcie miasta stanęła synagoga, są Podhajce.

16. Trzy zbadane miasta (Krzemieniec, Wiśniowiec i Zbaraż) to zbyt mało, by wyciągać szersze wnioski na temat Wołynia, uprawnione jest jednak porównanie sytuacji na Podolu i na Rusi Czerwonej. W przedstawionych powyżej zależnościach nie widać różnicy pomiędzy tymi regionami. Wydaje się, że relacje przestrzenne między grupami religijnymi układały się w nich podobnie.

Co wynika z powyższych punktów? Wyłania się z nich charakter miast i miasteczek ziem ruskich, gdzie obok siebie żyli przedstawiciele wielu wyznań i religii. Najliczniejszą grupą ludności byli unicy, modlący się w wielu, najczęściej drewnianych, cerkwiach. Uprzywilejowaną pozycję posiadał Kościół łaciński, szczycący się wspaniałą murowaną świątynią, usytuowaną w samym centrum miasta – w bezpośrednim sąsiedztwie rynku oraz siedziby jego właściciela – zamku lub pałacu. W swoich domach modlitwy, położonych w obrębie miasta, ale raczej trochę na uboczu, zbierali się Żydzi i Karaimi. W centrum wznosiła się okazała świątynia niewielkiej, acz ważnej, społeczności ormiańskiej. Wszystko to w niewielkich odległościach od siebie.

Warto zwrócić uwagę, że powyższy obraz odpowiada temu, co wiemy już z innych źródeł. Kartografia oraz topografia dostarczają informacji potwierdzających dane zawarte w źródłach pisanych.

Powyższe ustalenia skłaniają do zadania nowych pytań, wymagających pogłębionych kwerend. Szczególnie interesująco rysuje się perspektywa zbadania ewentualnych zależności pomiędzy wymienionymi „wyjątkami” od reguł topograficznych a pozycją danej grupy religijnej i życiem codziennym miasta. Czy lokalizacja synagogi w Podhajcach świadczy o uprzywilejowaniu Żydów, czy jest czystym przypadkiem? Jakie znaczenie miało w Brzeżanach usytuowanie cerkwi w pierzei rynku? Jak toczyło się życie na rynku w Haliczu, rozciągającym się między kościołem a cerkwią? Jak układały się stosunki unicko-żydowskie w Grzymałowie, gdzie zbierano się na modlitwę dosłownie po sąsiedzku? Z pewnością można postawić jeszcze wiele innych pytań tego rodzaju.

Część II.
Wielkie Księstwo Litewskie

Melchior Jakubowski

Wstęp

W tej części publikacji omawiamy 12 wybranych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. Trasa objazdu obejmowała jednak więcej miejscowości. Obserwacje poczynione gdzie indziej znajdą pewne odzwierciedlenie w podsumowaniu.

Chcąc jak najlepiej uchwycić specyfikę litewskiej części Rzeczypospolitej, celowo wybraliśmy do opisanego miasta bardzo różnorodne. Są wśród nich zarówno największe ośrodki, jak i małe miasteczka, niektóre pozbawione dziś praw miejskich. Znajdują się one w różnych regionach historycznych i geograficznych. Staraliśmy się również dobrać je w taki sposób, żeby uwzględnione zostały wszystkie grupy religijne obecne w dziejach ziem dawnego Wielkiego Księstwa.

Pod względem krajobrazowym wszystkie omawiane miasta znajdują się na obszarze połodowcowych pojezierzy i wysoczyzn. Są to tereny równinne lub pagórkowate, urozmaicane licznymi jeziorami i stosunkowo głębokimi dolinami rzek. Największymi rzekami na odwiedzonych terenach są Dźwina i Niemen, należące do zlewni Morza Bałtyckiego. Spośród opisywanych przez nas miast nad samą Dźwiną położone są Połock i Druja, natomiast w jej dorzeczu – Głębokie i Widze. Nad Niemnem leży Grodno, a w jego dorzeczu usytuowane są Iwie, Nieśwież, Nowogródek, Raków, Słonim i Świr. Jedynym miastem w zlewisku Morza Czarnego są Dokszyce, położone przy źródłach Berezyny – dopływu Dniepru.

Pierwszym wyznaniem chrześcijańskim na interesującym nas terenie było prawosławie. Najstarsze znane cerkwie powstały w omawianych miastach już w XI w. Do ważniejszych ośrodków średniowiecznej Rusi należał przede wszystkim Połock. W XIII i XIV w. księstwa ruskie były stopniowo podbijane przez Wielkie Księstwo Litewskie. Błyskawiczna ekspansja tego młodego państwa sprawiła, że pogańscy Litwini szybko stali się mniejszością wśród prawosławnych Rusinów.

Przełomowym wydarzeniem w dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego był w roku 1385 chrzest – w obrządku zachodnim – rządzącego nim Jagiełły i związany z tym początek unii personalnej z Królestwem Polskim. Od tego momentu stopniowo rosły pozycja Kościoła łacińskiego oraz wpływy zachodnie. W 1388 r. utworzono katolickie biskupstwo wileńskie, które objęło wszystkie opisywane przez nas miasta. W XV stu-

leciu księżęta litewscy oraz możni dokonali licznych fundacji łacińskich kościołów parafialnych i klasztorów.

Duże zmiany przyniosła reformacja, jednak nie były one trwałe. Znaczna część elit litewskich przeszła w drugiej połowie XVI w. na kalwinizm, z czym wiązało się przekształcenie części kościołów w kalwińskie zbory. Jednak już wkrótce reformacyjna fala opadła i w pierwszej połowie XVII w. katolicyzm odzyskał wiernych oraz utracone świątynie.

Równocześnie postępowały wielkie zmiany w Kościele wschodnim. W 1596 r. zawarta została unia brzeska. Część prawosławnej hierarchii duchownej Rzeczypospolitej uznała katolickie dogmaty i władzę papieża, zachowując przy tym dotychczasowy obzrządek. Wielu duchownych i wiernych nie zaakceptowało tej decyzji, co spowodowało długotrwały konflikt. Odtąd obok siebie funkcjonowały cerkwie unickie i prawosławne (dyzunickie). W XVIII w. unicy zyskali zdecydowaną przewagę. U schyłku istnienia Rzeczypospolitej było w niej bardzo niewiele prawosławnych.

Istotnym elementem struktury religijnej Wielkiego Księstwa Litewskiego stali się żydzi, osiedlający się na jego terytorium już w średniowieczu. Zwłaszcza od XVI–XVII w. zamieszkiwali oni licznie miasta, tworząc w nich społeczności odrębne, bardzo jednak ważne dla gospodarki regionu.

Specyfiką Wielkiego Księstwa była obecność islamu, wyznawanego przez niewielkie społeczności Tatarów. Tatarzy osiedlani byli w tych stronach już w XV w. Tworzyli oni odrębne gminy. Zachowali swoją religię, jednak dość szybko utracili własny język i w znacznej mierze spolonizowali się.

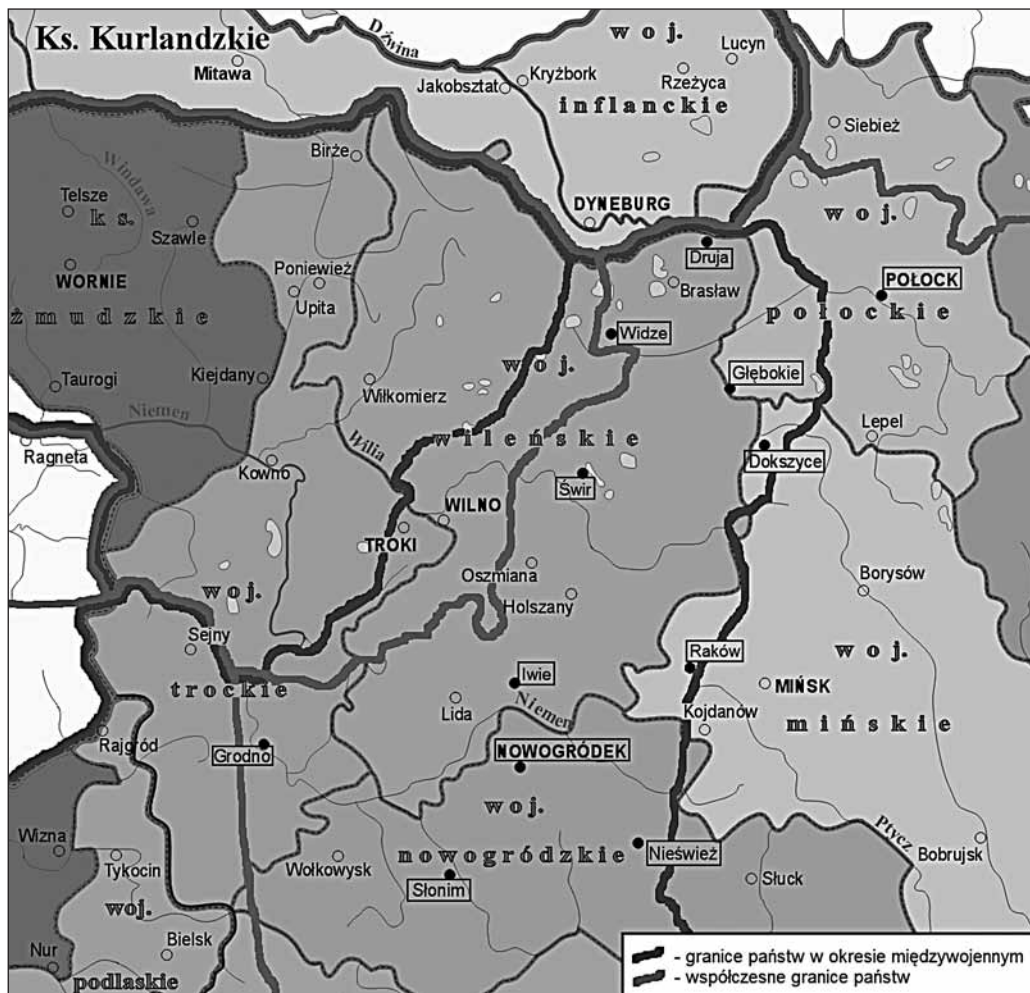
Od końca XVII, a zwłaszcza w XVIII w. na ziemię litewskie napływali rosyjscy staroobrzędowcy. Jest to grupa ludności, która nie uznała reform Cerkwi z drugiej połowy XVII stulecia i była z tego powodu prześladowana przez rosyjskie władze państwowe oraz cerkiewne. Początkowo osiedlali się oni na wschodzie Wielkiego Księstwa, jednak z czasem wędrowali dalej na zachód. Staroobrzędowcy stali się kolejną mniejszościową grupą, dbającą o zachowanie swej odrębności religijnej i kulturowej.

Za czasów Rzeczypospolitej omawiane w publikacji miasta znajdowały się w pięciu województwach, co ukazuje tab. 3 i mapa 29. Nowogródek i Połock były stolicami województw, natomiast Grodno i Słonim – stolicami powiatów.

Woj. mińskie	Woj. nowogródzkie	Woj. połockie	Woj. trockie	Woj. wileńskie
Dokszyce Raków	Nieśwież Nowogródek Słonim	Głębokie (wschodnia część) Połock	Grodno	Druja Głębokie (zachodnia część) Iwie Świr Widze

Tab. 3. Podział opisywanych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego między województwa Rzeczypospolitej przed 1772 r.

Podczas rozbiorów Rzeczypospolitej wszystkie omawiane miasta znalazły się w granicach Imperium Rosyjskiego. Już w wyniku pierwszego rozbioru Rosja zajęła Połock (a właściwie centrum miasta na prawym brzegu Dźwiny). Wskutek drugiego rozbioru odpadły Dokszyce, Druja, Głębokie, Nieśwież, reszta Połocka i Raków. Do końca

Mapa 29. Opisywane miasta Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie z oznaczeniem przedrozbiorowych województw oraz późniejszych granic państw¹

istnienia Rzeczypospolitej w jej granicach pozostały Grodno, Iwów, Nowogródek, Słonim, Świr i Widze.

Rządy rosyjskie oznaczały koniec dominacji katolicyzmu i uprzywilejowanie prawosławia. Najbardziej gwałtowną zmianą było przymusowe wcielenie Kościoła greckokatolickiego na terenie Imperium Rosyjskiego do Cerkwi prawosławnej, ogłoszone na synodzie w Połocku w 1839 r. Data ta zamyka okres funkcjonowania wszystkich świątyń unickich, które przejęli prawosławni. Po powstaniach listopadowym i styczniowym nastąpiły fale represji, w znacznej mierze wymierzone w Kościół katolicki. Zamknięto wiele kościołów, zwłaszcza przy klasztorach, których większość została skasowana. Część kościołów zamieniono na cerkwie prawosławne, niektóre przejęło na inne cele państwo rosyjskie, inne zaś rozebrano.

¹ Opracowanie własne na podkładzie mapy: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/91/Administrative_division_of_the_Polish-Lithuanian_Commonwealth_in_1764.png (dostęp 3 XII 2014).

W wieku XIX pogłębił się wieloreligijny charakter regionu. Szybko rosła liczba żydów, którzy stanowili zazwyczaj większość ludności miast. Do funkcjonujących społeczności katolików, prawosławnych, staroobrzędowców i muzułmanów dołączyła niewielka grupa ewangelików augsburskich (pośród opisywanych miast swoje kościoły mieli w Grodnie i Połocku).

Znaczne zniszczenia i zauważalny we wszystkich miastach spadek liczby ludności przyniosły I wojna światowa oraz następująca zaraz po niej wojna polsko-bolszewicka. Po okresie wojennego zamętu ustaliły się granice, dzielące ziemie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego między Polskę, Litwę i Związek Radziecki². Z wyjątkiem Połocka każde analizowane w tej publikacji miasto znalazło się w granicach Polski, które objęły centralną część terenów Księstwa, łącznie z Wilnem. W czasach II Rzeczypospolitej funkcjonowały wszystkie grupy religijne, wymienione w okresie rosyjskim. Najsilniejszą pozycję mieli katolicy, którzy odzyskali część świątyń z rąk prawosławnych lub państwa. Wśród ludności malał udział Żydów – wielu emigrowało wówczas z Polski.

Odmiennie wyglądała sytuacja na terenie ZSRR, gdzie rozpętano wielką kampanię walki z religią. Większość miejsc kultu została zamknięta, a w latach trzydziestych dokonano serii wyburzeń budowli sakralnych. Wywłaszczenia, prześladowania i zsyłki dotknęły przedstawicieli wszystkich grup religijnych.

Największą katastrofą w dziejach regionu była II wojna światowa. Ziemie wschodnie II Rzeczypospolitej znalazły się pod okupacją kolejno: sowiecką, niemiecką i ponownie sowiecką. Niemcy dokonali eksterminacji ludności żydowskiej. Obaj okupanci w okrutny sposób prześladowali ludność polską i innych narodowości. Wielkie straty materialne przyniosło kilkakrotne przetaczanie się frontu. Z perspektywy architektury sakralnej należy przede wszystkim podkreślić zniszczenie przez Niemców wszystkich nowożytnych drewnianych synagog, należących do najcenniejszych i najbardziej charakterystycznych zabytków sztuki dawnej Rzeczypospolitej.

Koniec wojny oznaczał nie wolność, tylko kontynuację zbrodniczych rządów sowieckich. Wszystkie interesujące nas miejscowości znalazły się w granicach Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Zmieniła się struktura etniczna i religijna ludności. Ze społeczności żydowskiej pozostały bardzo niewielkie grupki. Znaczna część Polaków wyjechała w nowe granice Polski, jednak bardzo wielu pozostało, co odróżnia Białoruś od Ukrainy. W ramach ZSRR starano się przemieszczać ludność i pozbawić ją dotychczasowych tożsamości. Jednym z elementów tej polityki był napływ na Białoruś ludności rosyjskojęzycznej.

Walka z religią, kontynuowana w powojennym, rozszerzonym ZSRR, nie osiągnęła jednak aż takiego natężenia, jak w latach trzydziestych. Większość budowli sakralnych zamknięto i zamieniono w magazyny, muzea, sale sportowe czy sklepy. Niektóre po prostu stały puste i niszczały. Wielu obiektom udało się jednak uniknąć tego losu dzięki determinacji broniących ich wiernych. W związku z tym stan zachowania sztuki sakralnej jest na Białorusi wyraźnie lepszy niż na Ukrainie. Pomimo to straty były olbrzymie. Należy podkreślić, że nie tylko wiele budowli popadło w ruinę, niektóre bowiem celowo wyburzono. Do najbardziej spektakularnych i bolesnych przykładów należało wysadzenie cerkwi Bazylianów w Berezweczu, fary Witoldowej w Grodnie i kościoła Jezuitów w Połocku.

² Bardzo małe obszary przypadły też Łotwie.

Upadek ZSRR i powstanie niepodległej Białorusi przyniosły odrodzenie życia religijnego. Już pod koniec lat osiemdziesiątych wysiłki wiernych w celu odzyskania świątyń zaczęły przynosić efekty, a prawdziwa fala zwrotów miejsc kultu ich właścicielom nastąpiła w latach dziewięćdziesiątych. Od razu przystąpiono do remontów budowli, które zazwyczaj znajdowały się w fatalnym stanie i były pozbawione wyposażenia. Do dziś nie udało się naprawić wszystkich szkód. Należy jednak podkreślić, że sytuacja jest tu dużo lepsza niż na Ukrainie, o czym mieliśmy okazję się przekonać, porównując wrażenia z obu objazdów.

Współczesna topografia sakralna odwiedzonych przez nas miast ma, tak jak przez stulecia, charakter zdecydowanie wieloreligijny. We wszystkich funkcjonują dziś przynajmniej jeden kościół katolicki i cerkiew prawosławna. Czynne molenny staroobrzędowców widzieliśmy w Połocku, Dru, Widzach i Świrze. Tatarskie meczety działają w Iwii i Nowogródku, a synagoga w Grodnie. W ostatnich latach pojawiły się także domy modlitwy różnych wspólnot protestanckich, zyskujących sporą popularność na terenie byłego ZSRR.

Podobnie jak w przypadku objazdu na Ukrainę, w zdecydowanej większości przypadków oparliśmy się na istniejących już opracowaniach. Były to publikacje różnego rodzaju, generalnie nieporuszające jednak bezpośrednio interesującej nas tematyki. Pierwszą grupą, niezwykle cenną wobec zniszczenia wielu źródeł w późniejszym okresie, są polskie publikacje naukowe z XIX i pierwszej połowy XX w., dotyczące głównie historii poszczególnych miast. Druga grupa to prace współczesne, starające się nadrobić wieloletnie zaniedbania w badaniach naukowych. Są wśród nich publikacje różnorodne, dotyczące dziejów grup religijnych, stosunków społecznych w regionie lub artystycznych kwestii budowli sakralnych. W porównaniu z ziemią dzisiejszej Ukrainy, miasta na Białorusi mają generalnie lepiej opracowaną historię urbanistyczną, co miało dla nas duże znaczenie³. Korzystaliśmy również z publikacji niemających charakteru naukowego, dostarczających jednak cennych (choć trudno weryfikowalnych) informacji. Istotne były informacje na stronach internetowych, w tym białorusko- i rosyjskojęzycznych.

Odtwarzanie historycznych przemian sytuacji konfesyjnej na podstawie dostępnych źródeł, dotyczących świątyń różnych grup religijnych, jest często wątpliwe. Zazwyczaj pierwszą świątynią wzmiankowaną w poszczególnych miejscowościach jest kościół rzymskokatolicki, chociaż najprawdopodobniej przed nim funkcjonowały już cerkwie. Nie zachowały się jednak świadectwa ich istnienia. Częstym problemem jest brak informacji o dacie powstania budowli, zwłaszcza cerkwi i synagog.

Przy zarysowanej powyżej tematyce duże znaczenie miała kartografia. Korzystaliśmy z wszelkich dostępnych nam map i planów, począwszy od tych z XVIII w., poprzez mapy z czasów zaborów i przedwojenne mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego, aż po współczesne mapy i zdjęcia satelitarne. Niestety, dla zaboru rosyjskiego nie dysponujemy odpowiednikiem mapy Miega i nie możemy tak dokładnie zobaczyć odwzorowania stanu osadnictwa w końcu XVIII w.

³ Por. G. Błaszczyk, *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, Poznań 2012, s. 50–70.

Dokszycy

Dokszycy to miasteczko sprawiające wrażenie wymarłego. W białoruskim powiedzeniu występują nawet jako symbol „zapadłej dziury”. Dzieje się tak, pomimo że jest to miejsce o długiej historii i interesującym, szczególnie dla znawców wojen napoleońskich, położeniu – 2 km od źródeł Berezyny.

Dokszycy powstały nie później niż w XIV w., tak jak inne wsie w gminie horeckiej. Wielki książę Witold przekazał jej część staroście, a potem wojewodzie wileńskiemu Moniwidowi. Pierwsze wzmianki o miejscowości pochodzą z 1407 r.¹ W 1560 r. część, a w późniejszych latach całość Dokszyc weszła w skład majątku Kiszków². Stanisław Kiszka, przeszedłszy z kalwinizmu na katolicyzm, ufundował w Dokszycach kościół. Następnie, już jako biskup żmudzki, w 1621 r. uzyskał dla miejscowości prawa miejskie³. W czasie III wojny północnej miasto zostało poważnie zniszczone. W połowie XVIII w. Dokszycy przeszły w ręce kasztelana mińskiego Jana Judyckiego.

Przynależność państwowa Dokszyc zmieniła się podczas drugiego rozbioru Rzeczypospolitej. Wtedy to znalazły się na terenie Imperium Rosyjskiego. W okresie międzywojennym miasto leżało na terytorium II Rzeczypospolitej. Po ataku ZSRR na Polskę w 1939 r. Dokszycy weszły w skład Białoruskiej SRR, a potem Republiki Białorusi.

Informacje dotyczące mieszkańców Dokszyc nie tworzą jasnego obrazu. *Encyclopedia of Jewish Life* podaje, że w mieście w 1897 r. było 3642 mieszkańców, w tym 2762 Żydów (75,8%)⁴. Natomiast *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* dla roku 1881 mówi o 5000 mieszkańców, z czego połowa miała być Żydami⁵. Potwierdzałyby to dane przytaczane przez Wirtualny Sztetl dla roku 1890: na 5159 mieszkańców miało być 2981 żydów (57,6%), 1138 katolików (22%), 1006 prawosławnych (19,4%) i 56 muzułmanów (1%)⁶. W 1921 r. Dokszycy zamieszkiwały 3004 osoby, w tym 2055 żydów (68,4%), 456 katolików (15,2%), 417 prawosławnych (13,9%), 72 muzułmanów (2,4%) i 4 ewangelików (0,1%)⁷. W 2010 r. w Dokszycach mieszkało 6600 osób⁸.

Najstarszą wzmiankowaną świątynią w Dokszycach była drewniana **cerkiew pw. św. św. Kosmy i Damiana**⁹ – początkowo prawosławna, następnie unicka, a po zniesieniu unii znowu prawosławna. Uposażona została przez hetmana wielkiego litew-

¹ Докшыцы, [w:] *Города, местечки и замки Великого Княжества Литовского. Энциклопедия*, Минск 2013, s. 137–138.

² A.O., *Historia Dokszyc*, <http://www.radzima.org/pl/miasto/dokszycy.html> (dostęp: 15 XI 2014).

³ Докшыцы, [w:] *Города, местечки и замки*, s. 138.

⁴ *Dokszycy*, [w:] *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, 1, red. S. Spector, G. Wigoder, Jerusalem 2001, s. 319.

⁵ A. Jelski, T. Sopotzko, *Dokszycy*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 2, Warszawa 1881, s. 93.

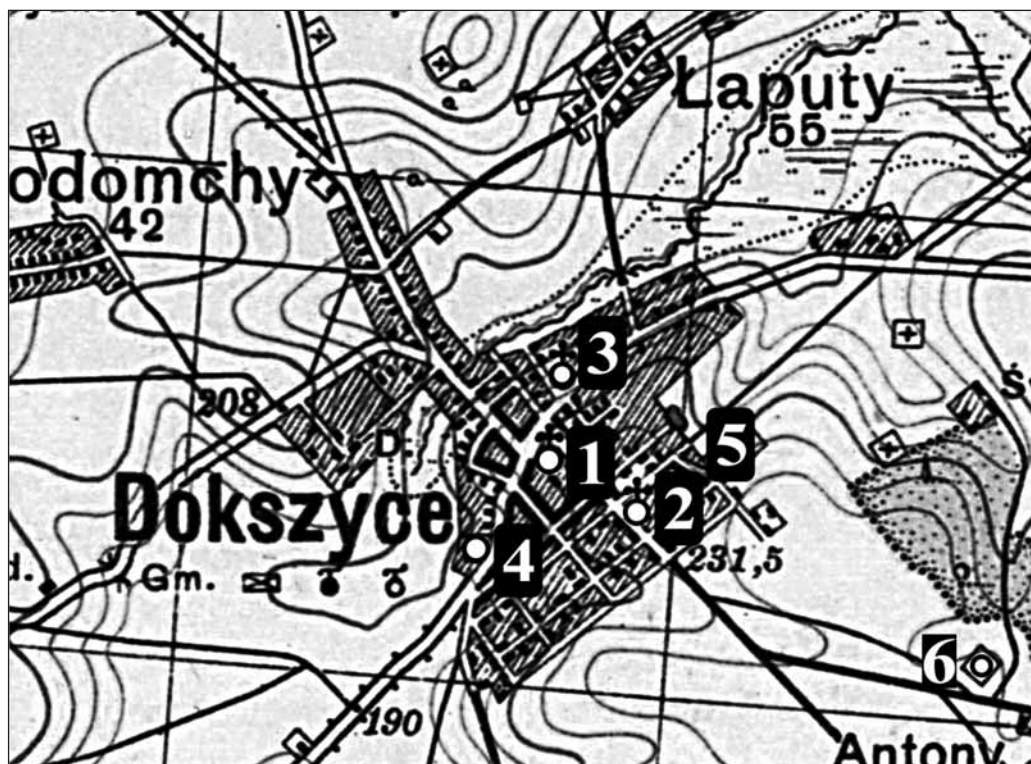
⁶ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/dokszycy/6,demografia/> (dostęp: 20 XI 2014).

⁷ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 7, cz. 2: *Ziemia wileńska. Powiaty Brasław, Dunilowicze, Dzisna i Wilejka*, Warszawa 1923, s. 20.

⁸ <http://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Докшыцы> (dostęp: 20 I 2015).

⁹ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku: struktury administracyjne*, Lublin 1998, s. 83.

skiego Konstantego Ostrońskiego w 1514 r.¹⁰ Istniała jeszcze w roku 1881¹¹. Ksiądz Józef Żyskar podaje, że także w 1913 r.¹², ale była to już nowa cerkiew – pw. Opieki Matki Bożej.

Mapa 30. Dokszyce na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny; 2. cerkiew pw. Opieki Matki Bożej; 3. cerkiew pw. św. Jana Teologa; 4. lokalizacja obecnego kościoła parafialnego; 5. kirkut; 6. mizar

Za najważniejszy zabytek miasteczka uważana jest wspomniana murowana **cerkiew prawosławna pw. Opieki Matki Bożej**, zbudowana w 1900 r. w stylu bizantyjsko-ruskim. Została postawiona na miejscu starej drewnianej cerkwi pw. św. św. Kosmy i Damiana, być może ze względu na potrzebę posiadania w mieście dużej, murowanej świątyni prawosławnej. W czasie panowania władzy sowieckiej zamknięta dla wiernych, została im oddana w 1990 r.¹³

W mieście można zobaczyć pozostałości po wybudowanej w 1863 r. prawosławnej drewnianej **cerkwi pw. św. Jana Teologa**¹⁴. W jej budynku obecnie mieści się „dom rzemiosła”. Zmiana przeznaczenia tej budowli nastąpiła wraz z zainstalowaniem na tych terenach władzy radzieckiej.

¹⁰ A. Jelski, T. Sopodźko, *Dokszyce*, [w:] *Słownik geograficzny*, 2, s. 93.

¹¹ Tamże.

¹² D. Bączkowski, J. Żyskar, *Nasze kościoły. Opis wszystkich kościołów i parafii znajdujących się na obszarach dawnej Polski i ziemiach przyległych*, 1: *Archidiecezja Mohylowska*, Warszawa–Petersburg 1913, s. 203.

¹³ А.М. Кулагін, *Праваслаўныя храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 2001, s. 74.

¹⁴ <http://radzima.org/pl/object/4692.html> (dostęp: 20 XI 2014).

Il. 82. Dokszyce. Cerkiew pw. Opieki Matki Bożej

Il. 83. Dokszyce. Dawna cerkiew pw. św. Jana Teologa

Dokszyce mogły też pochwalić się tatarskim **meczetem**, który funkcjonował od 1925 r. do II wojny światowej, a obecnie jest budynkiem mieszkalnym¹⁵. Niedaleko drogi wjazdowej do miasta, w lesie, znajduje się także **cmentarz tatarski – mizar**. Jest on dalej użytkowany i świetnie utrzymany.

¹⁵ <http://www.radzima.org/pl/object/4694.html> (dostęp: 20 XI 2014).

Wśród obiektów, które nie dotrwały naszych czasów, znajduje się położony niegdyś przy rynku katolicki **kościół pw. św. Trójcy**. Ufundowany został w 1608 r. przez wspomnianego Stanisława Kiszkę¹⁶, który oprócz tego zapisał kościołowi folwark Turek¹⁷. Świątynię zniszczono podczas III wojny północnej w 1708 r. Kościół odbudowany został staraniem ks. Michała Fiodorowicza w 1745 r.¹⁸ Od 1781 r. przy kościele działało bractwo św. Trójcy. Ostatnią w historii świątyni przebudowę przeprowadzono w 1791 r. Budowla do końca, czyli do zniszczenia w roku 1943, pozostała drewniana¹⁹.

Obecnie funkcjonującą świątynią katolicką jest kościół pw. św. Trójcy, wybudowany w 1994 r. Znajduje się w innym miejscu niż stary kościół – leży na obrzeżu miasteczka, gdyż po dawnym rynku nie ma śladu, a centrum zostało zabudowane blokami.

W mieście znajdowały się również **synagoga i kirkut**. Data powstania drewnianego²⁰ budynku nie jest znana. Został on zniszczony podczas II wojny światowej, w 1943 lub 1944 r.²¹ Na terenie cmentarza w 1965 r. stworzono park. Dopiero w 2008 r. kirkut został odrestaurowany²². Obecnie jest to mały teren, odgradzony płotem, ze 134 macewami i pomnikiem wystawionym ku pamięci Żydów zamordowanych w 1942 r. przez Niemców²³.

¹⁶ Докшыцы, [w:] *Города, местечки и замки*, s. 138.

¹⁷ A. Jelski, T. Sopotdźko, *Doksyce*, [w:] *Słownik geograficzny*, 2, s. 93.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ <http://radzima.org/pl/object/7419.html> (dostęp: 20 XI 2014).

²⁰ <http://www.radzima.org/pl/foto/19417.html> (dostęp: 20 XI 2014).

²¹ <http://www.radzima.org/pl/object/synagoga-7859.html> (dostęp: 20 XI 2014).

²² <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/doksyce/12,cmentarze/21607,cmentarz-przy-ul-pionierskiej/> (dostęp: 20 XI 2014).

²³ Tamże.

Druja

Dzisiejsze senne białoruskie miasteczko nad Dźwiną kiedyś było siedzibą wielkich rodów i wielokulturowym tygłem, zadziwiającym dużą liczbą świątyń.

Pierwsza wzmianka o Druji pochodzi z roku 1386 i dotyczy zajęcia miasta przez Andrzeja Olgierdowicza. Więcej zapisów pochodzi dopiero z XV w.¹ Miasteczko dzieli się historycznie na trzy dzielnice. Najstarszą z nich jest leżące po lewej stronie Drujki Stare Miasto, związane z rodziną Massalskich. Zbudowali oni tam zamek, który służył im do 1515 r. Potem wybudowali nową siedzibę po prawej stronie Drujki².

Mapa 31. Druja na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. klasztor Marianów (dawniej Bernardynów); 2. cerkiew Błogowieszczańska; 3. cerkiew pw. św. św. Piotra i Pawła; 4. lokalizacja kościoła pw. św. Antoniego; 5. lokalizacja klasztoru Dominikanów; 6. molenna; 7. synagoga; 8. cerkiew pw. św. Mikołaja; 9. kościół pw. Wniebowzięcia NMP; 10. cerkiew Spaska; 11. lokalizacja cerkwi pw. św. św. Borysa i Gleba; 12. lokalizacja cerkwi pw. św. Ducha; 13. cerkiew pw. św. Jura na cmentarzu; 14. kirkut

Młodsza część to leżący na prawym brzegu Drujki Sapieżyn, założony przez rodzinę Sapiechów. W 1600 r. kanclerz litewski Lew Sapieha nabył okoliczne ziemie, a potem także część Druji. W 1618 r. Jan Stanisław Sapieha założył Sapieżyn, przez pewien czas konkurencyjny względem Starego Miasta, władanego przez Massalskich³. Nowe miasto otrzymało prawa miejskie, a Sapiehowie postawili w nim zamek⁴.

Druja znajdowała się na terenie Rzeczypospolitej do drugiego rozbioru, kiedy to znalazła się w Rosji. W 1825 r. miasto przeszło w ręce Miłoszów i należało do nich do I wojny światowej. Podczas tej wojny Druja stała się miejscowością przyfrontową, co miało dla niej tragiczne skutki. Jedynym pozytywnym niemieckiej okupacji była budowa kolejki

¹ O. Hedemann, *Druja magdeburskie miasto*, Wilno 1934, s. 4.

² Tamże.

³ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów Wileńszczyzny*, Warszawa 2003, s. 120.

⁴ Tamże, s. 120–121.

wąskotorowej w 1915 r.⁵ Odrębną częścią miasta było przedmieście Przydrujsk, położone na drugim brzegu Dźwiny⁶. Obecnie dzielnica ta znajduje się na Łotwie, a układ Druj różni się znacząco od pierwotnego.

Druja jest miasteczkiem granicznym już od 1921 r., tj. od pokoju ryskiego, kiedy granica polsko-łotewska zaczęła przebiegać m.in. na Dźwinie. To wtedy Przydrujsk został odłączony od miasta. Druja należała do Rzeczypospolitej do 1939 r. Po ataku ZSRR miasto znalazło się w granicach Białoruskiej SRR. Rok później, po aneksji krajów bałtyckich przez Związek Radziecki, Dźwina zaczęła rozdzielać Białoruską SRR i Łotewską SRR. Od 1991 r. Druja znajduje się na granicy Białorusi i Łotwy. Wpływa to na funkcjonowanie miasta – na teren przygraniczny zasadniczo można wjeżdżać, jedynie jeśli posiada się przepustkę, dodatkowo przekraczanie granicy w Druj jest utrudnione. Mało kto ma chęć i potrzebę odwiedzania miasteczka.

Dane dotyczące demografii Druj pochodzą z kilku źródeł. Niestety, nie odnoszą się do tych samych lat, dlatego nie można ich jednoznacznie ocenić i łatwo przedstawić. Informacje dotyczą głównie Żydów i proporcji ich liczby w stosunku do chrześcijan.

W XVIII w. Żydzi stanowili mniej więcej połowę mieszkańców. Liczbę starozakonnych w 1766 r. określono na 1305 osób⁷. W pierwszej połowie XIX w. ludzi w Druj miało być 2500 (w roku 1825, co oznaczałoby spadek w stosunku do poprzedniego okresu)⁸. Natomiast w 1847 r. samych Żydów miało być 2366⁹. Taki wzrost liczby mieszkańców jest w tym czasie możliwy, przyrost ludności żydowskiej także. Do przełomu wieków starozakonni stali się dominującą grupą w mieście.

Dla roku 1897 podaje się liczbę 3006 Żydów na 4742 mieszkańców (63,4%)¹⁰. Według *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*, w 1900 r. starozakonni stanowili 69% (3065 z 4400¹¹ – liczba całej ludności jest więc mniejsza niż trzy lata wcześniej, co budzi wątpliwości ze względu na rozwój Druj w okresie do I wojny światowej). Słownik ten podaje też dane dotyczące innych wyznań – 500 prawosławnych (11,3%), 698 katolików (15,8%) i 177 staroobrzędowców (4%)¹². W roku 1904 mieszkańców miało być 5500, z czego 3500 Żydów (63,6%)¹³. Do I wojny światowej stosunek ludności żydowskiej do chrześcijan utrzymywał się na podobnym poziomie.

Po pierwszym światowym konflikcie liczba mieszkańców drastycznie spadła. W 1921 r. było w Druj 1011 Żydów, stanowiących 41% wszystkich drujan (co oznacza, że miasto zamieszkiwało 2456 osób)¹⁴. Po przeminieciu kryzysu powojennego Druja zaczęła znowu się rozwijać – w 1931 r. osiągnęła 3400 mieszkańców¹⁵. Oznacza to, że miasto rozwijało się nieprzerwanie do II wojny światowej (oczywiście

⁵ Tamże, s. 121, 128–129.

⁶ O. Hedemann, *Druja magdeburskie miasto*, s. 4–5.

⁷ Tamże, s. 84.

⁸ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 128.

⁹ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/druya/5,historia/> (dostęp: 15 XI 2014).

¹⁰ *Druja*, [w:] *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, 1, red. S. Spec-
tor, G. Wigoder, Jerusalem 2001, s. 334.

¹¹ *Druja*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 15, cz. 1,
Warszawa 1900, s. 441.

¹² Tamże.

¹³ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 128.

¹⁴ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/druya/5,historia/> (dostęp: 15 XI 2014).

¹⁵ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 129.

pomijając katastrofę I wojny światowej), a Żydzi byli w Druji grupą stanowiącą blisko połowę mieszkańców. W 2010 r. w Druji mieszkało 1149 osób¹⁶.

Il. 84. Druja. Kościół i klasztor Bernardynów

Obiekty sakralne

W miasteczku do dzisiaj przetrwała niewielka część licznych w XVIII w. świątyń. Obecnie w Druji można zobaczyć **kościół i klasztor Bernardynów**, **cerkiew pw. św. Jura i molennę staroobrzędowców**, jak również **ruiny cerkwi pw. Zwiastowania NMP i cerkwi pw. św. św. Piotra i Pawła**. Przy moście znajduje się też budynek, który prawdopodobnie jest jedną z dawnych synagog¹⁷. W Przydrujsku, na Łotwie, mieści się mурowany **kościół pw. Wniebowzięcia NMP**¹⁸, którego nie mieliśmy okazji zobaczyć ze względu na trudność w przekraczaniu granicy w Druji. Dla porównania: w XVIII w. w mieście istniało kilkanaście obiektów sakralnych różnych wyznań i religii¹⁹.

Kościół katolickie

Zabytkiem uważanym za najcenniejszy jest **klasztor Bernardynów i kościół pw. św. Trójcy**. Zakonników sprowadził do Druji w pierwszej połowie XVII w. Kazimierz Lew Sapieha. Kościół pw. św. Trójcy został zbudowany w Sapieżynie w latach 1643–1646, a w drugiej połowie XVIII w. przebudowany. Służył jako kościół parafialny od kasaty klasztoru w 1852 r. do zniszczenia w 1944 r. W 1923 r. do budynków pobernardyńskich wprowadzili się ojcowie marianie, którzy prowadzili w Druji szkołę. Kościół i klasztor zostały zamknięte przez Sowieców już w 1939 r. Do 1989 r. kościół stał

¹⁶ <https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Друя> (dostęp: 10 II 2015).

¹⁷ http://globus.tut.by/druya/index.htm#tower_ch (dostęp: 15 XI 2014).

¹⁸ S. Litak, *Kościół laciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku: struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 310.

¹⁹ O. Hedemann, *Druja magdeburskie miasto*, s. 76.

w ruinie, opuszczony i rozkradany – utracił zabytkowe wyposażenie i dwa duże dzwony. Po oddaniu wiernym kościoł i klasztor odremontowano²⁰.

Nieistniejący już drewniany **kościół pw. św. Antoniego**²¹, ufundowany przez rodzinę Sapiechów²², jak również **kościół pw. św. Jana** znajdowały się na terenie Sapieżyna²³. Nie zachowały się także **klasztor i kościół Dominikanów**, ufundowane przez podcażskiego brasławskiego Piotra Kaczanowskiego w 1697 r.²⁴ (podawane są też daty 1690 r. lub 1706 r.²⁵). Zabudowania początkowo były drewniane. Budowle murowane powstały w latach 1765–1773 według projektu Antonia Paracco²⁶. W 1832 r. klasztor uległ kasacji, a kościół miał zostać przebudowany na cerkiew, co nie nastąpiło z powodu braku środków²⁷. W 1909 r. niszczące budynki zostały wysadzone w powietrze przez władze rosyjskie²⁸.

Tutaj warto wspomnieć o wpływie architekta Antonia Paracco na krajobraz sakralny Drui. Sprowadzony przez Sapiechę, zaprojektował Wielką Synagogę, jak również z dużym prawdopodobieństwem był autorem projektu dzwonnicy kościoła pw. św. Antoniego²⁹ czy najwyższej kondygnacji kościoła Bernardynów, ołtarza głównego i bramy przed świątynią³⁰.

Wezwanie kościoła dominikańskiego w każdym opracowaniu jest inne – autorzy twierdzą, że był to kościół pw. św. Antoniego³¹, św. Różańca³² czy Nawiedzenia NMP³³. Ostatnia hipoteza, przedstawiona w pracy Stanisława Litaka (tj. wezwanie Nawiedzenia NMP), wydaje się najbardziej prawdopodobna. Autor jako jedyny podaje, z jakich źródeł korzystał, dokumentując swoją pracę. Można dopuścić również hipotezę o zmianie wezwania kościoła po większej przebudowie.

Świątynie prawosławne i greckokatolickie

Otto Hedeman pisał o osiemnastowiecznej Drui, że: „katolicyzm pospołu z unią panował tu bez zastrzeżeń, a prawosławny monaster Błogowieszczański zaledwie wegeto-

²⁰ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 132–134.

²¹ Kościół istniał na pewno do 1772 r. – zob. S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej*, s. 309.

²² O. Hedemann, *Druja magdeburskie miasto*, s. 76.

²³ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 136. Grzegorz Rąkowski jest jedynym autorem, który wspomina o kościele św. Jana, nie podaje jednak żadnych informacji, kiedy istniała ta świątynia.

²⁴ Tamże.

²⁵ A.M. Кулагін, *Каталіцкія храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 2000, s. 415.

²⁶ W.F. Morozow, *Tradycje i wpływy w barokowej architekturze Białorusi w końcu XVIII wieku*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 232.

²⁷ A.M. Кулагін, *Каталіцкія храмы на Беларусі*, s. 415.

²⁸ M. Karpowicz, *Wileńska odmiana architektury XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 73 (2011), 3–4, s. 385.

²⁹ W.F. Morozow, *Tradycje i wpływy*, s. 234.

³⁰ M. Karpowicz, *Wileńska odmiana architektury*, s. 388. Z tą hipotezą nie zgadzają się niektórzy badacze, por. A. Kaladżinskaitė, *Twórcy wileńskiego baroku: architekt Joannes Valentinus Tobias de Dyderszteyn*, tłum. B. Dwilewicz, „Biuletyn Historii Sztuki”, 73 (2011), 3–4, s. 415–435.

³¹ A.M. Кулагін, *Каталіцкія храмы на Беларусі*, s. 415.

³² G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 136.

³³ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej*, s. 308, 501.

wał, wciśnięty między unickie cerkwie³⁴. I tak faktycznie było. Przed zniesieniem unii cerkiew pw. Zwiastowania w tym monasterze była jedyną prawosławną w mieście.

Il. 85. Druja. Molenna

Cerkwiami Drui niebędącymi w ruinie są drewniana **molenna staroobrzędowców**, wybudowana w pierwszej połowie XX w.³⁵, i drewniana prawosławną **cerkiew pw. św. Jura**. Ta ostatnia zbudowana została we wsi w okolicy miasta w 1696 r., a przeniesiona na cmentarz prawosławny w Drui w 1891 r.³⁶

Il. 86. Druja. Cerkiew Błogowieszcząńska

³⁴ O. Hedemann, *Druja magdeburgskie miasto*, s. 77.

³⁵ <http://globus.tut.by/druya/index.htm> (dostęp: 15 XI 2014).

³⁶ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 137.

Il. 87. Druja. Wieża cerkwi pw. św. św. Piotra i Pawła. W głębi po lewej kościół w Przydrujsku

Cerkwią, która „oparła się unii”, była pierwotnie drewniana **cerkiew pw. Zwiastowania (Błogowieszczańska) w monasterze męskim**. Sam monaster istniał już od XVI w. Na początku XIX w. przeżywał kryzys i w 1823 r. został zamknięty. Cerkiew, którą udało się prowizorycznie wymurować w 1822 r., zaczęła pełnić funkcję parafialnej³⁷. Zniszczona po II wojnie światowej, długo pozostawała w ruinie. Obecnie (sierpień 2014 r.) jest remontowana.

Cerkiew pw. św. św. Piotra i Pawła istniała już na początku XVIII w.³⁸ Wieża cerkwi była przykładem baroku wileńskiego w architekturze greckokatolickiej. Po zniesieniu unii świątynia została przekształcona w prawosławną³⁹. W związku z tym w drugiej połowie XIX w. wieża została przebudowana na kaplicę dla ikony Zbawiciela⁴⁰. Od czasu II wojny światowej świątynia pozostaje w ruinie⁴¹.

Cerkwie, po których nie ma śladu, to prawosławną (pierwotnie unicka) **cerkiew Spaska** z 1676 r., znajdująca się do II wojny światowej na Starym Mieście⁴², oraz drewniane greckokatolickie cerkwie pw. **Przemienienia Pańskiego, św. Ducha i św. Piotra Apostoła**, wzmiankowane tylko w 1772 r.⁴³ Spośród nich znamy lokalizację jedynie cerkwi pw. św. Ducha, znajdującej się niegdyś na Sapieżynie⁴⁴.

³⁷ Tamże, s. 137–138.

³⁸ O. Hedemann, *Druja magdeburskie miasto*, s. 76.

³⁹ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 138.

⁴⁰ A. Kaladžinskaitė, *Twórcy wileńskiego baroku*, s. 433.

⁴¹ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 138.

⁴² Tamże.

⁴³ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku: struktury administracyjne*, Lublin 1998, s. 155.

⁴⁴ Zob. mapę załączoną do: O. Hedemann, *Druja magdeburskie miasto*.

Na drugim brzegu Dźwiny, w Przydrujsku, znajdowały się w XVIII w. jeszcze dwie cerkwie: pw. **św. Mikołaja** oraz **św. św. Borysa i Gleba**⁴⁵. Obecnie istnieje tylko pierwsza z nich, której współczesny kształt nadano w XIX stuleciu⁴⁶.

Synagoga i kirkut

Jak już wspomniałam, drujaska synagoga była dziełem Antonia Paracco. Zbudowana została w stylu baroku wileńskiego w latach 1765–1766. Była budowlą monumentalną i imponującą, sala główna świątyni miała wymiary 23 × 20 m. Synagoga istniała do 1942 r., kiedy to została spalona podczas likwidacji getta⁴⁷. Kirkut znajduje się przy drodze wjazdowej do miasta. Można na nim oglądać jedne z niewielu zachowanych polichromowanych macew.

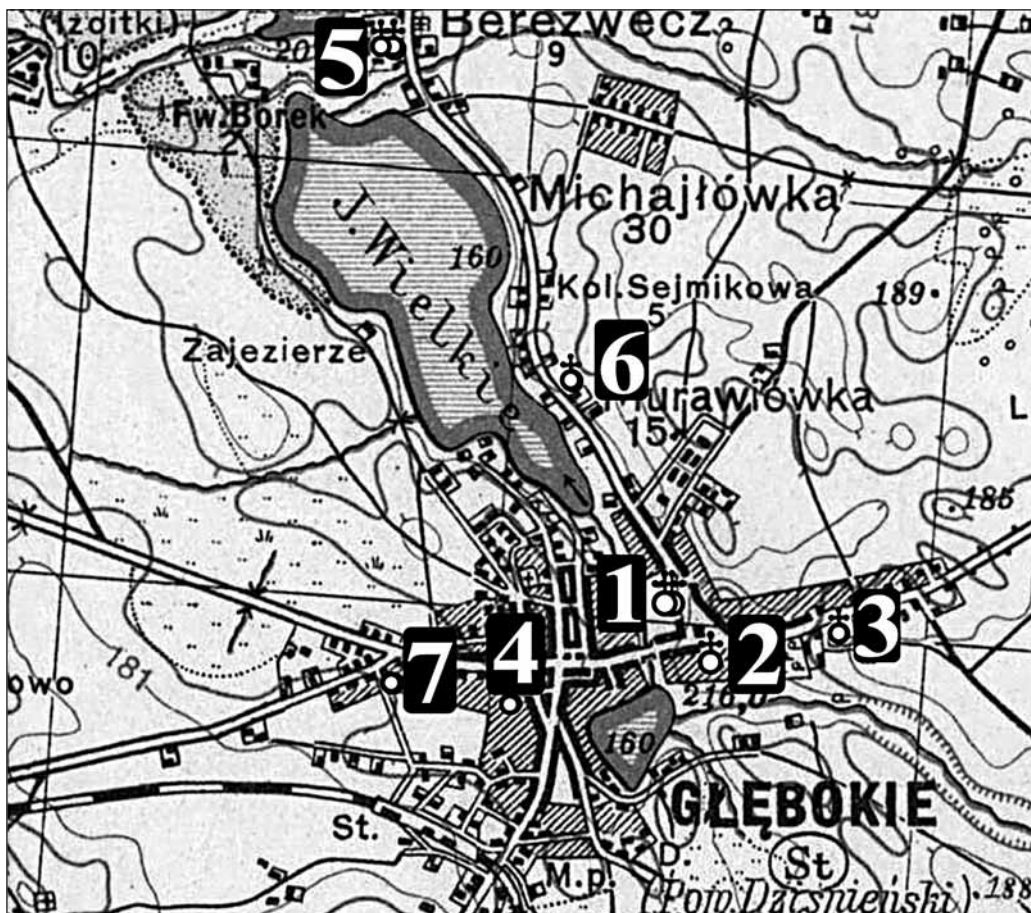
⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ J. Krzywicki, *Przydrujsk*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 9, Warszawa 1888, s. 208.

⁴⁷ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/druya/11,synagogi-domy-modlitwy-i-inne/24105,synagoga-w-drui/> (dostęp: 15 XI 2014).

Głębokie

Miasto Głębokie położone jest w malowniczej, pagórkowatej okolicy, pomiędzy dwoma jeziorami. Od południa znajduje się mniejsze Jezioro Głębokie, a od północy – Jezioro Wielkie. Z Jeziora Głębokiego do Jeziora Wielkiego płynie rzeczka Berezowica, dzieląca miasto na dwie części: większą zachodnią i mniejszą wschodnią.

Mapa 32. Głębokie na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny; 2. cerkiew pw. Narodzenia Bogarodzicy (dawny klasztor Karmelitów); 3. cmentarz na Kopciówce z kaplicą; 4. synagoga; 5. klasztor w Berezowecz; 6. kaplica św. Jozefata; 7. meczet

Głębokie jest interesującą miejscowością, ponieważ historycznie składało się z dwóch miast, położonych w dwóch województwach, których granica biegła Berezowicą. Według podziału przedrozbiorowego zachodnia część Głębokiego należała do powiatu oszmiańskiego w województwie wileńskim, wschodnia zaś była już w województwie połockim (niedzielnym się na powiaty). Obie części były miastami prywatnymi i miały różnych właścicieli, co dobrze oddaje określenie „dwupańskie miasteczko”¹. Każda z części posiadała własny rynek. Oba znajdowały się przy przecinającym miasto szlaku wschód–zachód².

Część zachodnia (woj. wileńskie)	Zenowiczowie (do 1621)	Radziwiłłowie (1621–1813)	Rody rosyjskie (od 1813)
Część wschodnia (woj. połockie)	Korsakowie (do 1643)	Karmelici (1643–1842)	Państwo rosyjskie (od 1842)

Tab. 4. Przynależność własnościowa obu części Głębokiego

Pierwsza wzmianka o Głębokim (zachodnim) pochodzi z roku 1514 i dotyczy procesu Jerzego Zenowicza z Mikołajem Radziwiłłem. Już w XVI w. pojawiają się wzmianki o „mieszczanach”, chociaż Głębokie nie posiadało praw miejskich. Pod koniec tego stulecia, w czasie rządów wojewody brzeskiego Krzysztofa Zenowicza, miał tu istnieć zbór kalwiński, którego dalsze losy nie są znane³. Syn Krzysztofa, Mikołaj Bogusław, był katolikiem i ufundował w Głębokim kościół pw. św. Michała. Mikołaj Bogusław poległ w 1621 r. pod Chocimiem. Głębokie przeszło w ręce jego zięcia, Alberta Władysława Radziwiłła, i pozostawało odtąd we władaniu Radziwiłłów.

Z końca XVI stulecia pochodzą pierwsze wzmianki o wschodniej części Głębokiego, należącej do rodu Korsaków. Kluczową postacią dla sakralnego krajobrazu tej części miasta był Józef Korsak (zm. 1643), gorliwy unita, fundator łacińskiego kościoła parafialnego i klasztoru Karmelitów, a także unickiego klasztoru Bazylianów w pobliskim Berezweczu. W testamencie Józef Korsak zapisał swoje dobra karmelitom. Testament bezskutecznie próbował obalić szwagier Korsaka, kalwinista Paweł Łukomski⁴. Odtąd przez dwa stulecia wschodnie Głębokie należało do karmelitów.

Otto Hedemann na podstawie lustracji z końca XVIII w. szacował łączną liczbę mieszkańców obu części Głębokiego na ok. 3000 osób, w tym 755 żydów⁵. Ireneusz Ihnatowicz dotarł do wcześniejszych inwentarzy radziwiłłowskiej części miasta. Jego ustalenia na temat liczby ludności radziwiłłowskiego Głębokiego podsumowuje poniższa tabela. Zrezygnowałem w niej z podawania czysto hipotetycznych rozważań Ihnatowicza na temat części karmelickiej. Mało przekonująco brzmiały przyjęte przez niego założenia, że nie było tam w ogóle Żydów, a liczba ludności systematycznie rosła. Jest to możliwe, ale nie da się tego udowodnić⁶. Bezpieczniej jest powiedzieć, że do poniższych danych należy dodać bliżej nieokreślone kilkaset osób w części karmelickiej. Niezależnie od tego, ilu dokładnie mieszkańców liczyło Głębokie, z pewnością było jednym z większych ośrodków o charakterze miejskim w tej części Wielkiego Księstwa Litewskiego.

¹ Historię miasta przedstawia O. Hedemann, *Glebokie (szkic dziejów)*, Wilno 1935, a częściowo uzupełnia ją: I. Ihnatowicz, *Glebokie – miasteczko na Białorusi w XVIII wieku*, [w:] *Miasto – region – społeczeństwo. Studia ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 1992, s. 93–100; zob. również: G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów Wileńszczyzny*, Warszawa 2005, s. 207–219. Krótki zarys dziejów dają także: M. i J. Żarynowie, *Głębokie. Historia i zabytki*, Biblioteczka Kresowa, 4, Warszawa 1992. Dawny wygląd miasta – zob. У. Скрабатун, *Глыбокае на старых наітоўках*, Менск–Глыбокае 1998.

² W. Rewieńska, *Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce. Położenie topograficzne, rozplanowanie, fizjonomia. Studium antropogeograficzne*, Wilno 1938, s. 45–46.

³ O. Hedemann, *Głębokie*, s. 11.

⁴ T. Wasilewski, *Korsak Józef*, PSB, 14, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969, s. 108.

⁵ O. Hedemann, *Głębokie*, s. 42–45.

Rok	1704	1752	1765	1783
Liczba dymów	263	281	299	316
Liczba mieszkańców ⁷	1841	1961	2093	2212
Liczba ludności żydowskiej	105	707	868	1113

Tab. 5. Liczba ludności zachodniej części Głębokiego

W 1842 r. skonfiskowano dobra karmelitów i wschodnią część Głębokiego przejęło państwo rosyjskie. Natomiast część radziwiłłowska do I wojny światowej pozostała w rękach prywatnych. Po śmierci Dominika Radziwiłła w 1813 r. odziedziczyli ją Witgensteinowie, a po nich kolejne rody rosyjskie⁸. W 1879 r. miasto liczyło 4084 mieszkańców⁹. Od XIX w., a epizodycznie również wcześniej (w części zachodniej w końcu XVI w.), istniała w mieście niewielka społeczność tatarska¹⁰.

Według spisu powszechnego z 1921 r. żyło tu 4514 osób. Podział wyznaniowy był następujący: 2844 żydów (63%), 894 prawosławnych (19,8%), 709 katolików (15,7%), 51 muzułmanów (1,1%), 13 staroobrzędowców (0,3%) i 3 ewangelików. Skład narodowościowy natomiast obejmował 2220 Polaków, 1418 Żydów, 819 Białorusinów, 33 Tatarów, 21 Rosjan oraz po jednym Estończyku, Litwinie i Ukraińcu¹¹.

W okresie międzywojennym Głębokie należało do Polski. Rezydowały tu władze powiatu dziśnieńskiego. Lokalizacja centrum administracyjnego sprzyjała rozwojowi ośrodka. Liczba ludności szybko rosła i w 1939 r. sięgała już 10 000. Co ciekawe, oficjalne prawa miejskie Głębokie otrzymało dopiero w 1940 r. od władz sowieckich¹².

Podczas II wojny światowej w Głębokim istniało getto, będące miejscem eksterminacji ludności żydowskiej.

Dziś Głębokie jest stolicą rejonu w obwodzie witebskim. W 2010 r. liczyło 18 200 mieszkańców¹³.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego podaje listę obiektów sakralnych w Głębokim: „(...) kilka izr. domów modlitwy, 2 cerkwie prawosł., z tych: murowana parafialna¹⁴, a drewniana filialna; mur. paraf. kość. katol. św. Trójcy (...)”¹⁵.

W krajobrazie Głębokiego także dziś dominują wysmukłe wieże kościoła parafialnego i dawnego kościoła Karmelitów, utrzymane w stylistyce baroku wileńskiego, charaktery-

⁶ I. Ihnatowicz, *Głębokie*, s. 95–97.

⁷ Przy założeniu przelicznika siedmiu osób na dym, który pomimo wątpliwości jest dość powszechnie przyjmowany przez badaczy. Por. M. Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1998, s. 89–97.

⁸ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 211–212.

⁹ *Głębokie*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 2, Warszawa 1881, s. 600.

¹⁰ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 244–245.

¹¹ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 7, cz. 2: *Ziemia wileńska. Powiaty: Brasław, Duniłowicze, Dzisna i Wilejka*, Warszawa 1923, s. 39.

¹² G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 213–214.

¹³ <http://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Глыбокае> (dostęp: 27 VIII 2014).

¹⁴ Dawny kościół Karmelitów.

¹⁵ *Głębokie*, [w:] *Słownik geograficzny*, 2, s. 600.

styczne jest usytuowanie tych budowli dokładnie naprzeciwko siebie, po przeciwnych stronach nieregularnego w kształcie, wydłużonego rynku wschodniej części miasta (ryc. XXX).

Pierwotny kościół parafialny fundacji Józefa Korsaka był drewniany. Obecną murowaną budowlę wzniesiono w trzeciej ćwierci XVIII w. i konsekrowano w 1783 r. Na początku XX w. kościół rozbudowano, dodając nawy boczne i podwyższając wieże¹⁶. Z tego okresu pochodzi również obecne neobarokowe wyposażenie. Kościół był nieprzerwanie czynny w czasach sowieckich.

Il. 88. Głębokie. Kościół parafialny widziany spod dawnego kościoła Karmelitów

Klasztor Karmelitów ufundował Józef Korsak w 1639 r. Jak już wspomniałem, szybko stał się on siedzibą właścicieli wschodniej części miasta. Karmelici posiadali tu obszerną bibliotekę i prowadzili cenioną szkołę. O zamożności i znaczeniu klasztoru świadczy do dziś potężna bryła kościoła z czterema wieżami w narożnikach, powstała zasadniczo jeszcze w XVII w., jedynie fasada ze strzelistymi wieżami pochodzi z lat trzydziestych XVIII w.¹⁷ Klasztor pozbawiono posiadłości ziemskich w 1842 r., a całkowicie skasowano w 1865 r. Wkrótce potem kościół klasztorny przekształcono w cerkiew pw. Narodzenia Bogarodzicy, którą to funkcję budowla pełni do dziś. Z budynków klasztornych przetrwało jedno skrzydło, będące obecnie w bardzo złym stanie. Kościół poklasztorny od rynku oddziela ogrodzenie z okazałą bramą, obok której do II wojny światowej znajdowała się niewielka kaplica pw. św. Krzyża¹⁸.

¹⁶ O. Hedemann, *Głębokie*, s. 22–26.

¹⁷ Tamże, s. 15–22.¹⁰ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 244–245.

¹⁸ <http://www.radzima.org/pl/object/39808.html> (dostęp: 23 XII 2014).

Il. 89. Głębokie. Dawny kościół Karmelitów (obecnie cerkiew prawosławna) widziany spod kościoła parafialnego

We wschodniej części miasta, na przedmieściu Kopciówka, położony jest cmentarz katolicki, na którym stoi kaplica, wzniesiona zapewne na początku XIX w.¹⁹

Nie przetrwała żadna budowla sakralna w dawnej części radziwiłłowskiej. Ostatnia wzmianka o kościele parafialnym pw. św. Michała pochodzi z roku 1654²⁰. Zapewne został on zniszczony podczas najazdu moskiewskiego kilka lat później i już go nie odbudowano. Nie jest znana dokładna lokalizacja ani kościoła, ani wcześniejszego zboru kalwińskiego.

W zachodniej części miasta stała również cerkiew unicka, o której pierwsza wzmianka pochodzi z roku 1658. Spłonęła w 1838 r., po czym została odbudowana już jako prawosławna. Ta nowa budowla również spłonęła w 1880 r. i tym razem nie została odbudowana, gdyż prawosławni korzystali wtedy z obszernego kościoła pokarmelickiego²¹. Cerkiew najprawdopodobniej została oznaczona jako jasny prostokąt na planie zachodniej części miasta z 1810 r.²² Widać ją także na kolejnym planie z 1831 r.²³ Znajdowała się po

¹⁹ O. Hedemann, *Głębokie*, s. 28–30.

²⁰ Tamże, s. 26–27.

²¹ Tamże, s. 27–28.

²² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Kartograficzny, sygn. 453–1.

²³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Kartograficzny, sygn. 452–28.

Mapa 33. Głębokie. Zachodnia (radziwiłłowska) część miasta na planie z 1810 r. Jasny prostokąt w prawo od jeziora to najprawdopodobniej cerkiew

południowej stronie drogi, prowadzącej od rynku do mostu na Berezwicy. Można domniemywać, że zwrócona była fasadą w stronę rynku, który łączył się z placem przedświątynnym. Miała centralną kopułę i wieżę²⁴. Dziś jest tam park nad Jeziorem Głębokim.

Synagoga w zachodniej części miasta powstała po 1742 r., kiedy to miejscowi żydzi uzyskali zgodę władz kościelnych na jej wybudowanie²⁵. Była to okazała drewniana budowla na planie zbliżonym do prostokąta, z typowym łamanym dachem czterospadowym²⁶. Została zniszczona podczas II wojny światowej.

Przez krótki czas na zachodnim skraju miasta działał także tatarski meczet. Wzniesiony w 1931 r., spłonął w 1944 r. i nie został odbudowany. Był to budynek parterowy, drewniany, przypominający dom mieszkalny²⁷.

Dla sakralnej topografii Głębokiego istotna była jeszcze jedna budowla – klasztor Bazylianów w Berezweczcu, ufundowany przez Józefa Korsaka w 1637 r.²⁸ Wprawdzie

²⁴ Sylwetkę cerkwi widać w panoramie Głębokiego z 1869 r., <http://www.radzima.org/pl/object/7545.html> (dostęp: 23 XII 2014).

²⁵ O. Hedemann, *Głębokie*, s. 30–32.

²⁶ M. i K. Piechotkowie, *Bramy nieba. Bóżnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996, s. 197.

²⁷ A. Drozd, *Głębokie*, [w:] A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich*, Katalog zabytków tatarskich, 2, Warszawa 1999, s. 79.

²⁸ Historia klasztoru w: E. Zabiełło, *Berezwecz. W służbie Boga i w mocy demonów*, Bydgoszcz 2000.

znajdował się on w pewnym oddaleniu, poza miastem, jednak okazała późnobarokowa bryła klasztornej cerkwi z wysmukłymi wieżami była znakomicie widoczna poprzez Jezioro Wielkie, co dobrze ukazują przedwojenne zdjęcia. Innym łącznikiem miasta z klasztorem była stojąca przy drodze z Głębokiego do Berezwecza kaplica św. Józefa, która została rozebrana w 1958 r.²⁹

Po kasacie unii w 1839 r. berezwecki klasztor przejęli prawosławni, natomiast po I wojnie światowej – rzymscy katolicy. Podczas II wojny światowej obiekt został zamknięty i w straszliwy sposób wykorzystany przez obydwu okupantów³⁰. Sowietci umieścili w nim więzienie, w którym zginęli liczni przedstawiciele polskiej elity regionu. Z kolei Niemcy urządzili tu obóz dla jeńców radzieckich, z których wielu nie przeżyło fatalnych warunków. Od czasu wojny po dziś dzień w klasztorze mieści się więzienie. Cerkiew Bazylianów, uznawaną za jedną z najświetniejszych realizacji architektury tzw. baroku wileńskiego³¹, po wojnie wysadzono w powietrze³². Dziś za więziennymi murami można jeszcze dostrzec malowniczo pofalowaną linię szczytów skrzydeł klasztoru, otoczonych brzydkimi i brudnymi powojennymi pawilonami więzienia.

Il. 90. Głębokie. Dawny klasztor Bazylianów w Berezwechu (obecnie więzienie)

²⁹ <http://www.radzima.org/pl/object/39807.html> (dostęp: 23 XII 2014).

²⁴ Sylwetkę cerkwi widać w panoramie Głębokiego z 1869 r., <http://www.radzima.org/pl/object/7545.html> (dostęp: 23 XII 2014).

²⁵ O. Hedemann, *Głębokie*, s. 30–32.

²⁶ M. i K. Piechotkowie, *Bramy nieba. Bóżnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996, s. 197.

²⁷ A. Drozd, *Głębokie*, [w:] A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich*, Katalog zabytków tatarskich, 2, Warszawa 1999, s. 79.

²⁸ Historia klasztoru w: E. Zabiełło, *Berezwech. W służbie Boga i w mocy demonów*, Bydgoszcz 2000.

²⁹ <http://www.radzima.org/pl/object/39807.html> (dostęp: 23 XII 2014).

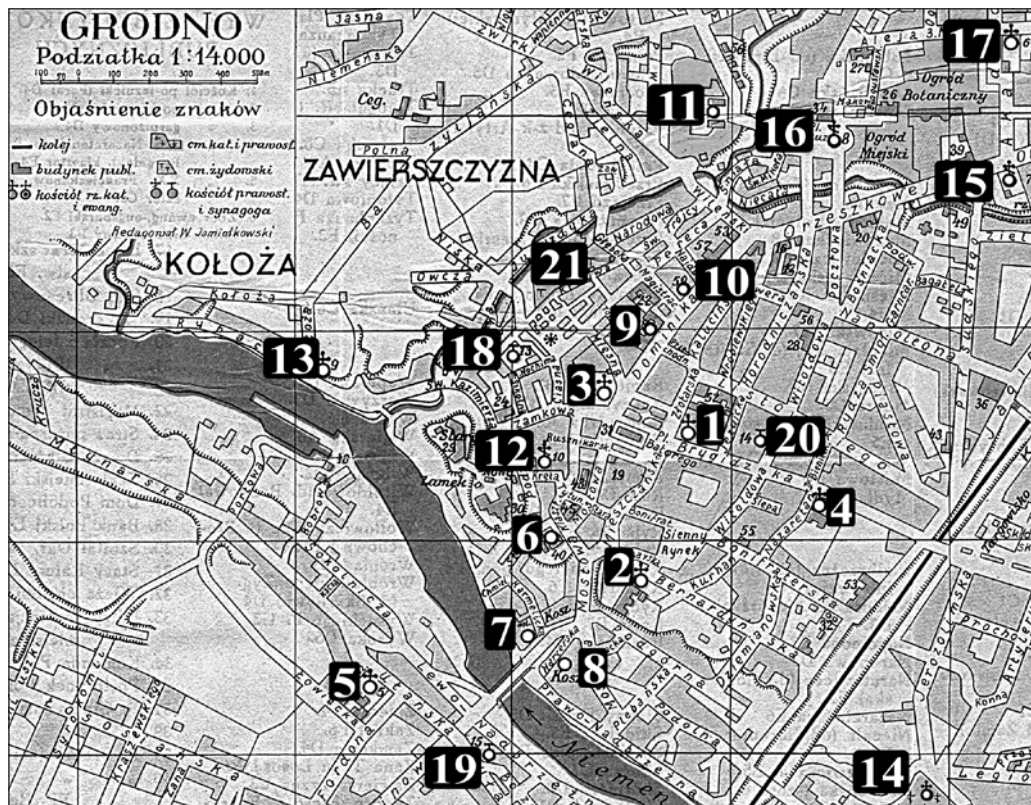
³⁰ Poza Eugeniuszem Zabiełłą na ten temat pisze: G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 215–219.

³¹ O architekturze budowli zob. P. Bohdziewicz, *Kościół pobazyliński w Berezwechu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 45 (1983), 3–4, s. 327–348.

³² Podawane są tu różne daty, od lat pięćdziesiątych po rok 1970. Taka rozbieżność odnośnie do stosunkowo niedawnego wydarzenia jest dość zastanawiająca.

Grodno

Literatura dotycząca Grodna jest dość bogata, także w języku polskim. Większość monografii skupia się jednak na historii miasta w okresie późnonowożytnym, ponieważ zachowały się księgi metrykalne z XVIII w. Na ich podstawie odtwarza się też wcześniejsze, dość mgliste dzieje Grodna¹. Wielu badaczy zajmowało się także kwestią po-

Mapa 34. Grodno na planie z 1935 r. z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół farny (dawny klasztor Jezuitów); 2. kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego (dawny klasztor Bernardynów); 3. kościół garnizonowy (fara Witoldowa); 4. klasztor Nazaretanek (dawniej Brygidek); 5. klasztor Franciszkanów; 6. lokalizacja klasztoru Bernardynek; 7. i 8. lokalizacja nowego i starego klasztoru Karmelitów; 9. lokalizacja klasztoru Dominikanów; 10. lokalizacja kościoła pw. św. Ducha; 11. pałac arcybiskupa prawosławnego (pałac Walickiego – prawdopodobna lokalizacja kościoła pw. św. Mikołaja); 12. klasztor Bazylianek; 13. cerkiew na Kołoży; 14. cerkiew pw. św. Marty; 15. sobór pw. Opieki NMP; 16. cerkiew garnizonowa; 17. kościół ewangelicko-augsburski; 18. synagoga główna (Troicka); 19. synagoga na Zaniemniu; 20. synagoga na Słobódce (obecnie budynek Bankowego Centrum Rozliczeniowego); 21. kirkut

¹ Zob. m.in. J. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*, Toruń 2002; *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, red. A. Woltanowski, J. Urwanowicz, Białystok 1997; J. Urwanowicz, A. Woltanowski, *Grodno w 1794 r.: Miasto i ludność*, [w:] *Miasto – region – społeczeństwo. Studia ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyrzbiśowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 1992, s. 111–134; M. Smoliński, *Kościół w życiu politycznym Grodna w XVIII wieku: funkcje i treści*, „Barok. Historia – literatura – sztuka”, 18 (2011), 1, s. 95–113.

chodzenia wczesnośredniowiecznego grodu nad Niemnem. Brakuje natomiast syntetycznych ujęć z dziedziny budownictwa sakralnego oraz stosunków etniczno-religijnych w mieście na przestrzeni wieków.

Dogodne usytuowanie obronne na trzech wzgórzach, chronionych z jednej strony przez rzekę, od najdawniejszych czasów sprzyjało osadnictwu. Niemen od zachodu okala wzniesienia, na których dzisiaj stoją dwa miejskie zamki – Stary i Nowy, a także kościół i klasztor pobernardyński. Z kolei od północy opływa miasto rzeczka Horodniczanka, za którą na kolejnym, czwartym wzgórzu od czasów najdawniejszych stała cerkiew tzw. kołońska, spełniająca również niewątpliwie funkcje obronne.

Rejon ujścia Horodniczanki do Niemna zamieszkały był od czasów przedhistorycznych. Pierwszy gród powstał na Wzgórzu Zamkowym w X wieku, jak wskazują badania archeologiczne. Podgrodzie obejmowało obszar w najbliższym sąsiedztwie zamku, ale jako teren osadnictwa od wczesnego średniowiecza służyły też bardziej oddalone miejsca². Były to tereny nad Niemnem na wschód od grodu, tzw. Podole, z siecią ulic równoległych względem rzeki oraz obszar położony wzdłuż Horodniczanki, ciągnący się od zamku do tzw. Rynku Niemieckiego.

Swoją nazwę Grodno zawdzięczać ma, wedle różnych wersji, słowiańskim słowom „grod” albo „horod” lub też litewskim – „gartas” lub „gardas” (kram, stragan). Spór narosły wokół nazwy ma dla wielu badaczy znaczenie większe niż tylko czysto lingwistyczne, dyskusja toczy się bowiem wokół zasadniczej przynależności etnicznej mieszkańców Grodna w początkach jego istnienia³. Problemy wynikają nie tylko z niepewnej datacji pierwszego grodu, która opiera się wyłącznie na badaniach archeologicznych. Tereny Grodzieńszczyzny od najdawniejszych czasów pozostawały pograniczem osadnictwa ludów bałtyckich i wschodniosłowiańskich. W związku z tym określenie przynależności politycznej tych ziem oraz ich składu etnicznego z okresu, do którego nie posiadamy żadnych źródeł pisanych, stanowi nie lada wyzwanie. Przedwojenni historycy polscy, z Józefem Jodkowskim na czele, opowiadali się raczej za litewską, lub też bałtyjską, wersją przynależności grodu (sam Jodkowski twierdził, że zamieszkiwali go Jaćwingowie)⁴. Z kolei historycy rosyjscy widzieli we wczesnośredniowiecznym Grodnie gród słowiański, jeśli nie założony, to wcześniej zdobyty przez książąt kijowskich. Współczesny badacz Jerzy Gordziejew również jest zwolennikiem słowiańskiej teorii pochodzenia Grodna, kierując się nowszymi badaniami archeologicznymi⁵.

Spór nie wydaje się jednak ostatecznie rozstrzygnięty. Dysponujemy bardzo skromnymi materiałami źródłowymi dotyczącymi Grodna z tego okresu. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1128 r., kiedy gród istniał już od jakiegoś czasu. Dotyczy ona ekspansji kijowskiego księcia Włodzimierza Monomacha na te tereny i ślubu jego córki z księciem

² Rozwój przestrzenny miasta w średniowieczu opisano na podstawie: J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 55–59.

³ O tym sporze szerzej zob. tamże, s. 14–23.

⁴ J. Jodkowski, *Grodno i okolice w zaraniu dziejów Litwy i Rusi nad Niemnem*, „Kronika m. Grodna. Kwartalnik ilustrowany, poświęcony działalności samorządu oraz poszczególnym dziedzinom życia miasta i jego historii”, 1 (1928), 1, s. 4–10. Inni historycy tego nurtu to: H. Łowmiański, *Prusy pogańskie*, Toruń 1935, s. 20 oraz J. Jakubowski, *Gdzie leżało „Horodno” hipackiego latopisu?*, „Ateneum Wileńskie: czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. Litewskiego”, 7 (1930), 3, s. 419–424.

⁵ J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 19–20.

grodzieńskim Wsiewołodkiem. Późniejsze wzmianki o Grodnie są jednak bardzo sporadyczne, a po roku 1183 w ogóle się urywają. Grodno ponownie pojawia się w źródłach dopiero w połowie XIII w. Nie wiadomo więc niemal nic na temat historii grodu do tego czasu. Możemy jedynie przypuszczać, że okoliczne tereny były, podobnie jak w okresie późniejszym, obszarem zaciętych walk pomiędzy książętami litewskimi i ruskimi. Niewątpliwie jednak już od czasów najdawniejszych musiała tu przebywać duża grupa ludności ruskiej, skoro w XII w. znajdowało się w osadzie przynajmniej pięć cerkwi⁶.

Historia Grodna zaczyna przedstawiać się w jaśniejszym świetle dopiero po najeździe tatarskim. Gród został wtedy spalony przez Tatarów, a następnie odbudowany przez książąt litewskich. Ich władza tutaj ustabilizowała się za Trojdena (zm. 1282), po serii zaciętych walk z książętami ruskimi (m.in. z Danielem Halickim, który władał grodem przez kilka lat). Wówczas pojawiło się jednak nowe zagrożenie w postaci Krzyżaków, którzy przez cały XIV w. najeżdżali Grodno. Dopiero za czasów Witolda miasto przestało być terenem nieustannych walk. Zanim to się stało, książę ów sam sprzymierzył się z wojskami zakonnymi przeciwko Jagielle i na ich czele odbił Grodno. Wkrótce potem porzucił swoich niedawnych sojuszników. Krzyżacy wówczas ponownie podbili i doszczętnie spalili miasto. Była to już jedna z ostatnich wypraw zakonu na te ziemie.

Odbudowa po zniszczeniach zadanych przez braci zakonnych w 1392 r. pociągnęła za sobą rozwój przestrzenny i funkcjonalny miasta. Dopiero wówczas na podgrodziu powstał rynek miejski, przy którym zbudowano gotycki kościół farny – pierwszą świątynię katolicką w mieście. Książę Witold nieco wcześniej wzmocnił też fortyfikacje grodu, budując na wzgórzu zamkowym pierwszą kamienną twierdzę oraz drugi zamek na sąsiednim wzniesieniu (zamieniony w późniejszym czasie na pałac książęcy). Miał też nadać grodzieńskim Żydom liczne przywileje, co wpłynęło na późniejszy świetny rozwój tutejszego kahału. Plac obok Rynku Niemieckiego nad Horodniczanką został oddany Żydom na cmentarz, co stworzyło podwaliny pod późniejszą dzielnicę żydowską⁷. Bliżej zamku wzniesiono także pierwszą drewnianą bóżnicę⁸.

W 1413 r., po unii horodelskiej, zniesiono udzielne księstwo grodzieńskie, istniejące od roku 1384 (data nadania Grodna Witoldowi przez Jagiełłę). Od tego momentu Grodno było miastem powiatowym w województwie trockim.

Okres panowania Jagiellonów to czas dalszego rozwoju Grodna, zapoczątkowanego za Witolda. Królowie chętnie odwiedzali miasto i nieraz obierali je na swoją siedzibę. Kazimierz Jagiellończyk spędził dużą część swego życia w Grodnie i tu też umarł, podobnie jak nieco wcześniej jego syn, św. Kazimierz⁹. Wiele miasto zawdzięczało Aleksandrowi Jagiellończykowi, który w 1496 r. nadał mu prawa miejskie. Przez cały bowiem XV w. Grodno nie posiadało odrębności prawnej, mimo iż było już wówczas ośrodkiem wyróżniającym się pod względem wielkości¹⁰. Aleksander w 1502 r. rozszerzył granice miasta. Była to naturalna konsekwencja rozwoju przestrzennego, za-

⁶ Tamże, s. 174–180.

⁷ J. Jodkowski, *Grodno i okolice*, s. 9.

⁸ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/grodno/11,synagogi-domy-modlitwy-i-inne/14062,wielka-synagoga-w-grodnie-wjalikaja-trajeckaja-wulica-59a/> (dostęp: 19 V 2016).

⁹ J. Jodkowski, *Grodno*, Wilno 1923, s. 10.

¹⁰ Należy pamiętać, że akt nadania praw miejskich na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego często wynikał nie tyle z realnej wielkości i znaczenia osady, ile z aktualnych potrzeb fiskalnych monarchii – zob. J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 27.

początkowanego 100 lat wcześniej, za Witolda. Główną ulicą miasta Grodna stała się ul. Wileńska, prowadząca od rynku na północ i przechodząca dalej w ważny trakt handlowy do stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. W tym samym okresie zaczęła się rozwijać dzielnica Zaniemnie na drugim brzegu rzeki.

Na pewno od połowy XVI w., a być może i wcześniej, działali w mieście dwaj burmistrzowie, z których jeden musiał być Rusinem, a drugi Litwinem¹¹. Mogłoby to świadczyć o równowadze liczbowej obu tych grup etnicznych w mieście, ale wydaje się, że proporcja ta zmieniała się na niekorzyść Litwinów. Już w 1405 r. książę Witold osiedlił w Grodnie 11 000 jeńców spod Pskowa. W XVI w. natomiast znalazła się tu olbrzymia liczba jeńców moskiewskich¹². W tym okresie do miasta przybywało też wielu Polaków. Ufundowano wtedy trzy kościoły katolickie i jeden klasztor. Apogeum fundacji katolickich przypada już na pierwszą połowę XVII w.

Ten krótki szkic z dziejów struktury etniczno-wyznaniowej Grodna w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym zakończyć należy wzmianką na temat jeszcze jednej niezwykle istotnej grupy ludności. Od XIV w. w mieście obecni są już bowiem także Żydzi¹³. Fakt nadawania im licznych przywilejów przez władców pozwala przypuszczać, że od początku stanowili dużą i wpływową grupę ludności¹⁴. Już w roku 1389 edykt Witolda miał zezwalać Żydom na swobodne prowadzenie działalności handlowej i rzemieślniczej w mieście. Autentyczność tego dokumentu jest jednak podawana w wątpliwość¹⁵.

Przejęciowo w roku 1494, za króla Aleksandra, Żydów wydalono z Grodna, a ich mienie zagarnięto. Podobnie kazano im opuścić inne miasta Wielkiego Księstwa, m.in. Troki, Brześć czy Kijów. W ten sposób władca pozbył się problemu długów, z którymi zalegał u żydowskich kredytodawców. Po 1503 r. Żydom zezwolono na powrót, a zgrabione mienie zostało im zwrócone, nie podniesiono jednak ponownie kwestii długów¹⁶.

Czasy Stefana Batorego to dla miasta okres szczególny, a postać władcy wyjątkowo trwale zapisała się w pamięci historycznej mieszkańców Grodna. Do jego zasług należy przede wszystkim przebudowanie Starego Zamku w stylu renesansowym i wybudowanie nowej rezydencji królewskiej przy rynku, tzw. Batorówki. On też postawił nową, kamienną farę obok starej, która została wówczas zburzona¹⁷. Król spędził w Grodnie większość czasu podczas swego panowania, stąd prowadził kampanie wymierzone przeciw państwu moskiewskiemu i tutaj też zmarł w wybudowanym przez siebie pałacu. Na cześć tego króla główny plac w mieście nazwano jego imieniem – nazwa „plac Batorego” przetrwała do II wojny światowej (obecnie jest to pl. Sowiecki).

¹¹ E. Dubas-Urwanowicz, *Grodno do XVIII wieku*, s. 11. Dowiadujemy się o tym z przywilejów pochodzących dopiero z 1540 i 1541 r.

¹² J. Jodkowski, *Grodno i okolice*, s. 6.

¹³ Istnieje także teoria, że Żydzi byli obecni w Grodnie już w XII w. O społeczności żydowskiej w Grodnie zob. <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/grodno/5,historia/> (dostęp: 11 XI 2014).

¹⁴ E. Dubas-Urwanowicz, *Grodno do XVIII wieku*, s. 13–14.

¹⁵ J. Ochmański pisze, że przywilej ów jest falsyfikatem, opartym na falsyfikacie dla Żydów brzeskich – zob. *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1385–1430*, red. J. Ochmański, Warszawa–Poznań 1986, s. 180–181. Nie zmienia to faktu, że przywilej ten był uznawany za autentyczny przez kolejnych władców i odnawiany przez Jana Kazimierza i Stanisława Augusta.

¹⁶ J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 269.

¹⁷ Świadomość braku ciągłości historycznej tego obiektu od czasów Witolda zatarła się na przestrzeni dziejów – zob. niżej przy opisie tego kościoła, a także kościoła pojezuickiego.

Największy rozwój Grodno przeżywało jednak już za następców Batorego, przynajmniej jeżeli chodzi o budownictwo sakralne. Podczas panowania dynastii Wazów w mieście ufundowano aż siedem klasztorów katolickich, z czego cztery w latach 1632–1635. Osadzono także w mieście unicki zakon bazylianek. Wszystkie inicjatywy – oprócz jednej (kościół Bernardynów) – były prywatne, choć władcy często mieli w nich swój udział.

Zahamowanie świetnego rozwoju Grodna nastąpiło w połowie XVII w. Wydatnie przyczyniła się do tego wojna moskiewska, która była jednym z największych kataklizmów w historii miasta. Straty demograficzne w tym okresie szacuje się na niemal 50% populacji¹⁸. Bardzo ucierpiała także zabudowa Grodna. Z budowli sakralnych, których już nie odbudowano, należy wymienić kościoły pw. św. Mikołaja i św. Trójcy oraz cerkiew pw. św. Krzyża. Podczas okupacji miasta w latach 1655–1660 (z przerwą od marca do grudnia 1659 r.) umyślnie niszczone kościoły, zwłaszcza greckokatolickie. Możliwe, że było wśród nich kilka budowli, o których nie posiadamy pewnych informacji. Katastrofalne pożary, które nastąpiły wkrótce potem (cztery w roku 1669 i dwa w 1672), oraz wojna północna dopełniły dzieła zniszczenia. Wiele świątyń w tym okresie popadło w ruinę i nie zostało już odbudowanych (m.in. cerkiew Woskresieńska, cerkiew tzw. Mała, cerkiew pw. św. Mikołaja). Zdaniem J. Gordziejewa, wydarzenia drugiej połowy XVII i pierwszej połowy XVIII w. były decydujące dla procesu przebudowy struktury etniczno-wyznaniowej miasta¹⁹. Wiązało się to ze znacznym zmniejszeniem udziału ludności prawosławnej i greckokatolickiej w mieście na rzecz rzymskich katolików, przy czym katolikami byli nie tylko Polacy czy Litwini, lecz także w dużej mierze ludność wschodniosłowiańska²⁰.

Chęć odbudowy i przywrócenia Grodna dawnej świetności po pożarach z 1672 r. była jedną z przyczyn, dla których podjęto decyzję w sprawie tzw. sejmów grodzieńskich. Od 1678 r. w Grodnie miało się bowiem odbywać co trzecie posiedzenie sejmu walnego. Grodno stało się tym samym „trzecią stolicą Rzeczypospolitej”, po Warszawie i Wilnie²¹.

W okresie stanisławowskim miasto przeżywało intensywny rozwój za sprawą podskarbiego litewskiego i starosty grodzieńskiego hr. Antoniego Tyzenhauza. Zarządzał on ekonomiami królewskimi na terenie Litwy. Z jego inicjatywy, począwszy od lat sześćdziesiątych XVIII w., powstało aż 50 manufaktur różnego typu (zajmujących się m.in. produkcją sukna, świec woskowych, powozów królewskich czy kapeluszy). Tyzenhauz oddawał się także działalności kulturowej i oświatowej: powołał do życia Królewską Szkołę Lekarską, zakładał szkoły, a także stworzył pierwszy w Rzeczypospolitej ogród botaniczny. Dzięki jego energicznej działalności miasto szybko podniosło się ze zniszczeń, dokonanych przez wielki pożar w 1775 r. Spektakularny upadek podskarbiego w 1780 r., podczas procesu sądowego, który pozbawił go zarządu ekonomii grodzieńskiej, zakończył jednak ten etap rozwoju miasta²².

¹⁸ P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna w XV–XVII wieku*, Supraśl 2005, s. 31.

¹⁹ J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 262.

²⁰ Tamże, s. 263–265.

²¹ Zob. J. Lileyko, *Przebudowa Starego Zamku w Grodnie na cele sejmowe w latach 1673–1678*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 129–146.

²² O Tyzenhauzie zob. przede wszystkim: S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz: podskarbi nadworny litewski*, 1–2, Londyn 1970.

Do 1793 r. odbyło się w Grodnie jedynie 11 sejmów (z powodu wojen oraz kryzysów parlamentarnych), z których ostatni, zatwierdzający drugi rozbiór, okazał się ostatnim w dziejach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Odbył się on w Nowym Zamku, zbudowanym naprzeciwko Starego na polecenie króla Augusta III.

Po trzecim rozbiorze Grodzieńszczyzna znalazła się pośród terenów bezpośrednio inkorporowanych do Imperium Rosyjskiego, chociaż w okresie późniejszym samo miasto leżało w najbliższym sąsiedztwie granicy z Królestwem Polskim. W połowie XIX w., w 1855 r., miał miejsce kolejny wielki pożar miasta²³.

W roku 1794 liczbę mieszkańców Grodna szacuje się na 6431 osób, z czego 2780 (43,2%) Żydów²⁴. W 1824 roku było tutaj 6974 osoby: 4791 (68,7%) żydów, 1667 (23,9%) katolików, 278 (3,9%) prawosławnych, 167 (2,2%) protestantów i 87 (1,2%) unitów²⁵. W czasach powstania *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* (koniec XIX w.) Grodno zamieszkiwało już 34 775 osób, w tym zaledwie 4781 (13,7%) katolików. Istniało tu wówczas jedenaście cerkwi i cztery działające kościoły (jezuitów, bernardynów, franciszkanów i brygidek)²⁶. Widoczny jest kontrast z sytuacją z początku tegoż stulecia, kiedy w Grodnie nie znajdowała się ani jedna świątynia prawosławna, istniało natomiast osiem lub dziewięć czynnych kościołów katolickich²⁷. Kościoły garnizonowy (dawna fara Witoldowa) i bernardynek zamieniono na cerkwie. Nieużywane świątynie karmelitów, dominikanów oraz św. Ducha, a także klasztor i kaplica Bonifratrów popadły zaś w ruinę.

W 1921 r. spis powszechny odnotował 34 694 mieszkańców, z czego 18 697 (53,9%) żydów, 12 053 (34,7%) rzymskich katolików, 3649 (10,5%) prawosławnych, a także niewielką grupę ewangelików (230 – 0,6%)²⁸.

W okresie międzywojennym miasto straciło na znaczeniu na rzecz szybko rozwijającego się pobliskiego Białegostoku, stolicy województwa, w skład którego weszło i Grodno. Mimo to również i ono stanowiło ważny ośrodek gospodarczy i kulturalny. W 1939 r. było miejscem kilkudniowego oporu przeciwko najazdowi sowieckiemu. To ewenement w skali całej kampanii wrześniowej. W walkach brali udział uczniowie miejscowej szkoły, tzw. orlęta grodzieńskie.

W czasach sowieckich najbardziej dotkliwą stratą dla Grodna było wysadzenie fary Witoldowej 29 XI 1961 r. Budowa szarej bryły Teatru Dramatycznego nieopodal wzgórz zamkowych w latach siedemdziesiątych również na zawsze zmieniła obraz miasta. Dziś Grodno jest jednym z największych miast Białorusi, stolicą obwodu. W 2015 r. było tu 361 000 mieszkańców²⁹.

²³ J. Jodkowski, *Grodno*, s. 103: „jeszcze przed pożarem Grodno miało charakter miasta-ogrodu”.

²⁴ J. Urwanowicz, A. Woltanowski, *Grodno w 1794 r.*, s. 118.

²⁵ J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 263.

²⁶ F. Sulimierski, *Grodno*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 2, Warszawa 1881, s. 831.

²⁷ <http://orthos.org/eparhiya/history> (dostęp: 4 III 2015).

²⁸ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 5: *Województwo białostockie*, Warszawa 1924, s. 30.

²⁹ <http://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Горадня> (dostęp: 11 X 2015).

Cerkwie w mieście w okresie wczesnośredniowiecznym

Istnieje kilka zachowanych świadectw wczesnośredniowiecznej historii Grodna. Na Starym Zamku odnaleziono ślady cerkwi tzw. Dolnej, pochodzącej najprawdopodobniej z XII w. W XIV w. na jej miejscu powstała cerkiew Górna³⁰. Dalsze losy tej świątyni są nieznane ze względu na ogromne braki źródłowe (nieznane jest nawet jej wezwanie, stąd umowne nazwy: cerkiew Dolna i Górna).

Na terenie umocnionego podgrodzia pod zamkiem, na wzniesieniu, stała cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego (Woskresieńska), zbudowana również najprawdopodobniej w XII w.³¹ Dotrwała w tym miejscu do 1613 r., kiedy spłonęła w pożarze. Została odbudowana w innym miejscu, na placu przy zbiegu ul. Rzeźnickiej i Jezerskiej, a więc w północnej części miasta, za Horodniczanką. Przestała istnieć pomiędzy rokiem 1754 a 1768, choć już wcześniej znajdowała się w ruinie.

Kolejną świątynią prawosławną, która przypuszczalnie ma wczesnośredniowieczny rodowód, jest tzw. mały monasterek popowski pod zamkiem. Nazwa ta pojawia się w rewizji Grodna z 1680 r. Przez współczesnych badaczy świątynia ta nazywana jest cerkwią „Małą” ze względu na brak informacji o jej wezwaniu. Pojawia się w źródłach po raz pierwszy dopiero w początku XVI w., ale badania archeologiczne datują ją na koniec wieku XII³². Prawdopodobnie znajdował się przy niej klasztor prawosławny, od XVII w. unicki. Jurydyka klasztorna była ulokowana nad brzegiem Horodniczanki, w najbliższym sąsiedztwie zamku. Kler unicki posiadał te ziemie do roku 1783 (co nie jest jednoznaczne z dalszym istnieniem świątyni).

J. Gordziejew wskazuje na jeszcze jedną świątynię prawosławną, która przypuszczalnie mogła mieć bardzo wczesny rodowód. Chodzi o cerkiew pw. św. Krzyża (Czesnochreską) na Podolu, wzmiankowaną dopiero w latach czterdziestych XVI w.³³ Przypuszczenie Gordziejewa opiera się na wniosku, że Podole, jako część osady grodowej wyraźnie wysuniętej na wschód względem reszty dzielnic i zamieszkaney od czasów najdawniejszych, powinno posiadać własną świątynię. Istniały one bowiem wszędzie indziej: na dziedzińcu zamkowym, na Kołozy i na podgrodziu nad Horodniczanką. „Wydaje się niemożliwe – pisze autor – by tak obszerna, rozłożona wzdłuż nadniemeńskiej skarpy dzielnica miasta mogła obejść się bez osobnej świątyni”³⁴.

Świątynia ta jest widoczna na rycinie Zündta–Adelhausera z 1568 r. – ma formę murowanej rotundy, wyraźnie wybijającej się ponad zabudowania mieszkalne Podola. Cerkiew prawdopodobnie przyjęła unię brzeską po 1596 r. i została zniszczona w okresie wojny moskiewskiej³⁵. Przekazano ją karmelitom (zob. w dalszej części niniejszego artykułu).

³⁰ J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 174–175.

³¹ Tamże, s. 179. J. Jodkowski (*Grodno*, s. 10) twierdzi, że zarówno cerkiew Woskresieńska, jak i cerkiew Preczyścieńska zostały zbudowane za czasów królowej Heleny, żony Aleksandra Jagiellończyka, córki Iwana III. Jodkowski łączył z jej osobą wzmogoną działalność budowlaną na rzecz ludności prawosławnej. Idea ta przeniknęła do współczesnej literatury (zob. E. Dubas-Urwanowicz, *Grodno do XVIII wieku*, s. 19). Praca Gordziejewa, oparta na aktualniejszych badaniach archeologicznych, jest jednak bardziej wiarygodna.

³² Za: J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 177. Mowa o badaniach A. Kraucewicza.

³³ Tamże, s. 176–177.

³⁴ Tamże, s. 176.

³⁵ J. Jodkowski, *Grodno*, s. 18 (w przypisie). Autor co prawda źle identyfikuje umiejscowienie cerkwi na sztychu Zündta–Adelhausera, zob. dalej.

Cerkiew pw. Bogarodzicy Przczystej (katedralna) i klasztor Bazyliańek

W XII w. na terenie podgrodzia na wschód od zamku wzniesiono cerkiew pw. Bogarodzicy Przczystej, która w późniejszym okresie pełniła funkcję katedry prawosławnej, a być może od początku była najważniejszą świątynią tego wyznania w osadzie grodowej³⁶. Około roku 1626 cerkiew ta dołączyła do unii brzeskiej, a w 1635 ulokował się przy niej unicki zakon bazyliańek. Świątynia ta spaliła się w końcu panowania Władysława IV. Wówczas mniszki wzniosły nową cerkiew i nowy klasztor. Zabudowania te nie przetrwały długo, ponieważ uległy zniszczeniu podczas najazdu moskiewskiego w 1655 r., a następnie w wojnie północnej. W pierwszej połowie XVIII w. zastąpiono je budynkami murowanymi, a z 1726 r. pochodzi barokowa cerkiew projektu Józefa Fontany³⁷. Po kasacji unii w 1839 r. miejsce unickich bazyliańek zajęły prawosławne mniszki z Różanogostoku.

Il. 91. Grodno. Cerkiew pw. Bogarodzicy Przczystej

W 1865/1866 r. wybudowano na terenie klasztoru drugą cerkiew. W okresie I wojny światowej mniszki ewakuowały się do Rosji, a w latach 1918–1921 powróciła tylko część z nich. Mniszek nie stać było na konserwację budynków, które stopniowo popadały w ruinę³⁸.

Po II wojnie światowej klasztor i cerkwie były zamknięte. W latach 1970–1992 działało tu muzeum religii. Budynki remontowano w latach 1979–1985. W 1992 r. zabudowania przekazano prawosławnemu zakonowi żeńskiemu pw. Narodzenia Bogarodzicy³⁹.

³⁶ J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 178.

³⁷ G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach na Białorusi*, Warszawa 1997, s. 65–66. Fontana był współautorem wielu projektów w Warszawie, m.in. kościołów Franciszkanów, Pijarów (garnizonowy) i św. Krzyża.

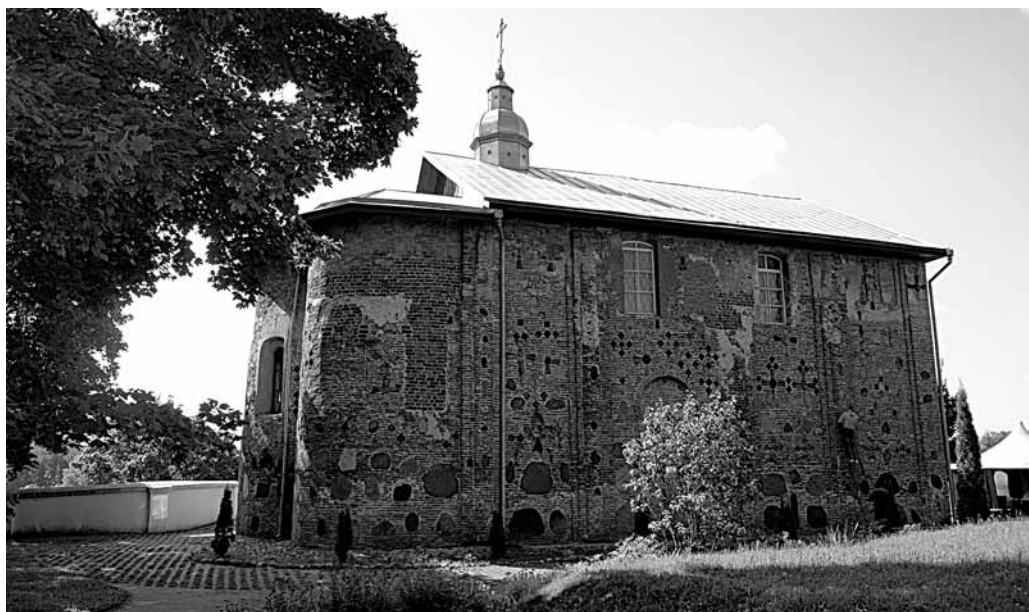
³⁸ Szczególnie dużo o tym zakonie i o jego funkcjonowaniu w Grodnie w okresie międzywojennym pisze U. Pawluczuk, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007, s. 188–193.

³⁹ G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 65–66.

Cerkiew pw. św. św. Borysa i Gleba

Najlepiej zachowanym budynkiem sakralnym z okresu wczesnego średniowiecza w Grodnie jest położona na zachód od zamku, za rzeczką Horodniczanką, cerkiew prawosławna pw. św. św. Borysa i Gleba. Została ona zbudowana najpewniej w XII w., podobnie jak wiele innych obiektów sakralnych w mieście, ale J. Jodkowski datował ją na wiek XI⁴⁰. Być może od początku przy cerkwi znajdował się jakiś klasztor, co tłumaczyłoby jej odległe położenie. Niewykluczone jest także, że cerkiew jest starsza od samego grodu⁴¹.

Wzniesienie, na którym znajduje się cerkiew, nazwał Kołożą na początku XV w. książę Witold, kiedy przesiedlił tu mieszkańców zburzonego przedmieścia Pskowa. Przedmieście to nazywało się właśnie Kołożą. Prawdopodobnie wówczas dokonano odbudowy świątyni, o czym świadczy gotycka cegła w górnej partii murów. Być może więc do czasów Witolda świątynia przez długi okres pozostawała w stanie ruiny⁴².

Il. 92. Grodno. Cerkiew kołozska

Z 1485 r. pochodzi pierwsza wzmianka o prawosławnym monasterze czerńców, którzy zaczęli gromadzić dobra przy świątyni⁴³. Był to pierwszy z wielu zakonów, które później funkcjonowały w mieście. Cerkiew na Kołoży odnawiana była na początku XVI i XVII w.⁴⁴ W 1635 r. klasztor i cerkiew zamieniono na unickie, a w 1697 r. przeniósł się tu konwent braci bazylianów z Wilna⁴⁵. Po synodzie w Połocku w 1839 r. klasztor i cerkiew znów stały się prawosławne. W 1853 r. południowa ściana, zwrócona ku rzece,

⁴⁰ J. Jodkowski, *Grodno wczesnośredniowieczne w świetle prac wykopaliskowych dokonanych na królewskim Zamku Starym w Grodnie w latach 1932 i 1933*, Warszawa 1934, s. 1 (przypis 1). W tejże pracy autor datuje także cerkiew zamkową na wiek XI (s. 11).

⁴¹ <http://orthos.org/eparhiya/blagochiniya-i-hramy/grodnenskoe/kołozhskaya> (dostęp: 11 XI 2014).

⁴² J. Jodkowski, *Grodno wczesnośredniowieczne*, s. 1.

⁴³ P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna*, s. 109.

⁴⁴ G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 65.

⁴⁵ U. Pawluczuk, *Życie monastyczne*, s. 184.

osunęła się w dół skarpy wraz z dużą ilością ziemi. Z uwagi na niebezpieczeństwo całkowitego zawalenia budynku bazylianie przenieśli się do skasowanego klasztoru Brygidek. Cerkiew zamknięto, odbudowa rozpoczęła się dopiero w 1894 r. Użyto do tego celu drewna – do dzisiaj świątynia jest w połowie drewniana. Prac konserwatorskich nie udało się ukończyć do I wojny światowej, a w okresie międzywojennym prawdopodobnie je przerwano ze względów finansowych⁴⁶. Po II wojnie światowej przez trzy lata świątynia stała pusta, a w 1948 r. otworzono tutaj muzeum historyczne i archeologiczne. Prace konserwacyjne i zabezpieczające budowlę przed dalszym osunięciem prowadzone były okazjonalnie przez cały XX w. i trwają aż do dzisiaj. Cerkiew przywrócona została wiernym prawosławnym w roku 1991, chociaż dalej pełni równocześnie funkcję muzeum⁴⁷.

Cerkwie w okresie nowożytnym

Posiadamy informacje o trzech cerkwiach, które pojawiły się w źródłach w XVI w., i o jednej z wieku XVII⁴⁸. Są to cerkiew pw. św. Spasa (rzekomo istniejąca już za Witolda), wzmiankowana w 1514 r. i później, po raz ostatni, w latach pięćdziesiątych tego stulecia; cerkiew pw. św. Symeona, o której mowa tylko raz w inwentarzu z lat 1560–1561, oraz cerkiew pw. św. Trójcy, której istnienie jest potwierdzone w roku 1511 i także dużo później w roku 1765. Czwarta świątynia to cerkiew pw. św. Ilji Proroka, istniejąca na pewno w 1633 r. i wówczas niebędąca prawosławną (prawdopodobnie więc, że była unicka, ale nie można wykluczać możliwości oddania jej rzymskim katolikom). To niestety jedyne informacje, jakie posiadamy o tych czterech świątyniach, co oznacza, że nie dysponujemy jakimikolwiek wskazówkami co do ich lokalizacji. Należy rozważyć możliwość uznania dwóch z nich za cerkwie, których wezwań nie znamy, chociaż wiemy o ich położeniu – cerkwi Górnej oraz Małej.

Znamy natomiast położenie cerkwi pw. św. Mikołaja, która stała na Horodnicy, w miejscu dzisiejszego pałacu Walickiego⁴⁹. Po raz pierwszy wspomniano o niej w roku 1560, a w roku 1680 została opisana w rewizji Grodna jako *cerkiew murowana pusta*⁵⁰. W roku 1736 zostały już po niej tylko krzyż i cmentarz. Na jej miejscu Stanisław August wybudował pałac, później przekazany Walickim.

Kościół pw. Najświętszej Marii Panny

Pierwszym kościołem katolickim w Grodnie był kościół pw. Najświętszej Marii Panny, zbudowany przy głównym rynku miasta, dzisiejszym pl. Sowieckim (dawniej: Batorego). Zwany jest często farą Witoldową, ponieważ ufundował go książę Witold w 1392 r.⁵¹ Pierwszy drewniany kościół prawdopodobnie zastąpiono murowaną świątynią, wybudowaną obok przez Stefana Batorego⁵². Po pożarze w 1782 r. stracił funkcję

⁴⁶ J. Jodkowski (*Grodno*, s. 70) pisał: „Cerkiewka stale zamknięta, a klucze od niej – w posiadaniu biskupa grecko-rosyjskiego w Grodnie”.

⁴⁷ <http://orthos.org/eparhiya/blagochiniya-i-hramy/grodnenskoek/kolozhskaya> (dostęp: 11 XI 2014).

⁴⁸ J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 175–176.

⁴⁹ Tamże, s. 176.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ J. Jodkowski, *Grodno*, s. 71; tenże, *Województwo białostockie. Przeszłość i zabytki*, Białystok 1929, s. 12.

⁵² O przebudowie zob. *Kościół pojezuicki (farny) w Grodnie*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, 4: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego*, 1: *Kościół i klasztory Grodna*, red. M. Kałamajska-Saeed, D. Piramidowicz, Kraków 2012, s. 39–40. Prawdopodobnie za królowej Bony dokonano jakichś

kościół parafialnego na rzecz stojącego po drugiej stronie rynku kościoła pojezuickiego⁵³. W 1804 r. oddany został wiernym prawosławnym. W tym okresie zachował jeszcze częściowo swój dawny, późnogotycki wygląd, z elementami klasycznymi, wprowadzonymi przy odbudowie po wspomnianym pożarze. Kolejny pożar miał miejsce w 1892 r. i wówczas kościół został przebudowany w stylu bizantyjsko-rosyjskim. W okresie międzywojennym ponownie trafił do katolików, za czym szło przywrócenie świątyni pierwotnego wyglądu gotyckiego. Funkcjonował od 1919 r. jako kościół garnizonowy. Po wojnie jednak pozostawał zamknięty, a ostatecznie wysadzono go 29 XI 1961 r.⁵⁴

Kościół w mieście w okresie nowożytnym

W XVI w. w Grodnie pojawiły się trzy nowe kościoły katolickie. Za króla Aleksandra lub nieco wcześniej powstał kościół pw. św. Mikołaja na północnym przedmieściu – Horodnicy⁵⁵. Wówczas był to teren praktycznie niezabudowany. Być może w najbliższym sąsiedztwie kościoła stała cerkiew tego samego wezwania⁵⁶. Kościół spłonął podczas najazdu moskiewskiego w połowie XVII w.

Z kolei królowa Bona ok. roku 1550 ufundowała kościół pw. św. Ducha na ówczesnej ul. Wileńskiej, obecnie Dominikańskiej. Według inwentarza z 1773 r. kościół był już wtedy w ruinie, niewiele wiadomo jednak o jego wcześniejszych losach⁵⁷. Od końca XVIII w. funkcjonował przy nim klasztor Mariawitek, być może więc został wówczas odbudowany⁵⁸. W 1885 r. znów był w ruinie; w roku tym częściowo spłonął. Na jego miejscu postawiono Hotel Słowiański⁵⁹.

Kościół pw. św. Trójcy i klasztor Augustianów

Trzecim kościołem był wzniesiony za czasów Aleksandra Jagiellończyka (i z jego fundacji) kościół pw. św. Trójcy. Od niego wzięła nazwę ul. Trojecka, późniejsze centrum dzielnicy żydowskiej⁶⁰. Świątynię zbudowano przy Rynku Niemieckim, znajdującym się w górze rzeki Horodniczanki. Prawdopodobnie od początku istnienia kościoła ulokowany był przy nim klasztor Augustianów⁶¹. Świątynia spłonęła w czasie najazdu moskiewskiego w 1655 r. Klasztor przetrwał do drugiej połowy XVII w., kiedy uległ pożarowi, i ostatecznie został zlikwidowany w 1673 r.⁶²

przeróbek, stąd wzmianka o tym u Jodkowskiego (*Grodno*, s. 17), niemniej do czasów Batorego kościół pozostawał drewniany.

⁵³ J. Jodkowski, *Grodno*, s. 71–72.

⁵⁴ Tę dokładną datę podaje serwis Radzima.org – zob. <http://radzima.org/pl/grodno/6414.html> (dostęp: 11 XI 2014).

⁵⁵ J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 163. J. Jodkowski (*Grodno*, s. 17) uważał, że kościół powstał w czasach Witolda, co może być prawdą, ponieważ wzmianka źródłowa z czasów Aleksandra dotyczy tylko uposażenia kościoła.

⁵⁶ J. Jodkowski (*Grodno*, s. 17) pisze, że to właśnie kościół katolicki, a nie cerkiew, stała na miejscu dzisiejszego pałacu Walickiego. Istnieniu cerkwi zaprzecza. Prawdopodobnie jednak faktycznie dwie świątynie różnych wyznań stały obok siebie.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna*, s. 109.

⁵⁹ J. Jodkowski, *Grodno*, s. 17.

⁶⁰ Tamże, s. 75.

⁶¹ O zakonie zob. G. Uth, *Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustjańskiego w Polsce*, Kraków 1930, s. 74–75; J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 166.

⁶² <http://pw.kasaty.pl/en/klasztor/Monastery/1609.html> (dostęp: 20 V 2016).

Il. 93. Grodno. Panorama Zündta-Adelhausera

Panorama Zündta–Adelhausera⁶³

Sytuację topograficzną z końca panowania Zygmunta Augusta dobrze obrazuje panorama miasta wykonana przez Matthiasa Zündta z 1568 r. według rysunku Johanna Adelhausera z roku poprzedniego⁶⁴. Sztych ten był wielokrotnie powielany (m.in. Braun-Hogenberg 1575). Niemniej wszystkie późniejsze przedstawienia są kopią oryginału Zündta–Adelhausera.

Na panoramie podpisane są najważniejsze świątynie – cztery cerkwie (*Templum rusorum*) i katolicki kościół farny (*Templum polonorum*). Wątpliwości nie budzi lokalizacja cerkwi na Kołoży, na lewo od zamku. Cerkiew pw. Przczystej Bogurodzicy znajduje się zaraz na prawo od niego, dalej kościół farny i poniżej cerkiew pw. św. Krzyża na Podolu (w formie rotundy). Zagadką jest natomiast świątynia położona w pobliżu ratusza, naprzeciw fary Witoldowej, a więc w miejscu, gdzie później stanęły zabudowania jezuickie, podpisana jako *Templum rusorum in urbe*. Wygląd i usytuowanie przy rynku, nie mówiąc już o samym podpisie, wskazują na jej dużą wagę. Nie jesteśmy w stanie przypisać tego obiektu do jednej z opisanych wcześniej, wzmiankowanych źródłowo świątyń⁶⁵.

Podobnie jest ze świątynią znajdującą się blisko prawej krawędzi sztychu. W tym mniej więcej miejscu nad Niemnem jeszcze do połowy XIX w. zachowało się jej wspomnienie – krzyż drewniany i ślady dawnego cmentarza⁶⁶.

Dziwi brak kościołów katolickich – pw. św. Trójcy i św. Ducha, które w tym okresie powinny znajdować się już w centrum miasta. Kościół i cerkiew pw. św. Mikołaja, a także cerkwie „Mała” oraz pw. Zmartwychwstania Pańskiego, chociaż również wówczas istniejące, zapewne nie byłyby widoczne w tej perspektywie.

Kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego (Bernardynów) (ryc. XXXI)

Aleksander Jagiellończyk jeszcze jako wielki książę litewski miał sprowadzić do miasta bernardynów, którym nadał ziemię nad Niemnem, wcześniej zajmowaną przez dwór książęcy⁶⁷. Fundacja nie doszła jednak do skutku i bernardyni zbudowali swój pierwszy drewniany kościółek dopiero wiek później, w roku 1595. Około 1600 r. była w budowie na miejscu dzisiejszej świątyni murowana pw. Znalezienia Krzyża Świętego, o czym świadczą ofiary przekazywane przez króla i urzędników królewskich, a także – według legendy – rycerzy wracających z wyprawy moskiewskiej. W 1601 r. król Zygmunt III ostatecznie potwierdził fundację. Budowę kościoła ukończono w 1617 r., a poświęcono go w 1618. Przy świątyni od razu istniał także murowany klasztor. Ucier-

⁶³ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bf/View_of_Grodno_in_XVI_century.PNG (dostęp: 26 VI 2015).

⁶⁴ D. Piramidowicz, *Kościół parafialny pw. Znalezienia Krzyża św. i dawny klasztor Bernardynów*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 4, 1, s. 19.

⁶⁵ J. Jodkowski (*Grodno*, s. 18) identyfikował ją błędnie z cerkwią Czesnochreską na Podolu. Szerzej zob. J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 175.

⁶⁶ *Grodno za Zygmunta Augusta według sztychu z pierwszej połowy XVII w.*, „Kronika m. Grodna. Kwartalnik ilustrowany, poświęcony działalności samorządu oraz poszczególnym dziedzinom życia miasta i jego historii”, 1 (1928), 1, s. 2 (wstęp do czasopisma, autor anonimowy).

⁶⁷ O kościele zob. D. Piramidowicz, *Kościół parafialny*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 4, 1, s. 19–74; D.J. Kutty, *Etapy budowy pobernardyńskiego kościoła w Grodnie*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVII w.*, red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 393–418.

ział on w wojnie moskiewskiej. Odbudowano go do 1662 r., a w 1682 prowadzono kolejne prace budowlane. W drugiej połowie XVIII w. wnętrzu kościoła nadano obecny, barokowo-klasycystyczny wystrój, tworzony m.in. przez zespół 14 ołtarzy. W latach 1736–1739 dobudowano także czworoboczną wieżę.

W 1852 r., na rok przed kasatą klasztoru, kościół stał się świątynią parafialną. W 1853 r. świątynię przekazano duchowieństwu świeckiemu, w klasztorze natomiast zaczęło stacjonować wojsko⁶⁸. W okresie międzywojennym, a także sowieckim kościół był nieprzerwanie czynny. Pod koniec lat osiemdziesiątych klasztor został zwrócony klerowi. Dziś działa tam Wyższe Seminarium Duchowne⁶⁹.

Kościół pw. Narodzenia NMP (Bernardynek)

Naprzeciw kościoła Bernardynów, po drugiej stronie obecnej ul. Mostowej, znajdowały się klasztor i kościół Bernardynek (ryc. XXXI). Pierwszą zakonnicę sprowadził prowincjał bernardynów Krzysztof Scipio del Campo, a pierwszą ksienią została Teofila Sapieżyna, spokrewniona z kanclerzem i hetmanem wielkim litewskim Lwem Sapiehą, którego uważa się za dobroczyńcę zakonu⁷⁰. Posąg Teofili umożliwił wzniesienie budowli zakonnych. Murowany kościół konsekrowano w roku 1651⁷¹. Także ta świątynia ucierpiała w wojnie moskiewskiej w 1655 r. i została następnie odbudowana. W 1854 r. klasztor uległ kasacie, a budynki przejął prawosławny konwent bazylianów (przeniesiony z grożącej zawaleniem cerkwi kołońskiej⁷²). Kościół został przekształcony w cerkiew. Bazylianie pozostali tu do 1915 r., kiedy ewakuowali się do Moskwy. Po I wojnie światowej powrócili i zajmowali budynki pobernardyńskie przez cały okres międzywojenny⁷³. Ostatecznie klasztor i kościół przestały istnieć w okresie II wojny światowej. W latach siedemdziesiątych postawiono w tym miejscu wzbudzający kontrowersje budynek Teatru Dramatycznego⁷⁴.

Bazylika katedralna pw. św. Franciszka Ksawerego (dawny kościół Jezuitów)

Stojący przy głównym rynku miasta, obecnym pl. Sowieckim, kościół pojezuicki pw. św. Franciszka Ksawerego należy do największych świątyń na obszarze dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego (ryc. XXXI). Jego początki są jednak dość mgliste i wiele przewodników oraz opracowań podaje na ten temat błędne informacje⁷⁵. Niewątpliwie jezuitów do miasta chciał sprowadzić już Batory i budowa nowego, murowanego kościoła farnego przy zachodniej pierzei rynku była prowadzona właśnie z myślą o nich (prawdopodobnie król chciał, by zakonnicy zarządzali parafią przez pośrednictwo świeckiego księdza). Miały także powstać kolegium i szkoła, ale śmierć króla przerwała te plany. Kościół farny dokończono zgodnie z testamentem władcy, ale jezuiti nie przy-

⁶⁸ Grodno, [w:] *Encyklopedia katolicka*, 6, red. J. Walkusz i in., Lublin 1993, s. 167.

⁶⁹ D.J. Kutry, *Etapy budowy*, s. 417.

⁷⁰ P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna*, s. 121.

⁷¹ Tamże, s. 122.

⁷² J. Jodkowski, *Grodno*, s. 22.

⁷³ U. Pawluczuk, *Życie monastyczne*, s. 184–185.

⁷⁴ A. Kłopotowski, *Białoruś. Historia za miedzą*, Gliwice 2012, s. 131.

⁷⁵ Najbardziej wiarygodne opracowanie opiera się na Archiwum Rzymskim Jezuitów. Zob. J. Paszenda, *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, 2, Kraków 2000, s. 37–78; P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna*, s. 171–180.

Il. 94. Grodno. Kościół pojezuicki (obecnie katedra)

byli do miasta. Byli tutaj na pewno dopiero w roku 1622, a do 1637 posiadali już drewniany kościół na miejscu, w którym dziś mieści się ich szkoła, na zakupionej ziemi we wschodniej pierzei rynku. Kamień węgielny pod obecną świątynię poświęcono w 1675 r., a budowa trwała aż do roku 1705, w którym to kościół został poświęcony w obecności Augusta II i cara Piotra I. W połowie XVIII w. fasada i wieże zyskały nowy wygląd, podobnie wnętrze świątyni. Półkolista, dwukondygnacyjny ołtarz z 10 kolumnami w każdej kondygnacji powstał w latach 1736–1737. Jego autorem jest Jan Schmidt. Budowla ta to największe osiągnięcie pruskiego mistrza, „zabytek baroku w europejskiej skali”⁷⁶.

Po kasacie zakonu w 1773 r. i pożarze fary w 1782 r. kościół pojezuicki stał się kościołem farnym. Po powstaniu listopadowym klasztor zamieniono na więzienie.

Dzięki oporowi wiernych kościół działał nawet w czasach radzieckich. W latach 1960–1988 w parafii nie było kapłana, a władze radzieckie miały zamiar urządzić w świątyni muzeum lub salę filharmonii⁷⁷. Wierni i tak zbierali się tu co niedzielę na modlitwę, co zapobiegło tym planom. Od 1988 r. świątyni ponownie przydzielono proboszcza, a w 1991 r. papież Jan Paweł II nadał kościołowi status katedry nowo powstałej diecezji grodzieńskiej.

⁷⁶ O. Gorszkowoz, A. Jaroszewicz, *Ołtarz kościoła farnego w Grodnie*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 80. Inne prace tego artysty obejmują przede wszystkim ołtarz główny kościoła pw. św. Krzyża w Braniewie i ołtarz główny kościoła w Szczuczynie.

⁷⁷ J. Kuczyński, *Bazylika katedralna pw. św. Franciszka Ksawerego w Grodnie (Fara)*, „Słowo Życia”, 310 (2010), 17, http://slovo.grodnensis.by/index.php?option=com_content&view=article&id=1738%3A17-310&catid=12%3Aparafii-i-swiatynie&Itemid=430&lang=pl (dostęp: 4 III 2015).

Kościół pw. Zwiastowania NMP (Brygidek)

Podobnie jak fundacje bernardynów, bernardynek i jezuitów, kościół i klasztor Brygidek zostały ufundowane w pierwszej połowie XVII w.⁷⁸ Dokonali tego małżonkowie Krzysztof Wiesiołowski, wielki marszałek litewski, oraz jego żona Aleksandra z Sobieskich na posiadany przez nich placu we wschodniej części miasta. Chciano tym sposobem uczcić pamięć ich córki, zmarłej w wieku zaledwie 19 lat. Wybór padł na brygidki z uwagi na fakt przebywania w tym zgromadzeniu Anny z Sobieskich, rodzonej siostry fundatorki i późniejszej pierwszej ksieni klasztoru grodzieńskiego. W latach 1633–1634 zatwierdzono fundację, a w roku 1642 stał tu już kościół. W 1908 r. klasztor przejęły z rąk nielicznych brygidek siostry nazaretanki. Rok później dokonano remontu kościoła. W 1944 r. klasztor uległ zniszczeniu w bombardowaniach, a w 1945 r. większość zakonnice wyjechała do Polski. Nieliczne, które zostały, zmuszono do opuszczenia budynków klasztornych w 1950 r. (część wyposażenia przeniesiono do kościoła pobernardyńskiego, gdzie siostry również się ukrywały). W klasztorze urządzono szpital psychiatryczny, a w kościele – magazyn szpitalny. Świątynię zwrócono wiernym i nazaretankom w 1990 r., ale szpital istniał do 2006 r. Po zwróceniu budynków klasztornych zakonnicom natychmiast przystąpiono do remontu zrujnowanego budynku.

Kościół pw. NMP Różańcowej (Dominikanów)

Kolejną fundacją z lat trzydziestych XVII w. są nieistniejące już dzisiaj kościół i klasztor Dominikanów. Ufundowali je Krzysztof i Fryderyk Sapiehowie w 1632 r., a poświęcenia świątyni dokonano w obecności króla Władysława IV w 1635 r.⁷⁹ Ten kościół uległ zniszczeniu w czasie wojny północnej, choć być może już wcześniej rozpoczęto budowę nowej świątyni. Zakończono ją w 1708 r. i konsekrowano w 1726 lub 1727 r. Była to budowla trzynawowa, o długości ok. 36 m. W latach 1797–1832 dominikanom przyznano pojezuicką szkołę, zarządzaną dotąd (od 1772 r.) przez Komisję Edukacji Narodowej⁸⁰. W 1832 r. klasztor skasowano. Kościół pełnił funkcję gimnazjalnego do roku 1865, kiedy przekazano go prawosławnym. Już w 1873 r. uległ jednak rozbiórce. Pozostałościami po zabudowaniach klasztornych są nazwa ulicy w północno-zachodniej części centrum miasta – Dominikańska – oraz sam budynek gimnazjum.

Kościół pw. Matki Boskiej Anielskiej (Franciszkanów)

Kościół pw. Matki Bożej Anielskiej i klasztor Franciszkanów na Zaniemniu ufundował starosta upicki Eustachy Kurcz wraz z żoną w roku 1635, co potwierdzone zostało przez króla Władysława IV w roku 1639⁸¹. Początkowo franciszkanie mieli osiedlić się przy ul. Mostowej, ale nie zgodzili się na to rezydujący w bezpośrednim sąsiedztwie

⁷⁸ O kościele i klasztorze Brygidek zob. M. Kałamajska-Saeed, *Kościół pw. Zwiastowania Najśw. Marii Panny i dawny klasztor brygidek*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 4, 1, s. 89–138; A. Szydłowski, *Kościół Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie (Pobrygidzki)*, „Słowo Życia”, 313 (2010), 20, http://slovo.grodnensis.by/index.php?option=com_content&view=article&id=1786%3A20-313&catid=12%3Aparafii-i-swiatynie&Itemid=430&lang=pl (dostęp: 4 III 2015).

⁷⁹ O kościele i klasztorze Dominikanów zob. P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna*, s. 144–160; J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 165–166.

⁸⁰ J. Jodkowski, *Grodno*, s. 38.

⁸¹ O kościele i klasztorze Franciszkanów zob. P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna*, s. 160–171; J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 173–174.

Il. 95. Grodno. Kościół franciszkański na Zaniemniu

bernardyni. Franciszkanie stali się więc jedynym konwentem na Zaniemniu. Pierwszy kościół zbudowano w latach 1639–1645. W roku 1659 uległ on całkowitemu zniszczeniu w wojnie moskiewskiej. Świątynię odbudowano w roku następnym. Co najmniej od roku 1698, a być może i wcześniej, pełnił on funkcję kościoła parafialnego⁸².

W roku 1759 przeprowadzono gruntowną przebudowę kościoła – zdjęto kopułę z nawy głównej oraz podwyższono wieżę o 4 m⁸³. W roku 1832 klasztor grodzieński nie uległ kasacji, tak jak inne konwenty franciszkańskie w tym rejonie. Po 1860 r. funkcjonował jako jedyny na ziemiach współczesnej Białorusi⁸⁴. W praktyce po powstaniu styczniowym klasztor pełnił funkcję więzienia dla polskich księży i zakonników. Franciszkanie jednak funkcjonowali przy kościele pw. Matki Boskiej Anielskiej przez cały XIX i XX w., z przerwami w latach 1900–1918, 1939–1945 i 1975–1991. Bracia minorycy powrócili w roku 1991, po 16 latach, w których opiekę nad świątynią sprawowali kapłani diecezjalni (podobna sytuacja miała miejsce w latach 1900–1918), i mieszkają w budynkach klasztornych do dziś⁸⁵.

W latach dwudziestych XX w. w klasztorze franciszkańskim pracował św. Maksymilian Kolbe. Znajdowało się tutaj wydawnictwo „Rycerza Niepokalanej”, miesięcznika o największym nakładzie w II Rzeczypospolitej⁸⁶.

⁸² Wątpliwości dotyczą tego, że nie posiadamy żadnych wiadomości na temat samego aktu stworzenia parafii. Dysponujemy jedynie księgami parafialnymi prowadzonymi od wspomnianego roku 1698.

⁸³ A. Szydłowski, *Kościół Matki Bożej Anielskiej (franciszkański)*, [w:] „Słowo Życia”, 312 (2010), 19, http://slovo.grodnensis.by/index.php?option=com_content&view=article&id=1771&Itemid=&ed=398 (dostęp: 11 XI 2014).

⁸⁴ <http://www.tau.by/sv-frantsishak> (dostęp: 11 XI 2014).

⁸⁵ A. Szydłowski, *Kościół Matki Boskiej Anielskiej*.

⁸⁶ Tamże.

Kościół pw. Podwyższenia Krzyża (Karmelitów)

Nieco później niż resztę siedemnastowiecznych klasztorów grodzieńskich, bo w roku 1676, fundowano kościół i klasztor Karmelitów. Fundatorami byli Andrzej i Barbara Kotowiczowie⁸⁷. Nie wiadomo, kiedy zakończyła się budowa pierwszego kościoła. Stał on po wschodniej stronie ul. Mostowej (ryc. XXXI), był zapewne drewniany i nosił wezwanie Podwyższenia św. Krzyża. Przemysław Borowik wskazuje na zbieżność wezwania z cerkwią Czesnochrzeską, która do 1655 r. stała na Podolu, a więc w pobliżu. Jego zdaniem dowodzi to jakiegoś związku między oboma świątyniami – być może kościół zbudowano w miejscu dawnej cerkwi⁸⁸.

Od roku 1736 trwała budowa nowej, murowanej świątyni po drugiej stronie ul. Mostowej. Karmelici przenieśli się tam ostatecznie w roku 1765. Stary, drewniany kościół nie został wówczas rozebrany, ale nie widnieje już na planie miasta z 1780 r. Być może spłonął więc w pożarze w 1775 r. Nowy klasztor wraz z kościołem uległy zniszczeniu w czasie wojen napoleońskich, ale zostały później odbudowane⁸⁹.

W 1845 r. klasztor skasowano. Od 1881 r. zdewastowany budynek kościoła pełnił funkcję koszar wojskowych (przebudowany na ten cel w 1904 r.⁹⁰). Obecnie mieści się w nim bank ze współczesną elewacją, nawiązującą do fasady kościelnej (ryc. XXXI).

Klasztor i kaplica Bonifratrów

Jedyną placówką zakonną założoną w XVIII w. w Grodnie był klasztor Bonifratrów⁹¹. Mieścił się we wschodniej części miasta, przy końcu ówczesnej ul. Dziemanowskiej (później Tatarskiej, Bonifraterskiej, a dziś – Swierdłowej), na tzw. Kurhanie. Ufundował go swym testamentem biskup wileński Karol Piotr Panczerzyński w 1725 r., chociaż nie wiadomo, kiedy dokładnie bonifratrzy sprowadzili się do miasta – pierwszy dowód źródłowy na temat funkcjonowania zgromadzenia mamy dopiero w roku 1744⁹². Uposażenie zakonu obejmowało klasztor i szpital. W klasztorze przejściowo znajdowała się kaplica, umieszczona najpierw w bramie, a następnie w refektarzu klasztornym. Budynek był długo w fatalnym stanie technicznym i dopiero ok. 1830 r. zgromadzeniu udało się wybudować nowy, drewniany budynek w tym samym miejscu, z kaplicą pw. Najświętszej Marii Panny i św. Jana Bożego na drugim piętrze. Klasztor został jednak zamknięty przez władze rosyjskie w 1846 r.

Topografia sakralna Grodna w okresie nowożytnym – ryc. XXIII

Na rysunku zaznaczono obiekty istniejące w mieście w okresie nowożytnym⁹³. Trzy linie to trzy szlaki, na których położone było Grodno. Pierwszy, oznaczony czerwoną linią, stanowi główny szlak wileński, który biegł z północy obok stojących tu na pewno

⁸⁷ P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna*, s. 182; J. Jodkowski (*Grodno*, s. 26) podaje za datę fundacji rok 1650, co zdaniem Borowika jest błędem powtarzającym dziś w większości opracowań (np. E. Dubas-Urwanowicz, *Grodno do XVIII wieku*, s. 21). Sam autor wspomina (s. 187) jednak o wzmiance źródłowej, jakoby pierwsza msza miała odbyć się w kościele w roku 1668.

⁸⁸ P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna*, s. 185–187.

⁸⁹ Tamże, s. 187–192.

⁹⁰ E. Dubas-Urwanowicz, *Grodno do XVIII wieku*, s. 21.

⁹¹ O klasztorze Bonifratrów zob. P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna*, s. 126–133.

⁹² Tamże, s. 126. J. Jodkowski (*Grodno*, s. 31) błędnie podaje, że rok 1729 jest rokiem fundacji. Píše także o istnieniu rzekomego drewnianego kościółka, co również raczej nie jest prawdą.

⁹³ Trasy odtworzono na podstawie: P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna*, s. 202–203.

już w XVI w. kościoła oraz cerkwi, obu pw. św. Mikołaja (1). W ich pobliżu przekraczał rzeczkę Horodniczanekę. Następnie trasa wiodła przez główną ulicę miasta, Wileńską (obecnie: Dominikańska). Wzdłuż niej znajdowały się kościół pw. św. Ducha (2 – lokalizacja przybliżona) oraz kościół i klasztor Dominikanów (3). Przy rynku stały fara Witoldowa (4) oraz kościół Jezuitów (5). Trasa wiodła dalej wzdłuż ul. Mostowej, mijając klasztory Bernardynek (6) i Bernardynów (7) po obu stronach ulicy oraz stary (8) i nowy (9) kościół Karmelitów. Ten pierwszy najprawdopodobniej powstał na gruzach zburzonej w wojnie moskiewskiej cerkwi pw. św. Krzyża i funkcjonował do 1765 r., kiedy karmelici przenieśli się do nowej świątyni. Ostatnim punktem na trasie był kościół Franciszkanów po drugiej stronie rzeki (10). Następnie trakt rozwidłał się na kilka odnóg, z których najważniejsza prowadziła do Brześcia Litewskiego.

Żółta trasa na mapie to trakt wschodni, prowadzący do rynku miejskiego. Wzdłuż niego położone były klasztor i kościół Brygidek (11), a nieco na uboczu ufundowano klasztor Bonifratrów (12).

Zielona linia to wyobrażenie tego, jak mógł wyglądać trakt wileński w czasach dawniejszych. Szlak ów jest, w przeciwieństwie do dwóch pozostałych, jedynie hipotezą. Trasa biegłaby więc także z północy obok kościoła pw. św. Mikołaja, a następnie mijałaby klasztor Augustianów z kościołem pw. św. Trójcy (13), istniejący od początku XVI w. Wzdłuż tej trasy położony był jeszcze prawosławny, a następnie unicki klasztor, z cerkwią nieznanego wezwania (tzw. Małą) (14), a także stała prawosławna katedra, przy której w XVII w. ulokował się klasztor Bazylianek (15). Do 1613 r. przy tym trakcie istniała też wczesnośredniowieczna cerkiew Woskresieńska (16), która po pożarze została odbudowana w zupełnie innym miejscu (21, lokalizacja przybliżona). Trakt dochodziłby do fary Witoldowej (4) od strony wschodniej, co tłumaczyłoby, dlaczego była ona skierowana absydą do obecnego rynku. Otóż pierwotny rynek prawdopodobnie istniał z drugiej strony kościoła, w bezpośrednim sąsiedztwie zamku⁹⁴.

Kolorem fioletowym zaznaczono inne świątynie chrześcijańskie, istniejące w okresie nowożytnym, ale nieznajdujące się bezpośrednio przy traktach, a także dwie synagogi. Średniowieczna cerkiew stała na wzgórzu zamkowym (17), choć nie jest pewne, czy dotrwała do czasów nowożytnych. Numer 18 to cerkiew kołońska, od początku istnienia grodu znajdująca się na uboczu i niezwiązana z rozwojem miasta. Dwie synagogi oznaczone są numerami 19 (na miejscu tej budowli stoi dziś nowa synagoga z początku XX w.) i 20 (powstała dopiero w 1760 r.)⁹⁵.

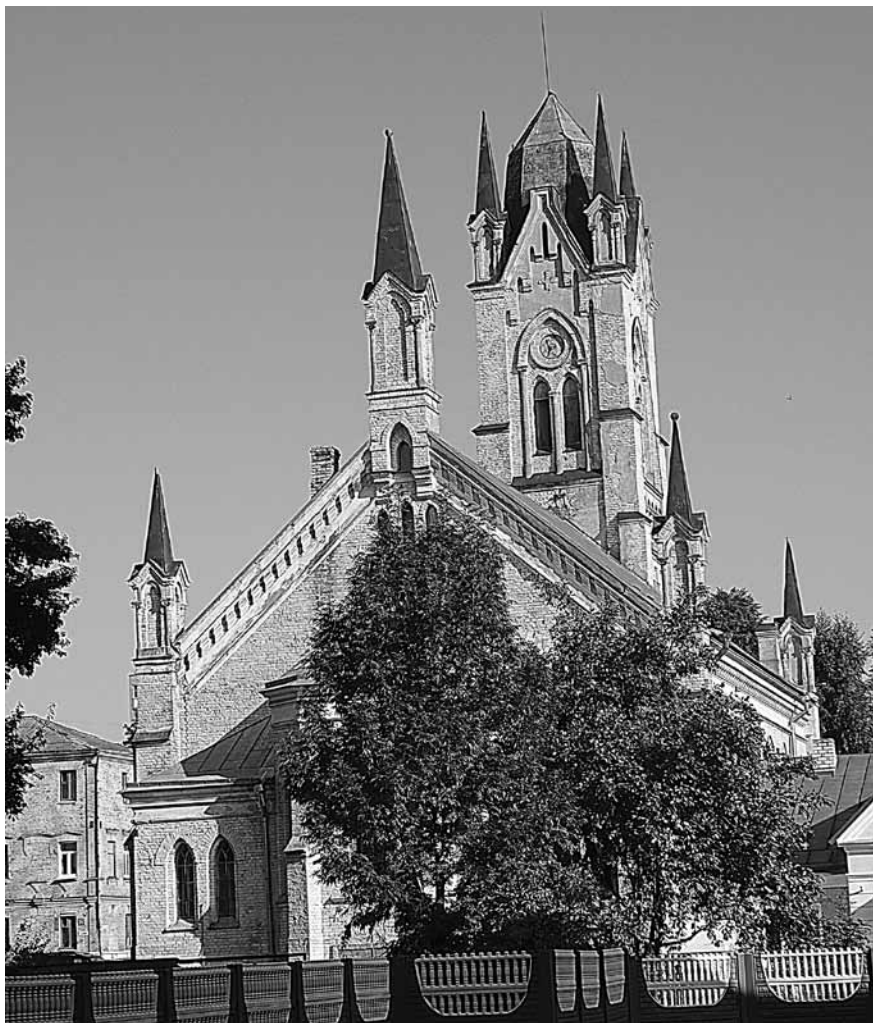
Kościół ewangelicko-augsburski pw. św. Jana

Kościół ewangelicko-augsburski znajduje się na dawnych północnych przedmieściach Grodna, w dzielnicy zwanej Horodnicą. Ewangelików osadził tutaj Antoni Tyzenhauz w drugiej połowie XVIII w. Wtedy też zbudowali oni pierwszą kirchę, ale nie zachowała się ona. Obecna budowla pochodzi z początku XX w. i jest utrzymana w stylistyce neogotyckiej. Ewangelicy mieli w okolicy swoją szkołę, a także cmentarz⁹⁶.

⁹⁴ J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 161.

⁹⁵ Z pewnością istniały również liczne domy modlitwy, nierzadko usytuowane w domach prywatnych, ale niemożliwe jest ich zidentyfikowanie i wyszczególnienie.

⁹⁶ A. Kłopotowski, *Białoruś*, s. 134.

Il. 96. Grodno. Kościół ewangelicko-augsburski pw. św. Jana

Cerkwie w mieście w XIX i na początku XX w.

Na Horodnicy jest jeszcze jeden wspaniały zabytek sakralny – sobór pw. Opieki Matki Boskiej. Kolorowa świątynia została zbudowana w celu uczczenia pamięci żołnierzy poległych w wojnie rosyjsko-japońskiej. Budowa zakończyła się w 1907 r. W okresie radzieckim cerkwi nie zamknięto, ale starano się utrudnić jej funkcjonowanie – np. ograniczono liczbę nabożeństw do trzech w tygodniu oraz usunięto dzwon z wieży cerkiewnej⁹⁷. W pobliżu, na pl. Wolności (obecnie pl. Tyzenhauza), w latach 1866–1938 znajdowała się też cerkiew pw. św. Aleksandra Newskiego⁹⁸.

Z kolei we wschodniej części miasta, na cmentarzu prawosławnym, znajduje się cerkiew pw. św. Marty. Zbudowano ją w 1848 r. W czasach sowieckich była zamknięta. Zwrócono ją wiernym w 1990 r.⁹⁹ W 2013 r. uległa całkowitej, kompleksowej przebudowie.

⁹⁷ <http://orthos.org/eparhiya/blagochiniya-i-hramy/grodnenskoe/svyato-pokrovskiy-sobor-grodno> (dostęp: 4 III 2015).

⁹⁸ <http://www.radzima.org/pl/grodno/6421.html> (dostęp: 4 III 2015).

⁹⁹ http://orthos.org/eparhiya/blagochiniya-i-hramy/grodnenskoe/st_marfinskaya (dostęp: 4 III 2015).

Il. 97. Grodno. Sobór pw. Opieki Matki Boskiej

Na Zaniemniu znajduje się natomiast cerkiew pw. św. Włodzimierza, wybudowana w 1896 r. Nie istniał wówczas stały most na Niemnie, wobec czego pojawiła się potrzeba istnienia świątyni po tej stronie rzeki. Po II wojnie światowej dzięki oporowi wiernych udało się zapobiec zniszczeniu cerkwi, która jest czynna do dziś¹⁰⁰.

Synagogi

Żydzi znaleźli się w mieście, jak już wspomniano powyżej, w okresie bardzo wczesnym – w XIV lub nawet XII w. Przez wieki kahał grodzieński należał do najważniejszych i najbardziej licznych w regionie. Dopiero w XIX w. liczba ludności żydowskiej zaczęła maleć, co było związane z zastojem w gospodarce miasta. Z reguły jednak udział Żydów nie spadał poniżej 50% ogólnej populacji miasta i wielu z nich posiadało tu duże przedsiębiorstwa (jak na przykład wielką fabrykę wyrobu papierosów – Grodno słynęło z przemysłu tytoniowego). W czasie II wojny światowej w mieście istniały dwa getta, w których zamknięto łącznie 25 000 osób. Większość z nich została przewieziona do obozów zagłady w Treblince i Auschwitz bądź rozstrzelana w trakcie likwidacji gett w 1943 r. Po wojnie do Grodna wróciło ok. 2000 Żydów. W 2005 r. było ich tu 12 700, a więc 4% populacji miasta¹⁰¹.

Dzielnica żydowska znajdowała się po zachodniej stronie Grodna, pod Starym Zamkiem, pomiędzy kościołem farnym a rzeką Horodniczanką. Początkowo był to dość zwarty obszar, który w dobie nowożytnej rozszerzył się na całą długość ul. Troickiej, wraz z dochodzącymi do niej od strony rynku ulicami¹⁰².

Najbardziej okazałą budowlą związaną z wielowiekowym dziedzictwem Żydów w Grodnie jest murowana synagoga Wielka, zwana Nową lub Chóralną. Pierwsza dREW-

¹⁰⁰ <http://orthos.org/eparhiya/blagochiniya-i-hramy/grodnenskoe/vladimirskaia-cerkov-grodno> (dostęp: 4 III 2015).

¹⁰¹ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/grodno/6,demografia/> (dostęp: 8 III 2015).

¹⁰² J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 269.

Il. 98. Grodno. Synagoga Wielka

niana bóżnica stała tu już w XIV w.¹⁰³ W 1578 r. zbudowaną na jej miejscu nową z inicjatywy ówczesnego rabina kahału grodzieńskiego Mordechaja Jaffe, znanego z monumentalnego, 10-tomowego dzieła *Levush Malkhut* – spisu porad dla Żydów, masowo przybywających do Europy Wschodniej w tym okresie. Renesansowa, bogato zdobiona synagoga mogła pomieścić 2000 osób. Spłonęła w pożarze, który strawił dużą część miasta w 1899 r. Odbudowa, z wykorzystaniem pewnych zachowanych elementów oryginalnego budynku, nastąpiła w latach 1902–1905. W czasie II wojny światowej miały tu miejsce egzekucje ludności żydowskiej. W 1944 r. synagoga została zamknięta przez władze sowieckie i przeznaczona na halę dla Grodzieńskiego Związku Artystów Białoruskiej SRR. W 1991 r. oddano ją społeczności żydowskiej, a w ostatnich latach rozpoczęto prace restauracyjne (w sierpniu 2014 r. odnowiona była tylko fasada).

Budynek ma charakterystyczne, neogotyckie wnętrza, dekorowane ornamentem akantowym, choć z zewnątrz synagoga reprezentuje formy rosyjskiego modernizmu, z dwiema wieżami flankującymi fasadę.

Do II wojny światowej istniała jeszcze jedna, drewniana synagoga na Zaniemniu¹⁰⁴. Datuje się ją na rok 1760¹⁰⁵. W pobliżu istniał także cmentarz. Zaniemnie było drugim obszarem zdominowanym przez ludność żydowską, która osiedlała się tu prawdopodobnie od początku XVIII w., po wojnie północnej. Wówczas bowiem liczne budynki w tej części miasta uległy pożarowi, co pozostawiło puste, gotowe do zagospodarowania place.

Zachowały się w mieście jeszcze cztery inne synagogi, choć żadna z nich nie pełni już swojej funkcji: jedna w głębi ul. Wielkiej Troickiej (przełom XIX i XX w.¹⁰⁶), jedna

¹⁰³ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/grodno/11,synagogi-domy-modlitwy-i-inne/14062,wielka-synagoga-w-grodnie-wjalikaja-trajeckaja-wulica-59a-/> (dostęp: 19 V 2016).

¹⁰⁴ J. Jodkowski (*Grodno*, s. 104) podaje dość dokładny opis synagogi i szkic.

¹⁰⁵ J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 270.

¹⁰⁶ <http://radzima.org/pl/grodno/synagoga-2411.html> (dostęp: 11 XI 2014).

w pobliżu – na ul. Urickiego 9, oraz dwie po wschodniej stronie rynku: na ul. Sewastopolskiej 35 i na ul. Kosmonawtów 1 (ta ostatnia pochodzi z początku XX w.¹⁰⁷).

Tatarzy

Tatarzy w Grodnie pojawili się za Witolda¹⁰⁸. Prawdopodobnie jednak nie osiedlali się na stałe w mieście, a jedynie w nim pracowali¹⁰⁹. Ich główna osada znajdowała się w pobliżu miasta, nad rzeką Łososianką, gdzie mieli swój meczet, wzmiankowany w 1540 r.¹¹⁰ Musiało jednak istnieć, być może w okresie późniejszym, jakieś osadnictwo tatarskie w samym Grodnie, skoro do II wojny światowej funkcjonowały jeszcze nazwy – ul. Tatarska oraz zaułek Tatarski w dzielnicy Podole.

Spółeczność tatarska zamieszkiwała miasto przez cały XX w., nie posiadała jednak odrębnej gminy wyznaniowej. Starania o budowę meczetu rozpoczęto dopiero w 1992 r. W Grodnie było wówczas 635 mahometan¹¹¹. Budowla miała znajdować się w dzielnicy Łosośna, na lewym brzegu Niemna, czyli w miejscu starej osady tatarskiej, która w XX w. dostała się w granice administracyjne Grodna. Projekt nie doszedł do skutku, wzbudził jednak duże emocje w prasie białoruskiej.

¹⁰⁷ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/grodno/11,synagogi-domy-modlitwy-i-inne/35185,synagoga-na-slobodce-w-grodnie-praspiekt-kasmanautau-1-/> (dostęp: 20 V 2016).

¹⁰⁸ J. Jodkowski, *Grodno*, s. 11–12.

¹⁰⁹ Mieli m.in. strzec mostu na Niemnie i pobierać myto, strzec więźniów w zamku oraz ochraniać granice miasta i powiatu. Zaciągano ich do tej pracy przymusowo (J. Gordziejew, *Socjotopografia*, s. 261).

¹¹⁰ Tamże.

¹¹¹ A. Drozd, *Grodno*, [w:] A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich*, Katalog zabytków tatarskich, 2, Warszawa 1999, s. 98. Dane statystyczne z 1989 r.

Iwie

Iwie położone jest nad małą rzeczką Iwienką, dopływem Niemna. Centrum miasta znajduje się na zachodnim (prawym) brzegu Iwienki. Historyczna zabudowa rozciąga się południkowo, równoległe do rzeczki.

Mapa 35. Iwie na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny (dawny klasztor Bernardynów); 2. lokalizacja dawnego kościoła parafialnego; 3. zespół synagoga; 4. cmentarz katolicki z kaplicą; 5. kirkut; 6. meczet

Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z roku 1400 i znajduje się w krzyżackim opisie dróg na Litwie. W 1434 r. Zygmunt Kiejstutowicz nadał Iwie Piotrowi Montygierdowiczowi. W latach 1500–1654 należało do Kisków, a następnie do Hlebowiczów, Sapiechów, Tyzenhauzów, Ogińskich i Zamoyskich (w latach 1843–1937)¹.

¹ Historia miasta zasadniczo według: M. Kałamajska-Saeed, *Kościół parafialny p.w. ŚŚ. Piotra i Pawła oraz klasztor Bernardynów w Iwiu*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, 3: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego*, 4, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2011, s. 55–57.

Prawa miejskie miało otrzymać dość późno, w roku 1742², choć określane jako miasto było już w XVI w., zatem kwestia jego statusu jest niejasna³.

W drugiej połowie XVI w. Iwie było jednym z głównych ośrodków reformacji na Litwie. Działali tu kalwiniści i arianie, cieszący się protektoratem Jana Kiszki (zm. 1592). Synody ariańskie odbyły się tu w 1568⁴ i 1582 r.⁵, a w 1585 otwarto szkołę ariańską⁶. Aktywność arian w Iwiu skończyła się jednak wkrótce po śmierci możnego opiekuna.

Tatarzy w Iwiu po raz pierwszy wspomniani zostali w roku 1561. Mieszkali wówczas na terenie miasta. Po pożarze w 1597 r. Stanisław Kiszka przeniósł ich na południowe przedmieście, które od końca XVII w. nazywano Murawszczyzną⁷. W okresie międzywojennym była to jedna z dwóch na terenie Rzeczypospolitej (obok Ordy koło Klecka) osada zamieszkaana wyłącznie przez Tatarów⁸. Również dziś w Iwiu żyje największa społeczność tatarska na terenie Białorusi⁹.

Najstarsza wzmianka o Żydach pochodzi z 1685 r. Życie miejscowej społeczności toczyło się nieprzerwanie aż do II wojny światowej, podczas której ludność żydowska zginęła w tutejszym getcie¹⁰.

W 1634 r. miasteczko liczyło 141 dymów, w tym 9 tatarskich. Na tej podstawie wyliczono, że mogło tam mieszkać 861 osób, a wśród nich 42 Tatarów (4,3%)¹¹. Liczba ludności tatarskiej wahała się w późniejszym okresie od 141 osób w 1795 r., przez 867 w 1885 r. i 478 w 1937 r., do 622 w 1989 r.¹² W 1880 r. wśród 2173 mieszkańców było 1744 Żydów (80,3%)¹³. W 2009 r. Iwie liczyło 8100 mieszkańców¹⁴.

Parafię katolicką utworzono w drugiej połowie XV w.¹⁵ Murowany kościół pw. św. Piotra powstał w pierwszej połowie następnego stulecia. W latach 1560–1612 został przejęty przez kalwinistów, po czym odzyskali go katolicy. W 1631 r. Mikołaj Kiszka ufundował przy świątyni klasztor Bernardynów. Siedzibę parafii przeniesiono wówczas do nowego, drewnianego kościoła pw. św. Krzyża, wzniesionego obok starej budowli. Ta budowla została zniszczona podczas najazdu moskiewskiego w 1659 r. Pod koniec XVII stulecia stanął nowy, także drewniany, kościół pw. św. Michała, zlokalizowany

² *Ивье*, [w:] *Города, местечки и замки Великого Княжества Литовского. Энциклопедия*, Минск 2013, s. 158–159.

³ Por. M. Kałamajska-Saeed, *Kościół parafialny*, s. 56.

⁴ S. Tworek, *Raków ośrodkiem radykalizmu ariańskiego 1569–1572*, [w:] *Raków. Ognisko arianizmu*, red. S. Cynarski, Kraków 1968, s. 56–57.

⁵ J. Tazbir, *Kiszka Jan*, PSB, 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967, s. 507–508.

⁶ *Ивье*, [w:] *Города*, s. 158–159.

⁷ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 241–242.

⁸ A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy 1918–1939. Życie społeczno-kulturalne i religijne*, Warszawa 1990, s. 58.

⁹ A. Drozd, *Iwie*, [w:] A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Meczet i cmentarze Tatarów polsko-litewskich*, Katalog zabytków tatarskich, 2, Warszawa 1999, s. 48–50.

¹⁰ O historii Żydów w Iwiu obszernie: <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/iwie/5,historia/> (dostęp: 23 XII 2014).

¹¹ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie*, s. 276.

¹² A. Drozd, *Iwie*, [w:] A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Meczet i cmentarze*, s. 48–50.

¹³ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/iwie/5,historia/> (dostęp: 23 XII 2014).

¹⁴ <http://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Iŷe> (dostęp: 11 X 2015).

¹⁵ Historia parafii za: M. Kałamajska-Saeed, *Kościół parafialny*, s. 57–60.

tym razem przy północnej pierzei rynku. Ta świątynia spłonęła w 1769 r. Kolejny obiekt w tym samym miejscu ukończono w 1781 r. Posiadał on dwuwieżową fasadę i kopułkę nad prezbiterium¹⁶. Ten kościół również padł ofiarą pożaru w 1830 r. Wówczas nie zdecydowano się na odbudowę, tylko przeniesiono nabożeństwa do kościoła Bernardynów,

Il. 99. Iwów. Kościół parafialny widziany z rynku

który ponownie stał się siedzibą parafii. Sam klasztor wówczas jeszcze funkcjonował, jednak w 1857 r. został skasowany. Natomiast pobernardyński kościół parafialny pozostaje nieprzerwanie czynny aż do dnia dzisiejszego.

Kościół znajduje się na niewielkim wzniesieniu na wschodnim brzegu Iwienki, w pewnym oddaleniu od centrum. Na miejscu jednak obecność tej budowli jest odczuwalna już ze znacznej odległości, gdyż świątynia stanowi okazałą dominantę ulicy idącej od rynku przez rzeczkę. Jest to budowla halowa, o murach jeszcze gotyckich, z fasadą przebudowaną w latach 1776–1780 (przede wszystkim charakterystyczne smukłe wieżyczki). Zachowało się późnobarokowo-klasycystyczne wyposażenie z tego samego okresu. Z dawnego klasztoru przetrwało jedynie skrzydło zachodnie. Na północnym skraju miasteczka znajduje się cmentarz katolicki, z kamienną kaplicą, wzniesioną w 1858 r. w miejscu starszej, z początku XIX stulecia¹⁷.

W centrum Iwowa funkcjonował zespół budowli gminy żydowskiej, położony tuż za północną pierzeją rynku. W jego skład przed II wojną światową wchodziły trzy sąsiadujące ze sobą murowane synagogi. W głównej mieści się dziś sala sportowa, w drugiej – sklep, trzecią zaś niedawno rozebrano¹⁸. Do pożaru w 1929 r. w miasteczku stała jeszcze

¹⁶ Opis kościoła podczas wizytacji w 1830 r. jest zamieszczony jako aneks III w: M. Kałamajska-Saeed, *Kościół parafialny*, s. 86–88.

¹⁷ M. Kałamajska-Saeed, *Kaplica cmentarna p.w. św. Barbary w Iwowie*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 3, 4, s. 113–114.

¹⁸ <http://globus.tut.by/ive/index.htm> (dostęp: 19 X 2014).

Il. 100. Iwie. Dawna synagoga (obecnie sala sportowa)

drewniana synagoga, wzniesiona zapewne w drugiej połowie XVIII w.¹⁹ Bardzo blisko rynku i synagog, w zachodniej części miasta, znajdował się cmentarz żydowski. Dziś nie ma po nim śladu, a w tym miejscu stoi osiedle bloków mieszkalnych.

Il. 101. Iwie. Meczet

¹⁹ M. i K. Piechotkowie, *Bramy nieba. Bóżnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996, s. 213.

Nic nie wiadomo o istnieniu meczetu na Murawszczyźnie przed XIX stuleciem²⁰. Obecny meczet wzniesiono w latach 1881–1884. Charakterystyczny jest udział w jego powstaniu polskiego ziemiaństwa: fundatorką była Elfryda Zamoyska, a projektantem Mieczysław Strebjko. Co godne podkreślenia, dzięki konsekwentnemu oporowi Tatarów, pomimo kilkakrotnych prób, władzom sowieckim nie udało się go zamknąć. W czasach sowieckich na terenie Białorusi był to jedyny nieprzerwanie czynny meczet²¹.

W Iwiu przez stulecia nie było cerkwi prawosławnej ani unickiej. Dopiero napływ ludności prawosławnej po II wojnie światowej sprawił, że w latach dziewięćdziesiątych XX w. przerobiono na cerkiew jeden z domów mieszkalnych przy głównej ulicy w północnej części miasta²². Nieco dalej na północ, w domu mieszkalnym, działa dziś także kościół ewangelicki.

Iwie jest miastem szczególnym ze względu na przetrwanie wielu elementów dawnej wielokulturowości i pamięć o niej. Wymownym wyrazem tej pamięci jest niezwykle pomnik stojący obecnie na rynku. Ma on formę czterech wysokich, półkolistie zamkniętych tablic, otaczających niewielką fontannę. Każda tablica poświęcona jest jednej z grup religijnych, które żyją lub żyły w miasteczku. Na północ (w stronę nowej cerkwi) zwrócona jest tablica z przedstawieniem Chrystusa Pantokratora i Matki Bożej Pokrowskiej; na wschód (w stronę kościoła) – z figurą Jana Pawła II i napisem po białorusku „Otwórzcie drzwi Chrystusowi”; na południe (ku meczetowi i Murawszczyźnie) – z wyobrażeniem półksiężyca i Koranu; na zachód (ku synagogom, które gwoli ścisłości znajdowały się na północny zachód od rynku) – z gwiazdą Dawida i menorą.

Il. 102. Iwie. Pomnik czterech grup religijnych miasta

²⁰ Por. spis meczetów w: P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986, s. 60–61.

²¹ A. Drozd, *Iwie*, [w:] A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Meczety i cmentarze*, s. 48–50.

²² <http://globus.tut.by/ive/index.htm> (dostęp: 19 X 2014).

Nieśwież¹

Nieśwież znajduje się na terenach, które w ciągu XIII w. zostały opanowane przez rozrastające się państwo litewskie. Dzieje ośrodka we wczesnym i pełnym średniowieczu nie są dość wiarygodnie udokumentowane². Pewne wiadomości na temat Nieświeża posiadamy od późnego średniowiecza, kiedy to swobodnie dysponowali nim kolejni wielcy książęta litewscy z dynastii Jagiellonów. W 1446 r. Kazimierz Jagiellończyk nadał go Mikołajowi Janowi Niemirowiczowi, a jego syn Aleksander przekazał go w 1492 r. wraz z okolicznymi dobrami wojewodzie trockiemu Piotrowi Janowi Montygirdowiczowi. W dwa lata później wojewoda zmarł, a Nieśwież odziedziczyła jego córka Anna. Jej córka z małżeństwa z wojewodą połockim Stanisławem Kiszką, również Anna, w 1513 r. poślubiła Jana Radziwiłła Brodatego i w ten sposób dzieje miasta zostały związane na ponad cztery stulecia z rodem Radziwiłłów (ryc. XXXII).

Położenie Nieświeża wśród bagien nad rzeką Uszą stworzyło podstawy pod walory obronne ośrodka. Stawy i rozlewiska powstałe przez spiętrzenie rzeki stały się natu-

Mapa 36. Nieśwież na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. zamek Radziwiłłów z kaplicą; 2. ratusz; 3. kościół parafialny (dawny klasztor Jezuitów); 4. cerkiew pw. św. Jerzego (dawny klasztor Bernardynów); 5. klasztor Benedyktynek; 6. lokalizacja kaplicy św. Ducha; 7. lokalizacja kościoła Jezuitów pw. św. Michała; 8. lokalizacja klasztoru Benedyktynów; 9. lokalizacja cerkwi pw. św. Trójcy/św. Jerzego (?); 10. lokalizacja klasztoru Dominikanów; 11. synagoga i kirkut

¹ Publikacja powstała przy wsparciu finansowym Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (FNP) w ramach programu START 2016.

² Na temat hipotez dotyczących najwcześniejszych dziejów Nieświeża szerzej: A. Jelski, *Nieśwież*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 7, Warszawa 1886, s. 118 nn.; R. Seges, *Nieśwież. Historia i zabytki*, Biblioteczka Kresowa, 1, Warszawa 1991, s. 4.

ralną obroną dla wybudowanego pośród nich – po jednej stronie zalewu – zamku. Po jego drugiej stronie rozwinęło się natomiast miasto, połączone z twierdzą wąską groblą i mostem³.

W połowie XVI w. Nieśwież stał się jednym z centrów reformacji na Litwie. Nastąpiło to po konwersji jego ówczesnego właściciela, księcia Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, wówczas marszałka wielkiego litewskiego, kanclerza litewskiego i wojewody wileńskiego, faktycznego twórcy potęgi Radziwiłłów, na wyznanie kalwińskie. Książę w swoich dobrach pozbawił duchowieństwo katolickie kościołów, które przekazał ministrom kalwińskim. Na dwa lata przed swoją śmiercią, w 1563 r., Mikołaj Radziwiłł „Czarny” przeszedł na wyznanie arianie, popierając doktrynę antytrynitarną i przekazując arianom m.in. drukarnię w Nieświeżu. Właśnie w Nieświeżu, już po śmierci Mikołaja „Czarnego”, zostało przygotowane tłumaczenie całego Pisma Świętego z języków oryginalnych, dokonane przez arianina Szymona Budnego i wydane przez Macieja Kawęczyńskiego w 1572 r., czyli tzw. Biblia nieświeska. Po śmierci księcia Nieśwież przypadł jego synowi, znanemu m.in. z peregrynacji pielgrzymkowej do Ziemi Świętej – Mikołajowi Krzysztofowi „Sierotce”, który powrócił do wyznania rzymskokatolickiego i wkrótce uczynił z Nieświeża jeden z ośrodków kontrreformacji, sprowadzając do niego jezuitów i fundując hojnie uposażone kolegium. W 1581 r. książę Mikołaj Krzysztof „Sierotka” przyznał mieszkańcom Nieświeża prawa magdeburskie, a w pięć lat później, przywilejem króla Stefana Batorego, mieszczanie nieświescy zostali zrównani w prawach z mieszczanami miast królewskich Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁴. W 1586 r. kolejnym przywilejem króla Stefana Batorego potwierdzono ustanowienie „po wieczne czasy” trzech ordynacji: nieświeskiej, ołyckiej i kleckiej, które miały pozostać w posiadaniu poszczególnych linii rodu Radziwiłłów. W przywileju tym zastrzeżono, że dobra ordynackie mogli dziedziczyć wyłącznie katolicy, a w razie wygaśnięcia którejkolwiek z linii dobra miały łączyć się ponownie w jedną ordynację. Utworzenie ordynacji było pomysłem „Sierotki”, który nakłonił do przystąpienia do aktu założycielskiego swoich braci – Stanisława Radziwiłła, właściciela Ołyki, oraz Albrechta Radziwiłła, władającego Kleckiem⁵.

Czasy Mikołaja Krzysztofa „Sierotki” to okres, w którym Nieśwież uzyskał przemyślane rozplanowanie urbanistyczne, z – wskazywanym przez Tadeusza Bernatowicza – charakterystycznym policentrycznym i „labiryntowym” układem miejskim, powodującym „decentralizację w eksponowaniu jednego miejsca czy obiektu w mieście”⁶. Zdaniem Bernatowicza kompozycja urbanistyczna ośrodka ukierunkowana była na wyeksponowanie czterech budowli sakralnych (kościółów jezuickiego, bernardyńskiego, benedyktyńskiego i zapewne cerkwi unickiej pw. św. Trójcy), co – poza innymi działaniami księcia w Nieświeżu – miało odzwierciedlać pragnienie „Sierotki”, by stworzyć idealne miasto kontrreformacyjne, wzorowane na Rzymie z jego czterema bazylikami większymi (św. Piotra na Watykanie, św. Jana na Lateranie, św. Pawła za Murami oraz Matki Bożej Większej). Urbanistyka Nieświeża jawi się w tym kontekście zatem jako realizacja wyraźnej koncepcji religijno-symbolicznej księcia, do której realizacji znalazł on wykonawcę: sprowadzonego z Italii jezuickiego architekta,

³ Na temat usytuowania Nieświeża zob. T. Sosiński, *Ziemia nowogródzka. Zarys dziejów*, Warszawa 2001, s. 190.

⁴ R. Seges, *Nieśwież*, s. 4–5.

⁵ T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus. Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej*, Warszawa 1998, s. 11–14; R. Seges, *Nieśwież*, s. 8–9.

⁶ T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus*, s. 23.

Il. 103. Nieśwież w 1604 r. Panorama Tomasza Makowskiego⁷

Giovanniego Marię Bernardoniego, projektanta zarówno większości fundacji książęcych, jak i całościowego rozplanowania przestrzeni ośrodka⁸.

W latach pięćdziesiątych XVII w. miasto zostało dwukrotnie zniszczone i złupione przez wojska rosyjskie⁹. Po korzystnym okresie rozwoju w drugiej połowie XVII w., wraz z nadejściem wojsk szwedzkich w 1706 r. nastąpiło kolejne zniszczenie i złupienie ośrodka¹⁰. Następnym okresem pokoju i pomyślności dla miasta nastał wraz z objęciem ordynacji w 1720 r. przez kolejnego księcia – Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńkę”, za którego to czasów odbudowano m.in. zniszczony wcześniej zamek. Po jego śmierci w 1762 r. ordynację odziedziczył Karol Stanisław Radziwiłł „Panie Kochanku”. Książę za popieranie frakcji saskiej przeciw królowi Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu został skazany na banicję w 1764 r., jego majątek zaś uległ konfiskacie. Po ułaskawieniu ponownie objął w posiadanie Nieśwież w 1768 r., jednakże po poparciu przez niego konfederacji barskiej wojska rosyjskie zdobyły i zniszczyły miasto, a książę po raz kolejny udał się na banicję. Rosjanie wywieźli też do Petersburga bibliotekę nieświeską liczącą 20 000 książek. Po ponownym ułaskawieniu książę Karol Stanisław powrócił do kraju i w 1778 r. objął we władanie Nieśwież. Po śmierci księcia Nieśwież przypadł jego bratankowi – księciu Dominikowi Radziwiłłowi, który na początku XIX w. utworzył w nim znaczący ośrodek życia kulturalnego, odnawiając m.in. teatr pałacowy. Jednakże jego zdecydowane zaangażowanie po stronie cesarza Napoleona Bonaparte i udział w wyprawie na Moskwę w 1812 r. z własnym pułkiem ułanów ściągnął na Nieśwież odwet Rosjan. Miasto zdobyto i zniszczono, rozkradając skarbiec Radziwiłłów. Po śmierci księcia w wyniku odniesionej rany w bitwie pod Hanau w Hesji (30–31 X 1813 r.) ordynację za zgodą cara Aleksandra I

⁷ [https://pl.wikipedia.org/wiki/Tomasz_Makowski_\(kartograf\)#/media/File:Nesvisium.jpg](https://pl.wikipedia.org/wiki/Tomasz_Makowski_(kartograf)#/media/File:Nesvisium.jpg) (dostęp: 21 X 2015).

⁸ Tamże, s. 20–29. Por. T. Bernatowicz, „Nesvisium Metropolis Ducatus”. *Nieznanym przykład urbanistyki manierystycznej*, [w:] *Artes atque humaniora. Studia Stanisłao Mossakowski sexagenario dicata*, Warszawa 1998, s. 161–167.

⁹ R. Seges, *Nieśwież*, s. 10.

¹⁰ Zob. B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, Warszawa 1937, s. 60–61.

przekazano pruskiej linii Radziwiłłów. W 1836 i 1843 r. miasto dotknęły dwa kolejne pożary, po których ośrodek nie odzyskał już dawnej świetności. Dopiero nastanie II Rzeczypospolitej i czasy dwóch ostatnich ordynatów – książąt Albrechta i Leona Radziwiłłów – przyniosły lepszy okres dla miasta, które znów stało się areną ważnych spotkań politycznych. W 1920 r. Nieśwież stał się miastem powiatowym, co przyczyniło się do jego znacznego rozbudowania. W lipcu 1939 r. uchwałą Sejmu Rzeczypospolitej zniesiono wszystkie ordynacje, tym samym również ordynację nieświeską¹¹.

Nieśwież został zajęty przez wojska radzieckie we wrześniu 1939 r., a miasto – podobnie jak resztę województwa nowogrodzkiego – włączono w obszar Białoruskiej SRR. W czerwcu 1941 r. miasto znalazło się pod okupacją niemiecką, w trakcie której Niemcy rozstrzelali m.in. 1500 mieszkańców (październik 1941 r.). Armia Czerwona ponownie zajęła Nieśwież w 1944 r. W czasach sowieckich dawny zamek Radziwiłłów został zamieniony na sanatorium Ministerstwa Zdrowia Białoruskiej SRR, a później Białorusi¹². Obecnie w odrestaurowanym pałacu, otwartym dla zwiedzających od 2012 r., znajduje się muzeum, prezentujące m.in. dzieje rodu Radziwiłłów oraz związane z nimi zabytki.

Zdaniem Piotra Skargi w 1582 r. Nieśwież miało zamieszkiwać ok. 3000 osób¹³. Dokładniejsze i pewniejsze dane posiadamy dla czasów późniejszych. Wedle szacunkowych informacji podanych w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* w drugiej połowie XIX w. Nieśwież zamieszkiwało ok. 5000 żydów i 1000 rzymskich katolików oraz nieokreślona reszta przedstawicieli innych wyznań i religii¹⁴. W 1897 r. miasto posiadało 8459 mieszkańców¹⁵. Natomiast wedle danych ze spisu ludności w 1921 r. po I wojnie światowej Nieśwież zamieszkiwało 6840 osób, w tym 2319 rzymskich katolików (34%), 1155 prawosławnych (17%), 13 ewangelików, 3346 żydów (49%) i 7 muzułmanów¹⁶. Dziesięć lat później nastąpił wzrost ludności do 7357 osób¹⁷. W 1935 r. w mieście było 7586 mieszkańców, w tym 3182 rzymskich katolików (42%), 1002 prawosławnych (13%), 26 ewangelików, 3364 żydów (44%) i 12 muzułmanów¹⁸.

Pierwszy kościół parafialny w Nieświeżu (być może pw. św. Ducha¹⁹) powstał w latach 1466–1471 z fundacji Mikołaja Niemirycza. Po konwersji księcia Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” na kalwinizm w 1554 r. kościół został przekształcony w zbór i oddany ministrowi Wawrzyńcowi Krzyszkowskiemu. Za rządów księcia Mikołaja Krzysztofa „Sierotki” do świątyni, zlokalizowanej na placu zwanym Ostrów, w miejscu późniejszego kolegium jezuickiego, powrócili duchowni katolicy (1574 r.)²⁰. W 1581 r. „Sierotka”,

¹¹ R. Seges, *Nieśwież*, s. 10–15.

¹² Tamże, s. 16–17.

¹³ T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus*, s. 20.

¹⁴ A. Jelski, *Nieśwież*, [w:] *Słownik geograficzny*, 7, s. 118.

¹⁵ S. Poczobut-Odlanicki, *Województwo nowogrodzkie*, Wilno 1936, s. 75.

¹⁶ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 7, cz. 1: *Województwo nowogrodzkie*, Warszawa 1923, s. 37.

¹⁷ S. Poczobut-Odlanicki, *Województwo nowogrodzkie*, s. 75.

¹⁸ T. Sosiński, *Ziemia nowogrodzka*, s. 196–198; B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, s. 258.

¹⁹ Takie domniemanie w: A. Jelski, *Nieśwież*, [w:] *Słownik geograficzny*, 7, s. 119.

²⁰ T. Bernatowicz, *Kościół nieświeski z 1581 roku*, [w:] *Sztuka i humanizm. Księga pamiątkowa ku czci profesora Antoniego Maślińskiego*, „Roczniki Humanistyczne”, 42 (1994), 4, s. 181; tenże, *Miles christianus et peregrinus*, s. 74; B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, s. 19, 23.

przy współudziale swojego brata, biskupa wileńskiego Jerzego Radziwiłła, ufundował nowy, murowany kościół pw. św. Zbawiciela i Bożego Ciała, którego piękno w liście do prowincjała jezuitów, Jana Pawła Campano, wychwalał Piotr Skarga. Po sprowadzeniu do miasta jezuitów nowy kościół farny (być może jeszcze ostatecznie nieukończony) został oddany w 1584 r. w zarząd zakonnikom Towarzystwa Jezusowego²¹. Budowla na planie „równoramienne go greckiego krzyża z trójbocznie zamkniętym oskarpowanym prezbiterium”²² nie odpowiadała zapewne gustom, potrzebom i ideowym koncepcjom jezuitów ani przede wszystkim – wykrystalizowanym po pewnym czasie od fundacji nowego kościoła parafialnego – ambicjom Radziwiłła, dlatego też w 1586 r. całkowicie ją rozebrano. Założenie centralne budowli było związane być może z zamysłem przeznaczenia kościoła na mauzoleum rodowe Radziwiłłów²³.

Na przedmieściu Nieświeża zwanym Nowym Miastem znajdowała się także drewniana cerkiew prawosławna pw. Narodzenia Bogarodzicy – istniejąca prawdopodobnie co najmniej od początku XVI w.²⁴ Po zawarciu unii brzeskiej została przekazana unitom. Jej istnienie jest poświadczane jeszcze w połowie XVII w.²⁵, a dalsze losy są niestety nieznanne.

Kolejna z cerkwi – pw. św. Jerzego – jak się przyjmuje, została ufundowana przez Mikołaja Krzysztofa „Sierotkę” zapewne między 1586 a 1596 r.²⁶ Nie jest do końca jasne, czy należy utożsamiać ją z wymienianą w literaturze cerkwią pw. św. Trójcy²⁷. Ustanowione przez „Sierotkę” uposażenie cerkwi zostało rozszerzone w 1635 r. przez księcia Albrechta Władysława Radziwiłła. Świątynia, znajdująca się od 1596 r. w rękach unitów, istniała jeszcze w połowie XVII w. Zlokalizowana była w zachodniej części miasta, włączona w system fortyfikacji Nieświeża²⁸. Jej dalsze losy są nieznanne. Być może została zniszczona na początku XVIII w. w czasie najazdu szwedzkiego²⁹. Kolejna cerkiew, być może jako nowa świątynia pw. św. Jerzego, powstała w 1790 r. z fundacji księcia Karola Radziwiłła „Panie Kochanku”³⁰. Świątynia, która spłonęła w 1835 r., znajdowała się „przy zbiegu ulic prowadzących od rynku do klasztoru Benedyktynek”³¹.

W 1585 r. książę Mikołaj Krzysztof wspólnie z żoną Elżbietą Eufemią ufundowali także szpital z kaplicą pw. św. Ducha. Początkowo kaplicą opiekowali się jezuiti nieświescy, ale już w 1598 r. została ona przekazana w zarząd tutejszym bernardynom³².

²¹ Na temat nowego kościoła parafialnego z 1581 r. – zob. T. Bernatowicz, *Kościół nieświeski z 1581 roku*, s. 181–188; T. Gabrus, G. Galenczanka, *G.M. Bernadoniego projekty kościołów na Białorusi*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 164 nn.; T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus*, s. 74–75.

²² T. Gabrus, G. Galenczanka, *G.M. Bernadoniego projekty kościołów*, s. 166.

²³ T. Bernatowicz, *Kościół nieświeski z 1581 roku*, s. 184–185.

²⁴ B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, s. 23.

²⁵ T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus*, s. 91.

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże, s. 20.

²⁸ Tamże, s. 94.

²⁹ Tamże, s. 91.

³⁰ Tamże, s. 91–92.

³¹ Tamże, s. 92.

³² W. Murawiec, *Nieśwież*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 232.

Budowla pierwotnie była zapewne drewniana, a murowany szpital z kaplicą ukończono w 1601 r. Znajdowały się one u zbiegu dawnych ul. Wileńskiej i Bernardyńskiej³³.

Śród zabytków sakralnych Nieświeża bez wątpienia obiektem najwyszej klasy artystycznej jest kościół Jezuitów pw. Bożego Ciała, ufundowany przez księcia Mikołaja Krzysztofa „Sierotkę” i wpisany obecnie na listę światowego dziedzictwa UNESCO³⁴. Zakonnicy Towarzystwa Jezusowego zostali sprowadzeni do Nieświeża w latach osiemdziesiątych XVI w. Kościół pw. Bożego Ciała stanął w miejscu ufundowanego niewiele wcześniej, bo w 1581 r., kościoła parafialnego, przekazanego zakonnikom Towarzystwa Jezusowego po ich przybyciu do Nieświeża. W celu wzniesienia nowego kościoła „Sierotka” sprowadził z Italii jezuickiego architekta Giovanniego Marię Bernardoniego, który latem 1586 r. przyjechał do Nieświeża³⁵. Budowę kościoła rozpoczęto w 1587 r. (14 IX tego roku kardynał Jerzy Radziwiłł poświęcił kamień węgielny pod budowlę), a ukończono w 1593 r., kiedy to 1 XI została odprawiona w nim pierwsza msza święta. Natomiast 7 X 1601 r. konsekracji świątyni dokonał nuncjusz papieski Klaudiusz Rangoni³⁶. Była ona pierwszym barokowym kościołem wzorowanym na rzymskim kościele Il Gesù – nie tylko na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, ale w ogóle na północ od Alp. Odwołując się do rzymskiego wzorca, kościół nieświeski przykryto wysoką kopułą na żaglach i ośmiobocznym tamburze, umieszczoną na skrzyżowaniu nawy głównej i transeptu. Bryła budowli otrzymała kształt trójnawowej bazyliki, założonej na planie krzyża łacińskiego. Jedną parę kaplic usytuowano przy bokach krótkiego, półkoliście zamkniętego prezbiterium, drugą zaś – przy nawach bocznych. Dwukondygnacyjną fasadę kościoła wieńczy trójkątny szczyt. Nawę główną, prezbiterium oraz ramiona transeptu przekrywa sklepienie kolebkowe z lunetami, nawy boczne zaś – sklepienie krzyżowe. Nad nawami bocznymi znajdują się emporie, z których uczniowie kolegium słuchali nabożeństw. Wnętrze świątyni swój obecny wygląd zawdzięcza przebudowie, dokonanej w latach 1750–1770, kiedy to m.in. nadworny malarz Radziwiłłów, Ksawery Dominik Heski Starszy, wykonał freskową dekorację sklepienia i kopuły oraz obraz do głównego ołtarza, przedstawiający scenę Ostatniej Wieczerzy. W 1747 r. na dziedzińcu kościoła wystawiona została kaplica projektu Maurizia Pedettiego³⁷. Świątynia od momentu swojej fundacji stała się rodową nekropolią Radziwiłłów. Do dnia dzisiejszego w jej kryptach spoczywa ponad 100 członków rodu, a w samym kościele przetrwały liczne nagrobki najwybitniejszych przedstawicieli rodu – w tym fundatora kościoła, księcia Mikołaja Krzysztofa „Sierotki”. Nad kryptą z grobami książęcymi w północnym ramieniu transeptu zlokalizowano kaplicę rodową, do której „Sierotka” ufundował ołtarz św. Krzyża³⁸. W kościele grzebani byli także zakonnicy Towarzystwa Jezusowego oraz znaczniejsi dworzanie i parafianie³⁹. Poza funkcją kościoła zakonnego świątynia jezuicka pełniła również funkcję kościoła parafialnego Nieświeża. Fundator zobowiązał

³³ T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus*, s. 88–89.

³⁴ Fundację i dzieje kościoła pw. Bożego Ciała opisuje najobszerniej: J. Paszenda, *Kościół Bożego Ciała (pojezuicki) w Nieświeżu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 21 (1976), s. 195–215 (przedruk: tenże, *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, 1, Kraków 1999, s. 279–320).

³⁵ T. Gabrus, G. Galenczanka, *G.M. Bernardoniego projekty kościołów*, s. 168.

³⁶ T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus*, s. 45.

³⁷ R. Seges, *Nieśwież*, s. 5, 17–19.

³⁸ T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus*, s. 53.

³⁹ Tamże, s. 50.

jezuitów do wydzielenia jednej kaplicy proboszczowi⁴⁰. Także od momentu skasowania Towarzystwa Jezusowego w 1773 r. kościół jezuitski nieprzerwanie do czasów współczesnych pełni funkcję rzymskokatolickiego kościoła parafialnego miasta⁴¹. W 2005 r. kościół pw. Bożego Ciała wraz z zespołem parkowo-rezydencjonalnym nieświeskiego zamku został wpisany na listę światowego dziedzictwa kultury UNESCO.

Il. 104. Nieśwież. Kościół Jezuitów pw. Bożego Ciała

Przy kościele książę Mikołaj Krzysztof ufundował także bogato uposażone kolegium, którego gmach sąsiadował ze świątynią. Jego wznoszenie ukończono w 1599 r. W 1835 r. budynek kolegium został zamieniony na koszary, a w drugiej połowie XIX w. uległ całkowitemu zniszczeniu⁴². Projekt kolegium powstał najprawdopodobniej w Rzymie, ale jego budową do momentu ukończenia kierował Giovanni Maria Bernardoni⁴³.

W 1593 r. została ufundowana przez „Sierotkę” kaplica pw. św. Rafała (patrona podróżnych) na tzw. Górze Anielskiej pod Nieświeżem, przy drodze do Kaczanowicz. Jej fundacja wiązała się z realizacją ślubowania, poczynionego przez księcia w związku z jego pielgrzymką do Ziemi Świętej (1582–1584). Kaplicą zarządzali jezuiti nieświescy. W 1599 r. patronem kaplicy uczyniono św. Michała. Być może był to wyraz propagowania kultu patrona Rusi po zawarciu unii brzeskiej. Już po śmierci fundatora, w latach 1616–1620 rozpoczęto budowę większej świątyni, a do kaplicy dobudowano nawę, czyniąc tym samym z pierwotnej budowli prezbiterium. Konsekracji nowej świątyni dokonano w 1629 r. W 1675 r. przy kościele pw. św. Michała wzniesiono budynki klasztorne dla jezuitów – powstał drugi nieświeski dom zakonny Towarzystwa Jezusowego. Dnia 25 XII 1732 r. za sprawą księcia Michała

⁴⁰ Tamże, s. 52.

⁴¹ Z. Hauser, *Nowy ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi*, Warszawa 2005, s. 181.

⁴² T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus*, s. 55.

⁴³ Tamże, s. 57.

Kazimierza „Rybeńki” oddano do użytku nowy murowany klasztor⁴⁴. W wyniku kasaty zakonu jezuitów kościół i przyległe budynki klasztorne po 1786 r. zamieniono na szpital i dom Siostr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo (szarytek)⁴⁵. W pierwszej połowie XIX w. świątynię wraz z okolicznymi budynkami zamieniono na koszary. Powstał tu park artyleryjski, a sam kościół służył jako skład materiałów wojskowych⁴⁶. Na początku XX w. został opuszczony i popadł w całkowitą ruinę⁴⁷.

W 1590 r. książę Mikołaj Krzysztof wraz z żoną Elżbietą Eufemią z rodu Wiśnio-wieckich ufundował klasztor Benedykynek reguły chełmińskiej, którego wznoszenie ukończono w 1597 r. – 12 VI tego roku odprawiono w nim pierwszą mszę świętą, a konsekracji świątyni dokonał biskup żmudzki Melchior Giedroyć 19 VII 1598 r. Dwa lata wcześniej, w 1596 r., ukończono wznoszenie murowanych budynków klasztornych, w których zamieszkały zakonnice przybyłe do Nieświeża już w 1591 r. i mieszkające dotychczas w tymczasowym drewnianym klasztorze. Zgodnie z tradycją zakonną odgradzony wysokim murem klasztor ulokowano poza miastem, z którym łączył się poprzez most. Warto podkreślić, że fundacja nieświeska była pierwszym wzniesionym od podstaw klasztorem Benedykynek zreformowanych przez ksienię konwentu chełmińskiego, Magdalenę Mortęską⁴⁸. Przy dwukondygnacyjnym klasztorze znajdował się także kościół zakonny pw. św. Eufemii, w którym ulokowano siedem ołtarzy. Przy bocznym ołtarzu św. Anny umieszczono marmurowe nagrobki córek fundatora – Krystyny i Anny. W latach dwudziestych XVIII w. do kościoła dobudowano dwuwieżową fasadę, a w 1763 r. wzniesiono późnobarokową wieżę bramną. W 1866 r. kościół został zamieniony na cerkiew prawosławną, a 15 VII 1877 r. miała miejsce kasata klasztoru. W pobenedykyńskich budynkach umieszczono rosyjskie koszary. Po I wojnie światowej w klasztorze miało siedzibę seminarium nauczycielskie. W 1920 r. klasztor odnowiono, sprowadzając zakonnice ze Staniątek pod Krakowem. Przed wybuchem II wojny światowej konwent składał się z 32 benedykynek⁴⁹. Klasztor skasowano ponownie w 1945 r. Obecnie w kościele, który podzielono dodatkowo stropem na dwie kondygnacje, mieszczą się klub i biblioteka, a w budynkach klasztornych ulokowano internat szkoły zawodowej⁵⁰. Budynek kościoła po rozebraniu wieży w końcu XIX w. nie wyróżnia się spośród innych zabudowań, choć w fasadzie widoczny jest wydatny ryzalit z trzema pilastrami.

⁴⁴ B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, s. 66–67.

⁴⁵ J. Paszcenda, *Góra Anielska pod Nieświeżem*, [w:] *W kręgu badań nad sztuką polską. Studia z historii sztuki i kultury*, red. K. Majewski, Lublin 1983, s. 77–85 (przedruk: tenże, *Budowle jezuickie*, 1, Kraków 1999, s. 321–338); T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus*, s. 70–73.

⁴⁶ T. Sosiński, *Ziemia nowogródzka*, s. 196.

⁴⁷ J. Paszcenda, *Góra Anielska pod Nieświeżem*, s. 81.

⁴⁸ T. Bernatowicz, *Kościół i klasztor Benedykynek w Nieświeżu*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, red. J.K. Ostrowski, 2, Kraków 1996, s. 127–129; T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus*, s. 60–61.

⁴⁹ Fundację klasztoru Benedykynek w Nieświeżu najdokładniej opisuje: T. Bernatowicz, *Kościół i klasztor Benedykynek w Nieświeżu*, s. 127–146. Zob. także: B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, s. 241–248; R. Seges, *Nieśwież*, s. 7–8; T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus*, s. 59–67; Z. Hauser, *Nowy ilustrowany przewodnik*, s. 182–183.

⁵⁰ T. Bernatowicz, *Kościół i klasztor Benedykynek w Nieświeżu*, s. 130; T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus*, s. 62.

Il. 105. Nieśwież. Dawny klasztor Benedyktynek

Książę Mikołaj Krzysztof „Sierotka” ufundował w Nieświeżu także klasztor Bernardynów z kościołem pw. św. Katarzyny. Decyzja o fundacji została podjęta jako realizacja ostatniej woli zmarłej w 1596 r. żony księcia, Elżbiety Eufemii Radziwiłłowej⁵¹. W 1599 r. ukończono budowę klasztoru, a w 1601 r. – wznoszenie kościoła, którego konsekracji 13 VII 1603 r. dokonał biskup wileński Benedykt Wojna. Dnia 18 VIII 1793 r. kościół spłonął całkowicie, dlatego w latach 1802–1811 wzniesiono nowy budynek świątyni⁵². Wcześniej, bo w 1751 r., w pobliżu kościoła pw. św. Katarzyny postawiono kaplicę pw. św. Antoniego, obsługiwaną przez bernardynów⁵³. Klasztor uległ kasacji w 1864 r. i od 1892 r. do czasów II Rzeczypospolitej służył jako koszary rosyjskie⁵⁴. Sam kościół bernardyński zamieniono na cerkiew prawosławną pw. św. Jerzego. Świątynię rozebrano po 1950 r.

W 1600 r. na przedmieściu Nieświeża, tzw. Nowym Mieście, książę Mikołaj Krzysztof „Sierotka” ufundował także kaplicę pw. św. Łazarza. Jak przypuszcza Tadeusz Bernatowicz, kaplica św. Łazarza pełniła zapewne funkcję kaplicy cmentarnej lub kaplicy szpitala dla zakaźnie chorych. Jej skromny budynek, założony na planie prostokąta, na pewno istniał jeszcze przed I wojną światową⁵⁵. Jego późniejsze losy są nieznanne.

W 1672 r. podstoli smoleński Bazyli Bakanowski, za zgodą księcia Michała Kazimierza Radziwiłła, ufundował w Nieświeżu klasztor Dominikanów z kościołem pw. św. Jana Chrzciciela⁵⁶. W 1868 r. kościół dominikański został zamieniony przez wła-

⁵¹ W. Murawiec, *Nieśwież*, s. 228–229.

⁵² T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus*, s. 67–69.

⁵³ W. Murawiec, *Nieśwież*, s. 230, 232.

⁵⁴ Tamże, s. 233. Faktyczna likwidacja klasztoru mogła nastąpić później – zob. <http://pw.kasaty.pl/klasztor/Monastery/664.html> (dostęp: 20 I 2015).

⁵⁵ T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus*, s. 89. Co do jej błędnego utożsamienia z kaplicą pw. św. Izydora, ufundowaną przez Albrechta Radziwiłła – zob. tamże, s. 175, przypis 343.

⁵⁶ B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, s. 53–54; S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 501.

dze rosyjskie na cerkiew prawosławną. Natomiast w 1877 r. klasztor w centrum miasta został skasowany, a w końcu XIX w. – znacząco przebudowany i przekształcony w seminarium nauczycielskie. W dwudziestoleciu międzywojennym w dawnych murach klasztoru mieściło się gimnazjum im. Władysława Syrokomli⁵⁷.

W 1673 r. książę Michał Kazimierz Radziwiłł ufundował – położony za miastem – klasztor Benedyktynów z kościołem pw. Świętego Krzyża (naprzeciwko jezuickiego kościoła pw. św. Michała). Budowę świątyni ukończono w 1690 r. za sprawą syna księcia Michała Kazimierza, Karola Stanisława Radziwiłła⁵⁸. Klasztor został skasowany w 1864 r. w ramach represji po powstaniu styczniowym⁵⁹. Kościół nie zachował się do dzisiejszych czasów i już w dwudziestoleciu międzywojennym był w stanie ruiny. Obok klasztoru znajduje się cmentarz, na którym chowano nieświeskich mieszczan⁶⁰.

W 1740 r. księżna Franciszka Urszula z rodu Wiśniowieckich, żona księcia Michała Kazimierza „Rybeńki”, rozpoczęła wznoszenie dwupiętrowej kaplicy na zamku w Nieświeżu. Budowa została ukończona już po śmierci księżnej w 1758 r.⁶¹ (ryc. XXXII).

Interesującym zabytkiem sakralnym w Nieświeżu była również kapliczka pw. św. Wincentego z posągami tego świętego, wybudowana w XVIII w. przez mieszczan nieświeskich w podziękę Bogu za koniec zarazy nękającej miasto⁶². Znajdowała się przy ul. Słuckiej. Uległa zniszczeniu w czasie II wojny światowej⁶³.

Licznej społeczności żydowskiej zamieszkującej Nieśwież służyła murowana synagoga, wzniesiona w XVIII w., która prawdopodobnie zastąpiła w tym miejscu wcześniejszą drewnianą bóżnicę. Rozbudowywano ją w XIX i XX w. oraz remontowano w latach 1919–1929. Kamienne ściany budowli z dwukondygnacyjnym, czterospadowym dachem wspierało 12 przypór. Kwadratową salę główną przykrywało sklepienie żaglaste z 12 lunetami, w których znajdowały się wysokie, półkoliście zamknięte okna. Synagoga nieświeska została spalona w czasie II wojny światowej i całkowicie rozebrana tuż po jej zakończeniu⁶⁴.

⁵⁷ B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, s. 226. Zob. http://www.radzima.org/pl/object_comm/6892.html (dostęp: 20 I 2015). Por. <http://pw.kasaty.pl/klasztor/Monastery/665.html> (dostęp: 20 I 2015).

⁵⁸ B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, s. 54.

⁵⁹ <http://pw.kasaty.pl/klasztor/Monastery/662.html> (dostęp: 20 I 2015).

⁶⁰ T. Sosiński, *Ziemia nowogródzka*, s. 196; B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, s. 236.

⁶¹ B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, s. 69–70; T. Bernatowicz, *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa 2011, s. 333.

⁶² B. Taurogiński, *Z dziejów Nieświeża*, s. 235.

⁶³ <http://www.radzima.org/pl/nieswiez/6890.html> (dostęp: 10 I 2015).

⁶⁴ Dzieje i architekturę synagogi opisują: M. i K. Piechotkowie, *Bramy nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 326–327.

Nowogródek¹

Początki Nowogródka sięgają drugiej połowy X w., kiedy to został założony gród na tzw. Górze Zamkowej. Natomiast na sąsiednim wzgórzu, zlokalizowanym na zachód od grodu, jako osada rzemieślniczo-handlowa uformowało się podgródzie, które w początkach XII w. otoczono wałem obronnym². W źródłach pisanych Nowogródek po raz pierwszy jest wzmiankowany w pierwszej połowie XIII w.³ Ośrodek od początku znajdował się w rękach kolejnych książąt ruskich z dynastii Rurykowiczów, którzy od momentu chrztu Włodzimierza Wielkiego w 988 r. wyznawali chrześcijaństwo w obrządku wschodnim.

Istotna zmiana dla dziejów politycznych i kulturalnych ośrodka nastąpiła w połowie XIII w., kiedy to Nowogródek przeszedł we władanie – jeszcze pogańskiego – litewskiego księcia Mendoga (ok. 1238–1263). Władca ten w 1251 r. przyjął chrzest w obrządku łacińskim⁴. Chrzest był warunkiem otrzymania przez Mendoga od papieża Innocentego IV zgody na koronację, którą biskup Rzymu wydał 17 VII 1251 r., decydując jednocześnie o powołaniu biskupstwa dla Litwinów (podległego bezpośrednio następcy św. Piotra). W rezultacie Mendog został koronowany na króla w 1253 r. Jako możliwe miejsce chrztu władcy litewskiego, a zarazem miejsce jego koronacji wymienia się często Nowogródek, choć pozostaje to jedynie w sferze domysłów – a zapewne w znacznej mierze również życzeń lokalnej i białoruskiej historiografii. Z pewnością jednak Nowogródek był jednym z głównych ośrodków kształtującego się wówczas państwa litewskiego. Zdaniem wielu badaczy odgrywał rolę jego stolicy. Jednakże nie powiodło się powołanie trwałej łacińskiej organizacji kościelnej na Litwie, a wraz ze śmiercią Mendoga (zamordowanego w 1263 r.) proces chrystianizacji Litwinów został znacząco spowolniony. Sam Mendog na kilka lat przed śmiercią prawdopodobnie powrócił do pogańskich praktyk. Władca litewski na trwałe wpisał się w topografię Nowogródka, gdyż wedle lokalnej tradycji pochowano go na jednym z okolicznych wzgórz, które nazwano Górą Mendoga.

W rozrastającym się Wielkim Księstwie Litewskim Nowogródek odgrywał znaczącą rolę – zarówno w wymiarze militarnym (znajdujący się w nim kamiennie-ceglany zamek był kilkakrotnie oblegany w XIV w. przez wojska Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie), jak i w wymiarze religijnym (o czym szerzej niżej). Kolejni następcy Mendoga na litewskim tronie wielkoksiążęcym próbowali właśnie w Nowogródku powołać metropolię prawosławną. Władcy litewscy,

¹ Publikacja powstała przy wsparciu finansowym Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (FNP) w ramach programu START 2016.

² Początki Nowogródka opisują: A. Jelski, *Nowogródek*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 7, Warszawa 1888, s. 255 nn.; J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, Nowogródek 1931, s. 7 nn.; B. Kaczorowski, *Nowogródek. Historia i zabytki*, Biblioteczka Kresowa, 5, Warszawa 1992, s. 3 nn.

³ H. Łowmiański, *Rys historyczny województwa nowogródzkiego w jego dzisiejszych granicach (do r. 1795)*, Wilno 1935, s. 6–7.

⁴ Zob. R. Mažeika, *When Crusader and Pagan Agree: Conversion as a Point of Honour in The Baptism of King Mindaugas of Lithuania (c. 1240-63)*, [w:] *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*, red. A.V. Murray, Aldershot 2001, s. 197–214.

choć sami pozostawali poganami, pragnęli, aby rządzone przez nich państwo posiadało organizację metropolitalną ze stolicą zlokalizowaną w jednym z jego ośrodków, co pozwoliłoby uniezależnić się od zewnętrznych wpływów kościelnych. Od czasu bowiem, gdy metropolita Maksym w 1299 r. przeniósł się z Kijowa do Włodzimierza nad Kłazmą, na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego nie rezydował metropolita. Dodatkowo powołanie w 1303 r. w Haliczu metropolii prawosławnej sprawiło, że powstał kolejny zewnętrzny ośrodek, który rościł sobie pretensje do rządzenia Cerkwią prawosławną na ziemiach ruskich podporządkowanych Litwie. Zdaniem niektórych badaczy – choć wzbudza to nasze wątpliwości – już w 1299 r. staraniem księcia Witenesa (1296–1316) utworzono metropolię litewską z siedzibą w Nowogródku⁵. Być może jednak skutek swoich zabiegów dopiero w 1317 r., w którym to roku jest poświadczony źródłowo niewymieniony z imienia metropolita litewski, Giedymin, biorący udział w synodzie w Konstantynopolu, otrzymał zgodę od patriarchy konstantynopolitańskiego na utworzenie metropolii w Nowogródku⁶. Jednakże funkcjonowała ona z pewnością w sposób nieciągły, gdyż po śmierci metropolity Teofila (ok. 1330 r.) nie została ponownie obsadzona⁷. Jej odnowienie nastąpiło wskutek starań kolejnego wielkiego księcia – Olgierda (1345–1377) w 1354 r.⁸ Warto jednak zauważyć, że Nowogródek z pewnością nie zawsze odgrywał rolę stałej siedziby metropolity w czasie funkcjonowania metropolii litewskiej. Przykładem są czasy metropolity Cypriana, któremu udało się zjednoczyć pod swoimi rządami metropolie: litewską, halicką i kijowską i który rezydował w Wilnie oraz Kijowie⁹.

W XV w., po zawarciu unii polsko-litewskiej Nowogródek był miejscem kilku istotnych wydarzeń o wymiarze polityczno-kościelnym. W 1415 r. zebrany w Nowogródku synod duchowieństwa prawosławnego – z poparciem króla Władysława Jagiełły i wielkiego księcia Witolda – wybrał na metropolitę kijowskiego mnicha z Tyrnowa, Grzegorza Camblaka. Stało się to wbrew woli patriarchy konstantynopolitańskiego Euthymiosa II i ówczesnego metropolity kijowskiego Focjusza, rezydującego w Moskwie. Ekskomunikowanie Grzegorza przez obydwu hierarchów doprowadziło do faktycznego – ponownego i krótkotrwałego – powołania niezależnej metropolii litewskiej, której funkcjonowanie zostało zakończone wraz z jego śmiercią w 1420 r. Natomiast w 1422 r. właśnie w Nowogródku został zawarty ślub pomiędzy sędziwym Jagiełłą a młodziutką Zofią Holszańską.

Rozwijającemu się ośrodkowi miejskiemu pierwsze przywileje nadał w latach czterdziestych XV w. ówczesny wielki książę litewski – Kazimierz Jagiellończyk. Jego synowi Zygmuntowi Staremu miasto zawdzięcza nadanie prawa magdeburskiego (1511). Od 1507 r. Nowogródek był zaś stolicą województwa, utworzonego z części województwa trockiego. W jego skład wchodziły powiaty: nowogródzki, słonimski, wołkowyski oraz dziedziczne księstwo słuckie. Wojewoda był jednocześnie starostą, któremu podlegało miasto. Nowogródek pozostał miastem monarszym przez cały okres Rzeczypospolitej

⁵ A. Mironowicz, *Biskupstwo turowsko-pińskie w XI–XVI wieku*, Białystok 2011, s. 115 nn.

⁶ Zob. T. Śliwa, *Kościół prawosławny w państwie litewskim w XIII–XIV wieku*, [w:] *Chrzest Litwy. Geneza, przebieg, konsekwencje*, red. M.T. Zahajkiewicz, Lublin 1990, s. 23–24.

⁷ J. Krzyżaniakowa, J. Ochmański, *Władysław II Jagiello*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006, s. 31–32.

⁸ A. Mironowicz, *Biskupstwo turowsko-pińskie*, s. 124 nn.; T. Śliwa, *Kościół prawosławny*, s. 24–25.

⁹ A. Mironowicz, *Biskupstwo turowsko-pińskie*, s. 132–133.

Obojga Narodów. W 1581 r. miasto zostało wyznaczone na miejsce obrad kadencji ruskiej Trybunału Litewskiego (odbywającej się tutaj co dwa lata przez 22 tygodnie; na zmianę z Mińskiem). W Nowogródku rozszadzano sprawy dotyczące się województw nowogródzkiego i brzesko-litewskiego aż do 1775 r., kiedy miejsce obrad przeniesiono do Grodna. Miasto 8 V 1751 r. strawił potężny pożar, w którym spłonęło 167 domów, 4 klasztory oraz ratusz, zniszczenia wkrótce jednak odbudowano¹⁰.

W wyniku trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej Nowogródek przeszedł we władanie rosyjskie, a powiat nowogródzki wszedł w skład kolejno tworzonych guberni: słonimskiej (1796–1797, 1801–1802), litewskiej (1797–1801), grodzieńskiej (1802–1843) i mińskiej (1843–1915). W 1839 r. została zlikwidowana unia brzeska, co doprowadziło do zmiany cerkwi unickich na prawosławne¹¹. W dniu 4 II 1921 r. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej – jeszcze przed podpisaniem pokoju ryskiego – przyjął ustawę o reaktywowaniu województwa nowogródzkiego ze stolicą właśnie w Nowogródku (pierwszym wojewodą został Władysław Raczkiewicz, późniejszy Prezydent RP na wychodźstwie)¹². Odzyskanie przez miasto funkcji centrum administracyjnego regionu przyczyniło się do rozwoju Nowogródka. W okresie międzywojennym wzniesiono tu nowe gmachy Urzędu Wojewódzkiego, Sądu Okręgowego czy Izby Skarbowej oraz elektrownię, łaźnię miejską, dworzec kolejki wąskotorowej, teatr i kolonię dla urzędników¹³.

Po 17 IX 1939 r. Nowogródek znalazł się pod okupacją radziecką, a 6 VII 1941 r. został zajęty przez wojska niemieckie¹⁴. Ważnym wydarzeniem z czasów okupacji niemieckiej było aresztowanie przez Gestapo i rozstrzelanie 11 zakonnic ze Zgromadzenia Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu 1 VIII 1943 r. W 1945 r. ich szczątki zostały przeniesione do wspólnej mogiły przy nowogródzkiej farze miejskiej. Nazaretanki z Nowogródka 5 III 2000 r. zostały beatyfikowane przez papieża Jana Pawła II.

Miasto w czasach dawnej Rzeczypospolitej było istnym tygłem religijnym, zamieszkiwali je bowiem zarówno katolicy, jak i prawosławni (a później także unicy) oraz żydzi i tatarscy muzułmanie (osiedlający się w Nowogródku od XV w.). W XVI–XVII w. Nowogródek był również znaczącym ośrodkiem protestantyzmu, w którym funkcjonowały zbory kalwiński i ariański. W końcu XVIII w. miasto zamieszkiwało ok. 2500 osób, z czego jedną trzecią stanowili Żydzi. W 1817 r., po okresie wojen napoleońskich, liczba mieszkańców spadła do ok. 1600 osób, z której już prawie połowę stanowili Żydzi, a 20% Tatarzy¹⁵. W latach osiemdziesiątych XIX w., wedle szacunkowych i prawdopodobnie znacząco zawyżonych danych, podanych w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*, Nowogródek liczył ok. 12 000 mieszkańców, z których 67% stanowili żydzi (ok. 8000 osób), 18% rzymscy katolicy (ok. 2200 osób), 10% muzułmanie (ok. 1160) i 4% prawosławni (ok. 470 osób)¹⁶. Rozwój miasta w okresie II Rzeczypospolitej naj-

¹⁰ B. Kaczorowski, *Nowogródek*, s. 9.

¹¹ O sytuacji na Nowogródczyźnie: T. Sosiński, *Ziemia nowogródzka. Zarys dziejów*, Warszawa 2001, s. 30.

¹² Tamże. Zob. S. Poczobut-Odlanicki, *Województwo nowogródzkie*, Wilno 1936, s. 62–67.

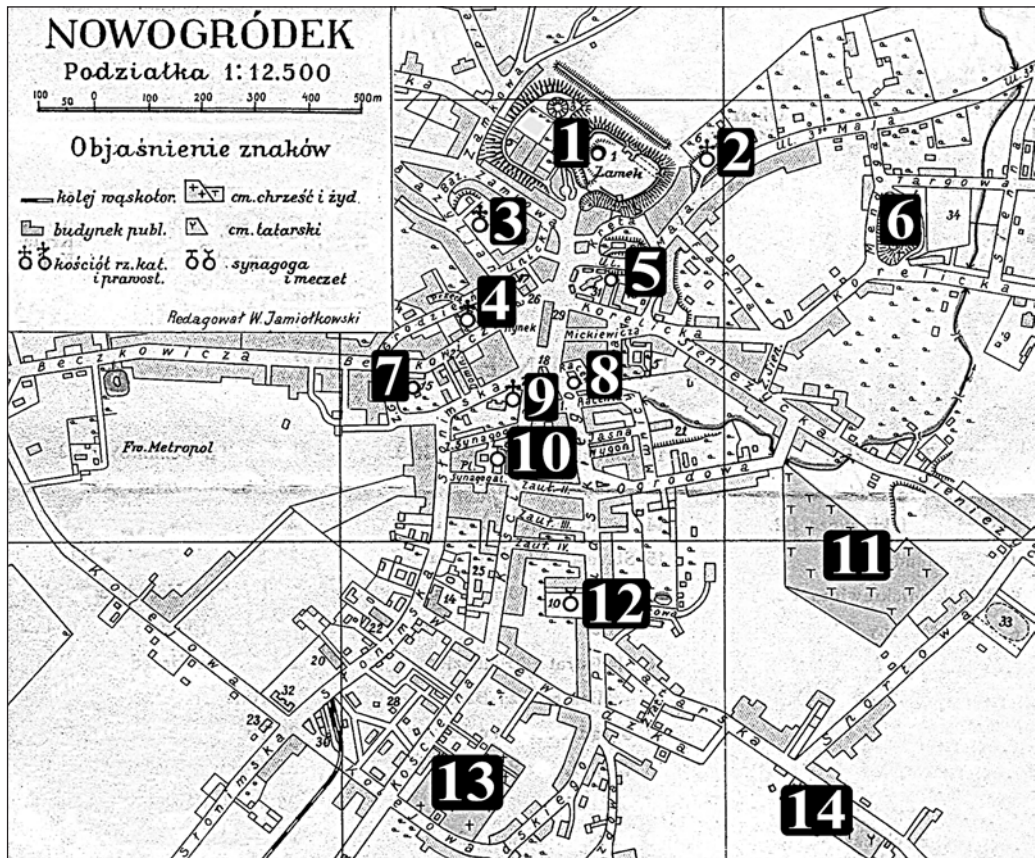
¹³ T. Sosiński, *Ziemia nowogródzka*, s. 49.

¹⁴ Czas okupacji podczas II wojny światowej w Nowogródku i okolicach opisuje obszernie T. Sosiński: tamże, s. 55–112.

¹⁵ B. Kaczorowski, *Nowogródek*, s. 9.

¹⁶ A. Jelski, *Nowogródek*, [w:] *Słownik geograficzny*, 7, s. 255; B. Kaczorowski, *Nowogródek*, s. 12.

lepiej obrazują dane dotyczące liczebności jego mieszkańców. W końcu XIX w. (1897) Nowogródek zamieszkiwało 7887 osób. Po I wojnie światowej liczba mieszkańców spadła do 6367 w 1921 r. Natomiast już 10 lat później, w 1931 r., Nowogródek zamieszkiwało 9567 osób, przyrost ludności wyniósł zatem 50,3%¹⁷. W spisie powszechnym z 1921 r. w mieście zostało zarejestrowanych 1602 rzymskich katolików (25%), 992 prawosławnych (16%), 28 ewangelików, 4 osoby innego wyznania chrześcijańskiego, 3405 żydów (53%), 335 muzułmanów (5%) i 1 osoba wyznania niewiadomego¹⁸. Obecnie miasto liczy ok. 30 000 mieszkańców.

Mapa 37. Nowogródek na planie z 1935 r. z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. lokalizacja cerkwi pw. Zaśnięcia NMP na Górze Zamkowej; 2. kościół parafialny; 3. cerkiew pw. św. św. Borysa i Gleba; 4. sobór pw. św. Mikołaja (dawny klasztor Franciszkanów); 5. lokalizacja klasztoru Jezuitów; 6. Góra Mendoga; 7. lokalizacja klasztoru Dominikanek; 8. lokalizacja klasztoru Bonifratrów; 9. kościół pw. św. Michała Archanioła (dawny klasztor Dominikanów); 10. synagoga; 11. kirkut; 12. meczet; 13. cmentarz katolicki; 14. mizar

Średniowieczna topografia sakralna Nowogródka nie prezentuje się dość jasno. Bez wątpienia najstarszą chrześcijańską budowlą sakralną musiała być cerkiew prawosławna – z całą pewnością istniejąca w tym ośrodku jeszcze w czasach Rurykowiczów,

¹⁷ Dane za: S. Poczobut-Odlanicki, *Województwo nowogródzkie*, s. 62–67.

¹⁸ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 7, cz. 1: *Województwo nowogródzkie*, Warszawa 1923, s. 46.

a później Mendoga i jego następców. Znajdowała się ona w grodzie na Górze Zamkowej. Być może inna cerkiew funkcjonowała na podgrodziu (często uznaje się, że była zlokalizowana w tym samym miejscu, co fundowana na początku XVI w. nowa cerkiew pw. św. św. Borysa i Gleba¹⁹). Z inicjatywy Witolda na przełomie XIV i XV w. na wzgórzu zbudowano nowy, murowany zamek oraz ceglana wieżę bramną i trzy inne, trójkondygnacyjne wieże. Na przełomie XV i XVI w. dobudowano dwie kolejne wieże. Właśnie w cerkwi pw. Wniebowzięcia (Zaśnięcia/Uśpienia) Bogarodzicy, znajdującej się na dziedzińcu zamkowym, odbył się m.in. synod z 1415 r., a sama budowla pełniła okresowo funkcję świątyni metropolitalnej. W niej też znajdowała się cudowna ikona Matki Boskiej. Po zawarciu unii brzeskiej cerkiew przekazano duchowieństwu greckokatolickiemu. W drugiej połowie XVII w. cerkiew przebudowano w stylu barokowym. Świątynię rozebrano w 1850 r. Na przełomie XVI i XVII w. do zamku dobudowano część pałacową z kaplicą – najprawdopodobniej pw. św. Symeona, obsługiwaną przez

Il. 106. Nowogródek. Widok z zamku w stronę kościoła parafialnego pw. Przemienienia Pańskiego

duchowieństwo greckokatolickie. W 1706 r. zamek został wysadzony w powietrze przez Szwedów; zachowały się z niego jedynie ruiny dwóch wież: Szczytowej (Centralnej) i Kościelnej oraz wały ziemne z fosą otaczającą twierdzą²⁰.

¹⁹ A. Jelski, *Nowogródek*, [w:] *Słownik geograficzny*, 7, s. 257.

²⁰ Na temat zamku i znajdującej się na jego dziedzińcu cerkwi pw. Bogarodzicy – zob. J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, s. 24–25; J. Remer, *Architektura monumentalna w województwie nowogródzkim*, [w:] *Nowogródzkie. Praca zbiorowa wydana staraniem Towarzystwa Krajoznawczego*, Warszawa 1926, s. 44–45; G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi*, Warszawa 1997, s. 167–168; Z. Hauser, *Nowy ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi*, Warszawa 2005, s. 188–189.

W końcu XIV w. z fundacji wielkiego księcia Witolda powstał w Nowogródku łaciński **kościół parafialny**, noszący poświęcone dla drugiej połowy XVIII w. wezwanie **Przemienienia Pańskiego** (1776), zlokalizowany tuż pod Górą Zamkową (dawniej ul. 3 Maja, obecnie ul. 1 Maja)²¹. W tym właśnie gotyckim kościele odbyły się zaślubiny Władysława Jagiełły z Zofią Holszańską (1422). Kościół, wzniesiony w średniowieczu, na początku XVIII w. znajdował się w na tyle złym stanie, że postanowiono postawić nową budowlę. Nowy, barokowy kościół – z wykorzystaniem starych partii murów – wzniesiono w latach 1719–1723. Do nowej budowli włączono dwie kaplice starszego kościoła – kaplicę pw. Bożego Ciała oraz kaplicę pw. Aniołów Stróżów. W tej świątyni toczyły się obrady sejmiku powiatu nowogródzkiego. W czasie przemarszu wojsk napoleońskich w kościele zorganizowano skład (1812). W 1857 r., wobec złego stanu budowli, parafię przeniesiono do kościoła pw. św. Michała, a kościół pw. Przemienienia Pańskiego zamknięto. Po 1905 r. rozpoczęto długotrwałą restaurację. Prace zintensyfikowano po odzyskaniu niepodległości przez Polskę. Konsekracji odnowionego kościoła w 1922 r. dokonał biskup miński Zygmunt Łoziński. Kościół jest od tego momentu nieprzerwanie czynny. W obecnej formie to jednonawowa budowla z półkoliście zamkniętym prezbiterium. Fasada flankowana jest dwoma niskimi, czworobocznymi wieżami. Wieńczy ją – przewyższający wieże – trójkątny szczyt. Nawa główna sklepiona jest kolebkowo, natomiast w kaplicach zachowały się gotyckie sklepienia żebrowe. Wśród cennych zabytków ruchomych znajdujących się w kościele farnym jest obraz Matki Boskiej Nowogródzkiej, uwieczniony przez Adama Mickiewicza w inwokacji do *Pana Tadeusza*, będący osiemnastowieczną kopią oryginalnego obrazu, znajdującego się wówczas w nowogródzkim kościele Jezuitów²². Tuż przy farze stoi klasztor sióstr **Nazaretanek**, które przybyły do Nowogródka w 1929 r. Po rozstrzelaniu przez Niemców 11 zakonnic klasztor właściwie przestał istnieć. W Nowogródku pozostała jedna nazaretanka, opiekująca się grobem sióstr – s. Małgorzata Banaś, która zmarła w 1966 r. Następnie jej obowiązki przejęła Sabina Kosińska, która po wstąpieniu do Zgromadzenia Nazaretanek przyjęła imię: Maria Teresa. Kolejne nazaretanki zaczęły przybywać do miasta w 1989 r., rozpoczynając proces odradzania się wspólnoty nazaretańskiej w Nowogródku²³.

Początki funkcjonowania **dominikanów** w Nowogródku bywają wiązane już z Giedyminem – chociaż brak pewnych informacji na ten temat, być może klasztor Zakonu Kaznodziejskiego funkcjonował w mieście w XIV–XV w. Natomiast z całkowitą pewnością nowy (lub też pierwszy) klasztor dominikański z kościołem w Nowogródku został ufundowany przez wojewodę wileńskiego Krzysztofa Chodkiewicza w 1623 r. Drewniany kościół z fundacji Chodkiewicza, pw. św. Jacka Odrowąża, został spalony przez wojska moskiewskie w połowie XVII w. Nowy kościół – pw. św. Michała Archaniola (pa-

²¹ B. Kaczorowski, *Nowogródek*, s. 20.

²² Losy i architekturę kościoła pw. Przemienienia Pańskiego zwięźle opisują: J. Żyskar, *Nasze kościoły. Opis ilustrowany wszystkich kościołów i parafii znajdujących się na obszarach dawnej Polski i ziemiach przyległych*, 2: *Diecezja mińska*, z. 20: *Dekanat nowogródzki*, Warszawa 1914, s. 329–330; J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, s. 26–29; B. Kaczorowski, *Nowogródek*, s. 20–22; G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 164–165; Z. Hauser, *Nowy ilustrowany przewodnik*, s. 186–187.

²³ Zob. M.T. Górską, *70 lat od śmierci 11 Nazaretanek, Męczennic z Nowogródka, 1 VIII 1943 – 1 VIII 2013*, <http://www.nazaretanki.pl/warszawa/images/stories/tekst%20do%20internetu%20o%20m%EAczennicach.pdf> (dostęp: 4 I 2015).

trona miasta) – zlokalizowany przy południowym krańcu nieregularnego rynku (dawniej zbieg ul. Słonimskiej i Kościelnej, obecnie pl. Lenina), został ukończony w 1724 r. Był on kilkakrotnie remontowany po pożarach z 1751 i 1831 r. W latach 1751–1831 dominikanie prowadzili przy klasztorze szkołę. W 1832 r. władze carskie szkołę zamknęły, a w 1853 r. skasowały sam klasztor. Od 1857 do 1922 r. kościół poddominikański pełnił funkcję głównej rzymskokatolickiej świątyni parafialnej miasta (po zamknięciu kościoła farnego pw. Przemienienia Pańskiego). Po zakończeniu II wojny światowej kościół zamknięto w 1948 r., kiedy to przeznaczono go na magazyn zboża, a następnie na skład mebli. W 1976 r. uległ znacznemu zniszczeniu wskutek pożaru. Wyremontowano go dopiero w latach 1986–1987, a w 1993 r. zwrócono miejscowej parafii rzymskokatolickiej. Świątynia ma kształt trójnawowej bazyliki z półkoliście zamkniętym prezbiterium. Nawa główna jest przekryta sklepieniem kolebkowym, natomiast w północnej nawie bocznej zachowało się sklepienie gwiaździste. Klasycystyczną, dwukondygnacyjną

Il. II. 107. Nowogródek. Kościół poddominikański pw. św. Michała Archanioła

(po odbudowie z XIX w.) fasadę wieńczy trójkątny fronton z wieżyczką²⁴. Oryginalne budynki klasztoru Dominikanów nie dotrwały do naszych czasów. Obecnie są odbudowywane – z przeznaczeniem na dom rekolekcyjny i dom miłosierdzia²⁵.

W 1654 r. w Nowogródku został ufundowany klasztor **Dominikanek**, którym służył kościół pw. Imienia Jezus (ukończony w 1690 r.)²⁶. W 1864 r. klasztor uległ kasa-

²⁴ Dzieje i architekturę kościoła dominikańskiego w Nowogródku zwięźle opisują: J. Żyskar, *Nasze kościoły*, s. 329–346; J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, s. 31–33; B. Kaczorowski, *Nowogródek*, s. 24; G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 166; Z. Hauser, *Nowy ilustrowany przewodnik*, s. 187.

²⁵ A. Kłopotowski, *Białoruś. Historia za miedzą*, Gliwice 2012, s. 231.

²⁶ Wezwanie niepewne. Wymienia się również wezwanie Imienia NMP: S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 534; J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, s. 34.

cie w ramach represji po powstaniu styczniowym. Budynki klasztorne przekształcono w koszary, a barokowy kościół z bogatym portalem wejściowym zburzono ok. 1900 r.²⁷ Na jego miejscu został zlokalizowany funkcjonujący w dwudziestoleciu międzywojennym teatr miejski²⁸, a następnie – Urząd Wojewódzki²⁹.

W mieście działali także **jezuici**, którzy pojawili się w Nowogródku w 1626 r., przybywając z Nieświeża. W 1631 r. dotychczasową misję jezuicką zamieniono w stałą rezydencję. W 1649 r. jezuici otworzyli szkołę, którą jednak już trzy lata później zniszczył pożar. W 1655 r. wojewoda trocki Bogusław Uniechowski ufundował murowane gmachy szkolne. Około 1702 r. wzniesiono barokowy kościół z dwuwieżową fasadą, przy którym wkrótce rozpoczęło działanie kolegium (przy dawnej ul. Korelickiej). W 1716 r. świątynia została konsekrowana przez biskupa wileńskiego Konstantego Kazimierza Brzostowskiego i otrzymała wezwanie św. Stanisława Kostki. Kościół znacznie ucierpiał w pożarze z 1751 r., ale już po czterech latach budowlę odrestaurowano. Świątynia posiadała strukturę trzynawową. W wyniku kasaty zakonu (1773) kolegium przejęła Komisja Edukacji Narodowej. Kościół pojezuicki został rozebrany w XIX w., a w gmachach poklasztornych, po okresie funkcjonowania w nich szkoły podwydziałowej, ulokowano koszary rosyjskie. W XIX w. służyły budynki poklasztorne również jako ratusz³⁰. Natomiast w okresie II Rzeczypospolitej mieściło się w nich męskie gimnazjum³¹.

W połowie XVII w. z fundacji Kazimierza Leona Sapiehy powstał klasztor **Bonifratrów** z kościołem pw. św. Ducha, zlokalizowany w okresie II Rzeczypospolitej przy ul. 3 Maja (dawniej Kowalskiej)³². Zakonnicy posiadali murowaną kaplicę i dwa budynki klasztorne (drewniany z nadania Sapiehów, a od XIX w. także murowany spichlerz pojezuicki, przekazany przez Aleksandra I)³³. Fundacja podkanclerzego litewskiego wpisywała się w nurt innych licznych fundacji zgromadzeń bonifratrów na terenie Rzeczypospolitej w XVII w., kiedy zakon przeżywał chyba szczyt popularności wśród polskich i litewskich możnych³⁴. Kasata klasztoru Bonifratrów, podobnie jak innych łacińskich zgromadzeń zakonnych, nastąpiła w Nowogródku w 1836 r. Na jego miejscu usytuowano domy mieszkalne.

W Nowogródku – poza dominikanami – istniała również placówka innego zakonu zebrzącego – **franciszkanów**. Franciszkanie osiedlili się w ośrodku zapewne jeszcze za zgodą Giedymina (przed 1323 r.)³⁵, aby prowadzić tu swoją działalność misyjną, jednakże nie wiemy, jak długo funkcjonował klasztor z tej pierwszej fundacji (być może ów pierwszy, średniowieczny klasztor franciszkański znajdował się w tym samym miejscu, co klasztor nowożytny). Nowy kościół franciszkański pw. św. Antoniego Padewskiego

²⁷ J. Żyskar, *Nasze kościoły*, s. 330; B. Kaczorowski, *Nowogródek*, s. 26.

²⁸ *Przewodnik po okolicach mickiewiczowskich i rejtanowskich Ziemi Nowogródzkiej z ilustracjami*, Baranowicze 1938, s. 50.

²⁹ J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, s. 34.

³⁰ J. Żyskar, *Nasze kościoły*, s. 330.

³¹ J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, s. 35–36; B. Kaczorowski, *Nowogródek*, s. 26–28.

³² J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, s. 37.

³³ I. Pietrkiewicz, *Źródła do dziejów bonifratrów w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Współnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Gwóźdź, J. Malicki, Katowice 2006, s. 234.

³⁴ Zob. tamże, s. 230–242.

³⁵ Zob. J. Nikodem, *Witold: Wielki Książę Litewski (1354 lub 1355 – 27 października 1430)*, Kraków 2013, s. 24.

i św. Franciszka z Asyżu ufundował w 1714 r. podstoli nowogródzki Tomasz Wojniłowicz. Kościół został przebudowany w 1780 r. Powstała wówczas późnobarokowa świątynia o elewacjach w porządku tokańskim. Klasztor franciszkański uległ kasacji po zakończeniu powstania listopadowego. W 1846 r. kościół został przekazany duchowieństwu prawosławnemu i przekształcony w sobór pw. św. Mikołaja. W stylu charakterystycznym dla architektury cerkiewnej przebudowano wówczas świątynną wieżę. Świątynia jest budowlą trójnawową, sklepioną kolebkowo, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Obecnie czynna jest jako sobór prawosławny³⁶. W pobliżu znajduje się dwukondygnacyjny budynek klasztoru (w kształcie litery „L”), wykorzystywany jako dom mieszkalny. Zespół pofranciszkański znajduje się przy ul. Grodzieńskiej (nazwa ulicy pozostała niezmienną po 1945 r.).

Il. 108. Nowogródek. Dawny kościół franciszkański (obecnie sobór prawosławny pw. św. Mikołaja)

³⁶ Dzieje i architekturę kościoła dominikańskiego w Nowogródku zwięźle opisują: J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, s. 30–31; B. Kaczorowski, *Nowogródek*, s. 25–26; G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 166; Z. Hauser, *Nowy ilustrowany przewodnik*, s. 187.

W XVIII w. w Nowogródku znalazło się łacińskie zgromadzenie sióstr **maria-witek**³⁷ (Zgromadzenie Sióstr Życia Marii, łac. *Congregatio Mariae Vitae*), założone w 1737 r. na Litwie przez proboszcza kościoła pw. św. Stefana w Wilnie, Józefa Stefana Turczynowicza. W zamierzeniu założyciela miało ono zajmować się działalnością misyjną wśród żydów i opieką na konwertytkami z judaizmu. Zgromadzenie w Nowogródku – założone przed 1772 r. – uległo kasacji na mocy ukazu carskiego z 1864 r. w ramach represji po powstaniu styczniowym.

Interesującym obiektem w Nowogródku jest także **cerkiew pw. św. św. Borysa i Gleba**, znajdująca się przy dawnej ul. Bazylińskiej (obecnie ul. Pocztowa). Późnogoetycka cerkiew prawosławna została wzniesiona w latach 1517–1519 przez księcia Konstantego Ostrogińskiego. W XVII w. cerkiew została zamieniona na unicką. W 1624 r. założono przy niej żeński klasztor Bazylianek, a w kilka lat później, w 1628 r. – męski

Il. 109. Nowogródek. Cerkiew prawosławna pw. św. św. Borysa i Gleba

³⁷ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej*, s. 536.

klasztor Bazylianów³⁸. Cerkiew została przebudowana w 1632 r., a w XIX w. całkowicie zmieniono jej fasadę. W 1839 r., w wyniku likwidacji unii brzeskiej w zaborze rosyjskim, świątynia została ponownie przekazana duchowieństwu prawosławnemu, a klasztory bazyliańskie skasowano. W czasach sowieckich, po zamknięciu w 1961 r., w budynku dawnej cerkwi znajdowało się archiwum. W 1996 r. została ona zwrócona wiernym. Jest to budowla dwuwieżowa, wzmocniona szkarpami. Świątynia posiada oryginalne gotyckie ornamenty, zdobiące od zewnątrz ściany i apsydę. Nawa przekryta jest sklepieniem gwiaździstym³⁹. Do 1915 r. w cerkwi znajdował się cudowny obraz Bogarodzicy (wedle tradycji przeniesiony z cerkwi zamkowej), który to obraz (a nie wizerunek z fary miejskiej) zdaniem niektórych badaczy opisał A. Mickiewicz w inwokacji do *Pana Tadeusza*⁴⁰. W XVII w. na terenie miasta istniało jeszcze siedem cerkwi unickich pw.: Podwyższenia Krzyża Świętego, św. Mikołaja Cudotwórcy, Zmartwychwstania, św. Jana, św. Trójcy, św. Mikołaja Męczennika, św. Paraskiewy⁴¹, jednakże o ich lokalizacji nic bliższego nie jesteśmy w stanie powiedzieć. Prawdopodobnie wszystkie uległy zniszczeniu w wyniku siedemnasto- i osiemnastowiecznych pożarów i nie zostały później odbudowane.

Jak już zostało wspomniane – na przełomie XVI i XVII w. w mieście istniały także **zborz ariański i kalwiński**, ale ich lokalizacja nie jest bliżej znana. Zbór ariański został zamknięty z rozkazu króla Zygmunta III Wazy w 1618 r.⁴² W tym samym stuleciu zapewne przestał istnieć zbór kalwiński.

W mieście znajduje się także **meczet tatarski** (obecnie przy ul. Lenina 28, dawniej Piłsudskiego). Pierwsi Tatarzy zostali osiedleni w Nowogródku prawdopodobnie przez wielkiego księcia Witolda na początku XV w. Przywilej wybudowania meczetu otrzymali od króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w 1792 r. Istniejący do dzisiaj szerszych czasów drewniany budynek na planie kwadratu został wzniesiony w 1855 r. Budowla nakryta jest czterospadowym dachem, zwieńczonym sześciobocznym minaretem z kopułką. Po II wojnie światowej meczet nie pełnił funkcji religijnych, zostało w nim bowiem zlokalizowane miejskie przedszkole, zajmowano go także jako dom mieszkalny. W końcu XX w. został zwrócony nielicznej społeczności tatarskiej, zamieszkującej obecnie Nowogródek, i przywrócony do pełnienia funkcji religijnej w 1997 r.⁴³

³⁸ Niekiedy podaje się nieco inne daty fundacji zgromadzeń monastycznych przy cerkwi pw. św. św. Borysa i Gleba – zob. B. Kaczorowski, *Nowogródek*, s. 30 (1620 r. – osadzenie bazylianek, 1632 r. – osadzenie bazylianów) lub A. Jelski, *Nowogródek*, [w:] *Słownik geograficzny*, 7, s. 257 (osadzenie bazylianów – 1636 r.).

³⁹ Dzieje i architekturę cerkwi pw. św. św. Borysa i Gleba w Nowogródku zwięźle opisują: J. Remer, *Architektura monumentalna*, s. 49–50; J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, s. 29–30; B. Kaczorowski, *Nowogródek*, s. 28–32; G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 166; Z. Hauser, *Nowy ilustrowany przewodnik*, s. 188.

⁴⁰ B. Kaczorowski, *Nowogródek*, s. 31–32.

⁴¹ A. Jelski, *Nowogródek*, [w:] *Słownik geograficzny*, 7, s. 257–258.

⁴² Tamże, s. 258.

⁴³ Informacje o meczecie: Z. Hauser, *Nowy ilustrowany przewodnik*, s. 188. Część wiadomości za Wikipedią – zob. http://pl.wikipedia.org/wiki/Meczet_w_Nowogródku (dostęp: 20 III 2015).

Il. 110. Nowogródek. Meczeta

Licznej społeczności żydowskiej żyjącej w Nowogródku służyła murowana **synagoga**, wzniesiona w 1648 r. Znajdowała się przy obecnej ul. Sowieckiej (dawniej Żydowskiej, w okresie II Rzeczypospolitej przemianowanej na ul. Kościelną⁴⁴). Budowla miała być wystawiona przez karaimów, po czym mieli odkupić ją żydzi. Salę główną, o planie zbliżonym do kwadratu, otaczały niskie pomieszczenia, mieszczące prawdopodobnie od zachodu sieni, a od północy i południa babińce oraz przyszkółek. Budowla była stosunkowo wysoka, o ścianach z łamanego kamienia, w narożnikach wschodnich wzmocniona szerokimi lizenami. Salę główną przykrywał dwuspadowy dach. Pozostałe pomieszczenia posiadały dachy pulpitowe, a narożny alkierz – dach namiotowy. Synagoga spłonęła w 1919 r., ale wkrótce potem ją odrestaurowano. Została zniszczona w czasie II wojny światowej. Jej ruiny całkowicie rozebrano w 1964 r. Współcześnie na jej miejscu znajduje się parking⁴⁵.

W mieście istnieje także założony na początku XIX w. **cmentarz katolicki** (obecnie przy ul. Sowieckiej). Zdewastowany za czasów sowieckich, dzisiaj w znacznej mierze jest uporządkowany. W centrum założenia znajduje się neobarokowa kaplica z końca XIX w. – ukształtowana w formie rotundy z kopułą i latarnią⁴⁶. W niewielkim oddaleniu od niego usytuowane są dwa cmentarze przedstawicieli innych społeczności żyjących w Nowogródku – **żydowski kirkut** (przy zaułku Sadowym) i **tatarski mizar** (róg ul. Internacjonalnej i Sportowej).

⁴⁴ J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, s. 36–37; *Przewodnik po okolicach mickiewiczowskich*, s. 52.

⁴⁵ Na temat dziejów synagogi w Nowogródku i jej architektury – zob. M. i K. Piechotkowie, *Bramy nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 204–207; <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/novogrodek/11,synagogi-domy-modlitwy-i-inne/24088,synagoga-przy-ul-sowieckiej/> (dostęp: 4 VIII 2014).

⁴⁶ Z. Hauser, *Nowy ilustrowany przewodnik*, s. 190.

Połock

Połock to jeden z najstarszych grodów Rusi i jedno z najstarszych miast dzisiejszej Białorusi. Pierwotnie władało nim plemię Krywiczów, którzy osiedlili się na tych terenach pomiędzy VIII a IX w.¹ Najstarsza wzmianka pochodzi z dwunastowiecznego latopisu Nestora, który pod datą 862 r. zapisał nadanie grodu przez Ruryka jednemu z towarzyszy². Na rozwój miasta miało wpływ jego położenie przy istotnym szlaku handlowym oraz zlokalizowanie przy ujściu rzeki Połty do Dźwiny³. W X w. Połock stał się stolicą Księstwa Połockiego, które odłączyło się od Rusi Kijowskiej⁴. Największy rozkwit tego państwa przypada na okres panowania Wszesława Bracyszławowicza „Czarodzieja”, kiedy to rozciągało się od Bałtyku do Smoleńska⁵.

Il. 111. Połock. Miasto widziane spod dawnego klasztoru Bernardynów. Po prawej monaster pw. Objawienia Pańskiego, w głębi sobór Sofijski

W 1190 r. Połock został podbity przez Litwinów, jednak w następnych latach przejściowo znajdował się pod panowaniem arcybiskupów ryskich, a później Zakonu Inflanckiego⁶. W 1307 r. powrócił do Wielkiego Księstwa Litewskiego i stał się jednym z naj-

¹ Nestor, *Powieść minionych lat*, tłum. F. Sielicki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, c. 8, s. 16; I. Kadulka, *Akademia Połocka. Ośrodek kultury na Kresach, 1812–1820*, Gdańsk 2004, s. 18.

² Nestor, *Powieść minionych lat*, s. 18.

³ H. Sahanowicz, *Historia Białorusi. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2001, s. 45; A. Dolewa, *Historyczny Połock*, <http://pl.novabelarus.com/ciekawe-miejsca/historyczny-polock/> (dostęp: 26 XI 2014).

⁴ H. Sahanowicz, *Historia Białorusi*, s. 43–45.

⁵ A. Kłopotowski, *Białoruś. Historia za miedzą*, Gliwice 2010, s. 266.

⁶ G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi*, Warszawa 2007, s. 231; G. Manteuffel, *Połock*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 8, Warszawa 1887, s. 714; P. Chomik, *Życie monastyczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku*, Kraków 2013, s. 65.

większych miast leżących na jego terenie⁷. Połock uzyskał prawa miejskie za czasów Kazimierza Jagiellończyka⁸. W 1510 r., za panowania Zygmunta Starego, zostało mu nadane prawo magdeburskie wraz z potwierdzeniem przywilejów i poprzednich praw⁹. W XVI w. miasto było wielokrotnie zdobywane przez Moskwę i odbijane przez wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego. Najważniejsze wydarzenie z tamtego okresu to zdobycie Połocka przez wojska Iwana Groźnego w 1563 r. Zamek i miasto zostały odbite z rąk moskiewskich po długotrwałym oblężeniu w 1579 r. przez króla Stefana Batorego¹⁰. Kolejnym ważnym wydarzeniem w dziejach Połocka było zdobycie miasta przez Rosjan w 1654 r.¹¹ Miasto powróciło w granice Rzeczypospolitej na mocy rozejmu andruszowskiego 13 lat później¹². Podczas trzeciej wojny północnej i ponownej okupacji rosyjskiej w Połocku przebywał car Piotr I Wielki¹³. Do dnia dzisiejszego zachował się jego dom, w którym obecnie znajduje się muzeum regionalne. Po pierwszym rozbiórce Rzeczypospolitej miasto zostało włączone do Imperium Rosyjskiego i stopniowo traciło na znaczeniu, aż do uzyskania rangi miasteczka powiatowego na początku wieku XIX¹⁴. W czasie ofensywy na Rosję w 1812 r. przez miasto przeszły wojska Napoleona. Ofiary walk z wojskami cesarza Francuzów upamiętnia pomnik z 1848 r. w kształcie kolumny, stojący na środku rynku.

W czasie wojny polsko-bolszewickiej żołnierzom polskim udało się na kilkanaście dni zająć miasto, jednak zostali oni wyparci przez Armię Czerwoną. Najbardziej tragicznym wydarzeniem w historii Połocka była II wojna światowa. Szacuje się, że zginął wtedy co trzeci jego mieszkaniec¹⁵. W 1941 r. miasto zostało zajęte przez żołnierzy nazistowskich, którzy w tym samym roku zamknęli Żydów w getcie, a po miesiącu wywieźli ich do okolicznych miejscowości i rozstrzelali¹⁶. Niemcy zostali wyparci w 1944 r. przez Front Bałtycki Armii Czerwonej¹⁷, co upamiętnia pomnik w kształcie pionowej płyty na środku rynku. Po wojnie Połock znalazł się w granicach ZSRR.

Demografia

W 1810 r. Połock zamieszkiwało 7863 mieszkańców, nie mamy jednak danych dotyczących podziału wyznaniowego¹⁸. Późniejsze dane statystyczne – z 1861 r. – podają liczbę 15 028 mieszkańców. Kolejny spis, przeprowadzony cztery lata później, wykazał 13 812 mieszkańców (z czego 54% stanowili Żydzi)¹⁹. Według *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* struktura wyznaniowa Połocka w 1887 r. przedstawiała się następująco²⁰:

⁷ A. Dolewa, *Historyczny Połock*.

⁸ G. Manteuffel, *Połock*, [w:] *Słownik geograficzny*, 8, s. 714.

⁹ G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 213; I. Kadulska, *Akademia Połocka*, s. 19.

¹⁰ I. Kadulska, *Akademia Połocka*, s. 19.

¹¹ G. Manteuffel, *Połock*, [w:] *Słownik geograficzny*, 8, s. 714.

¹² Tamże.

¹³ G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 214.

¹⁴ I. Kadulska, *Akademia Połocka*, s. 19.

¹⁵ A. Dolewa, *Historyczny Połock*.

¹⁶ *Połock*, [w:] *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1013–1014.

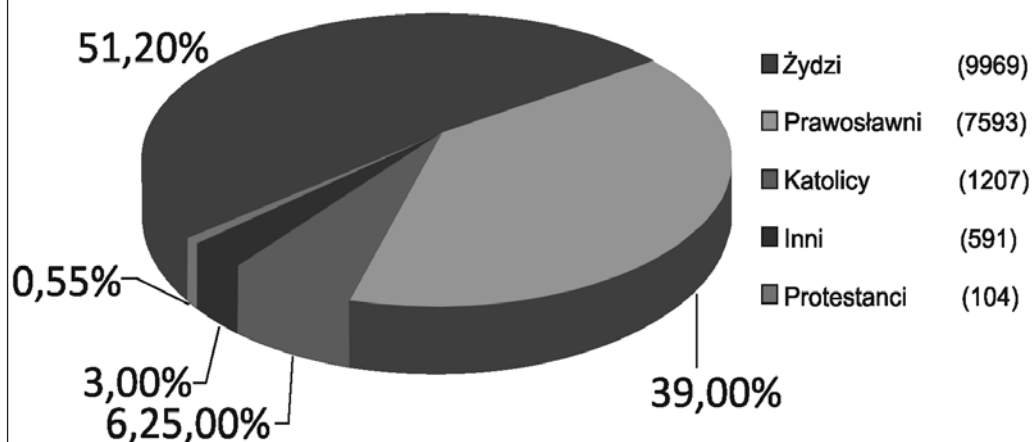
¹⁷ C. Bishop, *Niemieckie wojska pancerne w II wojnie światowej*, Warszawa 2009, s. 127.

¹⁸ I. Kadulska, *Akademia Połocka*, s. 21.

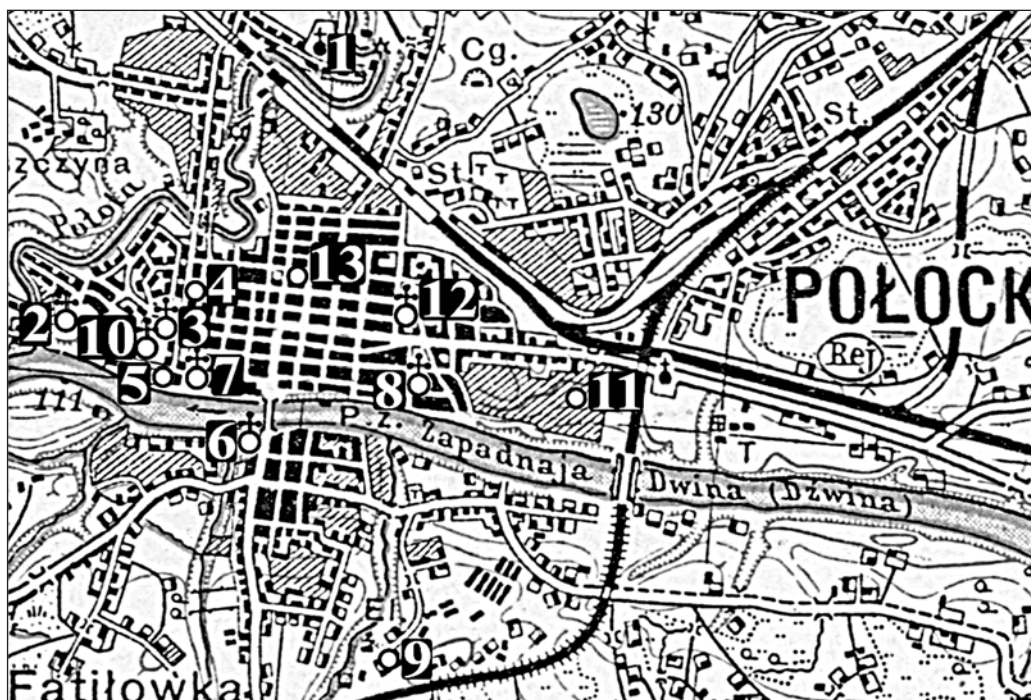
¹⁹ G. Manteuffel, *Połock*, [w:] *Słownik geograficzny*, 8, s. 718–719.

²⁰ Tamże.

Liczba mieszkańców w Połocku w 1887 r.

Wyk. 6. Struktura wyznaniowa mieszkańców Połocka w 1887 r.

Mapa 38. Połock na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. monaster Spasko-Eufrozjiński; cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego i cerkiew pw. św. Eufrozyny „zimowa”; 2. Sobór Sofijski; 3. cerkiew pw. św. Mikołaja (dawny klasztor Jezuitów); 4. kościół pw. Matki Bożej Różańcowej (dawny klasztor Dominikanów); 5. lokalizacja klasztoru Franciszkanów; 6. ruiny klasztoru Bernardynów; 7. monaster pw. Objawienia Pańskiego; 8. cerkiew pw. Opieki NMP; 9. monaster Borysoglebski; 10. kościół ewangelicko-augsburski; 11. molenna (lokalizacja obecna); 12. molenna (lokalizacja pierwotna); 13. synagoga

Kompleks monasteru Spasko-Eufrozyńskiego

Monaster Spasko-Eufrozyński znajduje się ok. 2 km na północ od centrum Połocka. W jego skład wchodzi trzy cerkwie wybudowane w różnych okresach. Powstanie monasteru wiąże się z działalnością Eufrozyny Połockiej. Przedśława – tak brzmiało jej imię nadane po narodzinach – to wnuczka wspomnianego już Wszesława Braczyśławowicza²¹. Była mniszką w monasterze przy soborze św. Zofii w Połocku, ale w 1126 r. z niewiadomego powodu odeszła z monasteru i na otrzymanej od biskupa ziemi założyła żeński monaster Spasa (Zbawiciela). Nazwa wywodzi się od znajdującej się tam cerkwi²². Na polecenie Eufrozyny wybudowano w tym miejscu nową **cerkiew – pw. Przemienienia Pańskiego**. Budowlę tę, na miejscu drewnianej świątyni, zaprojektował architekt Jan. Według legendy cerkiew postawiono w 30 tygodni; oficjalnie przyjmuje się jednak, że lata 1152–1161 są bliższe prawdy²³. W 1161 r. na polecenie Eufrozyny połocki jubiler stworzył z drewna, złota i srebra sześcioramienny, półmetry krzyż, w którym osadzone były drogocenne kamienie, relikwie i wizerunki świętych. Stał się on relikwiarzem otoczonym szczególnym kultem. Eufrozyna zmarła w 1173 r. podczas pielgrzymki do Jerozolimy, a w 1187 r. jej ciało zostało przewiezione do Ławry Pieczerskiej w Kijowie²⁴.

Il. 112. Połock. Monaster Spasko-Eufrozyński. Cerkwie pw. Podwyższenia Krzyża (z lewej) i Przemienienia Pańskiego

W początkowych wiekach istnienia monaster spełniał również funkcje obronne. W czasie najazdu Litwinów na Połock w XIII w. został zniszczony. Stefan Batory po

²¹ A. Kłopotowski, *Białoruś*, s. 266.

²² P. Chomik, *Życie monastyczne*, s. 43–46.

²³ G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 217; A. Кулагін, *Праваслаўныя храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 2001, s. 164–165; P. Chomik, *Życie monastyczne*, s. 41.

²⁴ http://spas-monastery.by/history/articles/history_of_monastery.php (dostęp: 26 XI 2014).

odbiciu miasta z rąk moskiewskich przekazał zniszczony monaster jezuitom²⁵. Pomimo że jezuita nie mieli w tym czasie w Połocku murowanego kościoła, nie przebudowali jedenastowiecznej cerkwi. Monaster powrócił przejściowo pod zarząd prawosławnych w okresie rządów rosyjskich pomiędzy 1654 a 1667 r.²⁶ Po 1667 r. wrócili tu jezuita, których placówka funkcjonowała tu aż do zakazania działalności zakonu na terenie Imperium Rosyjskiego w 1820 r. Wówczas klasztor przejęło państwo²⁷. Został on zwrócony prawosławnym mniszkom w 1834 r. W 1841 r. do Połocka powrócił złoty krzyż Eufrozyny Połockiej i rozpoczęła się przebudowa cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego²⁸. W 1847 r. wybudowano, a raczej przebudowano z domu mieszkalnego, **cerkiew pw. św. Eufrozyny**. Jej popularniejsza nazwa to **cerkiew „zimowa”**. Zbudowano ją, ponieważ utrzymanie zimą dodatniej temperatury w jedenastowiecznej świątyni pw. Przemienienia Pańskiego było niemożliwe. Cerkiew pw. św. Eufrozyny to niepozorna budowla z dwuspadowym dachem, zbudowana na planie prostokąta. Obok niej stoi największa i najbardziej rzucająca się w oczy **cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża**. Została ona wybudowana w latach 1893–1897, ponieważ dwie mniejsze cerkwie nie były w stanie pomieścić przybywających do monasteru pielgrzymów²⁹. Świątynia, wykonana z białego kamienia na planie krzyża greckiego, z półkuliście zamkniętą apsydą, jest zwieńczona pięcioma kopułami (największa z nich ma średnicę 12 m).

W 1910 r. odbyła się kanonizacja Eufrozyny na świętą Cerkwi prawosławnej, a następnie relikwie świętej przeniesiono w uroczystej procesji z Kijowa do Połocka³⁰. Po rozpoczęciu I wojny światowej mniszki uciekły, zabierając ze sobą relikwie. Do Połocka powróciły w 1920 r., jednak nie dane im było zaznać spokoju. Komuniści rozpoczęli walkę z Kościołem, a jednym z jej przejawów była akcja otwierania skrzyń z relikwiami. Ciało św. Eufrozyny wysłano do muzeum w Witebsku. Monaster zaś zlikwidowano w 1928 r., a prawie 150 mniszek pozbawiono dachu nad głową³¹. Ze względu na strategiczną pozycję monasteru teren został przejęty przez resort wojenny³².

Po zabranii przez komunistów ikon i innych kosztowności krzyż Eufrozyny został wysłany do Mohylewa³³. Podczas działań wojennych w 1941 r. krucyfik zaginął i do dzisiaj nie został odnaleziony³⁴. Istnieje wiele teorii dotyczących jego obecnych losów – m.in. ma on być zakopany w okolicach Mohylewa lub znajdować się w rękach anonimowego amerykańskiego milionera. Śledztwo w tej sprawie prowadzi Ministerstwo Kultury Białorusi, które sprawdza wszystkie pogłoski dotyczące lokalizacji krzyża.

²⁵ J. Paszenda, *Zabudowania jezuickie w Połocku*, [w:] tegoż, *Budowle jezuickie w Polsce*, 4, Kraków 2010, s. 270–271.

²⁶ http://spas-monastery.by/history/articles/history_of_monastery.php (dostęp: 26 XI 2014).

²⁷ Tamże.

²⁸ P. Chomik, *Życie monastyczne*, s. 43–44.

²⁹ G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 217; Т. Габрусь, *Мураваныя харалы: сакральная архітэктура беларускага барока*, Мінск 2001, s. 21.

³⁰ A. Radziukiewicz, *Warstwy przeszłości*, www.przegladprawoslawny.pl/articles.php?id_n=1443&id=8 (dostęp: 26 XI 2014).

³¹ http://spas-monastery.by/history/articles/history_of_monastery.php (dostęp: 26 XI 2014).

³² Tamże.

³³ Tamże.

³⁴ P. Chomik, *Życie monastyczne*, s. 43–44; <http://ekumenizm.wiara.pl/doc/972639.Zaginiony-krzyz-sw-Eufrozyny> (dostęp: 26 XI 2014).

Mniszki na krótko powróciły do monasteru w czasie niemieckiej okupacji Połocka podczas II wojny światowej. Organizacja życia monastycznego nie przypominała jednak tej z dawnych czasów. W największej cerkwi pw. Podwyższenia Krzyża, otoczonej drutem kolczastym, przetrzymywano jeńców radzieckich, a w innej świątyni stacjonowało niemieckie dowództwo³⁵. Zezwolono jednak mniszkom na ponowne osiedlenie się przy cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego, a w 1943 r. – na sprowadzenie z Witebska relikwii św. Eufrozyny³⁶.

Za czasów Nikity Chruszczowa, w 1960 r. doszło do ponownego zamknięcia monasteru, a cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego stała się jedyną czynną w Połocku prawosławną świątynią parafialną. Do połowy lat osiemdziesiątych istniał projekt przebudowy kompleksu monastycznego na centrum turystyczne. Największa w zespole cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża miała zostać przebudowana na planetarium, z wykorzystaniem największej kopuły jako mapy nieba³⁷. W 1989 r. mniszki powróciły do monasteru z Żyrowic (gdzie wcześniej zostały przeniesione). Obecnie jest ich tutaj ok. 90³⁸.

Monastyczny kompleks odwiedzają rzesze pielgrzymów i turystów. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego jest zachowana w bardzo dobrym stanie po remoncie z 2010 r.³⁹ W ścianach bocznych celowo odsłonięto fragmenty starych, jedenastowiecznych cegieł, których układ daje wyobrażenie o pierwotnym wyglądzie budowli. Podczas naszej wizyty trwały prace konserwatorskie przy zabezpieczeniu fresków wewnątrz świątyni. W cerkwi pw. Podwyższenia Krzyża znajdują się relikwie św. Eufrozyny i wykonana z wielką dokładnością replika jej krzyża. Warto także zwrócić uwagę na bramę z 1882 r., przez którą wchodzi się na teren monasteru⁴⁰.

W północnej części kompleksu, za płotem, można dostrzec wbity w ziemię nieduży żółty krzyż. Postawiony on został na terenie wykopalisk, które miały miejsce w drugiej połowie ubiegłego wieku. Odkryto tam fundamenty i ściany dwunastowiecznej kaplicy grobowej, w której chowani byli biskupi połoccy⁴¹. Została ona zniszczona zapewne w XVI w.⁴²

Sobór Sofijski

Centralnym miejscem Połocka jest **sobór Mądrości Bożej**, nazywany także **soborem Sofijskim** (ryc. XXIV). Pierwsza świątynia w tym miejscu została wybudowana w latach 1044–1066⁴³ lub 1050–1060⁴⁴, w czasach panowania wspomnianego już połockiego księcia Wszesława Bracyszlawowicza, przypadających na okres rozkwitu Księstwa Połockiego. Pierwotna świątynia była orientowana i najprawdopodobniej pięciosałkowa⁴⁵. Cerkiew została przebudowana w latach 1494–1501 i miała odtąd charakter

³⁵ A. Radziukiewicz, *Warstwy przeszłości*, http://www.przegladprawoslawnny.pl/articles.php?id_n=1443&id=8 (dostęp: 26 XI 2014).

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże.

³⁹ http://spas-monastery.by/history/articles/history_of_monastery.php (dostęp: 26 XI 2014).

⁴⁰ <http://globus.tut.by/polock/> (dostęp: 26 XI 2014).

⁴¹ A. Кулагін, *Праваслаўныя храмы*, s. 283.

⁴² Tamże.

⁴³ A. Kłopotowski, *Białoruś*, s. 268.

⁴⁴ <http://www.radzima.org/pl/object/5091.html> (dostęp: 26 XI 2014).

⁴⁵ A. Kłopotowski, *Białoruś*, s. 268; Т. Габрусь, *Мураваныя харалы*, s. 18, 176–177.

Il. 113. Połock. Sobór Sofijski

obronny, posiadała cztery narożne wieże⁴⁶. Po podpisaniu unii brzeskiej w 1596 r. budowla przeszła pod władanie greckich katolików. Pozostawała w ich rękach aż do 1839 r., z krótką przerwą w latach 1654–1667, kiedy to wojska moskiewskie zdobyły Połock⁴⁷. W 1668 r. świątynia została przekazana sprowadzonym ówczesnym bazylianom⁴⁸. Podczas wielkiej wojny północnej, w 1705 r. w mieście stacjonował oddział rosyjskich żołnierzy na czele z Piotrem I Wielkim, który wtargnął do świątyni i chciał sprofanować relikwie męczennika Jozafata Kuncewicza⁴⁹. Bazylianie ukryli je, a wściekły Piotr I za-

⁴⁶ Т. Габрусь, *Мураванья харалы*, s. 18, 176–177.

⁴⁷ G. Manteuffel, *Połock*, [w:] *Słownik geograficzny*, 8, s. 714.

⁴⁸ <http://pw.kasaty.pl/klasztor/Monastery/791.html?search=Po%C5%82ock> (dostęp: 26 XI 2014); T. Gabrus, *Architektura cerkwi unickich na Białorusi w kontekście baroku wileńskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 73 (2011), 3–4, s. 341–371.

⁴⁹ J. Molenda, *Tajemnice polskich grobowców. Pielgrzymki, ukryte skarby, sensacje i anegdoty*,

mordował przeora i czterech zakonników. W opustoszałej świątyni umieszczono skład amunicji, a w wyniku wybuchu w 1710 r. większość kościoła uległa zniszczeniu⁵⁰. Po wyjściu wojsk rosyjskich bazylianie powrócili do Połocka i rozpoczęli odbudowę świątyni, przypadającą na lata 1738–1762⁵¹ (inne opracowania podają 1738–1750⁵²). Kościół odbudowano w stylu baroku wileńskiego, a za jego głównego architekta uznaje się najczęściej Johanna Christopha Glaubitz⁵³. Wtedy też nastąpiło jego przeorientowanie na północ, a ściany wschodniej apsydy posłużyły do wybudowania transeptu (od strony zachodniej ustawiono ścianę powtarzającą rzut jedenastowiecznej apsydy)⁵⁴. Świątynia w formie trójnawowej bazyliki zyskała także dwie charakterystyczne smukłe wieże⁵⁵. W tej szacie architektonicznej sobór pozostaje do dnia dzisiejszego.

W 1839 r. podpisano tutaj „akt unii”, na mocy którego na terenie Imperium Rosyjskiego Kościół greckokatolicki został zniesiony i wcielony do Cerkwi prawosławnej. Świątynia znów stała się prawosławną cerkwią i taki stan rzeczy trwał do 1924 r., kiedy to na polecenie władz Związku Radzieckiego nakazano zamykanie kościołów, a tę budowlę przekształcono w magazyn zboża⁵⁶. W okresie powojennym świątynia stała pusta. Została otwarta ponownie w 1985 r. jako sala koncertów organowych. Oprócz tego dziś mieści się tutaj Muzeum Historii i Architektury Soboru Sofijskiego.

Do dnia dzisiejszego zachowały się wschodnie ściany jedenastowiecznej świątyni, ponieważ zostały one wkomponowane w nową budowlę i posłużyły do wykonania transeptu. Podobnie jak w cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego usunięto część współczesnego tynku, aby z zewnątrz można było zobaczyć układ cegieł. Oryginalne ściany ze średnio-wiecznymi freskami zachowały się także w krypcie katedry. Z czasów obecności bazylianów w kościele pochodzi osiemnastowieczny ikonostas⁵⁷. Warto też zwrócić uwagę na posadzkę w dawnej apsydzie świątyni. Co ciekawe, na stronie internetowej muzeum można znaleźć informację, że jest to najstarsza budowla z cegły na terenie dzisiejszej Białorusi⁵⁸.

Obok soboru znajduje się jeden z kilku na tym obszarze „kamieni Borysa” (nazwa pochodzi od imienia Borysa Wszesławowicza, zwanego Rogowoldem), z wyciętym krzyżem i napisem po rusku: „Boże, pomóż swojemu Borysowi”. Pocieranie kamienia ma przynosić szczęście. Głaz został wyłowiony z Dźwiny w 1981 r.⁵⁹

Warszawa 2008, s. 56; P. Chomik, *Życie monastyczne*, s. 43–44.

⁵⁰ T. Gabrus, *Architektura cerkwi*, s. 342.

⁵¹ W. Boberski, *Połock – Cerkiew soborna Bazylianów p.w. Św. Zofii (Mądrości Bożej)*, <http://www.drogibaroku.org/index.php?etap=10&i=120> (dostęp: 26 XI 2014).

⁵² G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 216.

⁵³ T. Gabrus, *Architektura cerkwi*, s. 343.

⁵⁴ Tamże, s. 342–343.

⁵⁵ G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 216.

⁵⁶ W. Boberski, M. Kurzej, *Białoruski Szlak Barokowy. Białoruś Północno-Wschodnia. Via Regia*, http://issuu.com/edudemo/docs/via_regia_pl_net (dostęp: 15 IV 2015), s. 13.

⁵⁷ <http://pw.kasaty.pl/klasztor/Monastery/791.html?search=Po%C5%82ock> (dostęp: 26 XI 2014).

⁵⁸ <http://sophia.polotsk.museum.by/en> (dostęp: 26 XI 2014).

⁵⁹ <http://globus.tut.by/polock/> (dostęp: 26 XI 2014); G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 216.

Kościół pw. Nawiedzenia NMP i św. Stefana⁶⁰

Historia sprowadzenia jezuitów do Połocka wiąże się z osobą Stefana Batorego, który poprzysiągł, że jeżeli uda mu się zdobyć miasto, to ufunduje jezuickie kolegium. Nastąpiło to w 1580 r.⁶¹ Pierwszym rektorem kolegium został słynny kaznodzieja ksiądz Piotr Skarga. W następnych latach budowano i odbudowywano po licznych pożarach (w samym XVII w. było ich aż dziewięć⁶²) zabudowania kolegium i kościół pw. św. Stefana. Jezuiti nie otrzymali jednak zgody na postawienie murowanej świątyni. Zdobycie takiej budowli mogłoby być sporym zagrożeniem dla połockiej twierdzy⁶³. Przy dziesiątej odbudowie spalonego kościoła w 1733 r. postanowiono rozpocząć budowę murowanej budowli. Świątynia dla zakonu jezuitów stanęła na parceli znajdującej się w większej odległości od wzgórza zamkowego⁶⁴ (ryc. XXIV). W czasie budowy zwolniono architekta, ponieważ „wszczynał burdy ze studentami”⁶⁵. Konsekracja kościoła nastąpiła w 1745 r., a już pięć lat później świątynia po raz kolejny stanęła w płomieniach. Odbudowano ją w stylu baroku wileńskiego w latach 1750–1751⁶⁶.

Pomimo papieskiego dekretu o kasacie zakonu caryca Katarzyna II zachowała zakon jezuitów na podległych jej ziemiach⁶⁷. Dzięki temu w dalszym ciągu trwały prace nad wyposażaniem kościoła, nieprzerwanie działało także kolegium. Jezuiti nauczali w nim (także po podniesieniu go do rangi Akademii) aż do zdelegalizowania zakonu w Imperium Rosyjskim w 1820 r. Wówczas nauczanie przejęli pijarzy, a kościół – dominikanie. Sytuacja uległa kolejnej zmianie w 1830 r., kiedy pijarzy zostali zmuszeni do opuszczenia Połocka, a kościół został przekazany Cerkwi prawosławnej⁶⁸. Całe wyposażenie wywieziono i zmieniono wezwanie na św. Mikołaja⁶⁹. W latach trzydziestych XX w. cerkiew została zamknięta, a część górnej kondygnacji – rozebrana. Podczas ataku niemieckiego na Połock w 1941 r. części dachu i wież zostały zniszczone. W 1964 r. podjęto decyzję o zrealizowaniu eksperymentu do pracy dyplomowej z pirotechniki i świątynię wysadzono w powietrze⁷⁰. Na jej miejscu w 1978 r. postawiono blok mieszkalny o wątpliwej estetyce, określanej przez mieszkańców jako „dom z uszami”⁷¹. Od kilku lat na ścianie jednego z budynków przy rynku widnieje wielkoformatowe przedstawienie sylwetki wysadzonego kościoła, wykonane na podstawie grafiki autorstwa Napoleona Ordy⁷².

Do dzisiaj zachowała się jedynie część zabudowań kolegium jezuickiego. Po II wojnie światowej mieścił się w nich szpital, a obecnie znajduje się tam wydział połockiego uniwersytetu⁷³.

⁶⁰ Większość opracowań podaje, że był to kościół pw. św. Stefana. W literaturze można znaleźć także informację o wezwaniu Nawiedzenia NMP i św. Szczepana.

⁶¹ G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 213.

⁶² J. Paszenda, *Zabudowania jezuickie*, s. 274.

⁶³ Tamże, s. 277.

⁶⁴ Tamże, s. 274.

⁶⁵ Tamże, s. 275.

⁶⁶ Tamże, s. 274.

⁶⁷ I. Kadulska, *Akademia*, s. 5, 17.

⁶⁸ J. Paszenda, *Zabudowania jezuickie*, s. 274, 277.

⁶⁹ Tamże, s. 276; W. Boberski, *Połock*.

⁷⁰ J. Paszenda, *Zabudowania jezuickie*, s. 277.

⁷¹ <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1051427&page=4> (dostęp: 26 XI 2014).

⁷² А. Кулагін, *Каталіцкія храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 2000, s. 125.

⁷³ W. Boberski, *Połock*.

Klasztor Dominikanów i kościół pw. św. Dominika

Klasztor Dominikanów i drewniany kościół ufundował kanonik wileński Kazimierz Górski w 1670 r.⁷⁴ (ryc. XXIV). Budowa drewnianego kościoła pw. św. Dominika została zakończona w dwa lata później. W latach 1774–1804 trwała budowa nowego, murowanego kościoła pw. Matki Boskiej Różańcowej⁷⁵. W 1820 r. dominikanie przejęli po skasowanym zakonie jezuitów kościół pw. św. Stefana, który dekadę później został zamieniony na cerkiew⁷⁶. W tym czasie do kościoła dominikańskiego przeniesiono relikwie św. Andrzeja Boboli⁷⁷. Zakon działał w Połocku aż do kasaty, która nastąpiła w 1863 r. W 1922 r. do zmienionego na parafialny kościoła przybyła komisja, mająca zbadać ciało świętego i zdyskredytować jego postać. W następnym roku ciało wywieziono do Moskwy i pokazywano w gmachu Higienicznej Wystawy Ludowego Komisariatu Zdrowia. Od 1938 r. znajduje się ono w Warszawie, w kościele Jezuitów pw. św. Andrzeja Boboli⁷⁸. W 1997 r. została otwarta w Połocku nowa świątynia katolicka, znajdująca się na południowym brzegu Dźwiny, która również otrzymała wezwanie św. Andrzeja Boboli.

Kościół pw. Matki Boskiej Różańcowej rozebrano w 1949 r., a na jego miejscu postawiono budynek, w którym obecnie mieści się administracja miejska⁷⁹.

Klasztor Franciszkanów i kościół pw. św. Antoniego

Klasztor Franciszkanów Konwentualnych został ufundowany przez rodzinę Chrapowickich. Jako datę fundacji przyjmuje się rok 1684⁸⁰, jednak część opracowań podaje 1628⁸¹. Klasztorny kościół otrzymał wezwanie św. Antoniego Padewskiego. Po pożarze pierwotnej drewnianej świątyni, w latach 1763–1775 zbudowano nowy, murowany kościół, a zabudowania klasztorne wzniesiono trzy lata później⁸². Po skasowaniu klasztoru w 1832 r. kościół pw. św. Antoniego przekazano prawosławnym. Cerkiew działała aż do pożaru w 1861 r., który całkowicie zniszczył świątynię⁸³. Obecnie po kościele nie ma ani śladu, a w zabudowaniach klasztornych znajdują się komenda milicji i areszt tymczasowy.

Klasztor Bernardynów i kościół pw. św. Anny

Klasztor Bernardynów został ufundowany przez wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka w 1498 r. na peryferiach Połocka⁸⁴. W wyniku działań wojennych

⁷⁴ G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 213; G. Manteuffel, *Połock*, [w:] *Słownik geograficzny*, 8, s. 717.

⁷⁵ А. Кулагін, *Каталіцкія храмы*, s. 193; http://www.radzima.org/eng/object_answer/7444.html?id_comm=2576 (dostęp: 26 XI 2014).

⁷⁶ http://www.radzima.org/eng/object_answer/7444.html?id_comm=2576 (dostęp: 26 XI 2014); J. Paszenda, *Zabudowania jezuickie*, s. 277.

⁷⁷ J. Paszenda, *Zabudowania jezuickie*, s. 276; W. Boberski, *Połock*.

⁷⁸ H. Bejda, *św. Andrzej Bobola (1591–1657). Odszukaj moje ciało*, <http://adonai.pl/swieci/?id=125>; J. Besala, *Andrzej Bobola – patron od spraw niebezpiecznych*, <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1505486,1,andrzej-bobola---patron-od-spraw-niebezpiecznych.read> (dostęp: 26 XI 2014).

⁷⁹ http://www.radzima.org/pl/object_comm/7444.html#comm2576 (dostęp: 26 XI 2014).

⁸⁰ G. Manteuffel, *Połock*, [w:] *Słownik geograficzny*, 8, s. 717.

⁸¹ А. Кулагін, *Каталіцкія храмы*, s. 193.

⁸² Tamże.

⁸³ Tamże.

⁸⁴ G. Manteuffel, *Połock*, [w:] *Słownik geograficzny*, 8, s. 717; А. Кулагін, *Каталіцкія храмы*, s. 125.

i najazdu Iwana Groźnego na Połock w 1563 r. klasztor został spalony. Bernardyni przenieśli się na lewy brzeg Dźwiny i w 1695 r. wzniesiono tam nowe drewniane zabudowania⁸⁵ (ryc. XXIV). W 1758 r. zastąpiono je murowanymi⁸⁶. W skład klasztornego kompleksu wchodziły także takie zabudowania jak np. kuźnia, stajnia oraz ogrody i sad⁸⁷. W 1832 r. klasztor skasowano, a kościół pw. św. Anny, podobnie jak w przypadku innych świątyń katolickich, przerobiono na cerkiew⁸⁸.

Niestety, do naszych czasów nie zachowało się nic z dawnej świetności klasztoru. Obecnie znajdują się tam jedynie fragmenty ściany barokowego kościoła, a w zabudowaniach klasztornych mieści się szpital psychiatryczny.

Monaster pw. Objawienia Pańskiego

Monaster został założony w XVI w. W latach 1656–1659 wykładał tutaj Symeon Połocki, ruski filozof i pisarz⁸⁹. Po rozejmie andruszowskim monaster został na kilka lat zamknięty⁹⁰. Wchodzącą w skład monasteru cerkiew zbudowano na miejscu spalonej drewnianej cerkwi z XVI w. Budowa murowanej świątyni trwała w latach 1761–1779⁹¹. Cerkiew na planie krzyża łacińskiego po przebudowie z 1839 r. przybrała barokowo-

Il. 114. Połock. Monaster pw. Objawienia Pańskiego

⁸⁵ http://www.radzima.org/pl/object_comm/5099.html#comm2527 (dostęp: 26 XI 2014); A. Кулагін, *Каталіцкія храмы*, s. 125.

⁸⁶ Tamże.

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ <http://pw.kasaty.pl/klasztor/Monastery/792.html?search=Po%C5%82ock> (dostęp: 26 XI 2014).

⁸⁹ A. Кулагін, *Праваслаўныя храмы*, s. 162.

⁹⁰ Tamże.

⁹¹ Tamże.

-klasykistyczną szatę⁹². W latach 1782–1785 wzniesiono zabudowania klasztorne. Dwukondygnacyjny budynek postawiono na planie litery „L” w bliskim sąsiedztwie cerkwi⁹³.

Monaster został zamknięty w 1917 r. W 1981 r. przeprowadzono renowację cerkwi, w której od czasów zamknięcia mieściła się galeria obrazów. W zabudowaniach klasztornych w 1974 r. otwarto Muzeum-Bibliotekę im. Symeona Połockiego⁹⁴, przemianowaną w 1990 r. na Muzeum Drukarstwa im. Franciszka Skoriny. Po uzyskaniu niepodległości przez Białoruś cerkiew została zwrócona wiernym. Obecnie jest to sobór katedralny dla eparchii połockiej i głębockiej.

Cerkiew pw. Opieki Matki Bożej

Drewniana cerkiew została zbudowana jako kaplica cmentarna dla nekropolii przy monasterze Objawienia Pańskiego. W 1838 r. wyposażenie przeniesiono do przejętego przez Cerkiew prawosławną kościoła pw. św. Antoniego, a budowlę zamknięto⁹⁵. Jej remont rozpoczął się ok. 1860 r., a na początku lat siedemdziesiątych XIX w. świątynię ponownie otwarto. Po całkowitym spaleniu cerkwi w 1900 r. rozpoczęto zbieranie funduszy na nową, murowaną świątynię, której fundamenty położono w 1905 r. W latach trzydziestych cerkiew została zamknięta przez władze sowieckie. Od 1944 r. mieściła się tutaj fabryka wyrobów cukrowniczych. Działała do czasu pożaru, który doszczętnie

Il. 115. Połock. Cerkiew pw. Opieki Matki Bożej

⁹² G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik*, s. 218.

⁹³ Tamże.

⁹⁴ Tamże; A. Кулагін, *Праваслаўныя храмы*, s. 162.

⁹⁵ A. Кулагін, *Каталіцкія храмы*, s. 193.

spalił budynek. Zgliszcza cerkwi rozebrano w 1967 r. Prace nad odbudową ruszyły już w 1991 r.⁹⁶ Cerkiew została oddana do użytku w 2004 r.⁹⁷

Monaster Borysoglebski (inaczej: monaster Bielczycki)

Męski monaster pw. św. św. Borysa i Gleba znajdował się na lewym brzegu Dźwiny, w okolicy rzeki Bielczycy, w odległości ok. 2 km od górnego zamku (ryc. XXIV). Podobnie jak monaster Spaski – również pełnił on funkcje obronne⁹⁸. Najwcześniejsze zabudowania sakralne w tym miejscu powstały na początku XII w. (niektóre źródła i opracowania podają rok 1130 lub 1220 jako daty założenia)⁹⁹. W skład monasteru wchodziły cztery murowane cerkwie: pw. św. św. Borysa i Gleba, pw. św. Paraskiewy (Piatnicka), „wielki sobór” i jedna cerkiew o nieznanym wezwaniu¹⁰⁰. Przyjmuje się, że architektem cerkwi pw. św. Paraskiewy oraz św. św. Borysa i Gleba był architekt Jan (ten sam, który w późniejszym okresie zbudował cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego w monasterze Spaskim)¹⁰¹. Do dnia dzisiejszego nie zachowała się żadna z wyżej wymienionych świątyń. W miejscu monasteru prowadzono prace archeologiczne w 1928 i 1964 r.¹⁰² Obecnie znajduje się tam jedynie tablica upamiętniająca istnienie monasteru.

Najmniej informacji mamy na temat cerkwi o nieznanym wezwaniu. Nie wiadomo, kiedy powstała i kiedy przestała istnieć. Na podstawie opracowań można przyjąć datę 1790 jako *terminus ante quem* istnienia świątyni¹⁰³. „Wielki sobór”, który znajdował się na środku kompleksu, był najstarszą świątynią i został zniszczony na przełomie XVI i XVII w.¹⁰⁴ Cerkiew pw. św. Paraskiewy została wybudowana najpewniej jako druga z monasteru. Świątynia ta została zniszczona w 1576 r. i odbudowana w XVIII w. w całkowicie zmienionej formie. Cerkiew przetrwała w szczątkowej postaci do 1929 r., a później została rozebrana¹⁰⁵. Cerkiew pw. św. św. Borysa i Gleba pochodziła najpewniej z pierwszej połowy XII w. W latach 1897–1907 została zamknięta, ponieważ groziła zawaleniem¹⁰⁶. Po przeprowadzeniu remontu w latach 1907–1908 została otwarta, jednak uległa zniszczeniu podczas ostrzału artyleryjskiego w 1921 r.¹⁰⁷

Kościół luterański

Pierwotnie znajdował się w tym miejscu drewniany kościół luterański. Jego budowa rozpoczęła się w 1775 r., jednak nie została dokończona¹⁰⁸. Wybudowano tu zbór w stylu neogo-

⁹⁶ https://ru.wikipedia.org/wiki/Храм_Покрова_Пресвятой_Богородицы_в_Полоцке (dostęp: 2 I 2015).

⁹⁷ <http://www.radzima.org/be/object/5105.html> (dostęp: 26 XI 2014).

⁹⁸ O monasterze zob. A. Кулагін, *Праваслаўныя храмы*, s. 282; P. Chomik, *Życie monastyczne*, s. 62.

⁹⁹ Tamże, s. 56–57.

¹⁰⁰ Tamże, s. 53.

¹⁰¹ Tamże, s. 59.

¹⁰² A. Кулагін, *Праваслаўныя храмы*, s. 282.

¹⁰³ P. Chomik, *Życie monastyczne*, s. 54.

¹⁰⁴ Tamże, s. 56.

¹⁰⁵ A. Кулагін, *Праваслаўныя храмы*, s. 282.

¹⁰⁶ Tamże.

¹⁰⁷ Tamże.

¹⁰⁸ *Архітэктура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік. Беларуская Энцыклапедыя імя Пётруся Броўкі*, Мінск 1993, s. 395.

Il. 116. Połock. Dawny kościół luterański (obecnie muzeum)

tyckim z czerwonej cegły, ukończony w 1888 r. Kościół został zamknięty po rewolucji październikowej, a od 1926 r. mieściło się w nim lokalne muzeum krajoznawcze. W latach 1947–1948 działało tutaj kino Radzima, a w późniejszym okresie budynek był używany jako spichlerz. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych przeprowadzono prace konserwatorskie, a budynek zwrócono muzeum krajoznawczemu, które znajduje się tutaj do dziś¹⁰⁹.

Molenna staroobrzędowców

Pierwotnie świątynia znajdowała się przy dzisiejszej ul. Jubilejnej, w miejscu, które obecnie zajmuje szkoła podstawowa. Dwupiętrowa, ceglana molenna została zbudowana w 1910 r. Zniszczono ją ok. 1945 r. Obecnie nowa świątynia znajduje się poza ścisłym centrum Połocka. Współczesna molenna została zbudowana z czerwonej cegły w latach 1994–1998 staraniem lokalnej społeczności staroobrzędowców¹¹⁰.

Synagoga

Pytani przez nas mieszkańcy Połocka zgodnie stwierdzali, że w Połocku synagogi nigdy nie było. Za to *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* podaje, że w Połocku znajdowały się cztery synagogi¹¹¹, a na początku XX w. funkcjonowały tu w sumie 23 synagogi i domy modlitwy¹¹². Największa synagoga znajdowała się przy ul. Jewrejskiej (ul. Żydowska) i została zniszczona po wejściu armii niemieckiej do Połocka w 1941 r. Obecnie na w tym miejscu stoi budynek mieszkalny (ul. Jakowa Swierdłowa 12a).

¹⁰⁹ Informacje z tablicy znajdującej się przed wejściem do byłego kościoła.

¹¹⁰ Rozmowa z Piotrem Aleksandrowiczem Orłowem: <https://sites.google.com/site/pamatnik1812/staroobradcestvo-polocka> (dostęp: 2 I 2015).

¹¹¹ G. Manteuffel, *Połock*, [w:] *Słownik geograficzny*, 8, s. 719.

¹¹² <http://www.sztetl.org.pl/ru/article/polock/5,-/> (dostęp: 1 VII 2015).

Posłowie

Należy wspomnieć także o świątyniach nieistniejących, o których autor niniejszej publikacji nie znalazł więcej informacji. Poniższa lista pochodzi z książki Piotra Chomika *Życie monastyczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku*, gdzie autor podaje źródła dotyczące lokalizacji i historii poniższych świątyń¹¹³.

1. Monaster pw. Przenajświętszej Bogurodzicy z 1160 r.
2. Monaster pw. św. Jana Chrzciciela (na ostrowie) z XIII wieku; zniszczony w 1580 r.
3. Monaster pw. św. Mikołaja, ufundowany w latach 1260–1271.
4. Monaster pw. św. Piotra Apostoła, ufundowany przed 1385 r. na obszarze górnego zamku. Zniszczony w 1579 r.
5. Monaster pw. św. Trójcy, ufundowany przed 1399 r.
6. Monaster pw. Archanioła Michała, ufundowany w XV w.
7. Cerkiew pw. św. Jerzego.
8. Cerkiew pw. św. Michała.
9. Cerkiew z XII w. na terenie górnego zamku, znajdująca się 50 m od soboru Sofijskiego. Została zniszczona w XVI w.

¹¹³ P. Chomik, *Życie monastyczne*, s. 69, 194–195.

Raków

Nieduże miasteczko Raków leży ok. 40 km na zachód od Mińska, nad rzeką Isłoczą. Najstarszym świadectwem osadnictwa na terenie Rakowa jest grodzisko, datowane na V w. przed Chrystusem. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1465 r., kiedy to Kazimierz Jagiellończyk nadał Raków wraz z okolicznymi ziemiami głowie rodziny Kieżgajłów w podzięcie za zasługi dla króla¹. Po wygaśnięciu tego rodu Raków przeszedł na rodzinę Zawiszy, a na początku XVII w. przejęli go Sanguszkowie². Nastąpił wtedy okres największego rozwoju Rakowa, a pod miasteczkiem wybudowana została rezydencja Sanguszków. Na zamku odbywały się sądy podkomorskie³. W 1793 r., podczas drugiego rozbioru Rzeczypospolitej, Raków wszedł w skład Imperium Rosyjskiego. Sanguszkowie utracili dobra, które zostały nadane generałowi Katarzyny II – Mikołajowi Sołtykowowi. W 1804 r. Raków został kupiony przez Wawrzyńca Zdziechowskiego i pozostawał w rękach tej rodziny przez cztery pokolenia⁴. Urodził się tutaj m.in. Marian Zdziechowski (filozof, historyk i rektor Uniwersytetu Wileńskiego).

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, na mocy traktatu ryskiego z 1921 r. Raków przypadł II Rzeczypospolitej i stał się miasteczkiem przygranicznym, położonym w sąsiedztwie granicy z Białoruską Socjalistyczną Republiką Radziecką. Jak w przypadkach wielu tak położonych miast w tym okresie, głównym źródłem dochodu mieszkańców Rakowa stał się przemysł przez granicę. Co ciekawe, przestępcza „kariera” Rakowa zaczęła się już przed drugim rozbiorem, w 1792 r., kiedy to gubernatorem był Józef Szyszkowski. Współpracował on z rakowskimi i mińskimi złodziejami⁵. Raków zyskał sławę i miano „przemysłniczej stolicy Polski” dzięki książce Sergiusza Piaseckiego *Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy* z 1935 r.⁶ *Alter ego* autora – Władek Łabrowicz – dołącza do grupy przemysłników, działających na odcinku granicy Raków–Iwieniec⁷. Obraz Rakowa, jaki wyłania się z tej książki, to miasteczko, w którym prawie wszyscy zajmują się albo samym przemysłem, albo współpracują przy jego organizacji. Punktem zbornym „kontrabandyistów” była melina u Żydówki Ginty. Zbierali się tam sami przestępcy, którzy przepijali zarobione ruble i dolary oraz kompletowali tzw. partię (kilkusobową grupę przemysłników)⁸. Miejsca akcji w książce to także plac przed kościołem (najpewniej parafialnym) oraz cmentarze, gdzie ukrywano kontrabandę.

¹ A. Jelski, *Raków*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 9, Warszawa 1895, s. 508.

² Tamże.

³ Tamże; D. Bączkowski, J. Żyskar, *Nasze kościoły. Opis wszystkich kościołów i parafii znajdujących się na obszarach dawnej Polski i ziemiach przyległych*, 1: Archidiecezja Mohylovska, Warszawa–Peterburg 1913, s. 153.

⁴ A. Jelski, *Raków*, [w:] *Słownik geograficzny*, 9, s. 508.

⁵ Tamże.

⁶ S. Piasecki, *Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy*, Łomianki 2013. Zob. A. Kłopotowski, *Białoruś. Historia za miedzą*, Gliwice 2010, s. 113.

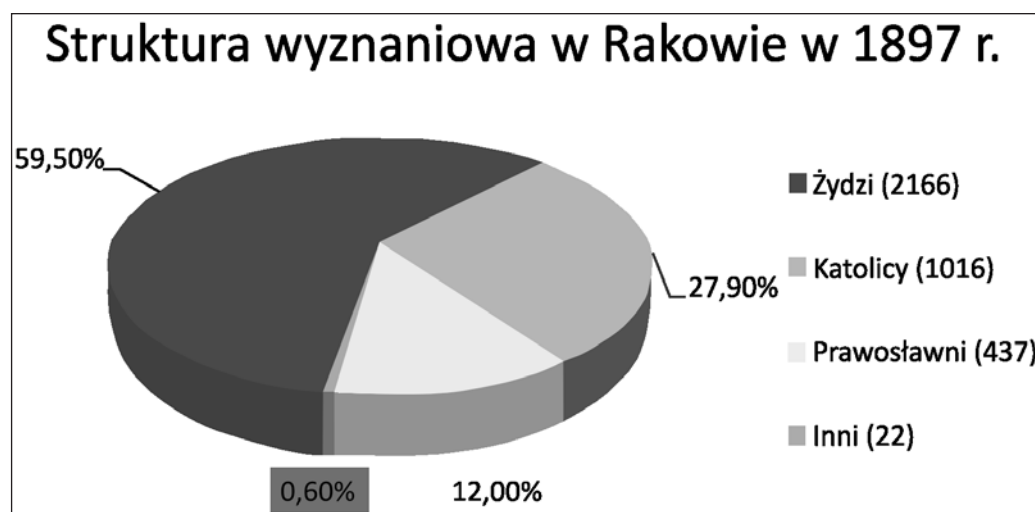
⁷ R. Demel, *Sergiusz Piasecki (1901–1964). Życie i twórczość*, Warszawa 2001, s. 30–31.

⁸ Tamże, s. 33, 153; S. Piasecki, *Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy*, s. 113.

W latach 1939–1941 Raków znajdował się w granicach Związku Radzieckiego, aż do czasu wejścia Niemców w czerwcu 1941 r. Utworzyli oni wtedy getto dla ok. 950 Żydów, po czym wymordowali ich w synagodze⁹. Po II wojnie światowej Raków znalazł się w Białoruskiej SRR. Obecnie jest to nieduże, wyglądające na opuszczone miasteczko, w którym mieszka blisko 2500 osób¹⁰. W 2013 r. powstał komitet, którego działalność ma na celu postawienie pomnika Sergiuszowi Piaseckiemu. Planowano jego odsłonięcie w 2014 r., kiedy to przypadała 50. rocznica śmierci autora *Kochanka...*, jednak z niewiadomych przyczyn pomnik nie powstał¹¹.

Demografia Rakowa

Według *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* Raków w 1888 r. liczył ok. 3000 mieszkańców, z czego mniej więcej połowę stanowili Żydzi¹². Strukturę wyznaniową mieszkańców Rakowa według danych z 1897 r.¹³ i 1921 r.¹⁴ przedstawiają poniższe wykresy.

Wyk. 7. Struktura wyznaniowa mieszkańców Rakowa w 1897 r.

⁹ Rakov, [w:] *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1056.

¹⁰ A. Kłopotowski, *Białoruś*, s. 113.

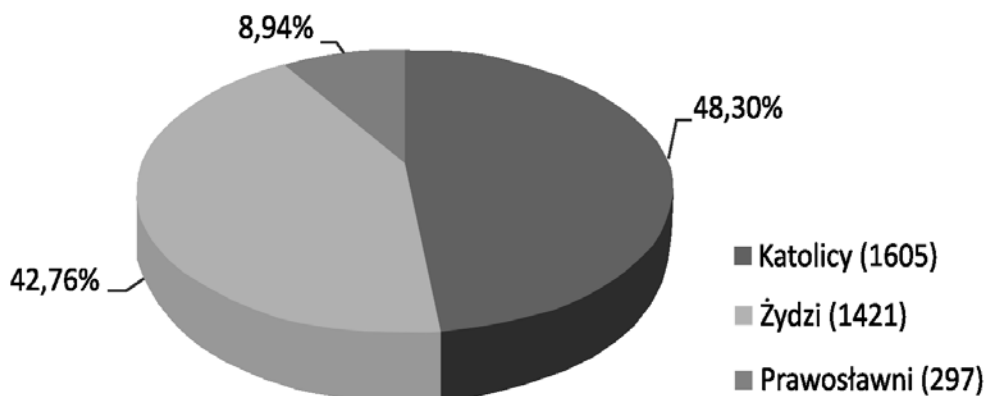
¹¹ <http://www.wilnoteka.lt/pl/artykul/pomnik-sergiusza-piaseckiego-w-rakowie-na-bialorusi> (dostęp: 23 XI 2014).

¹² A. Jelski, *Raków* [w:] *Słownik geograficzny*, 9, s. 510.

¹³ <http://www.radzima.org/be/miesca/rakau.html> (dostęp: 23 XI 2014).

¹⁴ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 7, cz. 2: *Ziemia wileńska. Powiaty Brasław, Duniłowicze, Dzisna i Wilejka*, Warszawa 1923, Warszawa 1923, s. 72.

Struktura wyznaniowa w Rakowie w 1921 r.

Wyk. 8. Struktura wyznaniowa mieszkańców Rakowa w 1921 r.

Mapa 39. Raków na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego (dawny klasztor Bazylianów); 2. kościół pw. NMP; 3. kościół pw. św. Anny; 4. kościół parafialny (dawny klasztor Dominikanów); 5. synagoga; 6. kirkut

Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego

Najważniejszy zabytek Rakowa to prawosławna cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego, znajdująca się przy głównej ulicy. Pierwotnie stała tam drewniana świątynia, wybudowana w 1456 r. W 1707 r. na polecenie wojewody mińskiego Kazimierza Sanguszki do Rakowa został sprowadzony unicki zakon bazylianów¹⁵. Otrzymali oni dotychczas prawosławną, drewnianą cerkiew. Staraniem parafian, bractwa św. Anny i rodu Sanguszków w latach 1730–1793¹⁶ wzniesiono nową, murowaną świątynię dla bazylianów pw. Przemienienia Pańskiego¹⁷. Przy monasterze działały również biblioteka, archiwum, szpital i wspomniane bractwo św. Anny¹⁸. W 1839 r., po zniesieniu Kościoła greckokatolickiego, monaster Bazylianów został skasowany, a cerkiew przekazano prawosławnym w 1866 r.¹⁹

Il. 117. Raków. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego

i dobudowano do niej kopułę²⁰. Świątynia nie została zamknięta po II wojnie światowej. Przed cerkwią znajduje się brama z 1887 r., która została postawiona w 25. rocznicę zniesienia pańszczyzny. Budynek klasztorne nie zachowały się.

Kościół pw. Najświętszej Marii Panny

Neogotycki kościół pw. Matki Boskiej Różańcowej zbudowano w latach 1904–1906 w pobliżu rzeki Isłocz²¹. Świątynię zamknięto po II wojnie światowej. Mieściły się

¹⁵ A. Jelski, *Raków*, [w:] *Słownik geograficzny*, 9, s. 510.

¹⁶ Т. Габрусь, *Мураванья харалы: сакральная архітэктура беларускага барока*, Мінск 2001, s. 229; J.D. Bączkowski, J. Żyskar, *Nasze kościoły*, s. 173–174.

¹⁷ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 524.

¹⁸ A. Jelski, *Raków*, [w:] *Słownik geograficzny*, 9, s. 510.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Т. Габрусь, *Мураванья харалы*, s. 229; *Архітэктура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік. Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі*, Мінск 1993, s. 413.

²¹ *Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Мінская вобласць*, 1, Мінск 1987, s. 129.

w niej magazyn zboża oraz skład maszyn rolniczych. Ogołocony z wyposażenia, kościół został zwrócony wiernym dopiero w 1995 r.²² W środku znajduje się obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Do budowy użyto nieotynkowanej, żółtej cegły. Kościół jest trójnawową bazyliką z transeptem i prezbiterium zamkniętym półkolistą apsydą²³.

Il. 118. Raków. Kościół pw. Najświętszej Marii Panny

²² <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=472239&page=199> (dostęp: 23 XI 2014).

²³ *Архітэктура Беларусі*, s. 413.

Kościół pw. św. Anny

Kościół pw. św. Anny na cmentarzu rakowskim został zbudowany w 1862 r. Na teren nekropolii prowadzi brama z dzwonnica z końca XIX w.²⁴

Klasztor Dominikanów

W 1686 r. Konstancja Teodora z Sapiehów Sanguszkowa nadała ziemię i drewniany kościół katolicki z 1676 r. zakonowi dominikanów²⁵. Zabudowania klasztorne, postawione przez niewielki konwent dominikanów, oraz kościół pw. Ducha Świętego, Nawiedzenia NMP i św. Józefa spłonęły w 1742 r., ale szybko zostały odbudowane²⁶. Kolejny pożar strawił kościół w 1812 r., lecz kompleks został odbudowany w 1824 r.²⁷ W 1832 r. w ramach represji po powstaniu listopadowym nastąpiła kasata klasztoru Dominikanów, a świątynia stała się kościołem parafialnym²⁸. Budowlę zburzono po II wojnie światowej²⁹. Obecnie w tym miejscu można natrafić jedynie na fundamenty.

Synagoga i cmentarz żydowski

Synagoga z 1638 roku została spalona w 1942 r.³⁰ Znajdowała się na północ od głównej drogi, jednak nie udało nam się odnaleźć jej śladów. Warto zobaczyć za to jeden z najstarszych zabytków Rakowa – kirkut. Najstarszy znaleziony przez nas nagrobek na rakowskim cmentarzu żydowskim pochodzi z 1640 r. Na wprost wejścia znajdują się pomnik i zbiorowy grób osób rozstrzelanych na tym cmentarzu. Inskrypcję napisano w trzech językach (białoruskim, hebrajskim i angielskim): „Tu w 1941 r. 112 Żydów z Rakowa zostało brutalnie zamordowanych. Wieczna pamięć ofiarom Holokaustu. Wystawienie pomnika było możliwe dzięki wsparciu Szymona Marka Lazarusa”.

Zbory protestanckie

W drugiej połowie XVI w. do Rakowa przybyli kalwiniści i zbudowali zbór³¹. Jego ówczesna lokalizacja jest obecnie nieznana³². W latach dziewięćdziesiątych XX w. został otwarty nieduży zbór luterański na obrzeżach miasteczka³³.

Klasztor Bonifratrów

Jego istnienie jest wysoce wątpliwe. Informuje o nim jedynie Anatol Kulagin, który podaje daty jego funkcjonowania: 1638–1832³⁴. Wiele wskazuje jednak na to, że pomyłone zostały zakony bazylianów i bonifratrów. W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* i innych publikacjach naukowych nie ma potwierdzenia tej informacji.

²⁴ <http://www.radzima.org/pl/object/3196.html>; <http://globus.tut.by/rakov/index.htm> (dostęp: 23 XI 2014).

²⁵ A. Jelski, *Raków*, [w:] *Słownik geograficzny*, 9, s. 510.

²⁶ Т. Габрусь, *Мураваныя харалы*, s. 229.

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże; D. Bączkowski, J. Żyskar, *Nasze kościoły*, s. 153.

²⁹ А. Кулагін, *Каталіцкія храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 2000, s. 193.

³⁰ *Rakov*, [w:] *The Encyclopedia of Jewish Life*, 2, s. 1056.

³¹ A. Jelski, *Raków*, [w:] *Słownik geograficzny*, 9, s. 509; G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi*, Warszawa 2007, s. 231.

³² <http://www.radzima.org/be/miesca/rakau.html> (dostęp: 21 XI 2014).

³³ <http://globus.tut.by/rakov/index.htm> (dostęp: 21 XI 2014).

³⁴ А. Кулагін, *Каталіцкія храмы*, s. 194.

Słonim

Słonim leży w lekko pofałdowanej okolicy nad Szczarą, dopływem Niemna. Centrum miasta ulokowane jest na zachodnim (lewym) brzegu Szczary, rozciągnięte równoległe do rzeki na południkowej osi wydłużonego rynku. Układ urbanistyczny centrum jest nieregularny, wyznaczany przez drogi rozchodzące się w różnych kierunkach. Większość zabytków miasta skupia się przy rynku lub odchodzących od niego uliczkach¹.

Mapa 40. Słonim na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny; 2. sobór pw. Przemienienia Pańskiego (dawny klasztor Kanoników Laterańskich, obecnie sobór Spaski); 3. lokalizacja klasztoru Jezuitów; 4. klasztor Niepokalanek (dawniej Bernardynek); 5. lokalizacja klasztoru Dominikanów; 6. kościół pw. św. Trójcy (dawny klasztor Bernardynów, obecnie cerkiew prawosławna); 7. lokalizacja cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego; 8. synagoga; 9. lokalizacja klasztoru Benedyktynów; 10. lokalizacja klasztoru Mariawitek; 11. kapliczka św. Dominika; 12. meczet; 13. kościół garnizonowy (dawna cerkiew garnizonowa); 14. synagoga syjonistyczna; 15. lokalizacja cerkwi unickiej

¹ Analiza układu przestrzennego Słonima w: Ю. Чантурыя, *Гарады і час*, [w:] *Страчаная спадчына*, red. Т. Габрусь, Мінск 1998, s. 328–345.

Historia Słonima sięga średniowiecza². Pierwsza wzmianka odnosi się do roku 1252, jednak gród miał tu istnieć już w XI w. W skład Wielkiego Księstwa Litewskiego wszedł on w drugiej połowie wieku XIII. Prawa miejskie Słonim otrzymał od Zygmunta Starego w 1531 r. Miasto pełniło funkcję stolicy powiatu w województwie nowogródzkim. Zbierały się tu sejmiki powiatowe, a w XVII w. było to także zwyczajowe miejsce odbywania sejmików generalnych Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Pierwotny ośrodek, skupiony przy zamku wielkksiążęcym, znajdował się na wschodnim (prawym) brzegu Szczary. Jednak w XVI w. centrum miasta przeniosło się na drugi brzeg rzeki, gdzie wytyczono wydłużony rynek. Na starym miejscu, nazwanym z czasem Zarzeczem lub Zamościem, pozostał jedynie kościół parafialny.

Okres największego rozkwitu w drugiej połowie XVIII w. miasto zawdzięczało hetmanowi wielkiemu litewskiemu Michałowi Kazimierzowi Ogińskiemu (1730–1800), ówczesnemu staroście słonimskiemu³. Wzniósł on nad Szczarą wspaniałą rezydencję, przy której działały m.in. teatr i drukarnia. Dziś jedyny ślad po tym wszystkim pozostał w przywróconych niedawno historycznych nazwach ulic, jak Operowa nad Szczarą. Dla rozwoju gospodarczego kluczowe było przekopanie Kanału Ogińskiego, łączącego dorzecza Niemna i Dniepru. Zwłaszcza trzecia ćwierć XVIII stulecia była czasem największej świetności Słonima jako ośrodka artystycznego, jednego z głównych centrów tzw. baroku wileńskiego⁴.

Bezpośrednio po trzecim rozbiore Rzeczypospolitej Słonim przez kilka miesięcy cieszył się statusem stolicy guberni, utraconym jednak już w 1796 r. Większość XIX w. to okres stagnacji gospodarczej oraz kasat kolejnych klasztorów w ramach represji popowstaniowych. Miasto zaczęło się lepiej rozwijać dopiero po otwarciu idącej przez Słonim linii kolejowej z Baranowicz do Wołkowyska w 1890 r.

W okresie międzywojennym było to miasto powiatowe w województwie nowogródzkim, z ważnym garnizonom. Druga wojna światowa przyniosła zagładę ludności żydowskiej, przez pewien czas zamkniętej w getcie w centrum miasta. Po wojnie Słonim znalazł się w granicach ZSRR, a następnie Republiki Białorusi. Dziś jest stolicą rejonu w obwodzie grodzieńskim. W 2010 r. liczył 48 800 mieszkańców⁵.

Według *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* skład wyznaniowy miasta w XIX w. prezentował się następująco: w 1817 r. na 2408 osób przypadało 1340 żydów

² O historii miasta zob. B. Aleksandrowicz, *Z przeszłości Słonimia i ziemi słonimskiej*, Słonim 1935; M. Kałamajska-Saeed, *Wstęp*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, 2: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*, 3: *Miasto Słonim*, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2013, s. 7–23; J. Krzywicki, *Słonim*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 10, Warszawa 1889, s. 823–827. Krótki zarys dziejów miasta też w: A. Dyczkowski, *Słonim. Historia i zabytki*, Biblioteczka Kresowa, 3, Warszawa 1992; S. Lorentz, *Wycieczki słonimskie. Krótki przewodnik krajoznawczy po Słoniemiu oraz Albertynie, Byteniu, Dereczynie, Merczowszczyźnie, Różanie, Synkowiczach, Zdzięciole i Żyrowicach*, Słonim 1933, s. 3–6.

³ O Ogińskim zob. A. Ciechanowiecki, *Michał Kazimierz Ogiński und sein Musenhof zu Słonim. Untersuchungen zur Geschichte der polnischen Kultur und ihrer europäischen Beziehungen im 18. Jahrhundert*, Köln–Graz 1961; J. Michalski, A. Nowak-Romanowicz, *Ogiński Michał Kazimierz*, [w:] PSB, 23, Wrocław 1978, s. 624–630.

⁴ Por. P. Jamski, *Twórcy wystrojów sztukatorskich w bernardyńskich świątyniach Słonimia w latach 1759–1764*, [w:] *Litwa i Polska. Dziedzictwo sztuki sakralnej*, red. W. Boberski i M. Milanowska, Warszawa 2004, s. 117–128; M. Kałamajska-Saeed, *Wstęp*, s. 13–15.

⁵ http://be.wikipedia.org/wiki/Горад_Слонім (dostęp: 27 VIII 2014).

(55,7%); w 1867 r. było 10 166 mieszkańców, w tym 6801 żydów (66,9%), 1704 katolików (16,8%), 1284 prawosławnych (12,7%), 362 muzułmanów (3,6%) i 15 ewangelików; w 1878 r. w mieście żyło 15 351 mieszkańców, w tym 10 212 żydów (66,6%), 3058 prawosławnych (20%), 1532 katolików (10%), 492 muzułmanów (3,3%) i 2 ewangelików; „według ostatnich spisów” wśród 22 350 mieszkańców było 18 381 żydów (82,1%), 2060 prawosławnych (9,1%), 1484 katolików (6,6%) i 520 muzułmanów (2,2%)⁶.

Podczas spisu powszechnego w 1921 r. w Słonimie doliczono się tylko 9643 mieszkańców. Pod względem religijnym było wśród nich 6917 żydów (71,7%), 1609 katolików (16,7%), 897 prawosławnych (9,3%), 197 muzułmanów (2%) i 23 ewangelików (0,2%)⁷. W 1931 r. wśród 16 282 mieszkańców było 10 420 żydów (64%), 3745 katolików (23%), 1791 prawosławnych (11%) i 326 muzułmanów (2%)⁸.

Społeczność żydowska w Słonimie poświadczona jest od XVI w. Przez znaczną część dziejów miasta byli oni dominującą grupą ludności⁹.

Pierwsze wzmianki o obecności Tatarów w Słonimie pochodzą z XVI w., jednak stałe osadnictwo datuje się zazwyczaj najwcześniej na pierwszą połowę XVII w.¹⁰. Liczba ludności tatarskiej wahała się od 93 osób w 1797 r. do 414 w 1937 r., zasadniczo oscylując wokół liczby 300¹¹. Choć Tatarów nie było wielu, to odgrywali oni znaczącą rolę w mieście, czego dobitnym przykładem był Fuad Aleksandrowicz, pierwszy burmistrz Słonima w okresie międzywojennym¹².

Listę budowli sakralnych w końcu XIX w. oraz niezbyt pochlebną charakterystykę centrum miasta podaje Józef Krzywicki w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*:

„Obecnie miasto posiada 2 cerkwie prawosł.: soborną p. wez. Przemien. Pańskiego¹³ (3166 wiernych) i parafialną p. w. św. Trójcy¹⁴ (1807 dusz); 2 kościoły katol., jeden parafialny na przedmieściu, a drugi filialny, przy klasztorze bernardynek, w którym obecnie gromadzone są na dożywocie zakonnice wszystkich reguł po skasowanych klasztorach żeńskich; meczet mahometański drewniany; 7 synagog żydowskich (3 mrowane, z których najokazalsza pochodzi z 1642 r.), 14 domów modlitwy żydowskich, nie licząc wielu prywatnych, jak równie szkół i chederów. Większych i okazalszych gmachów S. nie posiada wcale. Największy plac w środku miasta zajmuje bazar, rudera brudna i odrapana (...)”¹⁵.

⁶ J. Krzywicki, *Słonim*, [w:] *Słownik geograficzny*, 10, s. 823.

⁷ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 7, cz. 1: *Województwo nowogródzkie*, Warszawa 1923, s. 59.

⁸ A. Dyczkowski, *Słonim*, s. 18.

⁹ O historii Żydów w Słonimie obszernie: <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/slonim/5,historia/?action=view> (dostęp: 23 XII 2014).

¹⁰ W 1644 r. Kazimierz Leon Sapieha zastrzegł, że do cechów w Słonimie mają należeć także Tatarzy. O początkach obecności Tatarów w Słonimie zob. J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 258–266.

¹¹ A. Drozd, *Słonim*, [w:] A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Meczet i cmentarze Tatarów polskolitevskich*, Katalog zabytków tatarskich, 2, Warszawa 1999, s. 67–69; L. i S. Kryczyńscy, *Tatarzy w Słonimiu*, „Acta Baltico-Slavica”, 18 (1987), s. 63–64.

¹² A. Drozd, *Słonim*, [w:] A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Meczet i cmentarze*, s. 67–69.

¹³ Dawny kościół Kanoników Laterańskich, a dzisiejszy sobór Spaski.

¹⁴ Dawny kościół Bernardynów.

¹⁵ J. Krzywicki, *Słonim*, [w:] *Słownik geograficzny*, 10, s. 823.

Krajobraz przedrozbiorowego Słonima zdominowany był przez liczne klaszatory łacińskie, fundowane w ciągu XVII i XVIII w. Poza kościołem parafialnym pw. św. Andrzeja istniało w nim jeszcze aż siedem klasztorów, które przedstawię w kolejności fundacji. Po części z nich nie ma dziś śladu.

Należy jednak rozpocząć od kościoła parafialnego¹⁶. Parafię ufundował w Słoniemie Kazimierz Jagiellończyk w 1492 r. Wtedy też powstał pierwszy, drewniany kościół, zlokalizowany na wschodnim brzegu Szczary, blisko zamku. W 1593 r. z fundacji kancлера wielkiego litewskiego i starosty słonimskiego Lwa Sapiehy stanął nowy, murywany kościół, usytuowany na zachodnim brzegu rzeki, przy krótszej, północnej pierzei rynku. Wcześniej miała się tam znajdować najstarsza cerkiew miasta – pw. św. Atanazego¹⁷. Dzięki wzniesieniu nowego kościoła parafialnego również religijne centrum miasta

Il. 119. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja

¹⁶ O parafii i kościele parafialnym zob. K. Maćzewska, *Kościół parafialny p.w. św. Andrzeja Apostoła*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 2, 3, s. 25–58.

¹⁷ Ю. Чантурья, *Гарады і час*, s. 328.

miało się znaleźć na nowym miejscu. Stara świątynia została zdegradowana do roli kościoła filialnego. Taki stan rzeczy nie trwał jednak długo. W 1650 r. murowany kościół w centrum przejęli kanonicy laterańscy (o których klasztorze będzie jeszcze mowa), a siedziba parafii wróciła na stare miejsce. Drewniany kościół parafialny spłonął podczas najazdu moskiewskiego w 1655 r. i został wkrótce odbudowany w tym samym miejscu, również jako budowla drewniana.

Obecną murowaną świątynię ufundowali w trzeciej ćwierci XVIII w. proboszcz słonimski i kanonik wileński Franciszek Ancuta oraz biskup inflancki Jan Stefan Giedroyc. Budowla, ukończona w 1775 r., ma efektowną, rokokową, wklęsło-wypukłą fasadę z dwiema ustawionymi pod kątem wieżami. Kościół został uszkodzony podczas I wojny światowej i odrestaurowany w latach międzywojennych. W 1946 r. świątynię zamknięto i zamieniono na magazyn. W kolejnych latach obiekt uległ znaczącej dewastacji, przetrwała jednak część osiemnastowiecznego wyposażenia, w tym ołtarze boczne. Kościół zwrócono wiernym pod koniec lat osiemdziesiątych XX w. W latach 1991–1993 podniesiono go z ruin, zrekonstruowano także m.in. ołtarz główny i chór muzyczny. Co godne uwagi, jest to jedyna budowla sakralna miasta położona na wschodnim brzegu Szczary. W przeszłości na tym brzegu istniał także klasztor Mariawitek, o którym będzie jeszcze mowa, nie było jednak przy nim kościoła, stała jedynie kaplica.

Pierwszym klasztorem w mieście była placówka bernardynów, będąca fundacją zbiorową szlachty regionu, zainicjowaną w 1630 r.¹⁸ Zaraz po fundacji powstał pierwszy drewniany kościół, który później bernardyni przekazali bernardynkom. Budowę murowanego kościoła pw. św. Trójcy rozpoczęto w 1639 r., nabożeństwa odprawiano w nim od 1642 r., a konsekrowano go w 1671 r. Według niektórych badaczy stanął on w miejscu wcześniejszej cerkwi pw. św. Trójcy¹⁹. Kościół jest budowlą orientowaną, jednonawową, z okazałą wieżą od strony zachodniej i dwiema kaplicami bocznymi. Klasztor skasowano w 1864 r., a kościół zamieniono na cerkiew. W 1921 r. obiekt odzyskali katolicy, natomiast po II wojnie światowej ponownie przejęli go prawosławni. W obu okresach, gdy kościół funkcjonował jako cerkiew, dokonano kolejnych zniszczeń późnobarokowego wystroju wnętrza, z którego niewiele już dziś zostało. Kościół znajduje się w południowej części centrum. Otacza go dość zwarta stara zabudowa, jednak charakterystyczna wieża (zwieńczona ostatnio ahistoryczną cerkiewną cebulą) widoczna jest z wielu punktów miasta.

Klasztor Bernardynek ufundowała w roku 1644 Konstancja Solatycka²⁰. Siostry zamieszkały początkowo przy drewnianym kościele, przejętym po bernardynach, którzy zostali już wówczas z nowej, murowanej budowli. Murowany kościół Bernardynek pw. Niepokalanego Poczęcia NMP powstał w latach 1664–1670. Jest to budowla jednonawowa, orientowana, zwrócona do rynku stroną prezbiterialną. Z rynku na teren klasztorny prowadzi wolnostojąca brama-dzwonnica (rozebrana ok. 1960, zrekonstruowana 2007–2010). Od zachodu do kościoła przylega wieża. Zachowane do dziś budynki klasztorne wzniesiono w drugiej połowie XVIII w.

Kościół Bernardynek jest jedyną świątynią Słonima, która funkcjonuje nieprzerwanie i pozostaje cały czas w rękach wiernych tego samego wyznania. Na początku XX w., wobec

¹⁸ M. Kałamajska-Saeed, *Kościół p.w. Trójcy Św. i klasztor Bernardynów*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 2, 3, s. 65–86.

¹⁹ Ю. Чантурья, *Гарады і час*, s. 328.

²⁰ M. Kałamajska-Saeed, *Kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marii Panny i klasztor Bernardynek*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 2, 3, s. 87–130.

Il. 120. Słonim. Kościół Bernardynek od strony rynku

Il. 121. Słonim. Sobór Spaski w miejscu kościoła Kanoników Laterańskich

wyludnienia klasztoru, bernardynki zostały zastąpione przez niepokalanki. Siostry, wypędzone w 1945 r., wróciły do Słonima w 1991 r.²¹, jednak pozostały tu tylko do 2010 r. Obecnie kościół jest świątynią parafialną. Zachował się w nim wysokiej klasy zespół późnobarokowego wyposażenia.

Klasztor Kanoników Laterańskich ufundował w 1650 r. podkanclerzy litewski Kazimierz Lew Sapieha, który przekazał im dotychczasowy kościół parafialny, położony przy północnej pierzei rynku²². Klasztor skasowano w 1845 r., a kościół zamieniono

²¹ *Słonim – żyć dla Boga na zbawienie Polski*, [w:] *Poszłam ścieżką do Polski... i weszło. 150 lat pracy Zgromadzenia Sióstr Niepokalank*, 2, Szymanów 2005, s. 7–90.

²² K. Mączewska, *Kościół pw. Bożego Ciała i klasztor Kanoników Laterańskich*, [w:] *Materiały*

na prawosławny sobór pw. Przemienienia Pańskiego i przebudowano. Sobór działał do 1941 r., kiedy to został poważnie uszkodzony. Budowlę rozebrano w 1960 r. W latach 1996–2003 w tym samym miejscu wzniesiono nowy sobór Spaski. Jego architektura nawiązuje do starej budowli, została jednak zmodyfikowana, zwłaszcza w części środkowej, gdzie dodano masywną wieżę z pięcioma wieżyczkami o cebulastych hełmach. Wnętrze ma już charakter całkowicie współczesny. Okazała bryła budowli zamyka od północy centralną oś miasta i jest znakomicie widoczna z różnych stron Słonima.

Na południowym skraju miasta istniał klasztor Benedyktynek z kościołem pw. Znalezienia Krzyża Świętego, ufundowany w 1669 r. przez podstolinę słonimską Annę Przeclawską²³. Pierwotny kościół klasztorny był drewniany, budowlę murowaną wzniesiono dopiero w latach 1797–1803 w formach klasycystycznych. W 1850 r. klasztor został skasowany, a zabudowania przejęło wojsko. Kościół stopniowo popadał w ruinę i został ostatecznie rozebrany w roku 1900. W budynkach poklasztornych mieści się obecnie szkoła.

Klasztor Dominikanów, zlokalizowany na południe od rynku, ufundował w roku 1680 cześnik lidzki Krzysztof Michał Pokorszyński²⁴. Jak i pozostałe kościoły, zajął on ponoć miejsce starszej cerkwi pw. św. Mikołaja²⁵. Drewniany kościół pw. św. Michała stanął w 1685 r., a murowany w latach 1747–1760. Była to dość okazała budowla: bazylika z dwuwieżową fasadą, zwróconą na północ, w stronę rynku. Klasztor skasowano w 1845 r. i wkrótce potem budynki rozebrano. W ich miejscu przez jakiś czas stały kaplica prawosławna i kapliczka św. Jana Nepomucena. Dziś jest tu zadbany skwer – pl. Lenina.

Na zachodnim skraju miasta, przy obecnym skrzyżowaniu ul. Mickiewicza i Puszkina, stoi późnobarokowa kapliczka św. Dominika. W sąsiedztwie kapliczki ustawiono niedawno tablicę upamiętniającą klasztor Dominikanów, która mylnie informuje, że znajdował się on w tym miejscu²⁶.

Jezuici przybyli do Słonima w 1709 r.²⁷ Możliwe, że otrzymali oni parcelę po dawnej cerkwi pw. Zmartwychwstania Pańskiego²⁸. Drewniany kościół pw. św. Józefa wzniesiono w latach 1713–1715, a od 1740 r. obok niego zaczęto budować świątynię murowaną, której jednak nie zdołano dokończyć. Wiadomo o niej tyle, że w 1768 r. ukończono kopułę, a w rok później trzy elewacje, co sugeruje istnienie transeptu²⁹. Po kasacie zakonu jezuitów budynki przeszły pod opiekę kanoników laterańskich, wkrótce jednak popadły w ruinę. Częściowo rozebrano je w 1803 r.; resztki przetrwały do końca XIX w. Zabudowania jezuickie znajdowały się w północno-zachodniej części miasta, blisko klasztoru Kanoników Laterańskich.

do dziejów sztuki sakralnej, 2, 3, s. 131–148.

²³ M. Kałamajska-Saeed, *Kościół pw. Znalezienia Krzyża Św. i klasztor Benedyktynek*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 2, 3, s. 59–64.

²⁴ M. Kałamajska-Saeed, *Kościół p.w. Św. Michała i klasztor Dominikanów*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 2, 3, s. 149–152.

²⁵ Ю. Чантурья, *Гарады і час*, s. 328.

²⁶ M. Kałamajska-Saeed, *Kapliczki przydrożne*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 2, 3, s. 157–158.

²⁷ M. Kałamajska-Saeed, *Kościół p.w. Św. Józefa i klasztor Jezuitów*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 2, 3, s. 152–154.

²⁸ Ю. Чантурья, *Гарады і час*, s. 328.

²⁹ J. Paszenda, *Budowle jezuickie w Polsce*, 5, red. A. Betlej, L. Grzebień, Kraków 2013, s. 248.

Ostatnim zakonem obecnym w Słonimie były mariawitki, których klasztor z kaplicą ufundował w 1743 r. pisarz wojsk litewskich Wojciech Domański³⁰. Siostry mieszkały w drewnianym budynku, położonym w sąsiedztwie kościoła parafialnego. Klasztor skasowano w 1850 r.

Niejasna jest kwestia liczebności świątyń obrządku wschodniego. W XVI w. miało istnieć aż sześć cerkwi, z których cztery (pw. św. Trójcy, Zmartwychwstania Pańskiego, św. Atanazego i św. Mikołaja) – w miejscach późniejszych kościołów rzymskokatolickich³¹. Na początku XVII w. funkcjonowały cerkwie Spaska i pw. św. Trójcy, których duchowieństwo w 1609 r. przystąpiło do unii kościelnej³². W połowie XVIII stulecia wzmiankowano ponoć trzy cerkwie unickie: pw. Zmartwychwstania Pańskiego, Spaską i pw. św. Mikołaja³³. Możliwe, że były to te same szesnastowieczne cerkwie, co podważa koncepcję o zajęciu ich miejsca przez kościoły. W przeddzień rozbiorów z pewnością można stwierdzić istnienie tylko jednej cerkwi unickiej pw. Przemienienia Pańskiego³⁴. Również na planie miasta z 1796 r. zaznaczona jest tylko jedna cerkiew. Znajdowała się ona w południowo-zachodniej części centrum, między rynkiem a rzeką.

W okresie rządów rosyjskich na południe od miasta wniesiono kompleks koszar, w którego skład weszła cerkiew garnizonowa pw. św. Aleksandra Newskiego. Okazała budowla z dwiema wieżami – nad wejściem i nad prezbiterium – ukończono w 1910 r. W okresie międzywojennym cerkiew przekształcono w kościół katolicki pw. Zbawiciela, również służący miejscowemu garnizonowi. Po II wojnie światowej obiekt przestał pełnić funkcje sakralne i został całkowicie przebudowany³⁵.

Il. 122. Słonim. Wielka Synagoga i synagoga – sklep meblowy (parterowy budynek po lewej stronie)

³⁰ M. Kałamajska-Saeed, *Klasztor i kaplica Mariawitek*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 2, 3, s. 154–156.

³¹ Ю. Чантурья, *Гарады і час*, s. 328.

³² В. Александрович, *З przeszłości Słonimia*, s. 31.

³³ Tamże, s. 33.

³⁴ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998, s. 511.

³⁵ http://globus.tut.by/slonim/index.htm#kashary_hram (dostęp: 15 X 2015).

Wymownym świadectwem znaczenia słonimskiej gminy żydowskiej jest zachowana do dziś Wielka Synagoga z pierwszej połowy XVII w., jedna z najstarszych i najokazalszych bóżnic, zachowanych do dziś na terenach dawnej Rzeczypospolitej³⁶. Działała do II wojny światowej, po której stopniowo popadała w ruinę. Obecnie jest częściowo zabezpieczona (ma nowy dach), jednak pozostaje w bardzo złym stanie. Jest zamknięta z obawy przed walącymi się fragmentami sklepienia.

W połowie XIX w. w mieście miało działać siedem synagog i czternaście domów modlitwy³⁷. Zachowały się do dziś budynki dwóch synagog z początku XX w. Jedna znajdowała się tuż obok Wielkiej Synagogi, po jej południowej stronie. Obecnie mieści się w niej sklep meblowy, w którego wnętrzu nadal stoi bima, malowniczo otoczona kanapami i szafkami kuchennymi. Budynek drugiej synagogi, będącej przed wojną miejscem modlitwy syjonistów, położony jest w północnej części miasta, blisko soboru Spaskiego, przy obecnej ul. Komunistycznej. Po przebudowie mieści się tam dziś sala sportowa. Pod koniec XIX w. w mieście działały ponoć dwadzieścia cztery synagogi i domy modlitwy³⁸.

Il. 123. Slonim. Dawna synagoga syjonistyczna (obecnie sala sportowa)

Tatarzy żyli na północnym skraju miasta, przy ul. Tatarskiej (obecnie Kirowa). Znajdował się tam również drewniany meczet, na którego wzniesienie wydano zgodę w 1804 r., wkrótce po osiedleniu się tu większej grupy Tatarów³⁹. Nie ma pewności

³⁶ M. i K. Piechotkowie, *Bramy nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 198–203.

³⁷ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/slonim/5,historia/?action=view&page=1> (dostęp: 23 XII 2014).

³⁸ *Slonim*, [w:] *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, 3, red. S. Spec-
tor, G. Wigoder, New York 2001, s. 1201.

³⁹ J. Tyszkiewicz, *Muzułmanie polsko-litewscy w XIX stuleciu*, [w:] tegoż, *Z historii Tatarów pol-
skich 1794–1944. Zbiór szkiców z aneksami źródłowymi*, Pułtusk 1998, s. 75.

co do wcześniejszego istnienia meczetu⁴⁰, choć ponoć istniał już w XVI w.⁴¹ Pierwsza wzmianka o ul. Tatarskiej pochodzi z roku 1717 i dotyczy fundacji klasztoru Jezuitów, którego działka miała sięgać do ul. Tatarskiej. Pierwotny meczet był drewniany i posiadał jeden minaret. Spłonął on w 1881 r. W 1883 r. wzniesiono nową budowlę, również drewnianą, która na żądanie władz rosyjskich miała nawiązywać kształtem do architektury cerkiewnej. Ten meczet posiadał aż trzy minarety. Spłonął w 1944 r. i nie został już odbudowany⁴².

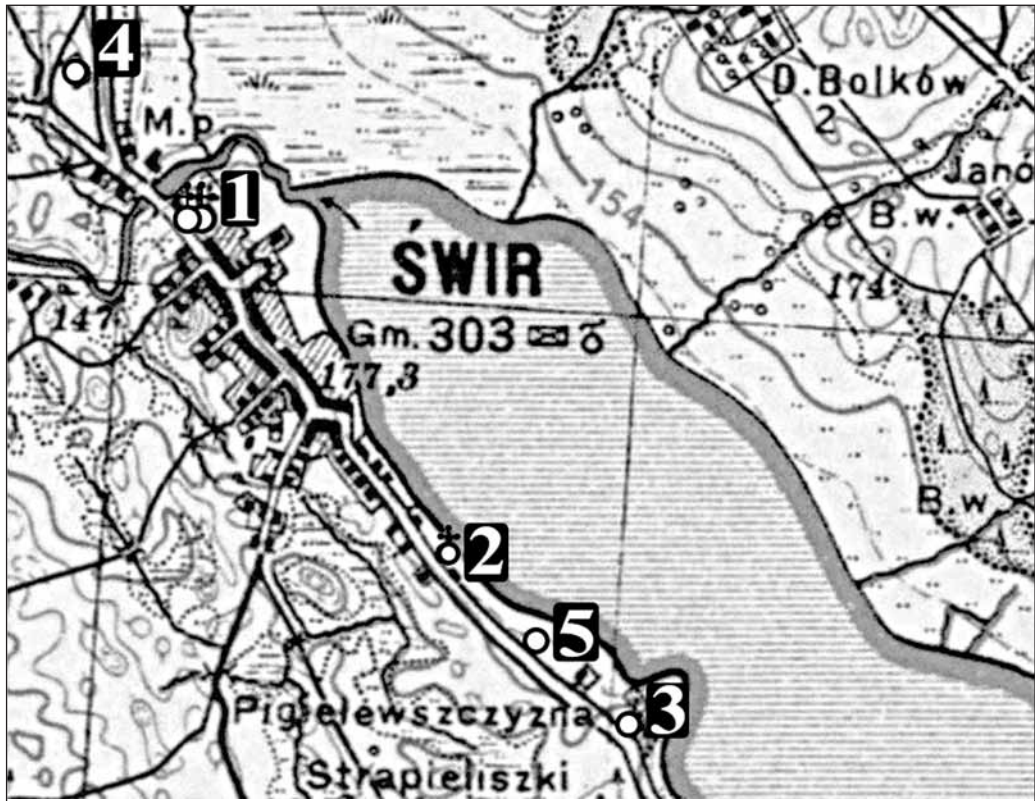
⁴⁰ Por. spis meczetów w: P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986, s. 60–61.

⁴¹ Ю. Чантурья, *Гарады і час*, s. 328.

⁴² A. Drozd, *Stonim*, [w:] A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Meczety i cmentarze*, s. 67–69; L. i S. Kryczyńscy, *Tatarzy*, s. 52–66.

Świr

Nazwa miejscowości według niektórych przekazów pochodzi od nazwiska rodu Świrskich, przez długi czas będących jej właścicielami. Miejscowa legenda głosi jednak, że nazwa Świr oddaje stan ducha jego mieszkańców, na których w niewyjaśniony sposób wpływają tajemnicze wiry na Jeziorze Świrskim.

Mapa 41. Świr na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny; 2. molenna; 3. kirkut; 4. lokalizacja obecnej cerkwi

Historia miasteczka zaczyna się w XIII w., kiedy to książę litewski Dowmont, syn Rotmunda, miał tu założyć osadę¹. W XIV w. w posiadanie miejscowości weszli książęta Świrscy². Ufundowali oni w Świrze kościół, który można oglądać do dzisiaj. Rodzina, jak wiele innych w okolicy, przeszła pod koniec XVI w. na kalwinizm. Mniej więcej w tym samym czasie miasteczko trafiło na krótko w ręce Radziwiłłów, lecz szybko wróciło do Świrskich. W rękach tej rodziny Świr pozostał aż do jej całkowitego zubożenia, na pewno do połowy XVIII w.

Miasteczko znalazło się na terenie Imperium Rosyjskiego po trzecim rozbiórce w 1795 r. W drugiej połowie XIX w. (na pewno już w roku 1865) Świr w połowie należał

¹ J. Krzywicki, *Świr*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 11, Warszawa 1890, s. 713.

² <http://globus.tut.by/svir/> (dostęp: 21 XI 2014).

do skarbu państwa, a w drugiej do Jerzego Byszewskiego³. W dwudziestoleciu międzywojennym znajdował się na terenie II Rzeczypospolitej.

W miasteczku w drugiej połowie XIX w. nastąpił duży wzrost liczby mieszkańców – od 589 w 1859 r. do 1643 osób w 1890 r. Podział wyznaniowy świrzan znany jest dla roku 1866, kiedy było ich w sumie 604. Wtedy też w Świrze obecni byli przedstawiciele prawie wszystkich wyznań. Zamieszkiwało go 405 żydów (63,3%), 152 katolików (23,8%), 58 staroobrzędowców (9%), 14 prawosławnych (2,2%), 6 ewangelików (0,9%), 5 muzułmanów (0,8%)⁴. W 2011 r. mieszkało w Świrze ok. 1000 osób⁵.

Obiekty sakralne

Krajobraz sakralny miejscowości jest zdominowany przez **kościół pw. św. Mikołaja**, znajdujący się przy głównej ulicy w centrum. Został ufundowany w 1452 r. przez księcia Jana Świrskiego. Początkowo był budowlą drewnianą⁶. W latach 1570–1598 został opuszczony przez katolików i funkcjonował prawdopodobnie jako zbór, bowiem wtedy Świrscy przeszli na kalwinizm⁷. Kościół wrócił do wspólnoty katolickiej, co mogło być związane ze sprzedażem Świru Radziwiłłom. W 1653 r. świątynia została wymurowana staraniem chorążego oszmiańskiego Fabiana Koziełły⁸. Niektóre publikacje uznają tę datę za rok fundacji kościoła⁹. Obecny wygląd budowli jest efektem prawie całkowitej przebudowy z lat 1908–1909. Wtedy znacząco powiększono świątynię i nadano jej charakter neobarokowy¹⁰. Kościół funkcjonował do 1962 r., kiedy to został przerobiony na montownię traktorów. Zwrócono go wiernym w 1990 r.¹¹

Il. 124. Świr. Kościół parafialny pw. św. Mikołaja

³ J. Krzywicki, *Świr*, [w:] *Słownik geograficzny*, 11, s. 713–714.

⁴ Tamże, s. 713.

⁵ [http://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Сьвір_\(вёска\)](http://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Сьвір_(вёска)) (dostęp: 4 I 2015).

⁶ J. Krzywicki, *Świr*, [w:] *Słownik geograficzny*, 11, s. 713–714.

⁷ Tamże.

⁸ Tamże, s. 713.

⁹ Np. G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów Wileńszczyzny*, Warszawa 2003, s. 294.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże.

Il. 125. Świr. Molenna

Do dziś zachowała się także drewniana **molenna staroobrzędowców pw. Zaśnięcia Bogarodzicy**. Wybudowano ją w 1906 r. na skraju miasteczka¹², nad brzegiem jeziora. Oprócz tego w Świrze funkcjonuje drewniana **cerkiew prawosławna pw. św. św. Cyryla i Metodego** z 1990 r.¹³, położona przy drodze prowadzącej do miasteczka od północy.

O położeniu **synagogi** posiadamy sprzeczne informacje. Miejskowy ksiądz wskazał nam jej prawdopodobną lokalizację w centrum miejscowości. Wirtualny Sztetl wskazuje inne położenie. Pozostałości budynku miałyby znajdować się niedaleko kirkutu, nad brzegiem jeziora, na obrzeżach Świru¹⁴. **Cmentarz żydowski** został odnowiony i ogrodzony przez członków organizacji Hillel. Znajduje się na nim ponad 200 macew¹⁵.

¹² <http://globus.tut.by/svir/> (dostęp: 21 XI 2014).

¹³ Tamże.

¹⁴ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/swir/11,synagogi-domy-modlitwy-i-inne/39815,synagoga-ul-sowieckaja/> (dostęp: 21 XI 2014).

¹⁵ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/swir/12,cmentarze/32693,cmentarz-ul-nabiereznaja-/> (dostęp: 21 XI 2014).

Widze

O Widzach pierwsza wzmianka pojawia się w XV w., kiedy wielki książę litewski Zygmunt Kiejstutowicz nadał ziemie między Dryświątą a Dżisną swoim trzem braciom. Miasto założyli potomkowie jednego z nich, Narusza¹. W 1481 r. stanął tutaj pierwszy kościół, a od roku 1492 swój dwór i latusfundium mieli tu biskupi wileńscy². W XVI w. część miasta wykupił wojewoda wileński Olbracht Gasztołd. W XVII w. wśród właścicieli pojawiła się możnowładcza rodzina Paców, która z kolei sprzedawała część swoich udziałów w mieście kanonikom regularnym. Domy w Widzach posiadali także Naruszewicze, czyli potomkowie założycieli miasta. Struktura własności w mieście była więc dość skomplikowana.

W XVII w. mieszkający w Widzach prokurator wileński Stanisław Naruszewicz utrzymywał w mieście kalwiński dom modlitwy oraz katechistę³. Od końca XVIII w. miasteczko zaczęło przybierać wielowyznaniowy i wieloetniczny charakter, z którego było później znane – rozwijała się społeczność żydowska, pojawili się Tatarzy i staroobrzędowcy. W końcu XVIII w. miasto krótko pełniło funkcję stolicy województwa (po spaleniu Brasławia przez powstańców kościuszkowskich w 1794 r.). Okres największego rozwoju w dziejach Widz przypada na wiek XIX. Działała tu wówczas szkoła kanoników, z której słynęły Widze i która stawiała miasteczko w roli jednego z głównych ośrodków szkolnictwa okręgu brasławskiego⁴. Nawet po skasowaniu szkoły w 1833 r. i odebraniu Widzom funkcji stolicy powiatu w 1834 r. na rzecz Nowoaleksandrowska (Jeziorosów) miasto wciąż się rozwijało.

Otto Hedemann szacuje liczbę ludności w roku 1794 na ok. 2360, z czego 360 (ok. 15,2%) mieliby stanowić Żydzi⁵. Jesteśmy skazani jedynie na domysły co do bardziej szczegółowego składu etniczno-wyznaniowego ludności w tym okresie. Na pewno w roku 1772 nie istniała w Widzach żadna parafia obrządku wschodniego – ani prawosławna, ani greckokatolicka⁶. Znajdowały się tu natomiast dwa kościoły rzymskokatolickie oraz molenna staroobrzędowców. Zważywszy na fakt, jak młoda była wówczas społeczność staroobrzędowców w Widzach, można założyć, że większość ludności miasta stanowili katolicy – polskiego lub litewskiego pochodzenia⁷.

¹ O historii miasta zob. G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów Wileńszczyzny*, s. 81–93.

² Tamże, s. 95.

³ J. Krzywicki, *Widze*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 13, Warszawa 1880, s. 295.

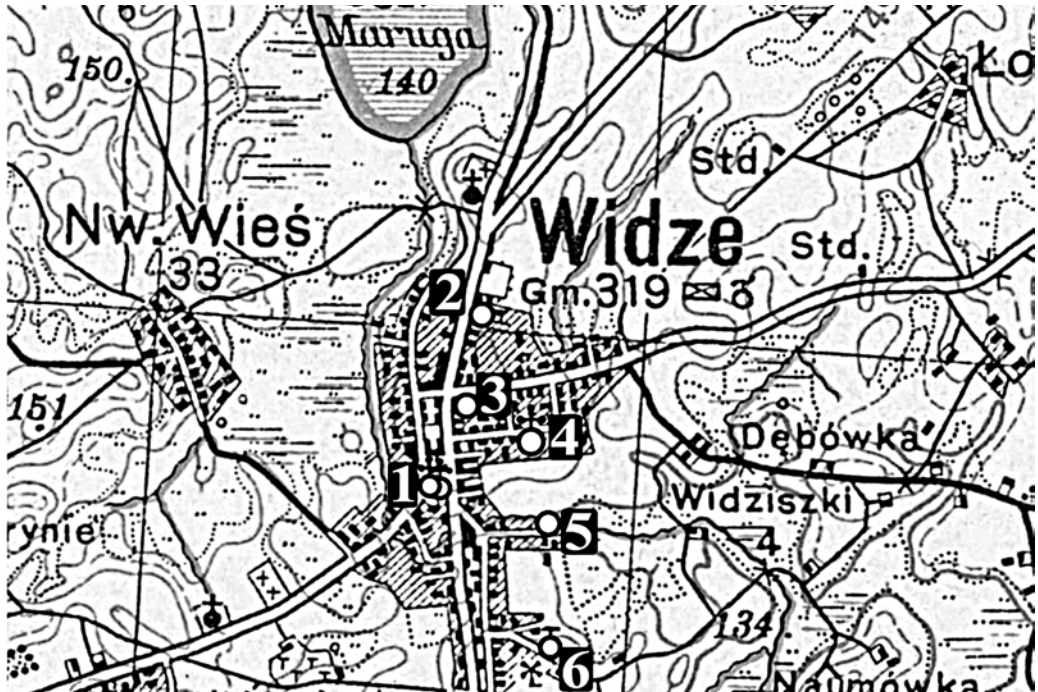
⁴ O szkole zob. O. Hedemann, *Historja powiatu brasławskiego*, Wilno 1930, s. 304–310.

⁵ Tamże, s. 370.

⁶ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1992, s. 558.

⁷ O. Hedemann (*Historja powiatu brasławskiego*, s. 368) przytacza inwentarz z roku 1731, co prawda dotyczący tylko jurydyki biskupiej. Mowa w nim o 54 rodzinach mieszczan, z czego 18 nazwisk ma brzmienia polskie, a reszta litewskie. Brak, co charakterystyczne, nazwisk rosyjskich, a zatem prawdopodobnie jeszcze nie było wówczas w Widzach staroobrzędowców. Autor niestety nie przeprowadza podobnej analizy w przypadku pełnego inwentarza z 1794 r. Kwestia ta pozostaje więc nierozstrzygnięta do czasu dalszych badań.

Dane dla drugiej połowy XIX w. różnią się bardzo i niejednokrotnie są ze sobą sprzeczne. Według *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* w 1860 r. było tu 3498 mieszkańców, z czego aż 1928 (55,1%) staroobrzędowców, 949 (27,1%) żydów, 407 (10,3%) katolików, 179 (5,1%) mahometan i 35 (ok. 1%) prawosławnych⁸. Według Hedemanna siedem lat później (1867) miało być tu tylko 1631 mieszkańców, z czego większość stanowić mieli żydzi w liczbie 674 osób (41,3%). Drugą grupą ludności mieli być katolicy – 352 (21,6%), następnie staroobrzędowcy w liczbie zaledwie 332 (20,3%), poza tym mieszkało tu 246 (15,1%) mahometan i 27 (1,6%) prawosławnych⁹.

Mapa 42. Widze na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. kościół parafialny; 2. lokalizacja obecnej cerkwi; 3. prawdopodobna lokalizacja dawnej cerkwi; 4. molenna; 5. prawdopodobna lokalizacja dawnej synagogi; 6. meczet

Niewątpliwie natomiast pod koniec wieku odnotować można znaczny przyrwył ludności. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. liczba ludności wzrosła do ponad 5000, dochodząc do 6000 w latach poprzedzających I wojnę światową¹⁰. Według portalu Wirtualny Sztetl w 1892 r. na ok. 5600 mieszkańców było tu aż 4263 (76,1%) żydów, 678 (12,1%) katolików, 394 (7%) staroobrzędowców, 148 (2,6%) mahometan, 59 (1%) prawosławnych i 11 (0,02%) protestantów¹¹. Nawet jeśli dane te nie są w pełni wiarygodne (zwłaszcza w związku z tak gwałtownym przyrwyłem ludności żydowskiej do miasta w ciągu zaledwie 30 lat¹²), to wyraźną tendencją w drugiej połowie XIX w. jest wzrost

⁸ J. Krzywicki, *Widze*, [w:] *Słownik geograficzny*, 13, s. 294.

⁹ O. Hedemann, *Historja powiatu brasławskiego*, s. 375.

¹⁰ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/widze/3,historia-miejscowosci/> (dostęp: 30 X 2014).

¹¹ Tamże.

¹² Prawdopodobnie w spisach ludności z lat sześćdziesiątych uwzględniono tylko część Żydów. Na rok 1847 Rosyjska Encyklopedia Żydów podaje liczbę 2281 Żydów, czyli o 1334 więcej niż spis z roku 1860. Zob. <http://rujen.ru/index.php/ВИДЗЫ> (dostęp: 7 IX 2014).

liczby żydów na niekorzyść staroobrzędowców, przy mniej więcej stałej liczbie katolików i mahometan.

W trakcie I wojny światowej front niemiecko-rosyjski przez trzy lata przebiegał przez miasto, co spowodowało jego zupełne zniszczenie i wyludnienie. W 1921 r. w Widzach mieszkało już tylko 856 osób, z czego 316 (36%) żydów, 271 (31,6%) katolików i 200 (23,4%) staroobrzędowców, a także 41 (4,8%) muzułmanów i 28 (3,3%) prawosławnych¹³. W okresie międzywojennym miasteczko utrzymało więc charakter wieloetnicznego tygła. Po II wojnie światowej znalazło się w granicach BSR. Obecnie jest to wciąż małe miasteczko, liczące ok. 2000 mieszkańców¹⁴.

Il. 126. Widze. Kościół parafialny pw. św. Trójcy

¹³ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, 7, cz. 2: Ziemia wileńska. Powiaty: Brasław, Duniłowicze, Dzisna i Wilejka, Warszawa 1923, s. 19.

¹⁴ <http://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Відзы> (dostęp: 30 X 2014).

Najbardziej okazałą budowlą sakralną w mieście jest neogotycki kościół z początków XX w., jedna z najwyższych świątyń na współczesnej Białorusi. Znajduje się on w centrum miasta, przy głównym placu. Pierwsza świątynia katolicka powstała, jak wspomniano już wyżej, w 1481 r., ale nieznana jest jej lokalizacja. Wzmiankowano ją jeszcze w 1717, 1729 i 1744 r. i wówczas znajdował się przy niej szpital¹⁵. Wydaje się, że ten sam kościół istniał do początków XX w., kiedy zastąpił go obecny¹⁶. Kościół pw. św. Trójcy powstał w latach 1909–1914, choć po zniszczeniach w trakcie I wojny światowej trzeba go było odbudować w latach dwudziestych. W latach 1948–1989 był to magazyn lnu, a następnie hala sportowa. Obecnie ponownie służy wiernym¹⁷.

W roku 1754 r. z inicjatywy Antoniego Wawrzeckiego¹⁸ do miasta zostali sprowadzeni jezuici. Wkrótce potem powstały świątynia, szkoła i domy jezuickie. Po kasacie zakonu w 1772 r. budynki zapewne pozostawały puste, a w 1818 r. kościół znajdował się w stanie ruiny. Ostatecznie rozebrano go w roku 1867¹⁹.

Na początku XIX w. istniała kaplica wspomnianych kanoników regularnych, którzy tak wydatnie przyczynili się do rozwoju szkolnictwa w Widzach. Znajdowała się w szkole, która funkcjonowała w latach 1803–1833. Nie wiadomo, co stało się z kaplicą ani z samym budynkiem po zamknięciu szkoły²⁰.

Interesujący jest także fakt istnienia w mieście dwóch kaplic „obrzędku greckiego” (a więc zapewne unickich). Inwentarz miasta z 1818 r. mówi o nich, że były *od dawna poświęcone, lecz kiedy – nie wiadomo*²¹. Nie posiadamy o nich żadnych innych informacji. Prawdopodobnie niewielka społeczność prawosławnych, którą odnajdujemy w mieście w spisach z drugiej połowy XIX w., była przed synodem w Połocku w 1839 r. wyznania grekokatolickiego. Liczba unitów w Widzach wciąż musiała być jednak marginalna, podobnie jak w końcu XVIII w.²² W końcu XIX w. znajdowały się natomiast w mieście lub też w jego najbliższym pobliżu dwie kaplice katolickie²³. Ruiny jednej z nich znajdują się przy drodze do Widz Łowczyńskich (gdzie stoi dwór Wawrzeckich z końca XVIII w.).

Cerkiew prawosławna została wzniesiona dopiero w 1840 r., po pożarze miasta, w którym spłonęła molenna staroobrzędowców. Wybudowanie świątyni prawosławnej było więc ze strony władz próbą wykorzystania tej sytuacji do przeciągnięcia staroobrzędowców na oficjalną religię państwową. Żyło wówczas w mieście zaledwie osiem rodzin prawosławnych²⁴. Cerkiew wybudowano na północny zachód od obecnego kościoła, prawdopodobnie pomiędzy obecnymi ul. Sowiecką a Armii Czerwonej²⁵. Istniała jeszcze na początku XX w.²⁶; brak natomiast wzmianek o niej po I wojnie światowej –

¹⁵ O. Hedemann, *Historja powiatu brasławskiego*, s. 368.

¹⁶ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 95.

¹⁷ Tamże, s. 95.

¹⁸ A. Wawrzecki był dziadem Tomasza Wawrzeckiego, ostatniego naczelnika powstania kościuszkowskiego, którego grób znajduje się w mieście.

¹⁹ O. Hedemann, *Historja powiatu brasławskiego*, s. 369.

²⁰ Nie pisze o tym Hedemann – por. tamże, s. 310.

²¹ Cytat z inwentarza przytoczony za Hedemannem (tamże, s. 373).

²² Zob. przypis 6 w niniejszym artykule.

²³ J. Krzywicki, *Widze*, [w:] *Słownik geograficzny*, 13, s. 294.

²⁴ O. Hedemann, *Historja powiatu brasławskiego*, s. 374.

²⁵ Informacja od miejscowej ludności.

²⁶ <http://radzima.org/pl/object/4631.html> (dostęp: 30 X 2014).

prawdopodobnie została więc zniszczona podczas wojny, jak większość zabudowy miasta. Nie było jednak potrzeby jej odbudowania, ponieważ w mieście nigdy nie mieszkało wielu wiernych tego wyznania. Dzisiejsza drewniana świątynia położona jest nieco dalej na północ, przy głównej arterii miasteczka, ul. Lenina. Została zbudowana i udostępniona wiernym dopiero w roku 2000.

Staroobrzędowcy pojawili się tu w pierwszej połowie XVIII w., a pierwszą molennę w mieście wybudowali w 1764 r.²⁷ W czasie powstania listopadowego raskolnicy zwalczali powstańców – istniał tu 300-osobowy oddział pod dowództwem gen. Kachowskiego, sformowany specjalnie w tym celu. W zamian za to władze rosyjskie oszczędziły świątynię w Widzach, podczas gdy w okolicznych wsiach molenny rozbierano²⁸. Już jednak w 1835 r. w pożarze molenna widzka spłonęła wraz z wieloma innymi budynkami w mieście²⁹. Jak wspomniano, na jej miejscu postawiono cerkiew prawosławną. Nowa molenna, która przetrwała do dzisiaj, została zbudowana nieco dalej na wschód od poprzedniej, przy obecnej ul. Sowieckiej, w 1910 r. Po zniszczeniach I wojny światowej odbudowano ją w latach dwudziestych. Po II wojnie światowej była zamknięta aż do lat osiemdziesiątych³⁰.

Il. 127. Widze. Molenna

Żydzi w Widzach, podobnie jak na całej Brasławszczyźnie, pojawili się dosyć późno³¹. W 1731 r. było w miasteczku siedem rodzin żydowskich, a w 1783 już 103³².

²⁷ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 90.

²⁸ O. Hedemann, *Historja powiatu brasławskiego*, s. 283.

²⁹ Straty, jakie poniosło miasto w tym pożarze, wymienia Hedemann (tamże, s. 375): „poczta, szkoła żydowska, molenna, 8 domów szlacheckich, 22 mieszczkańskich, 44 żydowskich”.

³⁰ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 95–96.

³¹ O. Hedemann, *Historja powiatu brasławskiego*, s. 288.

³² Tamże.

Dopiero w drugiej połowie XVIII w. zaczęli oni więc masowo przybywać do miasta, by w wieku XIX stać się dominującą grupą ludności. W 1910 r. istniały tu synagoga oraz sześć domów modlitwy. W 1915 r. miał w Widzach miejsce pogrom, dokonany przez rosyjskich kozaków, którzy ograbili żydowskie domy i wymordowali 56 rodzin, ukrywających się w synagodze³³. W czasie II wojny światowej funkcjonowało tu getto. Wówczas też przestała istnieć synagoga. Stała ona w południowo-wschodniej części miasta, za starym młynem, przy rzece³⁴.

Tatarzy również przybyli do Widz stosunkowo późno, w końcu XVIII w., podczas gdy w innych rejonach Wielkiego Księstwa Litewskiego gminy tatarskie istniały już od średniowiecza³⁵. To właśnie stamtąd napływała do Widz ludność tatarska, by w 1816 r. utworzyć tu gminę. Nie jest pewne, czy szło za tym wzniesienie świątyni. Stanęła ona w 1857 r. (lub w latach 1860–1865)³⁶. Jej opis z końca XIX w. przytacza Grzegorz Rąkowski za Michałem Posochem, miejscowym nauczycielem. Posoch pisze o „Zaułku Tatarskim”, który miał znajdować się w południowo-wschodniej części miasta. Meczet był drewniany³⁷. Miał status „katedralnego”, Widze były bowiem stolicą parafii, obejmującej powiaty: nowoaleksandrowski, święciański i dziśnieński³⁸. Świątynia prawdopodobnie uległa zniszczeniu w czasie I wojny światowej, podobnie jak duża część miasta (zachowała się fotografia z 1916 r.³⁹). Kolejny meczet zbudowano w latach 1930–1934⁴⁰. Po wojnie był krótko wykorzystywany przez władze radzieckie jako magazyn, a w latach pięćdziesiątych został rozebrany. Zachowały się kamienne schody, które kiedyś prowadziły do wejścia. Pozostałości meczetu znajdują się w okolicy południowego krańca ul. Mołodiożnaja⁴¹. W pobliżu miasta jest też cmentarz tatarski.

Il. 128. Widze. Ruiny meczetu

³³ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/widze/5,historia/> (dostęp: 30 X 2014).

³⁴ Informacja od miejscowej ludności.

³⁵ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów*, s. 90.

³⁶ A. Drozd, *Widze*, [w:] A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich*, Katalog zabytków tatarskich, 2, Warszawa 1999, s. 80.

³⁷ G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów Wileńszczyzny*, s. 91.

³⁸ A. Drozd, *Widze*, [w:] *Meczety i cmentarze Tatarów*, s. 80.

³⁹ <http://radzima.org/pl/object/7879.html> (dostęp: 30 X 2014).

⁴⁰ A. Drozd, *Widze*, [w:] *Meczety i cmentarze Tatarów*, s. 80.

⁴¹ Informacja od przedstawicielki ciągle istniejącej w Widzach społeczności tatarskiej.

Melchior Jakubowski

Wnioski

Porównanie topografii miast Wielkiego Księstwa Litewskiego przed rozbiorami jest trudniejsze niż w przypadku ziem ruskich Korony. Podstawowy problem wynika z braków w materiale źródłowym. Ziemie te w całości należały do zaboru rosyjskiego, podczas gdy w opisywanej przez nas części ziem ruskich Korony mieliśmy do czynienia głównie z rządami austriackimi. Po zaborze austriackim pozostało znacznie więcej źródeł niż po rosyjskim. Z ziem litewskich nie mamy zatem dokładnych statystyk, informujących o liczbie i strukturze wyznaniowej ludności w końcu XVIII w., ani tak znakomitej dokumentacji kartograficznej, jaką dla Galicji stanowi tzw. mapa Miega.

W związku z powyższym spostrzeżenia dotyczące miast Wielkiego Księstwa są niestety nieco bardziej hipotetyczne. Z drugiej jednak strony, sytuacja nie jest tak zła, gdyż dorobek historiografii na temat miast dzisiejszej Białorusi jest większy niż odnośnie do obecnej Ukrainy.

Wnioski z analizy porównawczej miast, podobnie jak w części ukraińskiej, prezentujemy poniżej w punktach, odnoszących się do sytuacji tuż przed pierwszym rozbiorem, a zatem kiedy dobiegał końca długi okres przynależności omawianych miast do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poszczególne punkty w miarę możliwości odpowiadają kolejnym punktom z wniosków części ukraińskiej i zawierają od razu porównanie sytuacji w Wielkim Księstwie Litewskim i na ziemiach ruskich Korony. Naszym celem było bowiem sprawdzenie, na ile zbliżony charakter miała topografia sakralna miast w obu częściach Rzeczypospolitej.

1. Podobnie jak na ziemiach ruskich Korony, w Wielkim Księstwie Litewskim również nie ma jednoznacznej zależności między liczbą mieszkańców a liczbą obiektów sakralnych. W znacznej mierze jest to skutek szybszego tempa zmian w liczbie ludności niż w liczbie budowli. Większa liczba świątyń w niewielkim mieście była często pozostałością po dawnej jego świetności. Znakomitym przykładem jest Druja, mająca w końcu XVIII w. zbliżoną liczbę

- bę obiektów sakralnych, co największe spośród omawianych miast – Grodno, posiadająca zarazem przeszło cztery razy mniej mieszkańców. Równocześnie trzeba jednak przyznać, że w ośrodkach najmniejszych było najmniej budowli sakralnych (np. Świr).
2. Brak porównywalnych danych na temat struktury religijnej badanych miast nie pozwala na wyciągnięcie wniosków na temat ewentualnych zależności między liczebnością danej grupy religijnej a liczbą budowli służących jej potrzebom.
 3. We wszystkich badanych miastach funkcjonowały społeczności rzymskokatolickie i żydowskie. Prawdopodobnie także wszędzie byli unicy, jednak w Iwiu była to grupa na tyle niewielka, że nie miała żadnego miejsca kultu, a przynajmniej nic o tym nie wiadomo. We wszystkich miastach najliczniejszą grupę ludności stanowili albo łacinnicy, albo unicy lub żydzi.
 4. Niezależnie od struktury religijnej miasta, największą liczbę świątyń posiadali zazwyczaj rzymscy katolicy, co odpowiada realiom ziem ruskich Korony. Jedynie w Dru i w Połocku więcej było cerkwi unickich.
 5. W Wielkim Księstwie Litewskim było bardzo mało miast zakładanych planowo. W zasadzie nie widać zatem zależności między rozplanowaniem miasta a rozmieszczeniem w nim miejsc modlitwy poszczególnych wspólnot. Wyjątkiem jest układ przestrzenny Nieświeża, gdzie budowle sakralne połączono ze sobą osiami ulic.
 6. Kościoły łacińskie i cerkwie unickie lub prawosławne znajdowały się zarówno w centrach miast, jak i na przedmieściach. Synagogi zazwyczaj wznosiły się w centrum, jednak, w odróżnieniu od ziem ruskich Korony, w Wielkim Księstwie Litewskim zdarzały się synagogi stojące na przedmieściu (np. na Zaniemniu w Grodnie). Meczety zawsze lokowano na przedmieściach, niezależnie od daty powstania budowli. Widać tu zatem istotną różnicę między osadnictwem tatarskim a osadnictwem innych grup mniejszościowych. Miejsca modlitw i domy żydów, Ormian i karaimów znajdowały się wewnątrz miast, podczas gdy Tatarzy mieszkali i modlili się na ich skrajach.
 7. Nie spotkaliśmy się z budowlami innego wyznania lub religii stojącymi tuż obok siebie, na sąsiednich działkach. Zachowanie pewnego dystansu pomiędzy miejscami modlitw różnych wspólnot jest cechą wspólną dla Litwy i ziem ruskich Korony.
 8. Tak samo jak na ziemiach ruskich Korony, tu również dość często miejsca kultu różnych grup religijnych były przy tej samej ulicy. W Połocku przy jednej ulicy znajdowały się monaster pw. Objawienia Pańskiego i klasztor Franciszkanów, w Słonimie klasztor Bernardynów i cerkiew unicka, a w Grodnie klasztory unickich bazylianek i łacińskich bernardynek. Prawdopodobne są także sytuacje położenia przy jednej ulicy obiektów chrześcijańskich i żydowskich. Ulice mogły łączyć z synagogami kościół Dominikanów w Nowogródku oraz cerkiew w Słonimie. Specyficznym przypadkiem jest maleńki Świr, gdzie wszystkie obiekty musiały się znaleźć przy tej samej ulicy, ponieważ jest to jedyna ulica w tej miejscowości.
 9. W Grodnie i Słonimie obiekty różnych grup religijnych stały nie tylko przy tej samej ulicy, ale także po tej samej jej stronie. Naprzeciw siebie, po dwóch

- stronach ulicy, mogły funkcjonować kościół Dominikanów i synagoga w Nowogródku oraz kościół parafialny i zespół synagogałny w Iwii, jednak nie były one zwrócone do siebie fasadami. Podobny układ do dziś przetrwał w innym mieście dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a mianowicie w Mińsku, gdzie tylko ulica dzieli od siebie dawny kościół Bernardynów i odbudowaną bazyliąską cerkiew.
10. W wielu miastach obiekty różnych grup religijnych były przemieszane ze sobą, jednak równie częste było występowanie skupisk budowli jednego rodzaju. W Grodnie, Nieświeżu i Nowogródku blisko siebie skupiały się kościoły łacińskie. W Połocku grupy świątyń tworzyły monasteria, gdzie znajdowało się po kilka cerkwi. Z kolei w Iwii funkcjonował zespół synagog, położonych tuż obok siebie. Pod tym względem sytuacja była zatem również analogiczna do sytuacji na ziemiach ruskich Korony.
 11. Tak jak i na Rusi koronnej, przy rynku znajdował się najczęściej kościół łaciński. Na Litwie w kilku przypadkach przy rynku znajdowały się nawet dwa kościoły, zwrócone doń fasadą, ścianą boczną lub tylną. Było tak w Grodnie (fara Witoldowa i kościół Jezuitów), w Połocku (kościół Jezuitów i Dominikanów), w Słonimie (kościół Bernardynek i Kanoników Laterańskich) oraz we wschodniej części Głębokiego (kościół parafialny i Karmelitów – położone naprzeciw siebie, po dwóch stronach rynku). Kościoły parafialne przy rynku znajdowały się także w Dokszycach, Iwii i Widzach. Jedynym opisywanym miastem, gdzie przy rynku stała świątynia innego wyznania, był Raków, w którym była to unicka cerkiew Bazylianów. Warto w tym miejscu wspomnieć jeszcze o innym przypadku, jakim jest radziwiłłowski Mir. Miasto to stanowi odpowiednik dla Halicza na ziemiach ruskich Korony pod tym względem, że tu również rynek rozciąga się między kościołem a cerkwią. Podobnie w Mińsku bazyliąską cerkiew i kościół Jezuitów wzniesiono w przeciwległych pierzejach rynku. Wątpliwe, żeby były to układy stworzone celowo. Inaczej postąpiono w Postawach, na nowo rozplanowanych w latach siedemdziesiątych XVIII w. z inicjatywy podskarbiego Antoniego Tyzenhauza, gdzie kościół i cerkiew umieszczono symetrycznie na dwóch końcach wschodniej pierzei rynku.
 12. W pobliżu rynku, choć nie w jego pierzei, można spotkać także synagogi (Druja, Iwie).
 13. W zamkach, podobnie jak na Rusi koronnej, w końcu XVIII w. znajdowały się wyłącznie obiekty rzymskokatolickie: kaplica na zamku w Nieświeżu i klasztor Bernardynów przy zamku w Druji. Do początku tego stulecia istniała jeszcze unicka kaplica na zamku w Nowogródku.
 14. W bezpośrednim sąsiedztwie zamku lub pałacu wznosiły się również wyłącznie świątynie katolickie. Reprezentowały one po równo oba obrządku: rzymski (Nieśwież, Słonim) i grecki (Grodno, Połock), w czym widać różnicę wobec ziem ruskich Korony, gdzie niemal zawsze były to kościoły rzymskokatolickie. Zdarzały się przypadki efektownego połączenia świątyni z rezydencją, jak w Wornianach, gdzie na przeciwległych końcach wydłużonego rynku umieszczono kościół i dwór¹.

¹ W. Rewieńska, *Miasta i miasteczka*, s. 72, 82.

15. Nie widać reguły w przypadku usytuowania danego miejsca kultu na terenie wyniesionym ponad okolicę. Rzeźba terenu jest raczej mało urozmaicona, w związku z czym zazwyczaj żadna budowla sakralna nie dominuje w sylwetce miasta. W tym przypadku różnica wobec ziem ruskich Korony wynika z odmiennych warunków naturalnych.

Do czego zatem prowadzi porównanie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego z miastami ziem ruskich Korony? Przede wszystkim widać bardzo daleko idące podobieństwa. Warto podkreślić, że pomimo oddalenia geograficznego odwiedzone podczas obu objazdów miasta miały podobny charakter, którego podstawową cechą była interesująca nas wieloreligijność, tworzona głównie przez powtarzającą się triadę grup religijnych: rzymscy katolicy, unicy i żydzi. W obu częściach Rzeczypospolitej dostrzegalna jest uprzywilejowana pozycja Kościoła łacińskiego, wyrażająca się w lokalizacji i liczbie świątyń. Widać także, jak wielkie było zróżnicowanie religijne i wyznaniowe, jak wiele wspólnot religijnych mogło zamieszkiwać jedno niewielkie miasto. Bliskie sąsiedztwo i częste przemieszanie między sobą miejsc modlitw różnych grup niejako wymuszały ożywione kontakty. Nie sposób było nie zauważyć tej różnorodności, jeśli w drodze do kościoła łacińskiego mijało się cerkiew, synagogę i kościół ormiański lub meczet. Równocześnie, wieloreligijność była w opisywanych przez nas miastach zapewne czymś tak oczywistym, że sami mieszkańcy mogli jej nie uważać za coś godnego uwagi.

Przy wszystkich podobieństwach warto raz jeszcze spojrzeć na nieliczne różnice między dwoma badanymi częściami Rzeczypospolitej. Pomijając odmienne warunki naturalne, zauważalne są przede wszystkim różnice w składzie najmniejszych społeczności religijnych. Na ziemiach ruskich Korony spotykaliśmy społeczności ormiańskie i karaïmskie, a w Wielkim Księstwie Litewskim – wyznających islam Tatarów. Wynika to ze specyfiki odwiedzonych regionów. O ile rzeczywiście osadnictwo tatarskie było charakterystyczne raczej dla Litwy, a ormiańskie dla Korony, to niewielkie grupki Karaïmów żyły w obu częściach Rzeczypospolitej. Interesująca jest różnica w usytuowaniu domów modlitwy tych wspólnot. Tatarskie meczety znajdowały się na skrajach miast, a ormiańskie kościoły i karaïmskie kienesy były zawsze w centrum. Można tu jeszcze przywołać przykład miasta, w którym mieszkali zarówno Tatarzy, jak i Karaïmi. W Trokach² kienesa wznosi się w dzielnicy usytuowanej najbliżej obu zamków wielkoksiążęcych, zwanej Karaïmszczyzną. Natomiast meczet stał niegdyś w bardziej peryferyjnej części miasta, nad Jeziorem Tatarszki.

W świetle przeprowadzonej analizy topografii można się zastanowić nad możliwością nieco odmiennej pozycji Cerkwi greckokatolickiej w Wielkim Księstwie Litewskim niż na ziemiach ruskich Korony. W miastach litewskich w sąsiedztwie zamku lub pałacu równie często stwierdziliśmy istnienie cerkwi unickich, co kościołów łacińskich. Tymczasem na Rusi Koronnej niemal zawsze była to świątynia rzymskokatolicka. Jednak wykorzystana próba badawcza była zbyt mała, by móc postawić hipotezę o silniejszej pozycji unitów w Wielkim Księstwie niż na ziemiach ruskich Korony. Można powyższe uwagi uznać natomiast za jedno z pytań badawczych, jakie warto zadać w przyszłych analizach.

² Troki nie znalazły się na naszej trasie ze względu na oddzielenie zachodniej Wileńszczyzny od reszty ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego przez dzisiejszą granicę litewsko-białoruską. A są one niezwykle interesującym przypadkiem miasta, w którym funkcjonowały miejsca modlitw obu obrządków katolickich, prawosławne, żydowskie, karaïmskie i muzułmańskie. O układzie przestrzennym Trok zob. J.J. Tochtermann, *Troki. Zarys antropogeograficzny*, Wilno 1935.

Melchior Jakubowski

Zakończenie

Wielokulturowość dawnej Rzeczypospolitej jest zagadnieniem, które nie przestaje fascynować kolejnych pokoleń badaczy. Również i my, studenci Uniwersytetu Warszawskiego oraz członkowie Studenckiego Koła Naukowego Historyków, chcieliśmy dołożyć swoją cegiełkę do tych badań. Zamieszczone w powyższej publikacji artykuły stanowią przyczynek do poznania dziejów opisywanych miast. Historia niektórych z nich jest po dziś dzień jedynie w niewielkim stopniu opracowana.

Za nasz znaczący wkład w badania urbanistyczne poczytujemy sobie sporządzone na potrzeby książki plany miast z oznaczeniem istniejących w nich dawniej lub obecnie obiektów sakralnych. Artykuły poświęcone poszczególnym miastom stworzyły w miarę reprezentatywną bazę danych dla analizy porównawczej, prezentowanej w podsumowaniach obu części książki. Niektóre wnioski skłaniają do zastanowienia i prowokują do zadania kolejnych pytań badawczych.

Przedstawione analizy historycznej topografii miast ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej z pewnością dalekie są od wyczerpania tematu. Przyjrzelśmy się tylko niezbyt wielkiej liczbie miast z tych terenów. Uzyskane wyniki rzucają jednak pewne światło na stosunki między grupami religijnymi, wyrażające się w przestrzennych relacjach pomiędzy ich miejscami kultu.

W topografii badanych miast wyczuwalne jest stałe napięcie pomiędzy bliskim sąsiedztwem poszczególnych grup religijnych a dążeniem do separowania się od innych wspólnot. Widoczna jest tolerancja dla współmieszkańców wyznających inną wiarę. Z czasów Rzeczypospolitej pozostały oznaki uprzywilejowania Kościoła rzymskokatolickiego, który po rozbiorach ustąpił miejsca Cerkwi prawosławnej. W opisach historycznych zmian właścicieli obiektów sakralnych wyraża się przemożny wpływ wydarzeń wielkiej polityki na codzienność prowincji. Dostrzega się także wspaniałe bogactwo układów przestrzennych. Każde miasto jest inne i dzieje każdego zapisane są w jego topografii.

Jednym z przyświecających nam celów było dowartościowanie przestrzeni, traktowanej jako źródło historyczne. Jako w zasadzie równorzędne traktowaliśmy trzy rodzaje źródeł: pisane (za pośrednictwem opracowań), kartograficzne oraz sam krajobraz odwiedzanych miast. Przyglądając się topografii miasta, przecież nie tylko sakralnej, można w znacznej mierze rekonstruować jego historię. Z miast da się czytać jak z książek.

Nasze ustalenia mogą być inspiracją do podjęcia dalszych badań. Z wiedzą uzyskaną dzięki kartografii i krajobrazowi można w nowy sposób podejść do źródeł pisanych. Wielce pouczające może być wreszcie poddanie analizie sytuacji w pozostałych wieloreligijnych regionach Rzeczypospolitej, np. w Prusach Królewskich lub Inflantach. Perspektywy badawcze są wciąż bardzo rozległe.

Bibliografia

- W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów 1904.
- Z. Abrahamowicz, *Dzieje Karaimów w Haliczu*, [wyd.] S. Gąsiorowski, „Przegląd Orientalistyczny”, 1/2 (2001), s. 3–16.
- J. Abramow-Newerly, *Nawiało nam burzę*, Warszawa 2000.
- B. Aleksandrowicz, *Z przeszłości Słonimia i ziemi słonimskiej*, Słonim 1935.
- Архітэктура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік. Беларуская Энцыклапедыя імя Пётруся Броўкі*, Мінск 1993.
- Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec Podolski. Miasto – legenda. Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności*, Warszawa 2001.
- S. Barącz, *Dzieje klasztoru WW. OO. Dominikanów w Podkamieniu*, Tarnopol 1870.
- S. Barącz, *Pamiętki buczackie*, Lwów 1882.
- S. Barącz, *Pamiętki jazłowieckie*, Lwów 1862.
- S. Barącz, *Pamiętnik zakonu oo. bernardynów w Polsce*, Lwów 1874.
- S. Barącz, *Pamiętniki miasta Stanisławowa*, Lwów 1858.
- S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869.
- S. Barącz, *Wiadomość o klasztorze W. O. Dominikanów w Podkamieniu*, Lwów 1887.
- S. Barącz, *Wolne miasto handlowe Brody*, Lwów 1865.
- J.A. Bayger, *Powiat trembowelski: szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny*, Lwów 1899.
- D. Bączkowski, J. Żyskar, *Nasze kościoły. Opis wszystkich kościołów i parafii znajdujących się na obszarach dawnej Polski i ziemiach przyległych*, 1: *Archidiecezja Mohyłowska*, Warszawa–Peterburg 1913.
- K. Bączkowski, *Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370–1506)*, Wielka Historia Polski, 2, Warszawa 2003.
- T. Bernatowicz, *Kościół i klasztor Benedyktynek w Nieświeżu*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, 2, red. J.K. Ostrowski, Kraków 1996, s. 127–147.
- T. Bernatowicz, *Kościół nieświeski z 1581 roku*, [w:] *Sztuka i humanizm. Księga pamiątkowa ku czci profesora Antoniego Maślińskiego*, „Roczniki Humanistyczne”, 42 (1994), 4, s. 181–188.

- T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus. Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej*, Warszawa 1998.
- T. Bernatowicz, *Mitra i bulawa. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa 2011.
- T. Bernatowicz, „*Nesvisium Metropolis Ducatus*”. *Nieznany przykład urbanistyki manierystycznej*, [w:] *Artes atque humaniora. Studia Stanislao Mossakowski sexagenario dicata*, Warszawa 1998, s. 161–167.
- C. Bishop, *Niemieckie wojska pancerne w II wojnie światowej*, Warszawa 2009.
- C. Blicharski, *Tarnopol w latach 1809–1945*, Biskupice 1993.
- C. Blicharski, *Tarnopol zatrzymany w kadrze pamięci*, Zabrze 1992.
- G. Błaszczyk, *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, Poznań 2012.
- W. Boberski, M. Kurzej, *Białoruski Szlak Barokowy. Białoruś Północno-Wschodnia. Via Regia*, http://issuu.com/edudemo/docs/via_regia_pl_net (dostęp: 15 IV 2015).
- J. Bohdan, A. Czołowski, *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Poznań 1926.
- P. Bohdziewicz, *Kościół pobazyliński w Berezweću*, „*Biuletyn Historii Sztuki*”, 45 (1983), 3–4, s. 327–348.
- P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986.
- P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna w XV–XVII wieku*, Supraśl 2005.
- Z. Borzymińska, R. Żebrowski, *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, 1–2, Warszawa 2003.
- R. Brykowski, *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995.
- Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w.*, 1–3, Przemysł–Rzeszów 2005–2008.
- F. Burno, *Świątynie Nowego Państwa. Kościoły rzymskokatolickie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012.
- P. Chomik, *Życie monastyczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku*, Kraków 2013.
- J. Chrząszczewski, *Kościół Ormian polskich*, Katalog zabytków ormiańskich, 1, Warszawa 2001.
- D. Chudzik, *Chrześcijańska architektura sakralna Rusi Halickiej i Wołyńskiej (do końca panowania Daniela Romanowicza)*, Rzeszów 2014.
- A. Ciechanowiecki, *Michał Kazimierz Ogiński und sein Musenhof zu Słonim. Untersuchungen zur Geschichte der polnischen Kultur und ihrer europäischen Beziehungen im 18. Jahrhundert*, Köln–Graz 1961.
- Ю. Чантурыя, *Гарады і час*, [w:] *Страчаная спадчына*, red. Т. Габрусь, Мінск 1998, s. 231–345.
- J. Czernecki, *Brzeżany: pamiątki i wspomnienia*, Lwów 1905.
- A. Czołowski, *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, Lwów 1892.
- A. Czołowski, B. Janusz, *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926.
- D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz, król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012.

- R. Demel, *Sergiusz Piasecki (1901–1964). Życie i twórczość*, Warszawa 2001.
- R.D. Doctor, *Kremenets history*, 2011, http://kehilalinks.jewishgen.org/kremenets/General_information_on_Kremenets/rusandpol.htm (dostęp: 24 V 2016).
- Докушыцы*, [w:] *Численность населения по Республике Беларусь, областям и г.Минску на 1 января 2010 года*, s. 6, wersja online: http://web.archive.org/web/20100918054456/http://belstat.gov.by/homep/ru/publications/population/2010/sbornik_population_2010.rar (dostęp: 20 I 2015).
- A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich*, Katalog zabytków tatarskich, 2, Warszawa 1999.
- A. Dyczkowski, *Ślonim. Historia i zabytki*, Biblioteczka Kresowa, 3, Warszawa 1992.
- Encyclopaedia Judaica*, red. F. Skolnik, 18, New York etc. 2007.
- Encyklopedia katolicka*, 1–20, red. W. Granat i in., Lublin 1973–2014.
- T. Gabrus, *Architektura cerkwi unickich na Białorusi w kontekście baroku wileńskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 73 (2011), 3–4, s. 341–371.
- T. Габрусь, *Мураванья харалы: сакральная архітэктура беларускага барока*, Мінск 2001.
- Ł. Galusek, M. Jurecki, *Kresy na nowo odkryte*, Kraków 2007.
- S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, Kraków 2008.
- A. Gieysztor, *Początki misji ruskiej biskupstwa lubuskiego*, „Nasza Przyszłość”, 4 (1948), s. 83–102.
- J.M.A. Giżycki, *Notatka o niektórych naszych siedzibach trynitarских*, Kraków 1912.
- G. Gołębiowski, *Śladem przodków – Podhajce*, Warszawa 2010.
- J. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*, Toruń 2009.
- Города, местечки и замки Великого Княжества Литовского. Энциклопедия*, Мінск 2013.
- M.T. Górka, *70 lat od śmierci II Nazaretanek, Męczennic z Nowogródka, 1 VIII 1943 – 1 VIII 2013*, <http://www.nazaretanki.pl/warszawa/images/stories/tekst%20do%20internetu%20o%20m%20EAczennicach.pdf> (dostęp: 4 I 2015).
- Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, red. A. Woltanowski, J. Urwanowicz, Białystok 1997.
- Grodno za Zygmunta Augusta według sztychu z pierwszej połowy XVII w.*, „Kronika m. Grodna. Kwartalnik ilustrowany, poświęcony działalności samorządu oraz poszczególnym dziedzinom życia miasta i jego historii”, 1 (1928), 1, s. 2.
- Z. Hauser, *Nowy ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi*, Białystok 2005.
- O. Hedemann, *Druja magdeburskie miasto*, Wilno 1934.
- O. Hedemann, *Głębokie (szkic dziejów)*, Wilno 1935.
- O. Hedemann, *Historja powiatu brasławskiego*, Wilno 1930.
- I. Ihnatowicz, *Głębokie – miasteczko na Białorusi w XVIII wieku*, [w:] *Miasto – region – społeczeństwo. Studia ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 1992, s. 93–100.
- Z.J. Iłowski, S.S. Iłowski, *Podkamień. Apokaliptyczne wzgórze*, Opole 1994.
- K. Iwanicki, *Katedra w Kamieńcu*, Warszawa 1930.
- J. Jakubowski, *Gdzie leżało „Horodno” hipackiego latopisu?*, „Ateneum Wileńskie: czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. Litewskiego”, 7 (1930), 3, s. 419–424.

- P. Jamski, *Twórcy wystrojów sztukatorskich w bernardyńskich świątyniach Słonimia w latach 1759–1764*, [w:] *Litwa i Polska. Dziedzictwo sztuki sakralnej*, red. W. Bober-ski i M. Milanowska, Warszawa 2004, s. 117–128.
- A. Janeczek, *Pierwsze zdjęcie wojskowe Galicji (tzw. mapa Miega) z lat 1779–1783. Znaczenie, wartość źródłowa i perspektywy wykorzystania*, [w:] *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P.E. Wespziński, *Z dziejów kartografii*, 17, Warszawa 2013, s. 193–213.
- F. Jaworski, *Przewodnik po Lwowie i okolicy z Żółkwią i Podhorcami. Z planem miasta i teatru*, Lwów ok. 1910.
- O.M. Joannisjan, *O jednym z małopolskich warsztatów budowlanych czasów romańskich (próba rekonstrukcji i charakterystyki jego twórczości)*, [w:] *Lapides Viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich. Księga dedykowana Profesor Klementynie Żurowskiej*, red. zbiorowa, Kraków 2006, s. 269–276.
- J. Jodkowski, *Grodno*, Białystok 1923.
- J. Jodkowski, *Grodno i okolice w zaraniu dziejów Litwy i Rusi nad Niemnem*, „Kronika m. Grodna. Kwartalnik ilustrowany, poświęcony działalności samorządu oraz poszczególnym dziedzinom życia miasta i jego historii”, 1 (1928), 1, s. 4–10.
- J. Jodkowski, *Grodno wczesnośredniowieczne w świetle prac wykopaliskowych dokonanych na królewskim Zamku Starym w Grodnie w latach 1932 i 1933*, Warszawa 1934.
- J. Jodkowski, *Województwo białostockie. Przeszłość i zabytki*, Białystok 1929.
- J. Kachel, *Dzieje Kościoła i klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarażu (1628–1946)*, Kalwaria Zebrzydowska 2001.
- B. Kaczorowski, *Nowogródek. Historia i zabytki*, Biblioteczka Kresowa, 5, Warszawa 1992.
- I. Kadulska, *Akademia Połocka. Ośrodek kultury na Kresach, 1812–1820*, Gdańsk 2004.
- A. Kaladżinskaitė, *Twórcy wileńskiego baroku: architekt Joannes Valentinus Tobias de Dyderszteyn*, tłum. B. Dwilewicz, „Biuletyn Historii Sztuki”, 73 (2011), 3–4, s. 415–435.
- Kamieniec Podolski. Przewodnik turystyczny*, red. O. Płamienicka, Lwów 2005.
- Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, 1 (Kraków 2000), 2 (Kraków 2005).
- M. Karpowicz, *Wileńska odmiana architektury XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 73 (2011), 3–4, s. 371–414.
- M. Kizilov, *The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority Among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs, 1772–1945*, Leiden–Boston 2008.
- A. Kłopotowski, *Białoruś. Historia za miedzą*, Gliwice 2012.
- W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej: 1772–1914*, Lublin 1992.
- W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998.
- S. Kołodnicki, *Podhajce*, Podhajce 2009.
- D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994.
- Ż. Komar, *Trzecie miasto Galicji. Stanisławów i jego architektura w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków 2008.
- M. Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1998.

- S. Koper, *Ukraina. Przewodnik historyczny. Tragiczne dzieje, polskie ślady*, Warszawa 2011.
- M.A. Koprowski, *Podolskie klejnoty*, Częstochowa 2010.
- S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz: podskarbi nadworny litewski*, 1–2, Londyn 1970.
- J. Kowalczyk, *Latynizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 42 (1980), 3–4, s. 347–364.
- J. Kowalczyk, *Świątynie późnobarokowe na Kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej*, Warszawa 2006.
- J. Kowalska, *Niemżliwe stało się możliwym! (Zabytkowy kościół w Zbarażu uratowany)*, „Biuletyn Klubu ‘Podole’ Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich”, 44 (2001), s. 1–3, <http://www.wbc.poznan.pl/Content/8311/Biuletyn%20nr44%202001.01.pdf> (dostęp: 20 III 2013).
- S.J. Kowalski, *Powiat buczacki i jego zabytki*, Biały Dunajec–Ostróg 2005.
- P. Krasny, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*, Kraków 2003.
- R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008.
- L. i S. Kryczyńscy, *Tatarzy w Słonimiu*, „Acta Baltico-Slavica”, 18 (1987), s. 52–66.
- W. Kryczyński, *Zamek w Podhorcach*, Złoczów 1894.
- Krzemieniec*, red. W.J. Kowalów, Biały Dunajec–Ostróg 2005.
- Krzemienieckie nekropolie*, red. B. Marcisz, S. Rudka, Warszawa 1999.
- J. Krzyżaniakowa, J. Ochmański, *Władysław II Jagiełło*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006.
- E. Kubica, *Katalog zabytków wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, 17 (1996), s. 131–190.
- E. Kubica, *Stan badań archeologicznych nad zabytkami wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia*, „Materiały Archeologiczne”, 29 (1996), s. 63–109.
- J. Kuczyński, *Bazylika katedralna pw. św. Franciszka Ksawerego w Grodnie (Fara)*, „Słowo Życia”, 310 (2010), 17, http://slovo.grodnensis.by/index.php?option=com_content&view=article&id=1738%3A17-310&catid=12%3Aparafii-i-swiatynie&Itemid=430&lang=pl.
- A. Кулагін, *Каталіцкія храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 2000.
- A. Кулагін, *Праваслаўныя храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 2001.
- Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1995.
- T. Kunzek, *Przewodnik po województwie tarnopolskiem: z mapą*, Tarnopol 1928.
- D.J. Kutty, *Etapy budowy pobernardyńskiego kościoła w Grodnie*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVII w.*, red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 393–418.
- X. Liske, *Cudzoziemcy w Polsce*, Lwów 1876.
- S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996.
- S. Lorentz, *Wycieczki słonimskie. Krótki przewodnik krajoznawczy po Słonimie oraz Albertynie, Byteniu, Dereczynie, Merczowszczyźnie, Różanie, Synkowiczach, Zdzięciole i Żyrowicach*, Słonim 1933.

- H. Łowmiański, *Prusy pogańskie*, Toruń 1935.
- H. Łowmiański, *Rys historyczny województwa nowogródzkiego w jego dzisiejszych granicach (do r. 1795)*, Wilno 1935.
- W. Łuszczkiewicz, *Kościół w Ś. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański*, „Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce”, 2 (1880), 1, s. 1–20.
- Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, 1: *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, 1–17, Kraków 1993–2009.
- Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, 2: *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*, 3: *Miasto Słonim*, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2013.
- Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, 3: *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego*, 4, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2011.
- Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, 4: *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego*, 1: *Kościóły i klasztory Grodna*, red. M. Kałamajska-Saeed, D. Pyramidowicz, Kraków 2012.
- R. Mažeika, *When Crusader and Pagan Agree: Conversion as a Point of Honour in The Baptism of King Mindaugas of Lithuania (c. 1240–63)*, [w:] *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*, red. A.V. Murray, Aldershot 2001, s. 197–214.
- A. Mironowicz, *Biskupstwo turowsko-pińskie w XI–XVI wieku*, Białystok 2011.
- A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy 1918–1939. Życie społeczno-kulturalne i religijne*, Warszawa 1990.
- J. Molenda, *Tajemnice polskich grobowców. Pielgrzymki, ukryte skarby, sensacje i anegdoty*, Warszawa 2008.
- B.W. Motyl, *Brzeżany*, Przemysł 2005.
- W. Murawiec, *Nieśwież*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 228–233.
- B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Warszawa 2001.
- Nestor, *Powieść minionych lat*, tłum. F. Sielicki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999.
- J. Nikodem, *Witold: Wielki Książę Litewski (1354 lub 1355 – 27 października 1430)*, Kraków 2013.
- Nowogródzkie. Praca zbiorowa wydana staraniem Towarzystwa Krajoznawczego*, Warszawa 1926.
- M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919 [reprint: Krosno 2008].
- J.K. Ostrowski, J.T. Petrus, *Podhorce. Dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów*, Kraków 2001.
- J. Pasternak, *Katedra halicka w Kryłosie*, „Biuletyn Historji Sztuki i Kultury: kwartalnik wydawany przez Zakład Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej”, 6 (1938), 1, s. 57–65.
- J. Paszenda, *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, 1–5, Kraków 1999–2013.
- J. Paszenda, *Góra Anielska pod Nieświeżem*, [w:] *W kręgu badań nad sztuką polską. Studia z historii sztuki i kultury*, red. K. Majewski, Lublin 1983, s. 77–85 (przedruk:

- tenże, *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, 1, Kraków 1999, s. 321–338).
- J. Paszenda, *Kościół Bożego Ciała (pojezuicki) w Nieświeżu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 21 (1976), s. 195–215 (przedruk: tenże, *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, 1, Kraków 1999, s. 279–320).
- U. Pawluczuk, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007.
- G. Pełczyński, *Karaimi polscy*, Poznań 2004.
- J. Peleński, *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*, Kraków 1914.
- S. Piasecki, *Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy*, Łomianki 2013.
- M. i K. Piechotkowie, *Bramy nieba. Bóżnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996.
- M. i K. Piechotkowie, *Bramy nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999.
- I. Pietrzekiewicz, *Źródła do dziejów bonifratrów w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Wspólnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Gwóźdźnik, J. Malicki, Katowice 2006, s. 230–242.
- S. Poczobut-Odlanicki, *Województwo nowogródzkie*, Wilno 1936.
- M. Pollack, *Cesarz Ameryki. Wielka ucieczka z Galicji*, Wołowiec 2011.
- Polski słownik biograficzny*, 12 (Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967); 14 (Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969); 23 (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978); 28 (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984).
- Poszłam siać do Polski... i weszło. 150 lat pracy Zgromadzenia Sióstr Niepokalanek*, 1–2, Szymanów 2004–2005.
- A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Kijów–Warszawa 1915.
- Przewodnik po okolicach mickiewiczowskich i rejtanowskich Ziemi Nowogródzkiej z ilustracjami*, Baranowicze 1938.
- Przewodnik po Polsce w 4 tomach*, 1: *Polska północno-wschodnia*, red. S. Osiecki i in., Warszawa 1935.
- Przewodnik po Polsce w 4 tomach*, 2: *Polska południowo-wschodnia*, red. S. Lenartowicz, Warszawa 1937.
- R. Quirini-Popławski, *Rzeźba przedromańska i romańska w Polsce wobec sztuki włoskiej*, Kraków 2006.
- G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach na Białorusi*, Warszawa 1997.
- G. Rąkowski, *Podole*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 2, Pruszków 2006.
- G. Rąkowski, *Ukraińskie Karpaty i Podkarpacie. Część wschodnia*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 6, Pruszków 2014.
- G. Rąkowski, *Wołyń*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 1, Pruszków 2005.
- G. Rąkowski, *Wśród jezior i mszarów Wileńszczyzny*, Warszawa 2005.
- G. Rąkowski, *Ziemia Lwowska*, Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej, 3, Pruszków 2007.
- S. Redlich, *Razem i osobno. Polacy, Żydzi, Ukraińcy w Brzeżanach 1919–1945*, Sejny 2002.
- W. Rewieńska, *Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce. Położenie topograficzne, rozplanowanie, fizjonomia. Studium antropogeograficzne*, Wilno 1938.

- J. Ross, *Kaplica zamkowa w Podhorcach*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 36 (1974), 1, s. 42–53.
- H. Sahanowicz, *Historia Białorusi. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2001.
- Е. Същинскій, *Историческія свѣдѣнія о приходохъ и церквахъ Подольской епархіи*, Каменец-Подольскій 1892.
- R. Seges, *Nieśwież. Historia i zabytki*, Biblioteczka Kresowa, 1, Warszawa 1991.
- W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, 1, Warszawa 2008.
- И. Скочиляс, *Галицька (Львівська) епархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 5, 7, 9, 14, 15, Warszawa 1923–1926.
- У. Скрабатун, *Глыбокае на старых памятоўках*, Менск–Глыбокае 1998.
- J. Słowacki, *Powieści poetyckie*, red. M. Ursel, Wrocław 1987.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1–15, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880–1902.
- A. Smoliński, *Olesko – gniazdo rodzinne króla Jana III. Historia oraz współczesność*, „Wiadomości Historyczne”, 1 (2013), s. 43–47.
- M. Smoliński, *Kościół w życiu politycznym Grodna w XVIII wieku: funkcje i treści*, „Barok. Historia – literatura – sztuka”, 18 (2011), 1, s. 95–113.
- T. Sosiński, *Ziemia nowogrodzka. Zarys dziejów*, Warszawa 2001.
- R. Soszyński, *400-lecie Unii Brzeskiej 1596–1998*, Marki-Struga 1996.
- K. Stadnicki, *O początkach arcybiskupstwa i biskupstw katolickich łacińskiego obrządku na Rusi halickiej i Wołyniu*, Lwów 1882.
- J. Strzelczyk, *Apostołowie Europy*, Warszawa 1997.
- B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010.
- W. Szetelnicki, *Trembowla, kresowy bastion wiary i polskości*, Warszawa 1992.
- M. Szustakowski, *Od Zbaraża do Wrocławia – na Czarnym Tatarskim Szlaku: wspomnienia*, Wrocław 2010.
- A. Szydłowski, *Kościół Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie (Pobrygidzki)*, „Słowo Życia”, 313 (2010), 20, http://slovo.grodnensis.by/index.php?option=com_content&view=article&id=1786%3A20-313&catid=12%3Aparafii-i-swiatynie&Itemid=430&lang=pl (dostęp: 4 III 2015).
- T. Śliwa, *Kościół prawosławny w państwie litewskim w XIII–XIV wieku*, [w:] *Chrzest Litwy. Geneza, przebieg, konsekwencje*, red. M.T. Zahajkiewicz, Lublin 1990, s. 15–33.
- Średniowieczny Kościół polski. Z dziejów duszpasterstwa i organizacji kościelnej*, red. M. Zahajkiewicz, S. Tylus, Lublin 1999.
- Z. Świechowski, *Znaczenie Włoch dla polskiej architektury i rzeźby romańskiej*, „Rocznik Historii Sztuki”, 5 (1965), s. 47–92.
- Ł. Tatomir, *Geografia ogólna i statystyka ziem dawnej Polski*, Kraków 1868.
- The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, 1–3, red. S. Spector, G. Wigoder, Jerusalem–New York 2001.
- J.J. Tochtermann, *Troki. Zarys antropogeograficzny*, Wilno 1935.

- J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, 1–3, Warszawa 2000–2001.
- Труды Подольского Епархиального Историко-статистического Комитета, 7, Каменець-Подольській 1895.
- S. Tworek, *Raków – ośrodkiem radykalizmu ariańskiego 1569–1572*, [w:] *Raków. Ognisko arianizmu*, red. S. Cynarski, Kraków 1968, s. 56–57.
- J. Tyszkiewicz, *Muzułmanie polsko-litewscy w XIX stuleciu*, [w:] tegoż, *Z historii Tatarów polskich 1794–1944. Zbiór szkiców z aneksami źródłowymi*, Pułtusk 1998.
- J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989.
- J. Urwanowicz, A. Woltanowski, *Grodno w 1794 r. Miasto i ludność*, [w:] *Miasto – region – społeczeństwo. Studia ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 1992.
- G. Uth, *Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustjańskiego w Polsce*, Kraków 1930.
- Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1385–1430*, red. J. Ochmański, Warszawa–Poznań 1986.
- A. Wędzki, *Halicz*, [w:] *Wczesna słowiańszczyzna. Przewodnik po dziejach i literaturze przedmiotu*, 1, red. tenże, Warszawa 2008.
- J. Wojtasik, *Kampania podhajecka 1698*, Warszawa 1971.
- Wołyń – ocalić od zapomnienia*, oprac. L. Popek, Lublin 1997.
- J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław 2004.
- E. Zabiełło, *Berezwecz. W służbie Boga i w mocy demonów*, Bydgoszcz 2000.
- Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Мінская вобласць*, 1, Мінск 1987.
- B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 2006.
- M. i J. Żarynowie, *Głębokie. Historia i zabytki*, Biblioteczka Kresowa, 4, Warszawa 1992.
- J. Żmigrodzki, *Nowogródek i okolice*, Nowogródek 1931.
- J. Żyskar, *Nasze kościoły. Opis ilustrowany wszystkich kościołów i parafii znajdujących się na obszarach dawnej Polski i ziemiach przyległych*, 2: *Diecezja mińska*, z. 20: *Dekanat nowogródzki*, Warszawa 1914.

Strony internetowe

www.adonai.pl
www.castles.com.ua
www.czasnapolske.pl
www.davniyhalych.com.ua
www.drogibaroku.org
www.ekumenizm.wiara.pl
www.encyclopediaofukraine.com
www.gazetalubuska.pl
www.globus.tut.by
www.iaepan.edu.pl
www.jewishgen.org
www.konflikty.pl

www.kresy.pl
www.longinus.org.pl
www.mskifa.narod.ru
www.myslenedrevo.com.ua
www.ornatowski.com
www.orthos.org
www.pl.novabelarus.com
www.podkamien.pl
www.polityka.pl
www.polotsk-history.iatp.by
www.polskiekresy.info
www.polskieradio.pl
www.przegladprawoslawny.pl
www.pslava.info
www.pw.kasaty.pl
www.rbmackowka.blogg.pl
www.rkc-skowyra.com
www.romanmirowski.com
www.rp.pl
www.rujen.ru
www.rzecz-pospolita.com
www.sites.google.com/site/pamatnik1812
www.sophia.polotsk.museum.by
www.spas-monastery.by
www.sztetl.org.pl
www.skyscrapercity.com
www.stanislawow.net
www.tau.by
www.wikipedia.org
www.wilnoteka.lt
www.zamki-kreposti.com.ua
www.zloczow.com

Mapy

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Kartograficzny, sygn. 453-1.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Kartograficzny, sygn. 452-28.

Originalaufnahme des Königreiches Galizien und Lodomerien, I zdjęcie wojskowe, tzw. mapa Miega. Skala 1:28 800. Oryginał w Archiwum Wojennym w Wiedniu (Kriegsarchiv), sygn. BIXa.390.

Przewodnik po Polsce w 4 tomach, t. 1–2, red. S. Lenartowicz, Warszawa 1935–1937 (mapy z wnętrza publikacji): pbc.biaman.pl/dlibra/docmetadata?id=1931&from=publication

www.commonswikimedia.org/

www.lvivcenter.org/pl

www.mapywig.org/

Spis map, ilustracji, tabel i wykresów

Spis map w tekście

1. Opisywane miasta ziem ruskich Korony na mapie z oznaczeniem przedrozbiorowych województw oraz późniejszych granic państw
2. Borszczów na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
3. Brody na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
4. Brzeżany na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
5. Buczacz na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
6. Czerwonogród na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
7. Czortków na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
8. Grzymałów na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
9. Halicz i okolice na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
10. Husiatyn na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
11. Jazłowiec na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
12. Kamieniec Podolski. Plan Starego Miasta z oznaczeniem obiektów sakralnych
13. Kamieniec Podolski na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych poza obszarem Starego Miasta
14. Krzemieniec na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
15. Olesko na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
16. Podhajce na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
17. Podhorce na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
18. Podkamień na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
19. Pomorzany na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
20. Satanów na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
21. Skała na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
22. Stanisławów na planie z 1937 r. z oznaczeniem obiektów sakralnych
23. Tarnopol na planie z 1937 r. z oznaczeniem obiektów sakralnych
24. Trembowla na mapie z oznaczeniem obiektów sakralnych
25. Wiśniowiec na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych

26. Zbaraż na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
27. Złoczów na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
28. Żwaniec na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
29. Opisywane miasta Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie z oznaczeniem przedzoborowych województw oraz późniejszych granic państw
30. Dokszyce na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
31. Druja na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
32. Głębokie na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
33. Głębokie. Zachodnia (radziwiłłowska) część miasta na planie z 1810 r. Jasny prostokąt w prawo od jeziora to najprawdopodobniej cerkiew
34. Grodno na planie z 1935 r. z oznaczeniem obiektów sakralnych
35. Iwie na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
36. Nieśwież na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
37. Nowogródek na planie z 1935 r. z oznaczeniem obiektów sakralnych
38. Połock na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
39. Raków na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
40. Słonim na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
41. Świr na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych
42. Widze na mapie WIG z oznaczeniem obiektów sakralnych

Spis ilustracji w tekście

1. Borszczów. Kościół pw. św. Trójcy od strony rynku
2. Brody. Rzymskokatolicki kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (obecnie cerkiew greckokatolicka)
3. Brody. Cerkiew pw. Narodzenia Bogarodzicy
4. Brody. Synagoga
5. Brzeżany. Cerkiew pw. św. Trójcy od strony rynku
6. Brzeżany. Ulica Wirmiańska, wzdłuż której mieściły się niegdyś domy Ormian, wraz z zachowanym ormiańskim kościołem. W głębi na wzgórzu dawny klasztor Bernardynów
7. Brzeżany. Ruiny synagogi tzw. Wielkiej
8. Buczacz. Rzymskokatolicki kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP
9. Buczacz. Cerkiew pw. Opieki Matki Bożej
10. Buczacz. Klasztor Bazylianów widziany z rejonu cerkwi pw. św. Mikołaja
11. Czerwonogród. Ruiny kościoła pw. Wniebowzięcia NMP
12. Czortków. Kościół Dominikanów
13. Czortków. Dawny klasztor Szarytek (obecnie greckokatolicki)
14. Czortków. Cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy
15. Czortków. Cerkiew pw. Opieki Bogarodzicy
16. Czortków. Nowa synagoga
17. Grzymałów. Plac po kościele rzymskokatolickim pw. św. Trójcy. Widoczne są pozostałości po schodach przy wejściu
18. Grzymałów. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego
19. Grzymałów. Synagoga
20. Halicz. Cerkiew pw. Zaśnięcia Matki Boskiej oraz odsłonięte i rekonstruowane fundamenty soboru katedralnego pw. Zaśnięcia Matki Boskiej w Kryłosie

21. Halicz. Cerkiew pw. św. Pantaleona
22. Husiatyn. Kościół Bernardynów
23. Husiatyn. Cerkiew pw. św. Onufrego
24. Husiatyn. Synagoga
25. Jazłowiec. Widok na miasto z cmentarza. Po lewej kościół ormiański (obecnie cerkiew greckokatolicka), w głębi po prawej wieża kościoła Dominikanów (później parafialnego), a ponad nią dachy klasztoru Niepokalanek
26. Jazłowiec. Elewacja ogrodowa klasztoru Niepokalanek. Kaplica znajduje się na piętrze, nad bramą
27. Jazłowiec. Kościół ormiański (obecnie cerkiew greckokatolicka)
28. Kamieniec Podolski. Katedra rzymskokatolicka
29. Kamieniec Podolski. Cerkiew pw. św. Trójcy
30. Kamieniec Podolski. Kościół Dominikanów (obecnie Paulinów)
31. Kamieniec Podolski. Portyk kościoła ormiańskiego pw. św. Mikołaja
32. Kamieniec Podolski. Kościół Trynitarzy (obecnie cerkiew greckokatolicka pw. św. Jozafata)
33. Kamieniec Podolski. Kościół Dominikanek
34. Kamieniec Podolski. Kościół i fragment klasztoru Franciszkanów (obecnie cerkiew prawosławna i dom archijereja)
35. Kamieniec Podolski. Wielka Synagoga Rzemieślników (obecnie restauracja z Basztą Garncarską)
36. Kamieniec Podolski. Cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego na Karwasarach. W głębi Stare Miasto
37. Krzemieniec. Dawny klasztor Jezuitów
38. Krzemieniec. Widok z Góry Bony na północną część miasta z dawnym kościołem Reformatów (w centrum) i cerkwią pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (z prawej strony)
39. Krzemieniec. Synagoga (obecnie dworzec autobusowy)
40. Olesko. Klasztor Kapucynów i kościół pw. św. Józefa
41. Olesko. Kościół pw. św. Trójcy (obecnie cerkiew prawosławna)
42. Olesko. Synagoga
43. Podhajce. Kościół pw. św. Trójcy
44. Podhajce. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego
45. Podhajce. Cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy
46. Podhajce. Synagoga
47. Podhorce. Zamek. Kaplica znajduje się w centralnym ryzalicie
48. Podhorce. Kościół parafialny, po lewej figura św. Onufrego autorstwa Józefa Leblasa
49. Podhorce. Cerkiew pw. św. Onufrego na Pleśniku
50. Podkamień. Klasztor poddominikański i kaplica św. Judy Tadeusza widziane spod Diabelskiego Kamienia
51. Podkamień. Kaplica pw. Stóp Matki Bożej (obecnie cerkiew pw. św. Paraskiewy)
52. Pomorzany. Kościół pw. św. Trójcy
53. Pomorzany. Cerkiew pw. św. Trójcy
54. Pomorzany. Cerkiew pw. Soboru Bogarodzicy

55. Satanów. Synagoga
56. Satanów. Monaster pw. św. Trójcy
57. Skała. Kościół pw. Wniebowzięcia NMP (obecnie cerkiew greckokatolicka)
58. Skała. Synagoga na południowy wschód od rynku (obecnie dom mieszkalny)
59. Stanisławów. Kolegiata
60. Stanisławów. Dawny kościół Jezuitów (obecnie katedra greckokatolicka)
61. Stanisławów. Dawny kościół ormiański (obecnie katedra prawosławna)
62. Stanisławów. Synagoga Postępowa
63. Tarnopol. Dawny kościół dominikański pw. św. Wincentego Ferreriusza (obecnie sobór katedralny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP)
64. Tarnopol. Dawny kościół jezuicki
65. Tarnopol. Cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego
66. Tarnopol. Cerkiew parafialna pw. Narodzenia Chrystusa
67. Trembowła. Widok na miasto spod zamku z dawnym kościołem Karmelitów pw. Wniebowzięcia NMP po lewej i cerkwią pw. św. Mikołaja w głębi po prawej
68. Trembowła. Kościół pw. św. św. Piotra i Pawła (nowy kościół parafialny)
69. Trembowła. Kościół Karmelitów pw. Wniebowzięcia NMP (obecnie cerkiew prawosławna)
70. Wiśniowiec. Cerkiew pw. Podniesienia Krzyża Świętego
71. Wiśniowiec. Widok z pałacu na Stary Wiśniowiec. Po lewej ruiny kościoła pw. św. Stanisława, po prawej cerkiew pw. św. Michała Archaniola
72. Wiśniowiec. Kościół pw. św. Stanisława
73. Wiśniowiec. Synagoga
74. Zbaraż. Dawna synagoga (obecnie zakład przemysłu spożywczego)
75. Zbaraż. Cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego
76. Zbaraż. Dawne zabudowania klasztoru Felicjanek (obecnie seminarium duchowne pw. św. św. Cyryla i Metodego) oraz cerkiew pw. Zaśnięcia Bogarodzicy
77. Zbaraż. Kościół bernardyński pw. św. Jerzego
78. Złoczów. Cerkiew pw. św. Mikołaja
79. Złoczów. Dawny kościół parafialny, obecnie cerkiew pw. Zmartwychwstania Pańskiego
80. Złoczów. Dawny klasztor i kościół Pijarów
81. Żwaniec. Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP
82. Dokszyce. Cerkiew pw. Opieki Matki Bożej
83. Dokszyce. Dawna cerkiew pw. św. Jana Teologa
84. Druja. Kościół i klasztor Bernardynów
85. Druja. Molenna
86. Druja. Cerkiew Błogowieszczańska
87. Druja. Wieża cerkwi pw. św. św. Piotra i Pawła. W głębi po lewej kościół w Przydrujsku
88. Głębokie. Kościół parafialny widziany spod dawnego kościoła Karmelitów
89. Głębokie. Dawny kościół Karmelitów (obecnie cerkiew prawosławna) widziany spod kościoła parafialnego
90. Głębokie. Dawny klasztor Bazylianów w Berezwechu (obecnie więzienie)

91. Grodno. Cerkiew pw. Bogarodzicy Przczystej
92. Grodno. Cerkiew kołońska
93. Grodno. Panorama Zündta–Adelhausera
94. Grodno. Kościół pojezuicki (obecnie katedra)
95. Grodno. Kościół franciszkański na Zaniemniu
96. Grodno. Kościół ewangelicko-augsburski pw. św. Jana
97. Grodno. Sobór pw. Opieki Matki Boskiej
98. Grodno. Synagoga Wielka
99. Iwie. Kościół parafialny widziany z rynku
100. Iwie. Dawna synagoga (obecnie sala sportowa)
101. Iwie. Meczet
102. Iwie. Pomnik czterech grup religijnych miasta
103. Nieśwież w 1604 r. Panorama Tomasza Makowskiego
104. Nieśwież. Kościół Jezuitów pw. Bożego Ciała
105. Nieśwież. Dawny klasztor Benedyktynów
106. Nowogródek. Widok z zamku w stronę kościoła parafialnego pw. Przemienienia Pańskiego
107. Nowogródek. Kościół poddominikański pw. św. Michała Archanioła
108. Nowogródek. Dawny kościół franciszkański (obecnie sobór prawosławny pw. św. Mikołaja)
109. Nowogródek. Cerkiew prawosławna pw. św. św. Borysa i Gleba
110. Nowogródek. Meczet
111. Połock. Miasto widziane spod dawnego klasztoru Bernardynów. Po prawej monaster pw. Objawienia Pańskiego, w głębi sobór Sofijski
112. Połock. Monaster Spasko-Eufrozyński. Cerkwie pw. Podwyższenia Krzyża (z lewej) i Przemienienia Pańskiego
113. Połock. Sobór Sofijski
114. Połock. Monaster pw. Objawienia Pańskiego
115. Połock. Cerkiew pw. Opieki Matki Bożej
116. Połock. Dawny kościół luterański (obecnie muzeum)
117. Raków. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego
118. Raków. Kościół pw. Najświętszej Marii Panny
119. Słonim. Kościół parafialny pw. św. Andrzeja
120. Słonim. Kościół Bernardynek od strony rynku
121. Słonim. Sobór Spaski w miejscu kościoła Kanoników Laterańskich
122. Słonim. Wielka Synagoga i synagoga – sklep meblowy (parterowy budynek po lewej stronie)
123. Słonim. Dawna synagoga syjonistyczna (obecnie sala sportowa)
124. Świr. Kościół parafialny pw. św. Mikołaja
125. Świr. Molenna
126. Widze. Kościół parafialny pw. św. Trójcy
127. Widze. Molenna
128. Widze. Ruiny meczetu

Spis tabel

1. Podział omawianych miast ziem ruskich Korony między województwa i ziemie Rzeczypospolitej przed 1772 r.
2. Podział omawianych miast ziem ruskich Korony pomiędzy państwa zaborcze
3. Podział opisywanych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego między województwa Rzeczypospolitej przed 1772 r.
4. Przynależność własnościowa obu części Głębokiego
5. Liczba ludności zachodniej części Głębokiego

Spis wykresów

1. Struktura wyznaniowa mieszkańców Borszczowa
2. Zmiany przynależności wyznaniowej budowli sakralnych w Buczaczu
3. Struktura wyznaniowa mieszkańców Czerwonogrodu
4. Struktura wyznaniowa mieszkańców Oleska
5. Struktura wyznaniowa mieszkańców Pomorzana
6. Struktura wyznaniowa mieszkańców Połocka w 1887 r.
7. Struktura wyznaniowa mieszkańców Rakowa w 1897 r.
8. Struktura wyznaniowa mieszkańców Rakowa w 1921 r.

Spis map i ilustracji kolorowych

- I. Borszczów na mapie Miega
- II. Brody na mapie Miega
- III. Brzeżany na mapie Miega
- IV. Buczacz na mapie Miega
- V. Czerwonogród na mapie Miega
- VI. Czortków na mapie Miega
- VII. Grzymałów na mapie Miega
- VIII. Halicz na austriackiej mapie z 1795 r. autorstwa majora Artura Mahovi-cha¹ Oznaczenia na mapie: 1 – kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP; 2 – kościół Dominikanów pw. św. Anny; 3 – cerkiew pw. Bożego Narodzenia; 4 – kienesa karaimska; 5 – cerkiew pw. św. Mikołaja; 6 – synagoga; 7 – kaplica pw. św. Katarzyny na zamku; 8 – dawny kościół franciszkański pw. św. Krzyża, zamieniony na ratusz
- IX. Husiatyn na mapie Miega
- X. Jazłowiec na mapie Miega
- XI. Kamieniec Podolski na francuskiej mapie z 1691 r. autorstwa Nicolasa de Fer²
- XII. Olesko na mapie Miega
- XIII. Podhajce na mapie Miega
- XIV. Podhorce na mapie Miega
- XV. Podkamień na mapie Miega
- XVI. Pomorzany na mapie Miega

¹ Oryginał przechowywany w Austriackim Archiwum Wojskowym (Kriegsarchiv) w Wiedniu. Zob. <http://www.lvivcenter.org/pl/umdm/map/halicz-situations-plan-1795> (dostęp: 20 XI 2013).

² https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d4/Kamianets-Podilskyi_map_1691.jpg (dostęp: 1 XII 2015).

- XVII. Skała na mapie Miega
- XVIII. Stanisławów na mapie Miega
- XIX. Tarnopol na mapie Miega
- XX. Trembowła na mapie Miega
- XXI. Zbaraż na mapie Miega
- XXII. Złoczów na mapie Miega
- XXIII. Grodno na planie z 1655 r.³ z oznaczeniem głównych szlaków i obiektów sakralnych
- XXIV. Połock na planie z 1707 r.⁴
Oznaczenia własne: 1 – sobór Sofijski; 2 – klasztor Jezuitów; 3 – klasztor Dominikanów; 4 – klasztor Bernardynów; 5 – monaster Borysoglebski
- XXV. Brzeżany. Panorama miasta spod dawnego klasztoru Bernardynów na wzgórzu Storozysko. Od lewej: wieża ratusza, nowo wybudowana cerkiew, cerkiew pw. św. Trójcy, kościół farny. Najbardziej na prawo wypatrzyć można sygnaturkę na dachu kościoła ormiańskiego
- XXVI. Kamieniec Podolski. Panorama Starego Miasta spod zamku. Obiekty sakralne widoczne od lewej: katedra rzymskokatolicka, dawny klasztor Franciszkanów, dawny klasztor Dominikanek (znad kościoła wystaje wieża ratuszowa), wieża dawnego kościoła Dominikanów, dawny kościół Trynitarzy, dzwonnica kościoła ormiańskiego pw. św. Mikołaja
- XXVII. Krzemieniec. Widok z Góry Bony na dawne klasztory Franciszkanów (bliżej) i Jezuitów
- XXVIII. Krzemieniec. Dawny klasztor Franciszkanów z fragmentem pomnika Armii Czerwonej
- XXIX. Wiśniowiec. Cerkiew pw. św. Michała. W tle widoczne pałac i cerkiew pw. Podniesienia Krzyża Świętego
- XXX. Głębokie. Panorama miasta spod kaplicy cmentarnej. Po lewej dawny kościół Karmelitów, po prawej kościół parafialny
- XXXI. Grodno widziane z Zaniemnia. Po lewej w głębi widoczne kościół pojezuicki oraz kraniec Teatru Dramatycznego, na którego miejscu kiedyś stał kościół Bernardynek. Po prawej na bliższym planie kościół Bernardynów. Na miejscu budynków widocznych na pierwszym planie znajdowały się świątynie karmelitów: stara po prawej stronie, nowa po lewej (biały budynek banku)
- XXXII. Nieśwież. Zamek. Kaplica znajduje się w skrzydle z lewej strony

³ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0b/Plan_of_Hrodna%2C_1655.jpg (dostęp: 21 X 2015).

⁴ https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:1707_in_Polack#/media/File:План_Полацка_1707_г.png (dostęp: 21 X 2015).

